

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER ANABİLİM DALI

DOKTORA TEZİ

**ABD DIŞİŞLERİ BELGELERİ IŞIĞINDA TÜRKİYE’DE ÇOK PARTİLİ
HAYATA GEÇİŞ**

Efe SIVIŞ

2502150466

TEZ DANIŞMANI

Prof. Dr. Ayşegül KOMSUOĞLU

İSTANBUL – 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN:

Adı ve Soyadı : EFE SIVIŞ Numarası : 2502150466
Anabilim Dalı / Anasanat Dalı / Programı : SİYASET BİLİMİ VE ULUSLARARASI İLİŞKİLER Danışmanı : PROF. DR. AYŞEGÜL KOMSUOĞLU
Tez Savunma Tarihi : 27.04.2018 Saati : 11:00
Tez Başlığı : "ABD DIŞIŞLARI BELGELERİ İŞİĞİNDA TÜRKİYE'DE ÇOK PARTİLİ HAYATA GEÇİŞ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 50. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. AYŞEGÜL KOMSUOĞLU		Kabul.
2- PROF. DR. ÇAĞRI ERHAN		Kabul
3- PROF. DR. YAŞAR ONAY		Kabul
4- PROF. DR. MİTAT ÇELİKPALA		Kabul
5- DOÇ. DR. NURCAN ÖZGÜR BAKLACIOĞLU		kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. ZEYNEP SUDA		
2- DOÇ. DR. İHİLAL AKGÜL		

ÖZ
ABD DIŞIŞLERİ BELGELERİ IŐIŐINDA TÜRKiYE'DE ÇOK PARTİLİ
HAYATA GEÇİŞ

Efe SIVIŞ

Bu alıŐmada Türkiye'nin çok partili hayata geçiş süreci, 1945 ve 1946 yılları odakta tutulmak suretiyle, Amerikan Ulusal Arşivleri dokümanları ıŐıŐında incelenmektedir. Literatürde ne çıkan görüş, Türkiye'nin çok partili hayata uluslararası gelişmelerin baskısıyla getiŐi yönündedir. Bu baskının en muhtemel aracı ise “demokrasi teşviki” kavramını dış politikasının bir unsuru haline getiren Amerikan Birleşik Devletleri'dir. Çalışmanın araştırma sorusu, ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye demokrasiye geçmesi yönünde herhangi bir baskısı ya da “tavsiyesi” olup olmadıŐına yöneliktir. Türkiye'nin savaştan sonra Sovyetlerden algıladıŐı tehditle Anglosakson bloğa yakınlaŐmasının ve çok partili hayata geçişinin aynı zamana denk gelmesi, iki gelişme arasında bir bağıntının olup olmayacağı sorusunu akıllara getirmektedir.

AraŐtırmada dönemin Türk basınından, İngiltere parlamento zabıtlarından, akademik ve popüler çalışmalardan, siyasetçilerin ve gazetecilerin anılarından faydalanılmıştır. Ayrıca dönemin Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kızı zden Toker'le sözlü bir mülakat gerçekleŐtirilmiŐtir. Çalışmada, Amerikalıların İnönü'ye Türkiye'yi demokratikleştirmesi yönünde bir baskı uygulamadıkları ve tavsiyede bulunmadıkları sonuçlarına varılmıştır. Türkiye'nin Ruslardan algıladıŐı tehdidin ise sanıldıŐı kadar yüksek olmadıŐı Amerikan arşiv belgelerine yansımıştır. Amerikalılar, Türkiye'nin 21 Temmuz 1946 seçimlerinde CHP lehine hile yapıldıŐına yönelik istihbarat bilgilerine ulaŐmıŐlar fakat bu hilelerin sonucu değiştirecek nitelikte olmadıŐı sonucuna varmıŐlardır. Türkiye'de görev yapan Amerikan misyonu, 21 Temmuz 1946 seçimlerini Türkiye için Şerefli ve prestijli bir başarı olarak deĐerlendirmiŐ, bunda tek pay sahibinin yakın çevresinin itirazlarına rağmen çok partili hayata geçen İsmet İnönü olduğunu vurgulamıŐlardır.

Amerikalılara göre İnönü, elinde tek partili otoriter düzeni sürdürecektir. Amerikanlara göre bu geçişte İnönü'nün demokrasiye inancı kadar olası serbest seçimlerde yenilebileceğine hiç ihtimal vermemesinin de payı vardı.

Anahtar Kelimeler: Demokratikleşme, Çok partili hayata geçiş, Türk dış politikası, Milli Şef dönemi, Türk Amerikan ilişkileri

ABSTRACT
IN THE LIGHT OF U.S. SECRETARY OF STATE DOCUMENTS
TURKEY'S TRANSITION TO MULTIPARTY SYSTEM
Efe SIVIS

In this dissertation Turkey's transition to multiparty system is analyzed by focusing on U.S. National Archives documents covering the period; 1945 and 1946. According to dominant argument in the literature, Turkey had to pass to the multiparty system due to the pressure came from international politics. The prime suspect of such pressure is U.S., who adopted "democracy promotion" as one of the pillars of its foreign policy. The research question is whether U.S. applied any pressure or gave an advice to Turkey towards passing a multiparty system.

Besides archive documents, Turkish press, proceedings of British parliament, academic and popular literature, memories of witnesses were used. Moreover, an interview was conducted with the daughter of Ismet Inonu.

The findings claim that U.S. did not apply any pressure on Turkey towards democratization. Nonetheless, Turkey's threat perception from Soviets was not high to lead a regime change to gain US' sympathy.

From American perspective, despite Inonu had an adequate room to perpetuate its authoritarian single party regime, he made Turkey pass to the multiparty system by ignoring its inner circle. However Inonu never thought of a poll defeat in a possible free elections. On the other hand, U.S. diplomats received intelligence about CHP's orchestrating a gerrymander in the 21th of July 1946 elections. Yet the claims were not strong that would turn the scales for the benefit of Democrat Party. Eventually the American Embassy American diplomats evaluated the 21th of 1946 elections as an honorable and prestigious success for Turkish nation.

Keywords: Democratic transition, Transition to multiparty system, Turkish foreign policy, The period of National Chief, Turkish American Relations

ÖNSÖZ

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde ABD'nin rolünü incelediğim çalışmamda ABD'nin Ulusal Arşiv dokümanlarının haricinde döneme yakından tanıklık eden bir isimle görüşmek, çalışmaya boyut kazandıracaktı.

Dönemin Türk dış politikasının temel belirleyicisi durumunda olan ve çok partili hayata geçiş kararını alan Türkiye'nin ikinci Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker hanımefendiye sözlü mülakat teklifimi kabul ettiği için teşekkür ederim.

Diğer yandan İstanbul Üniversitesi'ne girdiğim andan itibaren desteğini esirgememiş olan Prof. Dr. Ayşegül Komsuoğlu'na sabrından ve çalışmama yaptığı değerli katkılarından ötürü şükranlarımı sunuyorum. Amerikan Ulusal Arşiv dokümanlarına ulaşmamı sağlayan, aktif yöneticilik görevine rağmen doktora toplantılarına aksatmadan katılan Prof. Dr. Çağrı Erhan'a müteşekkirim. Çalışmamın hassaten teorik altyapısının güçlenmesini sağlayan Doç. Dr. Nurcan Özgür Baklacioğlu'na içten teşekkürlerimi sunarım.

EFE SIVIŞ

İSTANBUL, 2018

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iv
ABSTRACT	vii
ÖNSÖZ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	xiii
Giriş	1
1. Teorik Çerçeve	13
1.1. Dış Etkilerin Ölçümü: Yöntemler ve Sorunlar.....	13
1.2. Demokrasiye Geçişlerde Tarihsel Örnekler ve Kümelemeler	16
1.3. Demokrasiye Geçişlerde Sistemsel Olarak Kategorilendirme.....	25
1.4. İç Politika ve Dış Politika İlintisi	31
1.5. İç Dış Politika İlişkisi Bağlamında Amerikan Dış Politikasında “Demokrasi Teşviki”	39
1.5.1. Tarihsel Perspektifle Amerikan Dış Politikasında “Demokrasi Teşviki”	39
1.5.2. Truman Doktrini ve Demokrasininin Teşviki ve Türkiye	51
2. Türk Amerikan İlişkilerini Anlamak İçin Türk Rus İlişkilerini Anlamak 57	
2.1. Boğazlar Meselesi	58
2.2. ABD ve İngiltere’nin Türkiye’ye İlişkin Politikaları.....	97
2.3. Sovyetlerin Beklenti ve Stratejileri	129
2.4. . Değerlendirme	148
3. Çok Partili Hayata Geçişte Türkiye’nin İç Siyasetindeki Gelişmeler	152
3.1. Amerikalıların Türk Toplumuna ve Milli Şef Rejimine İlişkin Tespitleri....	152
3.1.1. İkinci Dünya Savaşının Türk Toplumunu Üzerindeki Etkileri ve Amerikalıların Değerlendirmesi.....	152
3.1.2. Amerikan Büyükelçiliğine Göre Türk Hükümetine Yönelik Tepkilerin 10 Nedeni	155
3.1.3. Amerikalıların Gözünden Türkiye’de Rejimin Mevcut Durumu.....	164
3.1.4. Gazeteci Burhan Belge’nin Amerikan Büyükelçiliği ile Görüşmesi	166
3.1.5. Amerikalıların Çok Partili Hayata Geçişe Yönelik Aldığı Sinyaller	167
3.1.6. Amerikalıların Gözünden Milli Kalkınma Partisi.....	180
3.1.7. Amerikalıların Gözünden Tan Gazetesi Baskını	191
3.2. Türk Siyasetinde Muhalefetin Ayak Sesleri: Eleştiri Sıralamasında Önce Ekonomi Sonra Demokrasi Vurgusu	211
3.2.1. 1944 Bütçe Görüşmelerinde 2 Muhalif Ses	211
3.2.2. Şirket-i Hayriye’nin Devletleştirilmesi Tartışması	215

3.2.3. Meclis Görüşmelerinin Kamuoyuna Açılması Talebi.....	215
3.2.4. 1945 Bütçe Görüşmeleri: Menderes'ten İlk Demokrasi Vurgusu.....	217
3.2.5. Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ve Amerikalıların Değerlendirmeleri	219
3.2.6. Mecliste İlk Yazılı Demokrasi Vurgusu: Dörtlü Önerge	224
3.2.7. Amerikalıların Türkiye'deki Basın Özgürlüğü Rüzgârını Suni Bulması	227
3.2.8. Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a Amerikan Ajansı Suçlaması	229
3.2.9. Birleşmiş Milletler Antlaşmasının Büyük Millet Meclisinde Oylanması	231
3.2.10. Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün CHP'den İhraç Edilmeleri ve Amerikalıların Değerlendirmesi.....	233
3.2.11. Refik Koraltan'ın İhracı ve Amerikalıların Yorumu	236
3.3 Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişini Türklerden Önce Amerikalıların Öğrenmesi	238
3.3.1 İnönü'nün Çok Partili Hayata Geçişe Yönelik Türk Halkına Verdiği İlk Sinyal	242
3.3.2 İnönü'nün Amerikalılarla Yaptığı 12 Ekim 1945 Görüşmesi.....	245
3.3.3 İnönü'nün Çok Partili Hayata Geçişini Türk Halkına Resmen İlan Etmesi	246
3.4 Demokrat Parti	247
3.4.1 Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Kuruluşu	247
3.4.2. Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Programı	252
3.4.3. Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Örgütlenme Süreci.....	254
3.4.4. Demokrat Partinin Dayandığı Taban	261
3.5. Demokrasi Yönünde Uygulamada İlk Adım; Ara Seçimler ve Amerikalıların Değerlendirmeleri	262
3.6. Cumhuriyet Tarihinde Bir İlk: Tek Dereceli Yerel Seçimler.....	267
3.6.1. Amerikalıların Gözünden Demokratların Seçime Katılmama Kararı....	267
3.6.2. Rusların, İngilizlerin ve Amerikalıların DP'nin Yerel Seçimlere Katılmama Kararına İlişkin Pozisyonları.....	272
3.6.3. Amerikalıların Gözünden CHP İçindeki Demokrasi Karşıtı Grup	274
3.6.4. Amerikalıların Gözünden Fuat Köprülü'nün New York Times Röportajına Gelen Tepkiler.....	277
3.6.5. Amerikalıların Yerel Seçimlere İlişkin Analizi	281
3.7. Milli Şef Yönetiminin Yasaları Demokratikleştirmesi	287
3.7.1. Tek Parti İktidarında Seçim Sistemi ve Amerikalıların Öngörüsü	287
3.7.2. Amerikalıların Analiziyle CHP 2. Olağanüstü Kongresi.....	290

3.7.3. Tek Dereceli Seçim Sistemine Geçiş Sürecinde Türk Siyasetçilerin Amerikan Büyükelçiliği ile Temasları	292
3.8. Cumhuriyet Tarihinde Bir İlk: Çok Partili Genel Seçimler	297
3.8.1. Amerikalıların Gözünden Genel Seçim Kampanyaları.....	299
3.8.2. CHP'nin ve DP'nin Amerikalılarla Paylaştıkları Seçim Tahminleri	307
3.8.3. Seçim Sürecinde Amerikan Büyükelçi ve Türk Dışişlerinin Sovyetlerden Farklı Tehdit Algıları	308
3.8.6. Yeni Meclisin Profili.....	310
3.8.7. Seçim Sonuçlarına İlişkin Yayın Yasağı.....	311
3.8.8. DP'nin Hile İddiaları ve Amerikalıların İlk Değerlendirmesi	313
3.8.9. Amerikalıların Gözünden İstanbul'da Tartışmalı Seçim Sonuçları	317
3.8.10. İnönü'nün Genel Seçimlerden Sonra İlk Açıklaması.....	320
3.8.11. Rus Medyasının Genel Seçimlere İlişkin Değerlendirmeleri.....	321
3.8.12. ABD Büyükelçiliğinin Genel Seçimlere İlişkin Analizleri.....	324
3.8.13. Wilson'ın Genel Seçimleri Prestijli ve Şerefli Bir Başarı Olarak Değerlendirmesi	329
3.8.14. Amerikalıların İnönü'nün Seçimine İlişkin Değerlendirmesi.....	333
3.8.15. Amerikalıların Saraçoğlu'nun Seçimine İlişkin Değerlendirmesi ve Türk Siyasal Hayatının Geleceğine İlişkin Projeksiyonu	336
3.8.16. Amerikalıların Kaleminden Çok Partili Hayata Geçişin Bilançosu.....	340
3.9 Değerlendirme.....	346
Sonuç	356
Kaynakça	362

KISALTMALAR LİSTESİ

ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
BM	: Birleşmiş Milletler
BMM	: Büyük Millet Meclisi
BMGK	: Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi
CHP	: Cumhuriyet Halk Partisi
DP	: Demokrat Parti
EAM	: Ulusal Kurtuluş Cephesi
JPS	: İngiliz Birleşik Planlama Dairesi
MEB	: Milli Eğitim Bakanlığı
MKP	: Milli Kalkınma Partisi
OSS	: Stratejik Servisler Ofisi
SF	: Serbest Fırka
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
TCF	: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası

Giriş

Türk – Amerikan siyasi ilişkilerinin tarihsel geçmişi, ABD'nin Türk siyasi yaşamı üzerine ilgisini ortaya koymaktadır. İkili ilişkilerin başlangıcı, 18. yüzyılın sonlarına, Amerikalı tacirlerin deniz yoluyla Osmanlı Devleti'nin Afrika'daki eyaletleriyle yürüttükleri ticari faaliyetlere dayanmaktadır. Türk siyasi hayatında önemli bir eşik sayılabilecek ABD – Türkiye Seyr-i Sefain ve Ticaret Antlaşması, 1830 yılında ABD'nin İstanbul üzerinde oluşturduğu baskı sonucunda imzalanmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren Osmanlı devletinde Hristiyanlığın Protestan mezhebini yaymak adına yürütülen misyoner faaliyetler ABD'nin Türk siyasi hayatına yönelik bir başka girişimine işaret etmektedir. Nitekim Amerikalıların teşvikiyle, Osmanlı'da ayrılıkçı hareketlere girişen Bulgarlar, Makedonlar, Arnavutlar ve Ermenilerin Amerikan vatandaşı yapılarak Türk hukukundan muaf olmalarının sağlanması, misyonerlik faaliyetlerinin ve ayrılıkçılık hareketlerinin sürdürülmesi adına Robert Kolej, Merzifon Amerikan Koleji gibi okulların kurulması, ABD'nin Türk siyasi hayatı üzerindeki etkilerine verilebilecek örneklerdir.¹

Diğer yandan ABD'nin Türk siyasi hayatı üzerindeki etkileri bununla da sınırlı kalmadı. Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgisinin ardından İtilaf devletlerinin işgalinden kurtulmayı arzu eden Türk aydınları arasında Amerikan mandası altına girmek bir seçenek olarak öne çıktı. Manda ifadesi, o dönem oldukça yüksek bir ihtimal olarak görünen ilhakla karşılaştırıldığında bir tercih olarak tartışıldı. Milli Mücadele'nin önemli eşiklerinden olan Sivas Kongresi'ne katılanların bir bölümü, Amerikan mandasına ılımlı yaklaşıyorlardı. Türklerin bağımsızlıklarını gerçekten kazanabileceklerine dair inancı olan kişilerin sayısı sınırlıydı. Mustafa Kemal, Sivas Kongresi'nden önce, Erzurum Kongresi'nde bu yöndeki fikirlerin ortaya dökülmesini sağlamak amacıyla isim vermeden büyük bir devletten yardım alınmasına ilişkin bir gündem maddesinin tartışılmasını sağladı. ABD'nin ismini vermemesinin nedeni, bu ülkenin bağımsız Ermenistan planı ile doğrudan ilintisi olduğuna yönelik algıydı. Ne var ki Türkiye'nin değişik yerlerinden gelen birçok temsilcinin gözünde ABD'nin

¹ Çağrı Erhan, **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, İmge Kitabevi, 2015, s. 284-322.

olumsuz bir algısı yoktu. Bu nedenle Amerikan mandası görüşü destek bulmaya devam etti.

Amerikan mandasını destekleyen Türk aydınlarından olan Halide Edip'in (Adivar), Birinci Dünya Savaşı'nın galiplerinin kurduğu King-Crane Komisyonu'ndan Charles R. Crane ile yakın ilişkisi bulunuyordu. Söz konusu komisyon, Osmanlı'nın Arap yoğunluklu nüfusun yaşadığı topraklarının akıbetine karar verilmesi için bölgede incelemelerde bulunacaktı. Fakat aynı komisyonun Türkiye'ye ilişkin de bir raporu bulunuyordu. Amerikan Dışişleri tarafından kabul görmeyen söz konusu rapora göre Ermenistan, İstanbul ve Anadolu üzerinde 3 ayrı manda kurulmalıydı. Bu süreçte Amerikan mandasını destekleyen Halide Edip, Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta Amerikan mandasının en az tehlikeli olan çözüm yöntemi olduğunu savundu. Buna göre Amerikan mandası, Türkiye'yi yabancı azınlıkların taleplerine ve Avrupa'nın emperyalizmine karşı koruyacak, diğer yandan Türk köylüsünü çağdaşlaştıracaktı. Edip, Filipinler üzerindeki Amerikan mandasının başarısına dikkat çekti ve Türkiye'nin benzer süreçleri gerçekleştirecek bir kaynağı olmadığına işaret etti. Edip'in bu görüşleri üzerine Charles Crane'in özel temsilcisi olan Louis E. Brown, *Chicago Daily News* gazetesinin bir görevlisi kisvesiyle 4 Eylül 1919'da başlayan Sivas Kongresi'ne katıldı. Mustafa Kemal, Brown ile görüşmesinde manda yerine *Amerikan yardımı* ifadesini kullandı. Yardımın siyasi değil fakat sosyal ve ekonomik alanda olması gerektiğini ifade etti. Ne var ki, kendilerinin böyle bir talebi açıkça yapması ve Sivas kongresinde bu doğrultuda bir kararın alınabilmesi için Amerikalıların kendilerine yardım edeceklerinden emin olması gerektiğini kaydetti. Brown ise böyle bir garanti veremedi. Amerikan mandasına ilişkin tartışmalar, Sivas kongresi boyunca sürdü. Rauf Bey (Orbay) ve kongrenin üzerinde anlaştığı ılımlı sonuca göre Amerikan Kongresi'nden Türkiye'de incelemelerde bulunmak ve rapor hazırlamak üzere bir heyet göndermesi talep edilecekti. Bu talep, Mustafa Kemal, Rauf ve diğer birkaç kişinin imzasıyla Amerikan Senatosu'na gönderildi. O sırada General J. G. Harbord'un başında bulunduğu bir Amerikan heyeti, başkan Woodrow Wilson'ın talimatıyla Ermenistan'da incelemelerde bulunmak için yoldaydı. Türk tarafı da bunu biliyordu. Nitekim Harbord'un heyeti, Sivas kongresinden 1 hafta sonra Sivas'a geldi. Mustafa Kemal, Harbord'la görüşmesinde Amerika ile bir "abi-kardeş ilişkisi"

kurulmasına karşı değil görünse de söz konusu ilişkinin yalnızca tavsiye ve yardıma dayalı olabileceğini kaydetti. Amerikan otoritesinin belirginleşmemesi, Türkiye'nin içişlerine karışılmaması gerektiğini savundu. Harbord ise tüm sorumluluğun ABD'nin elinde olmadıkça bir mandaterlik yükümlülüğüne girilemeyeceğini açıkladı.²

Belirtilen tarihsel izler göz önünde bulundurulduğunda ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra İngiltere'nin yerini alarak bir süper güç olarak ortaya çıkması ve küresel siyaseti şekillendirme kapasitesi, Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde doğrudan bir etkisi olabileceğine yönelik görüşlerin oluşmasına yol açmıştır. Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecine ilişkin akademik literatürde ve popüler yayınlarda dillendirilen bir görüş, dönemin dış politikadaki temel belirleyicisi olan Cumhurbaşkanı İnönü'nün söz konusu kararı kendi inisiyatifiyle değil, ABD'nin baskısıyla aldığı yönündedir. Buna göre İsmet İnönü, İkinci Dünya Savaşı sonrasında belirginleşen Rus tehdidi karşısında ABD'nin desteğini elde etmek için çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştır.³ Diğer yandan bu görüşün karşısında bulunan ve Türkiye'nin çok partili hayata İnönü'nün özgür iradesiyle geçtiğini savunan çalışmalar da mevcuttur.⁴

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Türkiye'nin çok partili hayata ABD'nin zoruyla ya da ona sempatik görünmek için geçtiğine yönelik iddiaların bulunduğu

² Lord Kinross, **Atatürk: Bir Milleti Yeniden Doğuşu**, İstanbul, Altın Kitaplar, 2017, s. 228-231., Mustafa Kemal'in direniş hareketi sırasında manda meselesinin ele alınış biçimine ilişkin çalışmalar için bkz. Kadir Kasalak, **Milli Mücadele'de Manda Ve Himaye Meselesi**, Ankara, Genelkurmay Basımevi, 1993.; Oğuz AYTEPE, Milli Mücadele'de Manda Sorunu Ve Mustafa Kemal'in Yaklaşımı, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, 6, no. 24, 1999.; Deniz Bilgen, **ABD'li Gözüyle Sivas Kongresi: Amerikan Mandası ve Gazeteci Le Browne'in Faaliyetleri**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 2004; Metin Ayışığı, **Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2004.

³ Necdet Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkiler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997, s. 351; Altan Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2002, s. 511.

⁴ Metin Heper, "İsmet İnönü: A Rationalistic Democrat", **Political Leaders and Democracy in Turkey**, Ed. by Metin Heper and Sabri Sayarı, New York, Lexington Books, 2002, p. 26.; Heper'e göre İnönü 1945 yılında çok partili hayata geçmeseydi, Türkiye'de 1950-1971 yılları arasında uzun dönemli bir otoriter rejim pekişecekti. Diğer yandan İstanbul Üniversitesi'nde akademisyen olarak görev yapmış olan ve Türkiye'yi yakından tanıyan Dankwart Rustow'a göre İnönü, dünyada gönüllü olarak diktatöryal güçlerinden vazgeçip demokrasinin önünü açan tek lider olmanın onurunu yaşamak istiyordu: Dankwart A. Rustow, "Modernization of Turkey," **Social Change and Politics in Turkey: A Structural and Historical Analysis**, Ed. by Kemal H. Karpat, Brill, Leiden, 1973, p. 113.

görülmektedir. CHP'nin yarı resmi organı *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfkı Atay, tam da bu nedenle demokrasiye bir baskı altında geçmediklerini ifade etmek durumunda kalmıştır. Bu durum, söz konusu iddiaların araştırılmasını önemli hale getirmektedir:

“Türk demokrasisinin bu tabii tekamülünü ve onda garplı bir demokrasinin bütün gereklerini yerine getirecek şartların olgunlaşmış olmasını en başta biz, Cumhuriyet Halk Partisi'nden olanlar sevinçle karşılıyoruz. Kimsenin zoru altında veya kimseye hoş görünmek için rejim değiştirmiyoruz. Demokrasimiz tekamülünü takip etmektedir.”⁵

Bu çalışmanın ana sorusu, ABD'nin Türkiye'ye demokrasiye geçmesine yönelik bir baskısının gerçekten olup olmadığıdır. Literatürde Milli Şef dönemine ilişkin geniş kapsamlı araştırmalar bulunmaktadır. Bu çalışmayı özgün kılan iddiasındaki özellik, Amerikan Ulusal Arşivlerinin iç politikaya yönelik dokümanlarının kullanılmış ve doğrudan söz konusu araştırma sorusuna cevap aranmış olmasıdır. ABD'nin Türkiye'deki diplomatik misyonunun, Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde iç politikaya ilişkin görüşleri, Türk demokrasisi hakkında yorumları, Türk siyasetçileriyle, gazetecileriyle olan temasları ve Türk siyasal hayatında yaşananları Washington'a aktarma biçimleri, çok partili hayata geçiş kararının alındığı 1945-1946 yılları odakta tutularak daha önce herhangi bir çalışmada yer almamıştır. Diğer yandan arşiv belgelerinde Amerikalı diplomatların dönemin Türk basınında hangi haberleri taradığı ve hangi haberlerin tercümelerini Washington'a gönderdiği tespit edilmiştir. Bu haberlerin birincil kaynağına yani gazete arşivlerine ulaşılmış ve Amerikalıların üzerinde durduğu haberler genişletilerek doğrudan alıntılarla kullanılmıştır. Aktarılan haberlerin takibi ve ayrıntılı olarak tekrar gözden geçirilmesi Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde Amerikalıların hangi haberlere karşı hassasiyet gösterdiğini anlamak açısından önemlidir. Ayrıca dönemin anıları, ilgili popüler ve akademik literatürle de tartışmalar desteklenmiştir.

Konu hakkında daha önce yazılmış eserlere değinmek, bu çalışmanın farkını belirginleştirmek açısından önemlidir. Doğrudan çok partili hayata geçiş dönemine odaklanmasa da Kemalist ideolojinin demokrasiyle ilişkisini irdeleyen bir çalışma, tek parti iktidarını sürdüren Kemalizm anlayışının bürokratik-muhafazakâr bir ideoloji olduğunu savunmaktadır. Buna göre Türkiye'nin, 1945 sonrasında çok partili hayata geçişi Kemalizm'in doğrudan bir sonucu değildi. Çok partili hayata geçiş, tek parti

⁵ Ulus, 22.08.1945

iktidarının yönetici seçkinleri arasında yaşanan çatışmanın bir sonucuydu. Bu çatışma, iktidara gelmek için halka dayanmayı zorunlu kılmış, Türkiye bir bakıma çok partili hayata zorunlu olarak geçmiştir. Diğer yandan Kemalizm esas olarak halkçılık ve devletçilik ilkeleri nedeniyle çok partili bir demokratik hayatı zorlaştırmaktaydı. Kemalist anlayış öncelikle ekonomik kalkınmayı ve ulusal-merkezi devletin güçlenmesini amaçlamaktadır. Demokratikleşme ve bireysel özgürlükler ise Kemalizm'in ancak konjonktürel gelişmelere bağlı ikincil hedefleri arasında sayılabilir. ⁶ Feroz Ahmad ise aksi bir görüşle Türkiye'nin çok partili hayata geçişini Kemalizm'in hedeflerinin gerçekleştirilmesi olarak yorumlamıştır. ⁷ Şerif Mardin de benzer bir görüşle Kemalizm'in kurucusu olan Mustafa Kemal Atatürk'ün sivil özgürlüklere ve siyasi katılıma yatkın biri olduğunu, Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde bu eğilimin rolü olduğunu savunmaktadır. ⁸ Diğer bir deyişle İnönü'nün kararı, Türkiye'nin kurucu değerleriyle uyumluydu. ⁹

İkinci Dünya savaşı sonrasında oluşan uluslararası durum ve Batı bloğu tarafında yer alma arzusu İnönü'yü Türkiye'nin siyasal görünümünü demokrasiye çevirme düşüncesine itmişti. Fakat Milli Şef, Amerikalı diplomatların raporlarına göre çok partili bir düzende yapılacak olası serbest seçimlerde iktidarı kaybedebileceğine hiç ihtimal vermiyordu. İnönü bu sonuca, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşının dışında tutmayı başarmasından dolayı halkın kendine minnettar olduğu yönündeki düşüncesi nedeniyle varmıştı. Ayrıca İnönü'nün Türkiye'nin İngiliz destekli Yunanistan ordusuna karşı Anadolu'da yürüttüğü Milli Mücadele döneminde cephede kazandığı zaferler, onun halk nezdinde İstiklal kahramanı olarak görülmesi de bu düşüncenin şekillenmesinde etkiliydi. Bu çalışmanın iddiası, İnönü'nün demokrasiye geçişi kendi özgür iradesiyle istediği ve Amerikalılardan bir baskı görmediği yönündedir. Diğer yandan İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Ruslardan algıladığı tehdidin hangi derecede olduğu incelenecektir. Dolayısıyla İnönü'nün Rus tehdidinden dolayı,

⁶ Levent Köker, **Modernleşme, Kemalizm Ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim, 1990, s. 236.

⁷ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985, s. 214-1215.

⁸ Şerif Mardin, **Türk Modernleşmesi, Bütün Eserleri 9, Makaleler 4**, İletişim, İstanbul, 2015, s. 120.

⁹ Kemal Karpat, benzer bir görüşü Princeton Üniversitesi'nde yazdığı doktora tezinde savunmaktadır. Buna göre Türkiye'nin çok partili hayat geçişi cumhuriyetin kuruluşundaki liberal unsurlar sayesinde, İnönü'nün doğrudan etkisiyle gerçekleşmiştir: **Kemal H. Karpat, Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System**, Princeton, N.J: Princeton University Press, 1959, p. 137.

Amerikalıların desteğini elde edebilmek için çok partili hayata geçtiği önermesi sınanacaktır.

İsmet İnönü'nün damadı gazeteci Metin Toker, bu çalışmanın odaklandığı dönemi ele aldığı kitabında İnönü'nün demokrasiye yönelik sağlam bir inancı olduğu argümanını savunmaktadır. Buna göre İnönü, cumhurbaşkanlığı görevine geldiği 1939 yılından itibaren demokrasiye geçmeyi hayal ediyordu.¹⁰

Taner Timur'un ve Ahmet Yeşil'in Türkiye'nin çok partili hayata geçişini konu edindiği çalışmaları benzerlik göstermektedir. Timur'un çalışmasında Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde iç ve dış faktörlerin bulunduğu ifade edilmiştir. Çok partili hayata geçişte etkili olan iç etkenleri İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan ekonomi politikalarına bağlayan Timur, savaştan sonra CHP'den ayrılan yönetici zümrenin (DP'nin kurucuları) halkla el ele verdiğini savunmuştur.¹¹ Timur, İkinci Dünya Savaşı sırasında uygulanan dış politika nedeniyle Türkiye'nin savaş sonrasında Rusların hedefi haline geldiğini ve Türklerin Batılılar tarafından yalnız bırakıldığını savunmaktadır.¹²

Ahmet Yeşil'in Türkiye'de 'Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş' isimli çalışması birçok açıdan Timur'unkiyle benzeşmektedir. Yeşil, tıpkı Timur gibi Türkiye'nin savaş sonrasında İngiltere ve Amerika ile ilişkilerini geliştirmek zorunluluğu nedeniyle bu devletlerle aynı siyasi ekseninde yer almak zorunda kaldığını savunmuştur.¹³ Diğer bir deyişle Türkiye, çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştır. Ayrıca Türkiye'de iç dinamiklerin genel bir kaosa neden olabileceği savunulmuştur. Buna göre tek parti yönetiminin halk nezdinde yarattığı hoşnutsuzluk bir biçimde patlak verebilirdi. Ne var ki Yeşil, bu kararın eninde sonunda İnönü tarafından verildiğini, iç ve dış etkenlerin İnönü'yü bu karara itmiş olabileceği yorumunu da yapmıştır.¹⁴

¹⁰ Metin Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970, s. 18.

¹¹ Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s. 23.

¹² Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, s. 55.

¹³ Ahmet Yeşil, **Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş**, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001, s. 23.

¹⁴ **Ibid.**, s. 24, 26.

Nuri Karakaş, yayımlanmış doktora tezinde İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcı olan 1939 yılından Türkiye'nin NATO'ya kabul edildiği 1952 yılına kadar geçen sürede Türkiye – ABD arasındaki siyasi ilişkileri ele almıştır. Karakaş'ın çalışması, uluslararası gelişmelerin ışığında iki ülkenin birbirlerine karşı tutumlarına yoğunlaşmaktadır. Karakaş, Amerikan Ulusal Arşiv belgeleri ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinden faydalanmak suretiyle iki ülke arasındaki diplomatik ilişkilere odaklandığı çalışmasında ABD'nin Türkiye'ye demokrasiye geçmesi yönünde doğrudan bir baskısının olmadığı sonucuna varmıştır.¹⁵ Bu çalışmada ise bir baskının yaşanıp yaşanmadığının test edilmesi için olası bir baskının en olağan şüpheli aracı olan Türkiye'deki Amerikan misyonunun söz konusu süreçteki tutumlarının da ortaya konulması gereklidir. Bu çalışma söz konusu boşluğu doldurma gayretindedir.

Necdet Ekinci'nin çalışması Türkiye'nin çok partili hayata geçişindeki dış etkenleri irdelemektedir. Çalışmada var olan literatürün yanında resmi süreli yayınlardan ve anılardan faydalanılmıştır. İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı sırasında savaşa girmekten kaçınmasının, Türkiye'yi savaş sonrasında yalnız bıraktığı sonucuna varılmıştır.¹⁶ Ekinci'nin çalışmasında Türkiye'nin çok partili hayata dış etkenlerin sayesinde geçtiği belirtilmiştir. Türkiye'nin demokratik bir yönetim tarzına geçmek zorunda kaldığı ifade edilmiştir. Bunun nedenleri arasında “Sovyet tehdidi, Türkiye'nin Batı desteğine ihtiyaç duyması, uluslararası toplumun ve kamuoyunun Türkiye'ye hoş bakmaması” sayılmıştır.¹⁷

Osman Akandere, çalışmasında 1938-1945 yılları arasında geçen dönemi ele almıştır. Çalışmada önemli detayların bir arada bulunduğu, gazete arşivlerinin titizlikle kullanıldığı görülmektedir. Akandere, Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde etkili olan unsurları iç-dış olarak ikiye ayırmış ve bunları detaylandırmıştır. İç etkiler kapsamında dönemin hayat pahalılığına ilişkin veriler, vergi uygulamaları, ekonomi politikaları, polis baskısı, medya sansürü, hak ve özgürlükleri kısıtlayan politikalar

¹⁵ Nuri Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.

¹⁶ Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, s. 349.

¹⁷ **Ibid.**, s. 351.

sayılmıştır. Akandere, Milli Şef'in İkinci Dünya Savaşı sırasında uyguladığı dış politikanın onu savaş sonrasında yalnızlığa ittiğini, Türkiye'nin ise Batı desteğini kazanmak için çok partili hayata geçtiği yargısına varmıştır.¹⁸

Akandere'nin çalışması ile bu çalışmanın çeliştiği fakat kısmen de örtüştüğü bir unsur ise İnönü'nün bu süreçte oynadığı role ilişkindir. Akandere, günümüzde CHP'ye müzahir çevrelerin çok partili hayata geçiş sürecine sahip çıkmak istediğini ve bu süreci İnönü'nün ve CHP'nin demokrasiye inançlarının bir göstergesi olarak sunma gayretinde olduklarını savunmaktadır. Ne var ki Akandere'ye göre bu durum gerçeği yansıtmamaktadır; İnönü, demokrasiye inandığı için değil zorunda kaldığı için çok partili hayata geçmişti.¹⁹ Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatların değerlendirmesiyle İnönü demokrasiye geçmek zorunda değildi. Milli Şef, otoriter yönetimini sürdürme imkânı olmasına rağmen çok partili hayata geçmeyi tercih etmişti. Ne var ki Amerikalılara göre bu geçiş, İnönü'nün olası bir serbest seçimleri kazanacağına ilişkin sonsuz özgüveninin de payı vardı.

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecini ele alan bir diğer çalışma Cemil Koçak tarafından hazırlanmıştır. Koçak çalışmasında özgün arşiv kaynaklarından faydalanmıştır. Çalışmada Türkiye'nin çok partili hayata geçişinin hem akademik çalışmalara hem de siyasi tartışmalara konu olduğu belirtilmiştir. Koçak, Türkiye'nin çok partili hayata geçişinin neden 1945 yılına denk geldiği sorusu üzerinde durmuştur. Bu zamanlamaya "uluslararası politikada meydana gelen gelişmelerin Ankara üzerindeki etkilerinin ve belki de baskılarının", Ankara'nın güvenlik ihtiyaçları ile çakışmasının neden olmuş olabileceği argümanına vurgu yapmıştır. Böylece Türkiye, bir rejim değişikliği ile son yıllarda kaybettiğini düşündüğü itibarını yeniden kazanabilecektir. Koçak, Türkiye'nin baskı görüp görmediğinden emin olmadığından 'belki' sözcüğünü kullanma ihtiyacı hissetmiştir.²⁰ Bu çalışma ise, baskının olağan şüphelisi durumundaki ABD'nin Türkiye'ye bir baskı uygulayıp uygulamadığına,

¹⁸ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler, (1938-1945)**, İstanbul, İz Yayıncılık, 1998, s. 335-36.

¹⁹ **Ibid.**, s. 469-70.

²⁰ Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)**, İstanbul, İletişim, 2010, s. 915.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde ABD'nin bir etkisi olup olmadığına odaklanmaktadır.

Haluk Ülman ve Oral Sander ise beraber yazdıkları bir makalede kanıt sunmasalar da Türkiye'nin çok partili hayata geçişini dış faktörlerle açıklamışlardır:

“Kesinlikle belgelenmemiş olmakla birlikte, Türkiye'nin 1945 yılında yeniden çok partili düzen denemesine girmesini, Sovyetler Birliği karşısında Amerikan desteğini kazanmak isteğine bağlamak yanlış olmayacaktır sanırız.”²¹

Türk – Amerikan ilişkilerine dair titiz çalışmaları bulunan Şuhnaz Yılmaz ise 1800 yılından 1952'ye kadar Türk – Amerikan ilişkilerini ele aldığı çalışmasında Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde ABD'nin Türkiye'ye yönelik bir baskısı olup olmadığına yönelik bir argümana ya da tartışmaya yer vermemiştir. Bu çalışmanın ana konusunu içeren periyod, beşinci bölüm olan “Soğuk Savaş Bağlamı, Türk – Amerikan İttifakının Oluşması” (Cold War Context – Formation of the Turkish American Alliance) ismi altında, toplamda 14 sayfada ele alınmıştır. Yılmaz, Amerikan dış politikasına yer verdiği bu bölümde, Rusların İran'dan askerlerini çekmeye yanaşmamaları üzerine 1945 yılının Aralık ayında gerçekleşen Moskova Konferansı ile Amerikan Başkanı Truman'ın Ruslarla işbirliği umutlarının tamamen tükendiğini kaydetmiş ve Missouri zırhlısının Türkiye ziyareti ile başlayan süreçte ABD'nin Ruslar karşısında Türkiye'ye verdiği desteğin belirginleştiğini savunmuştur.²² Aynı tarihlere denk gelen Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecine ilişkin olası bir Amerikan etkisine dair bir yorumda bulunmamıştır. Yılmaz'ın ortak yazar olarak yer aldığı, daha sınırlı bir dönemi ele aldığı bir başka makalesi ise 1929 ile 1947 arasındaki dönemi kapsamaktadır. Bu makalenin “Pax Americana'nın Yükselişi ve Türkiye'nin yeni oluşan uluslararası düzendeki pozisyon alışı” (Rising Pax Americana and Turkey's positioning in the newly emerging international order) isimli bölümünde iki ülke ilişkileri, Yılmaz'ın bir önceki çalışmasındakine benzer biçimde güvenlik ve uluslararası ilişkiler kapsamında ele alınmıştır. Bu bölümde ABD'nin Rusların

²¹ Haluk Ülman ve Oral Sander, “ Türk Dış Politikasına Yön Verenler (1923 – 1968) II”, **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, No:I, Mart 1972, s. 4-5.

²² Şuhnaz Yılmaz, **Turkish-American Relations, 1800-1952: Between the Stars, Stripes and the Crescent**, Oxford, Routledge, 2015, p. 118.

İran'daki faaliyetlerine tepkisi üzerine Türklere verdiği desteğin Missouri zırhlısı ile başladığı süreç tarihsel gerçeklerle aktarılmıştır.²³

İlgili literatürde ele alındığı üzere demokrasiye geçiş ile ABD arasındaki ilişkinin incelenmesi hem akademik tartışmalara hem de konu ile ilgili popüler tartışmalara katkıda bulunacaktır. Türkiye'nin demokrasiye geçişi ile ABD'nin arasındaki ilişkiyi incelemek için en etkin araçlarından birinin ABD'nin Ankara Büyükelçiliği belgelerini analiz etmek olduğu düşünülebilir. Bu belgeleri incelemek Cumhuriyet tarihinde demokrasinin sıfır noktası olarak konumlandırılacak sürecin anlaşılması açısından önemlidir. Bu çalışmada, Amerikalıların Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde herhangi bir telkinde bulunup bulunmadığı ve Milli Şef yönetimine demokrasiye geçiş yapması yönünde baskı uygulayıp uygulamadığı temelde Amerikan Ulusal Arşiv belgelerinde izlenmiştir. Diğer yandan yukarıda vurgulandığı gibi, arşiv belgelerinde Amerikalı diplomatların dönemin Türk basınında hangi haberleri taradığı ve hangi haberlerin tercümelerini Washington'a gönderdiği ve haberlerin birincil kaynağına yani gazete arşivlerine ulaşılmış ve Amerikalıların üzerinde durduğu haberler genişletilerek doğrudan alıntılarla kullanılmıştır. Ayrıca araştırma sorusu İngiliz Parlamentosu zabıtları, dönemin gazetecilerinin ve siyasetçilerinin kaleme aldığı anılar, dönem basını ve ilgili akademik ve popüler literatür kullanılarak da sınanmıştır.

Çalışmanın ana sorusunun yanı sıra Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belirginleşen Rus gerilimi hattında İngiltere ve ABD ile olan ilişkileri de ele alınmıştır. Örneğin ulaştığım bir arşiv belgesi, Rusların 7 Haziran 1945 tarihinde Türkiye'ye sözlü olarak yönelttikleri toprak taleplerini, aynı ayın sonunda Türklerle yaptıkları bir görüşmede geri çekmeyi teklif ettiğini göstermektedir. Bu durumun Türkler tarafından Amerikalı diplomatlara iletilmesinin tarihsel açıdan önemi büyüktür. Nitekim arşiv belgeleri incelendiğinde Türkiye'nin bu tarihten sonra Ruslardan algıladığı tehdidin çok ciddi ve yüksek olmadığı görülmektedir. Dolayısıyla

²³ Dilek Barlas and Şuhnaz Yılmaz, "Managing the Transition from Pax Britannica to Pax Americana: Turkey's Relations with Britain and the Us in a Turbulent Era (1929–47)," **Turkish Studies**, Vol.17, 2016, p.463-466.

çalışmada Türkiye'nin çok partili hayata Rus tehdidinden çekinip ABD'ye sığınmak için geçtiği argümanı da tartışılacaktır.

Çalışmada İngilizlerin ve Amerikalıların Türkiye'ye Rus tehdidi karşısında verdiği desteğin açıklanması açısından da önemli bulgular ele alınmaktadır. Arşiv belgeleriyle, Anglosaksonların Türkiye'ye ilişkin demokrasi hassasiyetinin bulunduğuna yönelik görüşler analiz edilmektedir. İki ülkenin de (ABD, İngiltere) Türkiye'de demokrasinin bulunup bulunmamasını gerçekten mesele edip etmediği sorusuna cevap aranacak ve söz konusu ülkelerin birincil önceliğinin demokrasi değil reel politik olduğu iddiası da bu kapsamda ele alınacaktır.

Çalışmanın ilk bölümünde konuya ilişkin teorik bir çerçeve sunulmuştur. Bu bölümde, otoriter bir sistemden demokrasiye geçiş yapan devletlerin yaşadığı tecrübeler ışığında genel geçer bir teoriye ulaşıp ulaşılamayacağına yönelik tartışmalara yer verilmiştir. İç ve dış politika arasındaki bağıntıyı öne çıkaran teoriler değerlendirilmiş, Amerikan dış politikasında “demokrasi teşviki” kavramı tarihsel perspektifle ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümünde İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Türkiye ile Sovyetler Birliği arasında yaşanan gerilim, Türk-Amerikan ve Türk-İngiliz ilişkileri göz önünde bulundurulmak suretiyle ele alınmıştır. Bölümde Türklerin Sovyetlerden algıladığı tehdidin ortaya çıkışı ve tehdidin boyutu konu edilmiştir. İngilizlerin ve Amerikalıların Sovyetler karşısında Türkiye'ye verdiği desteğin nedenleri ve farklı zamanlamaları incelenmiştir.

Üçüncü bölümde ise Türkiye'nin çok partili hayata geçiş süreci, Amerikalıların gözünden okunmaktadır. Bu bölümde Türk halkında Milli Şef rejimine yönelik oluşan tepkilerin Amerikan perspektifinden analizleri, muhalefetin oluşmasına yönelik Amerikan yorumları, Demokrat Parti'nin ve Milli Kalkınma Partisi'nin kuruluş süreçleri ele alınmıştır. CHP'nin uygulamada ilk demokrasi adımları olarak nitelendirilebilecek ara seçimlere ilişkin Amerikan raporlarına yer verilmiştir. Bölümün sonunda ise Türkiye'nin çok partili hayata geçtikten sonra gerçekleştirdiği ilk yerel ve genel seçimlere ilişkin ABD misyonunun ulaştığı sonuçlara yer verilmiştir.

ABD'nin Türkiye'nin çok partili hayata geçişine ilişkin en somut değerlendirmeleri bu bölümde yer almaktadır.

1. Teorik Çerçeve

Çalışmanın teorik çerçevesinde otoriter devletlerin demokrasiye geçiş süreçlerinin kümелendiği ve teoriye ulaşma girişimlerine ilişkin literatüre yer verilmiştir. Demokrasiye geçiş tecrübesi yaşayan ülkelerin kümelendiği çalışmalara değinilmiş, Türkiye'nin çok partili hayata geçişinin genel geçer bir teori kapsamında analiz edilebilmesi ihtimali sorgulanmıştır. Diğer yandan iç-dış politika bağıntı yaklaşımı çerçevesinde iç ve dış politika alanlarının birbirinden bağımsız olan iki alan değil birbirleriyle ilintili olduğunu öne süren kavramsallaştırma üzerinde durulmuştur.

1.1. Dış Etkilerin Ölçümü: Yöntemler ve Sorunlar

Demokrasiye geçişlerde, dış faktörlerin etkili olduğu yaygın bir biçimde kabul edilmesine rağmen bu etkilerin ölçülmesinin kolay olmadığı açıktır. Söz konusu zorluğu aşmak adına rejimlerin geçiş süreçlerinin alt dönemlere ayrılması kullanılan bir yöntemdir. Buna göre otoriter bir rejimin demokrasiye geçiş süreci; geçiş öncesi, geçiş başlangıcı, geçiş ortası ve geçiş sonrası gibi dönemlere ayrılabilir. Diğer yandan bu tür geçişler kısa vadeli ya da uzun vadeli gibi bir ayrıma da tabi tutulabilir. Uzun vadeli geçişlerde dış etkiler daha sınırlı ve dolaylı olabilir. Kısa vadeli geçişlerde ani bir askeri yenilgi, uluslararası atmosferde otoriter rejimlere verilen destek havasının tersine dönmesi gibi daha doğrudan etkiler görülebilmektedir. Ne var ki bu analizlerde genellemelerden çok ulusal düzeyde analiz yapmanın daha doğru sonuçlar vereceği görüşü öne çıkmaktadır.¹

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde dış etkilerin hem kısa vadeli hem de uzun vadeli olduğunu savunmak belli açılardan mümkündür. Bu çalışma kesin olarak kısa vadeli geçiş olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında birdenbire ortaya çıkan gelişmeleri öne çıkarmaktadır. Ne var ki Türkiye'nin batılılaşma serüveni dikkate

¹ Geoffrey Pridham, *International Influences and Democratic Transition: Problems of Theory and Practice in Linkage Politics*, **Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe**, Ed. by Geoffrey Pridham, Leicester, Leicester University Press, 1991, p. 9.

alındığında Batı ülkelerinin parlamenter demokrasiye geçiş süreçlerinin bir örnek oluşturarak Türkiye'yi etkilediğini ve Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinin yüzyıllara yayılan bir nitelikte olduğunu savunmak da mümkündür.

Türk siyasal hayatında dış etkilerin ve bu etkilerin rejimin niteliği ile olan ilişkisinin 18. yüzyılın sonlarından itibaren belirginleştiği görülmektedir. Dış etkenler, Osmanlı devletinin son yüzyılında imparatorluğun iç siyasetinde doğrudan etkili oldu. Diğer yandan modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk, ülkenin hedefini çağdaş medeniyetler seviyesine ulaşmak olarak belirledi. Atatürk'ün çağdaş medeniyetlerden kastı, şüphesiz Batı medeniyetiydi. Nitekim 1924 – 1928 yılları arasında radikal bir biçimde uygulanan Kemalist reformların tamamı Batılılaşma izleri taşıyordu. Bu nedenle İnönü'nün 1946'da çok partili hayata geçme kararı vermesini yalnızca İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelere bağlamak yerine dış etkenlerin kademeli olarak etkili olduğunu savunmak da mümkündür. Diğer yandan kısa vadeli ya da uzun vadeli etkiler diye bir ayırım yapmak yerine iki unsurun da etkili olduğu da kabul edilebilir. Buna göre İnönü, esas olarak İkinci Dünya Savaşı sonrası gelişmelerden etkilendiyse de aldığı kararın Cumhuriyet'in kuruluşundan ve Osmanlı Devleti'nin 18. Yüzyıldan itibaren gelişen idealleriyle uyumlu olduğunun şüphesiz bilincindeydi. Bu farkındalığın kendisinin demokrasiye geçiş kararını almasında teşvik edici payı olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır.

Bununla beraber bir ülkenin demokrasisine etki eden dış faktörlerin bütüncül olduğu düşünülmemelidir. İç siyasette demokratikleşmede rol oynayan çok sayıda dinamik olduğu gibi uluslararası arenada da etki edecek unsurların çok boyutlu olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. James Rosenau, yerel ve uluslararası atmosferi alt kategorilere ayırmıştır. Bunlar komşu, bölgesel, Soğuk Savaş ya da Doğu-Batı blokları ve uluslararası organizasyonlardır. Rosenau, böylece dış etkilerin hepsini aynı biçimde değerlendirmekten kaçınmış, bu etkilerin birer sabit olarak değil, değişken olarak değerlendirilmesi gerektiğini vurgulamıştır.²

² James Rosenau, **Linkage Politics: Essays on the Convergence of National and International Systems**, New York, Free Press, 1969, s. 53-54.

Aşağıda detayıyla ele alınacağı üzere dış etkenlerin, iç siyasete yansımaları olduğu konusunda geniş bir uzlaşma olmasına rağmen, bu etkinin ölçülebilmesindeki zorluklar nedeniyle kesin bir yargıya varmak zor görünmektedir. Sürecin karmaşık bir yapıya sahip olmasının yanında kolay cevaplar ve çözümler barındırmadığı ortadadır. Dış etkenlerin iç politikaya olan etkisi konusunda genel geçer teorilere ulaşmak oldukça zordur.³

Bu çalışmada siyasal ve toplumsal yaşananların kendine özgü ve biricik nitelikte olduğu iddiası dikkate alınacaktır. Örneğin Morlino, Portekiz'in demokrasiye geçişini açıklarken sömürge savaşını dış etkenler kapsamında değerlendirmektedir. Bu savaşın, rejim değişikliğinde önemini itiraf etmekle beraber bu durumun genel bir hipoteze çevrilmesinin imkânsız olmasa da çok zor olduğuna işaret etmektedir.⁴

Aşağıda ele alınacağı üzere dış etkenlerin iç politikadaki önemini ilk kez öne çıkarmakla beraber bu etkinin anlaşılmasındaki zorluklara ilk kez değinen de yine James Rosenau olmuştur. Buna göre uluslararası gelişmeleri izlemek, ampirik ve teorik zorluklar içeriyordu. Diğer bir zorluk ise toplumsal olarak oldukça farklı toplumların dış dünyadaki gelişmelerden etkilenme biçimlerinin ve ölçülerinin aynı olmamasıydı. Bu durum, genel geçer bir teoriye ulaşmayı zorlaştırıyordu.⁵

Bu gibi zorlukları aşmanın yolu geniş ölçekli sonuçlara varmak yerine daha spesifik alanlar üzerine eğilmektir. Böylece tüm devletlerin, dış etkenlerden aynı biçimde etkilendiğini savunmak yerine, belirli ülkelerin ya da belirli grupların nasıl etkilendiği üzerinde durmak daha makul olacaktır. Tümdengelimden çok tümevarım ilkesi uygulanmış olacaktır. Diğer yandan Rosenau'ya göre devletlere tekil olarak bakılmıyorsa her bölgenin yatay sistemler çerçevesinde soyutlanarak

³ Gabriel A Almond, "The International-National Connection," **British Journal of Political Science**, Vol. 19, No. 2, 1989, p. 257.

⁴ Leonardo Morlino, "Authoritarian Legacies, Politics of the Past and the Quality of Democracy in Southern Europe: Open Conclusions," **South European Society and Politics**, Vol 15, No. 3, 2010.

⁵ James N. Rosenau, "Foreign Policy as Adaptive Behavior: Some Preliminary Notes for a Theoretical Model," **Comparative Politics**, Vol 2., No. 3, 1970, p. 372.

değerlendirilmesi gerekiyordu. Böylece devletlerin değişimine tekil olarak takılıp kalmaktansa yatay sistemler elde edilebilecek ve buradan teorilere varılabilecekti.⁶

Morlino ise dış etkenlerin iç siyasete etkisini yadsımamakla beraber demokrasiye geçişlerde neden-sonuç ilişkisi bulmanın zor olduğunu düşünmektedir. Buna göre, geçişlerin tek bir nedeni olduğunu savunmaktansa birden fazla nedenin olduğu bir hipotez ortaya atmak daha gerçekçi olacaktır. Diğer yandan askeri unsurların zorlayıcı niteliği olduğundan diğer unsurlara ağır bastığı savunulabilir bir görüştür.⁷

Schmitter'a göre ise, otoriter bir rejimden demokrasiye olan geçişler, tam tersi yönde demokrasiden otoriterleşme yönündeki geçişlerle karşılaştırıldığında dış etkilere daha açıktır. Bunun sebebi, liberalleşme yönünde adım atan bir devletin daha fazla sayıda aktörle ilişkiye girmesidir. Otoriter düzenden demokrasiye geçiş başladığında farklı değişim kanalları açılabilir.⁸

Benzer şekilde Pridham da dış etkilerin ölçülmesi açısından otoriter devletlerin liberal demokrasiye geçişlerinin tersini incelemekten daha yararlı olduğunu savunur. Bunun nedeni, Schmitter'ın da vurguladığı üzere otoriter bir devletin demokratikleştiğinde uluslararası sisteme daha açık hale gelmesidir. Böylece o devletin dış dünyadan etkilenmesi devam edecek ve bu etki izlenebilecektir. Hâlbuki demokratik bir devlet, otoriterleştiği zaman dış dünyadan görece olarak soyutlanır belki de tamamen dışa kapalı bir hal alır.⁹

1.2. Demokrasiye Geçişlerde Tarihsel Örnekler ve Kümelemeler

Yukarıdaki bölümde dış etkilerin iç politikaya olan etkisi konusunda genel geçer teorilere ulaşmanın zorluğuna işaret edildi ve bu çalışmada siyasal ve toplumsal

⁶ James N Rosenau, "Pre-Theories and Theories of Foreign Policy," **Approaches to Comparative and International Politics**, Ed. by R. B. Farrell, Evanston, Northwestern University Press, 1966, p. 77.

⁷ Leonardo Morlino, "Democratic Establishments: A Dimensional Analysis," **Comparing New Democracies**, Ed. by Enrique Baloyra, Boulder, Westview Press, 1987, p. 72.

⁸ Philippe C Schmitter, "The International Context of Contemporary Democratization," **Transitions to Democracy**, Ed. By Geoffrey Pridham, Dartmouth, Dartmouth Publishing Company Limited, 1993, p. 30.

⁹ Pridham, **International Influences and Democratic Transition: Problems of Theory and Practice in Linkage Politics**, p. 3-4.

yaşananların kendine özgü ve biricik nitelikte olduğu iddiasının göz önünde bulundurulacağı ortaya koyuldu. Bu kapsamda farklı ülke örneklerinde dış etkilerin iç siyasete olan etkisini anlamak ve biricikliğini değerlendirmek için tarihsel örneklere başvurulması gerektiği söylenebilir. Tarihsel örneklerin tekil olarak birer ipucu barındırması ihtimali olduğu gibi bazı ortak yanlara ya da kalıplara da ulaşılabilir. Tarihsel örneklerin biricik niteliği sebebiyle genel geçer bir teoriye ulaşmanın zorluğu da bu şekilde görülebilir.

Örneğin Yunanistan'da iktidarda bulunan askeri cunta, 1974 yılının Temmuz ayında, Kıbrıs'ta yaşanan Türk çıkarmasından sonra iktidarı bırakmaya zorlandı. Bunun üzerine askeri cunta, iktidarı o sırada sürgünden dönen Karamanlis'e devretti. Kıbrıs'ta yaşananlar, bir dış etkenin iç siyasete olan yansıması kapsamında değerlendirilebileceği gibi bu durumun önceden başlayan bir süreci hızlandırdığını savunmak da mümkündür. Albaylar cuntası, bir süredir dağılma sinyalleri veriyordu. Diğer yandan uluslararası atmosfer, Albaylar cuntasının otoriter rejimine sıcak bakmıyordu. Portekiz vakasında ise başarısızlıkla sonuçlanmış bir sömürge savaşının ülkenin iç siyasetine olan etkileri öne çıkmaktadır. Bu savaşta yenilgiler nedeniyle 25 Nisan 1974'de askeri darbe yaşandı. Bu olaylar Portekiz'in demokratikleşmesinde önemli bir pay sahibi oldu. Darbede rol oynayan orta rütbeli subaylar demokratikleşmenin gerçekleşmesinde rol oynadı. Diğer yandan Portekiz'in demokratikleşme deneyiminde uluslararası örgütlerin de rolü olduğu savunulabilir. Örneğin Portekiz'in 1975 yılında hayli istikrarsız seyrettiği bir sırada Batılıların Portekiz hassasiyeti yükseldi. Portekiz'e gizli bir müdahale yapılması dahi NATO'nun gündemine alındı.¹⁰

İkinci İspanya Cumhuriyeti'nin çöküşü de birçok akademisyen tarafından dış etkilerle açıklanır. Primo de Rivera'nın 1923-1929 arasındaki diktatöryal yönetiminin sona ermesinde ve 1931'de cumhuriyetin kurulmasında daha çok dış etkenlere vurgu

¹⁰ Kenneth Maxwell, "Regime Overthrow and the Prospects for Democratic Transition in Portugal," **Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986, p. 131.

yapılmaktadır. Örneğin iktisat tarihçileri, dünya ekonomisindeki krizin İspanyol ekonomisine etkisini öne çıkarmaktadır.

Benzer şekilde Alman Weimar Cumhuriyeti'nin çöküşünde de benzer şekilde Büyük Bunalım adı verilen 1929 tarihli küresel ekonomik krizin rol oynadığı savunulmaktadır. Ne var ki İspanya'nın iç siyasetinin dış faktörlerden etkilenmesi, 1931'den sonra da sürmüştür. İtalya'nın Etiyopya'yı işgal etmesi, Fransa'da Halkçı Cephe'nin iktidara gelmesi, halkın ekonomide iyileşme beklemesine rağmen uluslararası ekonomik gelişmeler sebebiyle bu iyileşmenin gerçekleşmemesi İspanyol siyasetini etkilemiştir.¹¹

Bu örneklerden yola çıkarak ortak bir yargıya varmanın zorluğu ortadadır. Bu noktada daha önce de belirtildiği gibi dış unsurların etkilerinin ölçülmesindeki zorluklar öne çıkmaktadır. Bu yönde bir ilişkiyi ortaya çıkarabilmek için gerekli analitik ve metodolojik donanımlar bulunmamaktadır. İtalya'nın İkinci Dünya Savaşı sonrasında demokrasiye geçişinde Amerika'nın etkisi gözle görülür bir biçimde izlenebilmektedir. Bu durum, ortaya çıkan belgelerle mümkün olabilirdi. Bu süreçte ABD'nin hassasiyetleri ile İtalya'nın çıkarlarının ve stratejilerinin belirli ölçüde örtüştüğü görülmektedir. Fakat İtalya'nın geçişinin, ilgili arşiv belgelerine erişilebilirlik açısından da en iyi örnek olduğu savunulabilir.

Tarihsel örnekleri tekil olarak incelemenin yanısıra karşılaştırmalı inceleme yapmak da mümkündür. Bu şekilde biricik olduğunu söylediğimiz tarihsel örnekler arasındaki ortaklıkları tespit etme anlamında bir adım daha ileri gitmek mümkün olabilir. Yine de birden çok değişkenin bulunduğu çok boyutlu süreçlerde, dış etkilerin tam olarak ölçülebilmesi ve genel bir teoriye ulaşılması zordur.

Rosenau'nun öncülüğünü yaptığı iç-dış politika bağıntı yaklaşımı, siyaset literatürü demokrasiye geçişlerin arkaplanının anlaşılması için önemli bir örnektir. İç ve dış politika alanlarının birbirinin içine geçtiğini vurgulayan bu literatürün, her devlet için kesin yargılara varmayı sağlayan genel geçer teoriler ürettiğini söylemek zordur. Demokrasiye geçiş yapan devletlerin toplumsal yapıları, arka planları,

¹¹ Alfred Tovias, "The International Context of Democratic Transition," **West European Politics**, Vol.7, No:2, 1984, p. 485.

uluslararası gelişmelerden, diğer bir deyişle dış etkilerden etkilenme oranları, coğrafi konumları gibi unsurlar farklılık gösterdiğinden genel kabul gören tek bir teoriye ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Bu zorluğu aşmak için demokrasiye geçiş yapan ülkelerin belirli alt kümelere ayrılması sıkça kullanılmaktadır. Böylece aynı coğrafyada ya da aynı tarihlerde demokrasiye geçen ülkeler arasında belirli benzerliklere ulaşılmaya çalışılmıştır.

Örneğin Whitehead'ın *yayıma* ismini verdiği boyutunda demokrasinin coğrafi yakınlık nedeniyle yayıldığı kabul edilir. Bu yöntemde demokratik ülkeler coğrafi olarak kümelere ayrılır ve zaman içindeki değişimleri incelenir. Bazı detayların göz ardı edilmesi, bu yaklaşımı basit kılmakta ve açıklanamayan kısımlara sebep olabilmektedir. Örneğin Fransa, Belçika, Hollanda, Danimarka, Norveç, Almanya, Avusturya ve İtalya 5 yıllık bir süreç içinde ilk diziyi oluşturmaktadır. Diğer yandan Jamaika, Trinidad, Barbados, Bahamalar, Dominik, St. Lucia, St. Vincent, Antigua, St. Kitts ise 20 yıl içinde ikinci diziyi oluşturmaktadır. Diğer yandan Portekiz, İspanya ve kısa süre sonra Peru, Ekvator, Arjantin, Bolivya, Uruguay ve Brezilya'nın 10 yıl içinde oluşturdukları dizi, daha sonra Şili, Paraguay, Haiti ve ardından bazı Orta Amerikan vakalarıyla devam etmiştir. 1989'dan sonra ise Polonya, Çekoslovakya, Doğu Almanya, Macaristan, Romanya, Bulgaristan 1 yıldan kısa bir süre içinde bir başka diziyi oluşturmaktadır. Farklı bir küme ise Afrika'yı işaret etmektedir. Namibya'nın 1990'daki dekolonizasyonu, Güney Afrika'nın 1994'deki demokratikleşmesi de bu kapsamda ele alınabilir. Bu gibi çıkarımlar, yaklaşımın kolaylığından ileri gelmektedir. Fakat elbette birçok açıklanmamış nokta bırakmaktadır. Örneğin İspanya'nın ve Portekiz'in niçin ilk dizide yer almadığı tartışma konusu yapılabilir. Bu sınırların neye göre çizildiği de sorgulanabilir. Bu yaklaşım bize demokratikleşme sürecinin niçin başladığını, neden bittiğini, neden dâhil edilmediğini açıklayamamaktadır. Bunun için Whitehead'ın diğer iki boyutunu da kullanmak gerekmektedir. Söz konusu yaklaşımlar, nötr iletişim mekanizmalarını da öne çıkarmaktadır. Buna göre Doğu Almanya'nın Batı'dan demokrasi yönünde maruz kaldığı nötr mesajlar halkı hareketlendirmiş ve Alman siyasetçileri demokratikleşme yönünde adım atmaya zorlamıştı. Bu durumun Çek toplumun üzerinde de etkileri olmuş ve Çek siyasetinde de demokratikleşme adımları atılmıştı.

Ne var ki aynı mesajlar Belgrad'a ulaştığında, Sırp'ların tarihsel birikimleri ve Nazi işgali sırasında edindikleri tecrübe bu mesajların demokrasiye evrilmesine yol açmadı. Bu argüman aynı şekilde İspanya'nın 1945'deki demokratikleşme dalgasına katılmamasını da açıklamaktadır. İspanyol halkı, Fransa'da ve İtalya'da yaşadığı üzere demokratikleşme adımlarının atılması halinde tekrar bir iç savaşa gidilebileceğini öngörüyordu. Diğer yandan İspanya'nın 1970'lerdeki demokratikleşme talebi, İspanyol halkının Portekiz'deki gelişmeleri takip etmesinden kaynaklanıyordu. Benzer şekilde Şili'de yaşanan demokratikleşme sürecinin Arjantin, Bolivya ve Peru'da birkaç sene önce yaşananlardan etkilenmesi gerekirdi. Küba ise izole bir devlet olması nedeniyle Granada, Nikaragua, Panama ve Doğu Avrupa'daki müttefiklerinde yaşanan süreçlerden etkilenmedi ve temsili bir demokrasi yönünde adım atmadı. Whitehead'in kavramsallaştırdığı boyut, analizleri özetle yayılma etkisine indirgemektedir.¹²

1990 yılında Freedom House'un yaptığı kategoriye göre 61 devlet "özgür" kapsamına alınmıştı. Bu 61 devletin 30'u bağımsızlıklarını İngiltere'den kazanan ülkelerdi. Bunlardan 12'sinde siyasi özgürlükler, İttifak devletlerinin İkinci Dünya Savaşı'ndaki zaferlerinin ardından gelmişti. 13 ülke ise 1973'ten sonra demokrasiye geçmişti. Bu devletlerin tamamı ABD'nin askeri alanda müttefiki durumundaydı. Diğer bir deyişle demokratikleşme sürecini dekolonizasyonla, İkinci Dünya Savaşı sonrasında ya da Soğuk Savaş sırasında yaşamamış olan yalnızca 6 devlet bulunuyordu. Bu 6 devletten 3'ü; İsveç, İsviçre, İngiltere coğrafi olarak izole olduklarından demokratikleşme süreçleri yalnızca içsel nedenlerle açıklanabilir ve uluslararası boyut göz ardı edilebilir. Diğer 3'ü; Kosta Rika, Venezüella ve İsrail ise siyasi kurumları Soğuk Savaş koşullarından etkilenmiş devletlerdi. Diğer yandan Soğuk Savaş'ın sona ermesi ve SSCB'nin dağılma sürecine girmesiyle Doğu Avrupa'da görece bir demokratikleşme süreci yaşandı. Benzer şekilde Afrika'nın belirli bölgelerinde; Angola, Lesotho, Malawi, Mozambik, Güney Afrika ve Zambiya'da siyasi değişimler yaşandı. Freedom House, Soğuk Savaşın bitiminden 5

¹² Whitehead, **The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas**, p. 5-8.

yıl sonra 1995 yılında açıkladığı listede özgür olarak nitelediği devletlerin sayısını 61'den 76'ya çıkardı. Aradaki 15 ülkeden 9'u, Sovyet bloğundan ayrılmış eski komünist rejimlerdi.¹³

Konuyla ilgili çalışmaları bulunan Tovias ise farklı bir yöntem izlemekte, dış etkilerin iç siyasete etkisine ekonomik açıdan yaklaşmaktadır. Bu kapsamda İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşanan uluslararası gelişmeler 4 bölüme ayrılmaktadır. Bu bölümler; 1945 – 1973 arasında Batı ülkelerinin ekonomilerinin yeniden yapılandırılması ve ekonomik patlamaları, 1973 – 1979 arasında yaşanan ekonomik krizler ve birinci petrol krizinin kısmi etkileri, 1979 – 1982 arasında yaşanan ekonomik kriz ve ikinci petrol krizinin etkileri, 1982'den sonra ise iyileşme dönemleri olarak kategorilendirilmiştir.¹⁴

Tovias'ın çalışmasında vardığı sonuç, uluslararası ekonomik gelişmelerin Yunanistan'da, İspanya'da ve Portekiz'de demokrasiye geçişlere sebep olduğunu söylemenin mümkün olmadığıdır. Ne var ki söz konusu dış etkenlerin, diktatörlükten demokrasiye geçişte hızlandırıcı bir etkisi olduğu savunulmaktadır. Bu durum, özellikle İspanya için geçerlidir. Tovias'a göre uluslararası toplumdan ve Avrupa'dan gelen destek sayesinde yaşanan demokrasiye geçişler, üç ülkede başarıya ulaştı. Bu noktada, uluslararası finans çevrelerinin birinci petrol krizinden sonra söz konusu üç ülkeye sunduğu olanaklar belirleyici olmuştur. Bu olanaklar, söz konusu ülkelerin yükümlülüklerinin ertelenmesini sağlamıştı. Ne var ki İspanyol Cumhuriyeti'ne 1930 yılında böyle bir olanak tanınmamıştı. Tovias, ekonominin yanında meselenin siyasi boyutuna da dikkat çekti. 1970'li yıllarda yaşanan yumuşama (Detant) sürecinin, demokrasiye geçişleri kolaylaştırdığını savundu. Yunanistan'ın Orta Doğu'da bulunmasının, Türkiye ve Sovyetlerle olan ilişkisinin demokrasiye geçişinde rol oynadığını not etti.¹⁵

Whitehead'in demokrasiye geçişlerde *rıza* ismini verdiği boyutu, Rosenau'nun iç-dış politika bağıntı yaklaşımını içerecek bir biçimde kavramsallaştırılmıştır. Bu

¹³ Whitehead, **The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas**, p. 3-4.

¹⁴ Tovias, **The International Context of Democratic Transition**, p. 485.

¹⁵ **Ibid.**, p. 496.

boyutta iç siyasetteki ilgili grupların niyetleri, iç ve dış siyasetteki gelişmeler arasındaki ilişkiler ele alınmaktadır. Bu yaklaşım demokratikleşme sürecinin uluslararası boyutunun, diğer bir deyişle dış etkilerin karmaşık bir kavramsallaştırmasını içermektedir. Rıza boyutu, demokrasiye geçişlerdeki dış etkiyi dört alt gruba ayırarak incelemektedir. Bunlardan birincisi ardı ardına demokratikleşmenin gerçekleştiği bölgelere dayanan kara sınırları ve bu demokratikleşme hareketinin müttefik sistemlerine etkisidir. Buna göre Avrupa'da, Afrika'da, Asya'da ve Orta Doğu'daki coğrafi sınırlar, demokratikleşmede milli kimlikler kadar rol oynayabilmektedir. Hindistan'ın 1961 yılında Portekiz'in Goa kolonisini işgal etmesi ve ona demokrasiyi zorla kabul ettirerek Goa siyasi kimliğini şekillendirmesi, 13 yıl sonra Portekiz demokratikleştiğinde bu hareketin Maderia'ya ve Azores'e yayılmasına neden oldu. Diğer yandan Türkiye'nin 1974 yılındaki Kıbrıs harekâtından sonra Yunanistan'da tekrar iktidara gelen Karamanlis'in dönüşünde Yunanistan ve Kıbrıs arasındaki coğrafi yakınlığa dikkat çekilmektedir. Benzer şekilde Alman Demokratik Cumhuriyeti'ndeki demokratikleşme hareketleri, Doğu Almanya'nın tamamen çöküşüne neden oldu. Prag'daki kadife devrimi ise iki ayrı demokratik devletin oluşumuna yol açtı. İkinci alt boyut ise rızanın uluslararası yapıları unsurudur. Bu yapı, demokratik devletlerin oluşturduğu bloklara işaret etmektedir. Avrupa Topluluğu, diğer devletleri demokratikleştirme eğilimi olan önemli bir örnektir. Brüksel'in bir ülkeye AB'ye tam üye olabilmesi için dayattığı demokratikleşme koşulları, demokratikleşmeye etki eden dış faktörleri açıklamak için doğru bir örnektir. Karayip Havzası Girişimi, Mercosur gibi bölgesel yapılar diğer örneklerdir. Rıza boyutunun üçüncü alt grubunu ise milli demokratik aktörler oluşturmaktadır. İlk bakışta bir ülkenin milli unsurlarının uluslararası faktörler arasında sayılması ilginç görünmektedir. Fakat burada milli unsurlardan kastedilen, mevcut otoriter rejimin yöneticileri değil, filizlenmeye başlayan muhalefet hareketleridir. Buna göre söz konusu muhalif aktörler, Şili örneğindeki gibi yurtdışında sürgünden ülkeye dönmüş olabilir. Ayrıca belirli ölçüde kilise tarafından uluslararası koruma sağlanmış sosyal hareketler, insan hakları yanlısı topluluklar ya da ulus aşırı siyasi parti dayanışması gibi unsurlar demokratikleşmede rol oynayabilir. Diğer yandan Amerikan ve Rus gizli servislerinin de dahli olabilir. Bu boyut, bir ülkenin demokratikleşmesindeki tüm aktörleri tamamen iç unsurlar olarak

kategorilendirmenin yanlış olabileceğine dikkat çekmektedir. Rıza boyutunun son alt grubu, uluslararası gösterilerin etkisine işaret etmektedir. Bir ülkenin uluslararası alanda diğer bir ülkenin modernleşmesine ve demokratikleşmesine dair dilekleri söz konusu olabilir. Kuzey Amerika'daki ve Batı Avrupa'daki değerler aynı kıtanın güney yarım küresindeki Karayipleri, Sibiryayı ya da Baltık ülkelerini etkilemiş olabilir. Bu noktada iki ülke arasındaki uzaklık, demokratikleşmeye yönelik etkinin oranını değiştirebilir. Buna göre eğer demokratik bir ülke ile otoriter bir ülke birbirlerine yakın ise, otoriter ülkedeki memnuniyetsiz kesimler, demokratik ülkeye kitlesel olarak göç etmeye kalkabilir. Bu durumda kendi ülkelerinde kalıp, siyasi bir değişim için mücadele etmektense, daha iyi bir yaşam sunacağını umdukları demokrasilere yerleşmeyi düşünebilirler. Örneğin siyasi sebeplerle Şili'yi terk eden kişi sayısı oldukça azdı. Bu nedenle Şilililer göç etmek yerine kendi ülkelerinde demokratik koşulların oluşması için çaba gösterdi. Diğer yandan Küba'da 1 milyonu aşkın kişi ülkesini terk edip Florida'ya göç etti. Bu durum, Küba'da kalan fakat otoriter sistemin değişmesini arzu eden kişilerin mücadelesine kuşkusuz zarar verdi ve onun gücünü azalttı. Benzer şekilde Doğu Almanya'yı terk edip Batı Almanya'ya geçenler, geride kalanların demokrasi mücadelesine katkı vermeyerek dolaylı olarak zarar vermiş oldu.¹⁶

Tüm bu kümeleme girişimleri göz önüne alındığında demokratik bir ülkenin değerler silsilesinin diğer ülkelerin demokratikleşme süreçlerine nasıl bir etkisi olabileceğini açıklayan genel geçer bir teoriye ulaşmanın zorluğu öne çıkmaktadır. Buna göre demokratik bir ülkenin otoriter bir ülkeye olan demokratikleşme etkisi, olumlu olabileceği gibi yukarıda belirtildiği üzere olumsuz de olabilmektedir.

Philippe Schmitter de demokratikleşmeye etki eden dış faktörleri ele aldığı araştırmasında kesin bir sonuca ulaşamadığını itiraf etmiştir. Demokratikleşme konusundaki dış müdahaleleri dörde ayıran Schmitter, her durum için yeterli sayıda örnek bulabilmiştir. Fakat bu etkilerin önemi zaman içinde değişmiştir. Bir devletin diğer bir devletin rejimi üzerindeki kontrolü zaman içinde azalmıştır. Eski Alman Demokratik Cumhuriyeti'nin Federal Almanya Cumhuriyeti tarafından asimile

¹⁶ Whitehead, **The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas**, p. 15-24.

edilmesi bu kontrol için tam bir örnek sunmaktadır. Diğer yandan, yayılma unsurunun özellikle Doğu Avrupa’da eski Sovyetler Birliği ülkelerinde etkili olduğu sonucuna varmıştır. Schmitter, diğer yandan rıza ile gerçekleştirilen demokrasiye geçişlerde çok katmanlı ve bir dizi aktörün etkisinin yayılma etkisinin yerine geçebileceğini savunsa da bu etkinin tam olarak ölçülmesinin ancak çok detaylı vaka çalışmalarıyla gerçekleşebileceğini not etmektedir. Bununla beraber siyasi koşulluluk unsurunun kesin olarak arttığını, Doğu Avrupa’daki eski Sovyet ülkeleri bu kapsamda ele alınabileceğini savunsa da dış aktörlerin, demokrasiyi Afrika’ya, Asya’ya ve Orta Doğu’ya yayıp yayamayacağını halen belirsiz olduğunu düşünmektedir.¹⁷

Alanda çeşitli ülkelerin demokrasiye geçiş ve otoriter düzene geçiş süreçlerini uluslararası ilişkiler kapsamında ele alan çalışmalardan bir diğeri, dünya tarihinde yaşanan demokratikleşme ve otoriterleşme eğilimlerini üç ayrı dalga şeklinde analiz etmektedir. 1820 ile 1926 arası olduğu belirtilen birinci demokratikleşme dalgasında ABD’de erkek nüfusun önemli bir bölümüne seçme hakkı tanınması önemli bir eşik olarak kabul edilmektedir. Yaklaşık 100 yıl süren ilk demokrasi dalgasında 1860 yılında 37 ülkeden yalnızca 1’i demokratik bir sistemle yönetilirken, 1870 – 1890 yılları arasında 43 ülkeden 6’sı demokratik yönetimlere geçmişti. Birinci Dünya Savaşı’ndan sonra ise dramatik bir artış yaşandı. 51 ülkeden 15’i demokratik düzene geçiş yaptı. 1920’lere gelindiğinde ise ters demokrasi dalgası olarak addedilen süreçte otoriter yönetimler öne çıkmaya başladı. Bu süreç, Mussolini’nin 1922’de İtalya’da, Hitler’in 1933’de Almanya’da iktidara gelişini de kapsamaktadır. İkinci demokratikleşme dalgası ise 1943 ve 1962 yılları arasında yaşandı. İkinci Dünya Savaşı’nda İttifak devletlerinin askeri zaferleri bu dalganın başlamasına neden oldu. Belirtilen dönemde 36 ülke demokrasiye geçti. İtalya, Almanya, Japonya, Avusturya ve Kore’de demokratik kurumlar desteklendi. Güney Amerika ülkelerinde seçimli sistemler uygulanmaya başlandı. Yunanistan ve bu çalışmanın konusu olan Türkiye de bu zaman diliminde çok partili hayata geçiş yaptı. Hindistan, Kosta Rika, Venezuela,

¹⁷ Schmitter, **The International Context of Contemporary Democratization**, p. 29.

Brezilya, Japonya, Yunanistan benzer şekilde 1940'dan sonra demokratikleşme sürecinden geçti.¹⁸

İkinci Dünya Savaşı ile demokrasi lehine başlayan süreç, 1960'lı yılların başında yerini ikinci ters dalgaya, antidemokratik yönetimlerin artış gösterdiği bir sürece bıraktı. Böylece Türkiye'de, Latin Amerika'da ve bazı Asya ülkelerinde otoriter rejimler doğdu. Üçüncü demokratikleşme dalgası ise 1974 – 1990 yılları arasında gerçekleşti. 1970'li yıllarda 119 ülkeden demokrasi ile yönetilen ülkelerin sayısı 40 iken, 1974'te Portekiz'in demokrasiye geçişi ile üçüncü dalga başladı. Karanfil devrimleri olarak addedilen süreçte SSCB'nin dağılması ile demokratikleşmenin devam ettiği görüldü. Uluslararası konjonktürün bir ülkenin iç siyaseti açısından önemi, demokrasi dalgaları ile artabilmektedir. Coğrafi yakınlığın bu etkiyi pozitif ya da negatif olarak değiştirebildiği de savunulan bir argümandır. Örneğin Schmitter'a göre demokrasi dalgaları işlerlik kazandıkça yeni uluslararası kurumlar oluşabilir. Bu kurumlar sayesinde uluslararası konjonktür demokratikleşme meselesini hükümetten çok sivil toplum kuruluşlarına ve özel kuruluşlara mal etme eğilimine girer. Ayrıca tek taraflı bir süreçten çok taraflıya doğru bir eğilim yaşanır.¹⁹ Yukarıda belirtilen yaklaşım değerlendirildiğinde, bu çalışma için önem taşıyan ikinci demokratikleşme dalgasının arkasındaki önemli motivasyonların güvenlik ve savunma çekinceleri olduğu savunulabilir. İkinci Dünya Savaşı'nı demokrasi ideallerini savunan bloğun kazanmış olmasının, güvenlik çekincelerine sahip otoriter rejimlerin demokrasi yönünde adım atmalarını sağladığı savunulan bir argümandır. Nitekim Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde temel motivasyonun güvenlik çekincelerinin olduğu yaygın olarak görülen bir argümandır.

1.3. Demokrasiye Geçişlerde Sistemsel Olarak Kategorilendirme

Yukarıda tekil ve karşılaştırmalı örneklerini gördüğümüz ve farklı kümelemeleri sergilediğimiz tarihsel geçiş örnekleri, sistemik olarak da klasifiye edilebilir. Demokrasiye geçişler önceki otoriter sistemlerin çökmesiyle yaşanır ve bu

¹⁸ Samuel P Huntington, **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, University of Oklahoma Press, 1993, p. 18, 38.

¹⁹ Schmitter, **The International Context of Contemporary Democratization**, p. 30.

geçiş, siyasi bir aktörün kararıyla olabileceği gibi savaş yenilgisi ya da diktatörün ölümü gibi beklenmedik bir olayın etkisiyle de gerçekleşebilir. Diğer yandan sosyoekonomik eğilimler, ekonomik bir buhran ya da bir devletin uluslararası yükümlülüklerinde yaşanan değişiklikler demokrasiye geçişte etkili olabilir. Bazı çalışmalar, rejim değişikliklerinde dış etkilerin öneminin bağımsız bir şekilde incelenmesi gerektiğini savunmaktadır.

Morino dış etkilerin iki türlü olabileceğini öngörmektedir. Bunlardan birincisi geçişin pasif ve mekanik bir biçimde gerçekleşmesidir. Eğer bir devletin coğrafi olarak bulunduğu ortam hali hazırda demokratikleşmiş ise, bu durum ortaya çıkmaktadır. İkincisi ise dış aktörlerin daha aktif olduğu bir süreçtir. Buna göre dış aktörler, ekonomik yardımlar ya da doğrudan diplomatik baskılar sonucunda bir ülkenin demokratikleşmesi yönünde etkili olabilmektedir.²⁰

Ayrıca demokrasiye geçişin kademeli olarak uzun yıllar boyunca gerçekleşme olasılığı da bulunmaktadır. Böylece otoriter bir rejim, demokrasi yönündeki geçişini ani bir biçimde değil fakat süreç içinde gerçekleştirebilir. Bu sırada uluslararası atmosfer, dış ülkelerle ilişkili bir devletin otoriter değerlere sahip olmasından rahatsızlık duyabilir. Uluslararası toplum, demokrasiyi yaymak için gerekli araçlara başvurabilir.

Rejim değişikliği konusunda belli başlı iki teori bulunmaktadır. İşlevselciler, çevresel faktörlerin önemine ve sosyoekonomik gelişmişliğe vurgu yapmaktadırlar. Diğerleri ise iç siyasi aktörlere ve onların verdiği kararları öne çıkarmaktadırlar.²¹

İşlevselcilere göre demokratikleşme uzun erimli bir süreçtir. Bunun için belirli bir sosyoekonomik kalkınmışlık seviyesine gelmek ve modernleşme sürecinden geçmiş olmak gerekmektedir. Bu teori bazı çevrelerce gerekirci (determinist) olmakla eleştirilmektedir. Demokrasiye geçiş siyasi bir karardır ve eğer darbe gibi bir modelle gerçekleşmemişse bir siyasi aktör tarafından verilmek durumundadır. Rustow'un

²⁰ Leonardo Morlino, **Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe**, Oxford, Oxford University Press, 1998.

²¹ Geoffrey Pridham, "Comparative Perspectives on the New Mediterranean Democracies: A Model of Regime Transition?," **West European Politics**, Vol.7, No. 2, 1984.

dinamik modelinde dışarıdan gelen itkilerin demokrasi yönünde olabileceği belirtilmiştir. Örneğin, savaşlar bu açıdan her zaman belirleyici olmuştur.²² Bununla beraber Rustow, demokratikleşme için bir takım önkoşulların gerektiğini savunuyordu. Bunlar iç politikaya ilişkindi. Buna göre milli birliğin sağlanması, toplumun kendi içinde siyasi mücadelenin yaşandığı bir hazırlık sürecinden geçmesi, karar aşaması, demokrasiye alışma süreci, demokratik kurumların gerekliliğine yönelik toplumda genel bir inancın ve uzlaşının oluşması gerekiyordu.

Benzer bir yaklaşım olan Kirchheimer'in kısıtlayan koşullar tezi sosyoekonomik koşulların önemine dikkat çekmektedir. Buna göre, sosyoekonomik koşullarla rejimin keyfi kararları arasındaki ilişki, bu geçişin gerçekleşmesinde belirleyiciydi. Toplumun sosyoekonomik olarak kalkınmış olan belirli bir kesimi, demokratikleşme kararının alınmasını şart koşabilirdi.²³ Kirchheimer, dış etkilere çok iç siyasete odaklanmış bir bakış açısına sahipti.

Diğer yandan bölgesel gelişmeleri öne çıkaran ve uluslararası örgütlere vurgu yapan bir teori de geliştirilmiştir. Güney Amerika bölgesindeki devletler ile Doğu Avrupa'dakilerin demokratikleşme sürecinin karşılaştırmasını yapan bir çalışma, iki grup arasında belirgin farklılıklar tespit etmiştir. Buna göre Doğu Avrupa ülkelerinin demokratikleşme süreçleri Güney Amerika'dakilere göre daha sağlam ve güven vericiydi. Çalışmayı yapanlar, bu durumu açıklayan unsurlardan biri olarak Avrupa'da bölgesel olarak var olan demokratikleşme yönündeki uluslararası atmosferi saymaktadırlar. Ne var ki bu etkinin, devletlerin iç dinamiklerine kıyasla oldukça sınırlı olduğu da not edilmektedir.²⁴

Demokrasiye geçişlere etki eden dış aktörlerin de tek tip olmadığı göz önünde bulundurulmalıdır. Buna göre farklı devletlerin hükümetleri, uluslararası örgütler, çıkar grupları, kilise gibi dini kurumlar, uluslararası şirketler bu aktörler arasında

²² Dankwart A Rustow, "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model," **Comparative Politics**, Vol.2, No:3, 1970, p. 348.

²³ Otto Kirchheimer, "Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs," **American Political Science Review**, Vol.59, No:4, 1965, p. 955-56.

²⁴ Laurence Whitehead, "International Aspects of Democratisation," **Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986, p. 4-5.

sayılabilir. Bu aktörlerin bir ülkenin demokratikleşmesine etkisi değişiklik göstermektedir. Bu aktörlerin bir devletin demokratikleşmesi yönünde baskı uygulamasının ne derecede meşru ya da uygun olup olmadığı üzerinde herhangi bir uzlaşma bulunmamaktadır. Bu sınırları çizmenin de çok kolay olmadığı görülmektedir. Whitehead'e göre, demokrasinin uluslararası düzeyde yayılması üç şekilde gerçekleşebilmektedir. Bunlar; antidemokratik hükümetlere demokrasiye geçmeleri yönünde baskı uygulanması, genç ve deneyimsiz bir demokrasiye kökleşebilmesi için destek verme, demokratik ülkeleri tehdit eden antidemokratik güçlere karşı sert bir duruş sergileme yöntemleridir.²⁵ Buna göre, dış etkilerin araçları arasında ekonomik yaptırımlar, askeri güç, siyasi ve diplomatik baskılar ya da bunların birleşimi bulunmaktadır.

Diğer yandan otoriter bir rejimin yalnızca bu gibi dış etkiler sayesinde demokratikleşebileceği görüşüne kuşkuyla yaklaşanlar da mevcuttur. Buna göre uluslararası atmosferdeki demokrasi lehine oluşmuş ideolojik tutumun ve uluslararası politik ekonomi sisteminin, siyasi kararı alacak olan otoriter lideri belirli ölçüde etkileyebilecek olması mümkündür. Ne var ki bu görüşe göre bir liderin sadece bu sebepler yüzünden demokratikleşme kararı alması inandırıcı değildir.²⁶

Benzer şekilde Pasquino, uluslararası atmosferin otoriter bir rejimin demokratikleşmesi için gerekli olan itici gücü sağlayabileceğini belirtse de bunun rejim değişikliğini gerçekleştirmeye yetmeyeceğini savunmaktadır. Buna göre uluslararası atmosferin yaratacağı etkinin yanında başka koşulların da oluşması gerekmektedir.²⁷ Demokrasiye geçişlerde dış etkilerin hayati öneme sahip olabileceği literatürde savunulan bir argümandır. Örnekte uluslararası ekonomik dengesizlikler, rejimin performansını kötü etkileyebilir. Böylece rejim tamamen çökmese de kötü bir

²⁵ *Ibid.*, 19,44.

²⁶ O'Donnell, Schmitter, and Whitehead, **Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy**, p.18.

²⁷ Gianfranco Pasquino, "The Demise of the First Fascist Regime and Italy's Transition to Democracy: 1943-1948," **Transitions from Authoritarian Rule**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, John Hopkins University Press, 1980, p. 70.

gidişat başlayabilir. Diğer yandan askeri yenilgiler gibi gelişmeler de otoriter rejimin sonu için zemin hazırlayabilir.²⁸

Bir ülkenin rejim değişikliğinde dış etkilere maruz kalması o ülkenin boyutuna, jeostratejik pozisyonuna, borçluluk durumuna, enerji ve hammadde ithalat oranlarına, kolayca ikame ya da sübvans edilebilir ihraçlarına bağlıdır. Dış faktörlerin etkisi, rejim değişikliğinin hangi aşamada olduğu ile de ilgilidir. Schmitter'a göre dış etkilerin en yüksek olduğu zamanlar, geçişin yaşandığı sırada görülmektedir. Dış etkilerin marjinal etkisi bu sırada oldukça yüksektir. Demokrasinin kökleşmesi sırasında görülecek dış etkiler ise daha zayıftır. Bu sırada dış etkilerin marjinal etkisi daha düşük ve daha az görünür olmaktadır.²⁹

Whitehead'in *kontrol* ismini verdiği yaklaşım, dünyadaki baskın güçlerin davranışlarına vurgu yapmaktadır. Böylece demokratikleşme siyasetini uluslararası ilişkilerdeki güç siyasetiyle ilişkilendirmektedir. Whitehead'in bu yaklaşımına göre demokrasi kendiliğinden yayılan bir virüs değil bilinçli bir el tarafından yapılan bir aşım niteliğindedir. Bu yaklaşım, ABD güçlerinin Dominik Cumhuriyeti'ne, Grenada'ya, Panama'ya ve dolaylı olarak Nikaragua, El Salvador, Guatemala devletlerine demokrasi aşılması yaptığını öngörmektedir. Benzer yaklaşımı Türkiye'ye ve Yunanistan'a Truman Doktrini ve NATO üyeliği kapsamında uygulamaktadır. Aynı yaklaşıma göre İngiltere, eskiden sömürgesi olan bölgelere demokrasi ihraç etmek istemiştir. Uluslararası arenadaki bazı aktörlerin aktif olarak demokratikleşmenin yayılması için çabaladığı savunulmaktadır. Buna göre 1945 sonrasındaki Batı Avrupa'daki demokratikleşme hareketleri, birbirlerinden etkilenerek yayılmamıştır. Demokratikleşme bizzat ABD'in Batı Avrupa'yı domine etme stratejisiyle örtüşmektedir. Jamaika, Barbados gibi bölgelerdeki gelişmeler ise İngiltere'nin ekonomik ve askeri gücünün düşmesine karşılık ticari ve siyasi etkisini sürdürme çabası olarak değerlendirilebilir. Güney Amerika'daki demokratikleşme serisi de benzer şekilde ABD tarafından tetiklenmiş, Doğu Avrupa'daki ise Sovyetlerin

²⁸ Enrique Baloyra, **Comparing New Democracies: Transition and Consolidation in Mediterranean Europe and the Southern Cone**, Boulder, Westview Press, 1987, p. 297-98; Morlino, **Democratic Establishments: A Dimensional Analysis**, p. 71.

²⁹ Schmitter, **The International Context of Contemporary Democratization**, p. 32.

çöküşüyle ilişkilendirilmiştir. Bu yaklaşımda hız, yön, sınırlar, demokrasi iletiminin teknikleri detaylı olarak ele alınmaktadır. ABD'nin hassasiyeti olan bölgelerde demokratikleşmelerin yaşanması, Amerikan güçlerinin müdahalesiyle açıklanmaktadır. Benzer şekilde, Trinidad, Barbados, St. Lucia, Martinique, Dominik gibi ülkelerde yaşanan demokratikleşme hareketleri, İngiltere'nin eski sömürge sınırlarına işaret etmektedir. Bu yaklaşım, söz konusu hareketlerin Londra'dan yönlendirildiğini öngörmektedir. Doğu Avrupa'da Bulgaristan'ın ve dolaylı olarak Yugoslavya-Arnavutluk'taki rejimlerin niteliği, Sovyet nüfuz alanında olmalarıyla ve Moskova'nın yönlendirmeleriyle açıklanmaktadır. Afrika kıtasında Pretoria'daki Apartheid rejimi, Luanda'daki ve Maputo'daki Marksist tek parti rejimleri, Soğuk Savaş süresince süper güçlerden destek almışlardır. 1989 yılından sonra ise büyük güçler söz konusu bölgeleri demokratikleşme yönünde teşvik etmişlerdir.³⁰

Schmitter'a göre ise demokratikleşen devletlerin sayıları arttıkça, demokrasi coğrafi olarak yayılmakta ve aktörlerin uluslararası arenadaki rolleri belirginleşmektedir. Böylece ulusal ve uluslararası düzeyde meşruiyet arayışı başlamaktadır. Dış aktörlerin milli düzeydeki demokratik süreçleri etkilemesinde etkili süreç bölgesel düzeyde yaşanmaktadır. Kültürel ve coğrafi yakınlık, daha yoğun ve sıkı bağların kurulmasını sağlamaktadır. Ortak pazar alanları, ekonomik bloklar gibi uluslararası etkileşim modelleri giderek daha çok bölgesel bir nitelik kazanmaktadır. Söz konusu çok taraflı uluslararası örgütler sayesinde çıkar grupları, siyasi partiler ve hareketler ulusal düzeyde daha önemli bir rol kazanabilmektedir. Mevcut demokrasiler, diğer devletlerin demokratikleşmesini kendi yararlarına görme eğiliminde olabilirler. Buna göre demokrasiler birbirlerine daha az güvenlik tehdidi oluşturmaktadır. Demokrasiler birbirleri ile daha güvenilir, yaygın ticari ilişkiler kurma eğilimindedirler. Demokrasiler belirli durumlarda diğer devletlere müdahale etmekten kaçınabilir. Eğer böyle bir müdahalenin maliyeti yüksekse, başarısızlık şansı yüksekse, o devleti nötr ya da karşı tarafta bir pozisyona itebilme ihtimali bulunuyorsa,

³⁰ Whitehead, **The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas**, p. 8-15.

korumacı ve ayrımcı ekonomik-sosyal politikalara sebep olarak kendi ihracatçısını mağdur etme şansı varsa, o müdahaleden vazgeçilebilmektedir.³¹

1.4. İç Politika ve Dış Politika İlintisi

Gerek tarihsel gerekse sistemsel olarak farklı gruplamalar demokrasiye geçiş süreçlerinin biricik veya ortak olan yönlerini ortaya koymaktadır. Farklı ülke örneklerinin tümünde iç ve dış politika unsurları arasında farklı düzeylerde olsa da bir ilişki vardır. Bir devletin iç politikası ile dış politikasının birbirinden bağımsız iki ayrı unsur olmadığı, söz konusu ikili arasında kayda değer bir bağıntının bulunduğu, literatürde öne çıkan bir argümandır. Bu bölümde, söz konusu bağıntının literatürdeki yeri değerlendirilecektir.

Robert Putnam, iç politika ve uluslararası ilişkilerin iç içe geçmiş olmasına rağmen disiplindeki teorilerin genelde bu bağıntıyı göz ardı ettiğini savunmaktadır.³² Benzer şekilde Andrew Moravcsik ve Tony Smith de iç siyaset ve uluslararası ilişkiler olmak üzere iki ayrı siyasi düzlemin bulunduğu bahsetmişlerdir. Yazarlara göre disiplindeki çalışmalarda bu iki düzlemden birindeki gelişmeler açıklanırken diğer düzlemin dinamiklerinin de kullanılması istisnai bir durum olarak görülmektedir.³³

Doğu Avrupa'daki demokratikleşme hareketlerini inceleyen Geoffrey Pridham, dış etkilerin, demokrasiye geçiş konusunda yapılan çalışmalarda çoğu zaman unutulduğunu savunmuştur. Buna göre hem teorik hem de ampirik çalışmalarda uluslararası koşulların demokrasiye geçişin gerçekleşmesine ve sonuçlarına olan etkisi büyük ölçüde göz ardı edilmiştir.³⁴ Bu çalışma, söz konusu eksikliğe binaen ABD'nin ve dolayısıyla dış gelişmelerin Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde doğrudan bir etkisi olup olmadığı konusuna odaklanmaktadır.

³¹ Schmitter, **The International Context of Contemporary Democratization**, p. 31-32.

³² Robert D. Putnam, "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games," **International Organization**, Vol. 42, No. 3, 1988, s. 431.

³³ Andrew Moravcsik, Introduction: Integrating International and Domestic Theories of International Bargaining, **Double-Edged Diplomacy : International Bargaining and Domestic Politics**, Ed. by Peter B. Evans, Harold Karan Jacobson, and Robert D. Putnam, Berkeley, University of California Press, 1993.

³⁴ Pridham, **International Influences and Democratic Transition: Problems of Theory and Practice in Linkage Politics**, p. 1.

1990'lı yılların başında, uluslararası koşulların Doğu Avrupa ülkelerinin demokrasiye geçişlerine yaptığı etkinin sonucunda uluslararası ilişkiler ve karşılaştırmalı siyaset teorisyenlerinin, çalışmalarında iki disiplinin arasındaki bağıntılara ağırlık vermeye başladıkları görülmektedir. Bu bağıntılar rejimlerin demokratikleşme süreçlerinde etkili olan içsel ve dışsal bağlantılarına işaret eden yeni kavramsallaştırmaların yapılmasına yol açmıştır. Bu kavramsallaştırmalara üç ayrı örnek verilebilir. Bunlar; Laurance Whitehead'in *yakınsama yoluyla demokratikleşme* yaklaşımı, Geoffrey Pridham'ın *sisteme nüfuz edilmesi yoluyla demokratikleşme* yaklaşımı ve Douglas Chalmers'ın *uluslararasılaşmış iç politika* kavramlarıdır. Pridham ve Whitehead, kavramsallaştırmalarını Doğu Avrupa ülkelerindeki demokrasiye geçişleri analiz ederek yaparken Chalmers, Latin Amerika vakalarından yola çıkmıştır. Literatürdeki bu denemelerin herhangi birinin şu ana dek genel kabul gören bir teori ortaya çıkardığını söylemek zordur. Ne var ki bu tür çalışmaların literatüre katkı sunacak olan benzer araştırmacıların eserleri ile olgunlaşması ve daha fazla vaka çalışması üzerine uyarlanarak teorik tartışmayı ileriye götürmesi beklenmelidir.

Whitehead'in *yakınsama yoluyla demokratikleşme* kavramı, anti-demokratik bir ülkenin, egemenliğini korumak koşuluyla önceden oluşmuş bir demokratik devletler topluluğuna giriş sürecine işaret etmektedir. İspanya, Portekiz ve Yunanistan'ın Avrupa Topluluğu ile kurdukları ilişkileri bu kapsamda değerlendirmek mümkündür. Whitehead'e göre rejim değişikliği yönünde adım atan anahtar roldeki aktörler içsel olsa dahi bu aktörlerin stratejileri ve hesaplamaları genelde dışsal kurallar ve yapılar tarafından şekillenmektedir.³⁵

Pridham'ın *sisteme nüfuz edilmesi* kavramı Whitehead'in rejim yakınsaması kavramı ile belirli açılardan benzerlik göstermektedir. Pridham'a göre, bir ülkenin iç siyasal sistemine nüfuz etmiş uzun-erimli dışsal faktörler, o ülkenin arka plan koşullarını etkiler ve rejimi dönüşüme hazırlar. demokrasiye geçişin yaşandığı süreç doğrudan bir dışsal baskı mevcut olmasa da sisteme evvelce nüfuz edilmiş olması, rejim değişikliğinin açıklanmasında dikkate alınmalıdır. Whitehead'in ve Pridham'ın

³⁵ Laurence Whitehead, **The International Dimensions of Democratization: Europe and the Americas**, Oxford, Oxford University Press, 1996.

yaklaşımları, doğrudan yabancı bir ülke tarafından kontrol edilmeyen ülkelerin yaşadığı demokrasiye geçişlerde, dış etkilerin rolünün anlaşılması bakımından önem taşımaktadır.

Dış etkilerin iç siyasetteki rolüne ilişkin üçüncü yaklaşım ise Douglas Chalmers tarafından geliştirilmiştir. Chalmers, *uluslararasılaşmış iç siyaset* olarak isimlendirdiği yaklaşımında, 1970'lerde ve 1980'lerde Latin Amerika'daki otoriter rejimlerin çöküşünün ardından yaşanan demokrasiye geçişlerden yola çıkmaktadır. Yazarın, uluslararası dayanağı olan aktörler olarak tanımladığı kavram; ülkenin iç siyasetinde belirli bir süre tutunmayı başarmış, ülkenin siyasi kurumlarının inşasında rol oynamış ve uluslararası gücün kaynağı ile özdeşleşmiş unsurlardır. Yazar, bu türden uluslararası dayanağı olan aktörlerin etkili oldukları ülkelerdeki siyasal sistemi uluslararasılaşmış iç siyaset olarak tanımlamaktadır. Bu kavramdaki uluslararası terimi, söz konusu aktörlerin mevcudiyetinden ileri gelirken, iç siyaset terimi ise konunun iç politika niteliğine ilişkin olmasından kaynaklanmaktadır. Netice itibarıyla analiz edilen konu, devletlerarası ilişkilerle ilintili değil, yerel düzeyde bir rejim değişikliğinden ibarettir. Uluslararası faktörleri, ülkelerin yalnızca dış siyasaları ve diğer ülkelerle olan ilişkileri çerçevesinde değerlendiren teorilerin aksine Chalmers, uluslararası dayanağı olan aktörleri dışsal değil içsel bir unsur olarak değerlendirmektedir.³⁶

Diğer yandan küçük devletlerin dış politikasının uluslararası gelişmelere oldukça duyarlı olduğuna yönelik geniş bir literatür bulunmaktadır.³⁷ Küçük devletlerin dış politikasının iç politikadan çok dış faktörlerden etkilendiğini savunmak belli açılardan mümkündür. Bunun başlıca nedenlerinden biri, küçük devletlerin farklı dış unsurlardan kendi güvenliklerine yönelik algıladıkları tehditlerdir. Bu durum, küçük devletleri uluslararası siyaseti daha yakın takip etmeye ve kendilerine yönelen tehdidi dengelemek adına farklı unsurlarla işbirliği arayışına itmektir. Küçük devletlerin dış politika yapım sürecinde iç siyasetteki gelişmelerin etkisi sınırlı

³⁶ Douglas A Chalmers, " **Internationalized Domestic Politics in Latin America The Institutional Role of Internationally Based Actors**," in Columbia University, 1993 (Çevrimiçi) <http://www.columbia.edu/~chalmers/IntDomPol.htm>, 15 Haziran 2017.

³⁷ J.J. Mearsheimer, *The Tragedy of Great Power Politics*, W. W. Norton, 2003; Kenneth Neal Waltz, *Theory of International Politics*, New York: McGraw-Hill, 1979.

olabilmektedir. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki süreçte bu teze konu olan pozisyonu küçük bir devletin uluslararası ilişkiler sisteminde uyguladığı politikalarını kapsamaktadır. Bu nedenle Türkiye'nin iç politikada aldığı çok partili hayata geçiş kararını aynı zamanda Türkiye'yi Batı bloğunun tarafına da hizalayan bir dış politika manevrası olarak düşünmek de mümkündür. Diğer yandan bir ülkenin dış politikasını oluşturan unsurların ne olduğu da tartışmaya açıktır. Bir devletin dış politikası, temel olarak savaş ilanı, bir başka devletle yapılan askeri ya da ticari antlaşmalar, uluslararası örgütlere katılım başvuruları gibi unsurlar temelinde şekillenir. Ne var ki bazı durumlarda dış politika ile iç politika arasında ayırım yapmak zor görünmektedir. Uluslararası ilişkiler alanında üretilmiş teoriler dış politikanın iç politika üzerinde etkili olup olmadığı ya da iç politikanın dış politika üzerinde belirleyici bir etkisi bulunup bulunmadığı sorusuna net bir cevap vermemiştir.³⁸

Örneğin, otoriter bir devletin çok partili hayata geçme kararı alması iç siyasete ilişkin bir gelişme olmasına rağmen bir dış politika adımı olarak da değerlendirilebilir. Bunun nedeni, bu adımın uluslararası topluma mesaj verme kaygısıyla atılmış olabileceği ihtimalidir. Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'nün çok partili hayata geçiş kararını 1 Kasım 1945'te Türk halkına duyurmasından önce bu haberi aynı yılın Nisan ayında San Fransisco Konferansı'na katılan Türk delegasyonu kanalıyla Amerikalılara bildirmesi oldukça dikkat çekicidir. Diğer yandan uluslararası ilişkilerde iç-dış ayrımlarının bir mit olduğunu ve bu ayrımların problemleri olduğunu savunanlar, bu durumun devletler tarafından yaratıldığını ifade etmektedir. Bu görüştekiler, dış politikanın bizzat iç politikadaki iktidar ilişkilerini düzenlemek için bir araç olarak kullanıldığını inanmaktadır. Buna göre politikayı tanımlarken iç ve dış gibi sıfatların kullanılmaması gerekmektedir. Sonuç itibarıyla dış politika iç siyasetteki güç mücadelelerinin bir yansımasıdır ve iç politikadaki güç dengelerini güçlendiren, parçalayan ya da yeniden düzenleyen bir işlevi vardır.³⁹

³⁸ Putnam, **Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games**, s. 427.

³⁹ Ali Balcı, **Dış Politika: Yeni Bir Kavramsallaştırma Bağlamında Egemenlik Mitinin Analizi, Uluslararası İlişkiler** C. 7, No. 28, 2011, s. 23.

İç ve dış politika arasındaki ilişkilerin niteliği üzerine tartışmalar, İkinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden itibaren öne çıktı. Bu konuda ilk çıkan yayınlardan biri, iç politika ve dış politika arasında değişik oranlarda bir bağıntının söz konusu olduğunu savunmaktadır. James Rosenau, iç ve dış politikanın ayrı ayrı ele alınmaması gerektiğini önermektedir. Buna göre hangisinin ağır bastığı da soyut bir sorudur. Asıl olan ikisinin de belirli ölçülerde bulunduğu bir platform olmasıdır. James Rosenau'ya göre dış politika ve iç politikanın iç içe geçmiş olmasını sağlayan unsur nüfuz edilmiş sistemlerdir. Bu tür sistemlerde bir devletin kararları; toplumun üyeleri ve üye olmayanları tarafından ortaklaşa verilir. O toplumdaki olmayan unsurlar ise bu kararlara doğrudan ve otoriter bir biçimde dâhil olur. Bu durum, ulusal ve uluslararası sistemlerin belirli bir biçimde karışmasına yol açmaktadır. Diğer yandan Rosenau, bu nüfuz edilmişliğin bazı devletlerde sınırlı olduğunu, bazılarında ise kökleşmiş olduğunu savunmaktadır.⁴⁰

Diğer yandan nüfuz edilmiş sistemlerin statik olmadığı ve zaman içinde değişebilecekleri ifade edilmiştir. Buna göre söz konusu sistemler doğar, gelişir ve zaman içinde yok olurlar. Rosenau'ya göre nüfuz eden unsurlar diğer ülkeler ya da uluslararası örgütler olabilir. Verdiği örnek ise İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Batı Avrupa'ya nüfuz eden ABD'dir. Buna göre çağdaş uluslararası konjonktürde, bir milli ekonomi ne kadar dışa açıksa, nüfuz edilmişse ve ne kadar karmaşık bağımlılık içindeyse, o ülkenin rejim değişikliğinin demokrasi yönünde olması o kadar güçlü bir ihtimaldir. Demokrasinin bu nitelikteki bir ülkede nihayet kökleşmesi beklenmelidir. Ne var ki bu durum, dünyada etkileşimin artmasına rağmen her rejim değişikliğinin demokrasi yönünde olacağını garanti etmemektedir. Diğer yandan aynı derecede bağımlılık ilişkilerinin benzer sonuçlar vermesi de kesin değildir.⁴¹

Rosenau, iç-dış politika bağıntı yaklaşımının temel unsurlarını bir matris halinde tanzim etmiştir. Söz konusu matriste; aktörler, tutumlar, kurumlar ve süreçler olmak üzere 4 bölüm ve 24 değişken bulunmaktadır. Bununla beraber komşulara ilişkin/bitişik çevre, ırksal/etnik çevre, kaynaklara ilişkin çevre ve örgütsel çevre olmak suretiyle 6 alt çevre bölümünde 144'lük bir bağıntı kümesi oluşturmuştur.

⁴⁰ Rosenau, **Pre-Theories and Theories of Foreign Policy**, p. 53, 65, 70-71.

⁴¹ Schmitter, **The International Context of Contemporary Democratization**, p. 33.

Rosenau'nun bu türden kompleks bir matris yaratmasındaki asıl neden, kendisinin vurguladığı üzere meseleyi tamamen açıklığa kavuşturmaktan ziyade onun anlaşılması için öneriler sunmaktır. Nitekim yazar, matrisi oluşturduktan 7 yıl sonra yazdığı bir makalede iç-dış politika bağıntı yaklaşımında ilişki kurmanın zorluğuna vurgu yapmış ve matrisin başarısız olduğunu ikrar etmiştir. Buna rağmen Rosenau'nun söz konusu kavramsallaştırması geçerliliğini korumakta ve bu çalışmada olduğu üzere bilimsel çalışmaların teorik çerçevesini oluşturabilmektedir.⁴²

Bu çalışmada dönem itibariyle küçük bir devlet olarak sayılabilecek olan Türkiye'nin verdiği çok partili hayata geçiş kararı incelenecektir. İnceleme, iç ve dış politikanın birbiriyle bağıntısı olduğunu savunan teorilerin test edilmesini gerektirmektedir. Buna göre Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde dış etkilerin ve özelde ABD'nin bir etkisi olup olmadığı sorusuna cevap aranacaktır. Bu konuya olan ilgideki ana sebep, Cumhuriyet'in kurulduğu 1923 yılından itibaren tek parti iktidarı ile yönetilen Türkiye'nin uluslararası siyasette önemli değişimlerin yaşandığı bir ortamda, iç siyasetinde yapısal bir değişikliğe gitmiş olmasıdır. Schmitter'a göre günümüzde yaşanan tüm rejim değişiklikleri, belirli bir dereceye kadar dış siyasi gelişmelerden etkilenmektedir. Fakat bu konjonktürün geçişin zamanını ya da sonucunu belirlemesi şart değildir. Böyle bir dikte olmasa da etkilenme yine de gerçekleşebilir. Uluslararası konjonktürün etkisi, ulusal ve yerel aktörler aracılığıyla ortaya çıkmaktadır.⁴³

Ernst Haas ise Avrupa entegrasyonunu açıklarken iç politika ve dış politika arasındaki bağıntının önemine dikkat çekmiştir. Ne var ki Haas'ın teorisini yeni bir ulusüstü organizasyonun kurulmasına bağlaması, onun yayınlarının bir anlamda güncelliğini yitirmesine yol açmıştır. Haas'ın takipçileri olarak konumlandırılacak Robert Keohane ve Joseph Nye ise karşılıklı bağımlılık ve ulusötesi kavramlarını öne çıkarmıştır. Böylece dış politika ve iç politika etkileşiminde iç aktörlerin etkisini görece olarak kaybettiği savunulmuştur. Graham Allison da bürokratik politika modelinde,

⁴² Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi, Gözden Geçirilmiş ve Genişletilmiş Dördüncü Baskı**, İstanbul, Filiz Kitabevi, 2005, s. 239-241.

⁴³ **Ibid.**, p. 30.

bir devletin iç politika ve dış politikasının bire bir bağlı olduğunu vurgulamıştır. Peter Katzenstein ve Stephen Krasner ise, bir devletin ekonomi alanındaki dış politikasında yerel aktörlerin belirleyiciliği üzerinde durmuştur.⁴⁴

Robert Putnam'ın iki seviyeli oyun modelinde iç politika ve dış politika arasındaki bağıntı öne çıkarılmıştır. İki seviyeden kastedilen, uluslararası görüşmeleri yürüten aktörün muhataplarıyla taslak bir antlaşmaya varmasıyla ilk seviyenin tamamlanması ve ardından ikinci seviyeye geçilmesidir. İkinci seviye ise, bu aktörün elindeki taslak antlaşmayı iç politikadaki aktörlerle görüşmesiyle başlamaktadır. Ne var ki bu sıra istisnai durumlarda yer değiştirebilir. Böylece görüşmeleri yürütecek aktör, söz gelimi bir devletin dış işleri bakanı, henüz uluslararası müzakere masasına oturmadan önce iç politikadaki aktörlerle bir uzlaşmaya varabilmektedir.⁴⁵

Bu durum daha çok demokrasiler için geçerlidir. Örnekte ABD Başkanı'nın imzaladığı uluslararası bir antlaşmanın yürürlüğe girmesi için Amerikan Senatosu'nun 2/3'ünün onayı gerekmektedir. Benzer şekilde Türkiye'nin imzaladığı uluslararası antlaşmaların yürürlüğe girebilmeleri için BMM genel kurulunda bulunan milletvekillerinin salt çoğunluğuyla kabul edilmesi gerekmektedir. Ne var ki tek parti döneminde mecliste CHP'den başka bir parti bulunmuyordu. Mecliste görev yapan milletvekilleri, Cumhurbaşkanı İnönü'nün aynı zamanda partinin genel başkanı olmasından ve sıkı parti disiplininin dolaylı kayda değer bir söz hakkına sahip değillerdi. Bu durum, Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın mecliste onaylanması sırasında da kendini gösterdi. Antlaşmanın önce San Francisco Konferansı'nda imzalanması kararını alan, daha sonra meclisten geçirilmesi talimatını veren irade Milli Şef İnönü idi.

Demokrasiye geçişlerin unutulmuş boyutu çoğu zaman uluslararası bağlam oldu. Bu konuda gerçekleştirilen çalışmalar, dış faktörlerin geçişin nedenlerine ve sonuçlarına olan etkisi üzerinde durmadı. Doğu Avrupa'da, Latin Amerika'da ve daha güncel olarak Doğu Avrupa'da yaşanan demokratikleşme süreçlerinin uluslararası boyutu görece olarak az öne çıkarıldı. Doğu Avrupa'daki üç ülkenin aynı zamanlarda

⁴⁴ Putnam, "**Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games**," p. 431.

⁴⁵ **Ibid.**, p. 431, 436.

demokratikleşmesi, asıl olarak Avrupa Topluluğu'nun etkisiyle gerçekleşti. Gorbaçov'un dış etken olarak değerlendirilebilecek politikaları, Doğu Avrupa'daki ülkelerin demokratikleşmesi açısından hayati önem taşıdı. Ne var ki bir ülkenin demokrasiye geçişinde dış faktörlerin tam olarak ne ölçüde etkili olduğunu anlamak belirtildiği üzere kolay değildir. Devletlerin rejim değişikliği kararı vermesinde birden çok kriterin olduğu ve çok boyutlu karmaşık bir yapının olduğu unutulmamalıdır. Pridham bu zorluğu yeterli analitik araçların olmamasına bağlamaktadır.⁴⁶

Literatürde otoriter düzenden demokrasiye geçişlerde esas olarak milli güçlerin ve bu güçlerin hesaplamalarının etkilerinin olduğu yönünde sonuçlara ulaşan çalışmalar bulunmaktadır. Bu görüşe göre dış aktörler daha dolaylı ve marjinal rol oynamaktadır. Pevehouse, dış aktörlerin demokrasiye geçişlerde oynadıkları role ilişkin yapılan araştırmaların kısıtlı olduğunu savunmuştur. Doğu Avrupa'da yaşanan demokratikleşme süreçlerini incelediğinde dış aktörlerin etkisinin oldukça sınırlı olduğunu gözlemlemiştir. Pevehouse, diğer yandan konuya ilişkin literatürün uluslararası bir anlayışla ampirik bulgulara dayalı olarak demokratikleşme ile dış faktörlerin arasında bir bağıntı kurmadığını kaydetmiştir. Uluslararası ilişkilerin genel teorilerinin ve uluslararası örgütler teorilerinin de benzer şekilde bu yönde bir bağıntıyı anlamada başarılı olamadığını ifade etmiştir. Diğer yandan Pevehouse, Türkiye'nin 1960, 1971 ve 1980'de yaşadığı askeri müdahaleleri, uluslararası örgütlerin genel teorilerini çürüten vakalar olarak değerlendirmektedir. Buna göre Türkiye, söz konusu tarihlerde demokratik nitelikteki uluslararası örgütlerin bir parçası olmasına rağmen askeri müdahaleler yaşanmıştır. Pevehouse'a göre bu durum, dış etkilerin, bir ülkenin demokratikleşmesinde son derece sınırlı bir rol oynadığının göstergesidir. Diğer yandan uluslararası örgütlerin Türkiye'de yaşanan 1980 darbesinden sonra Türkiye'nin demokrasiye dönüşünü hızlandırdığını da not etmiştir. Ne var ki 1946'da Türkiye'nin çok partili hayata geçiş kararında dış etkilerin belirleyici olduğuna yönelik bir tartışma başlatmamış, muhalefet partilerinin 1950'lerden itibaren sayılarını ve güçlerini artırdığını vurgulamakla yetinmiştir.⁴⁷

⁴⁶ Pridham, **International Influences and Democratic Transition: Problems of Theory and Practice in Linkage Politics**, p. 2.

1.5. İç Dış Politika İlişkisi Bağlamında Amerikan Dış Politikasında

“Demokrasi Teşviki”

Demokrasi teşviki, Amerikan dış politikasındaki en tartışmalı kavramlardan biri olma özelliğini günümüze kadar sürdürmüştür. Amerikan demokrasi teşvikinin gerçekte ne anlama geldiğine dair genel bir uzlaşma bulunmamaktadır. Konuya ilişkin bir görüş, demokrasi teşvikini diğer ülkelerle kurulan diplomatik ilişkilere gereksiz bir müdahale olarak tanımlamaktadır.⁴⁸ Diğer yanda ise farklı ülkeler nezdinde demokrasi teşvikinin ABD'nin milli çıkarlarını korumak üzere gerçekleştirilmesi gerektiğini savunan görüşler öne çıkmaktadır.⁴⁹ Daha eleştirel bir yaklaşım ise demokrasi teşvikinin Amerikan hegemonyasını perdellemek için kullanılan bir unsur olduğunu savunmaktadır.⁵⁰ Bu çalışmanın kapsamına girmeyen bir başka tartışma ise demokrasi ile serbest piyasa ekonomisi arasındaki ilişki üzerinden yürümektedir. Demokrasinin serbest piyasa ekonomisini teşvik edip etmediği ya da aksine ona zarar verip vermediği yönünde sorular literatürde tartışılmaktadır.⁵¹ ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Sovyet komünizminin yayılmasını engellemek adına demokrasi kavramına yönelik belirgin bir hassasiyet gösterdiği ortadadır. Bu hassasiyetin samimi demokrasi idealine yönelik mi yoksa Amerikan milli çıkarlarına yönelik mi oluştuğu tartışması ve söz konusu hassasiyetin araçlarını anlamak, Amerika'nın demokrasiye yönelik ilgisinin Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde bir etkisi olup olmadığını görebilmek adına önemlidir.

1.5.1. Tarihsel Perspektifle Amerikan Dış Politikasında “Demokrasi Teşviki”

⁴⁸ Bu görüşün en popüler temsilcisi, 1969-1977 yılları arasında ABD Milli Güvenlik Danışmanı ve Dışişleri Bakanı olarak görev yapmış Henry Kissinger'dır bkz. Henry Kissinger, “Reality and Illusion about the Chinese”, **Independent**, 18.10.1999.

⁴⁹ Strobe Talbott, Democracy and the National Interest, **Foreign Affairs**, Vol. 75, No: 6, Nov. - Dec., 1996, p. 47-63.

⁵⁰ Demokrasi teşvikine eleştirel yaklaşan bir çalışma için bkz. Gorm Rye Olsen, “Europe and the Promotion of Democracy in Post-Cold War Africa: How Serious Is Europe and for What Reason?”, **African Affairs**, Vol. 97, No:388, 1998, p. 343-368.

⁵¹ Ellen M. Wood, **Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism**, Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Kimi görüşlere göre demokrasinin teşvik edilmesi, Amerikan dış politikasının 1940'ların sonundan itibaren önemli yapıtaşlarından birini oluşturmaktadır.⁵² Ne var ki demokrasi teşvikinin Amerikan başkanları tarafından bir güvenlik stratejisi olarak uygulanmasında ve güvenlikleştirilmesinde zaman içinde farklılıkların yaşandığı anlaşılmaktadır. Bu değişim dönemin retoriğine, gerçekleştirilen ekonomik yardımların cinsine, muhatabına ve ABD tarafından gerçekleştirilen askeri müdahalelerin muhataplarına yansdı. Amerikan başkanlarının demokrasi ve güvenlik arasındaki kurdukları bağ, çok çeşitli politika uygulamalarının ortaya çıkmasına neden oldu. Amerikan tipi demokrasi teşvikinin doğrusal olmayan bir biçimde evrildiği ortada olmasına rağmen bu kavramın hemen tüm yönetimler tarafından ABD'nin milli güvenlik çıkarlarına yönelik olarak araçsallaştırıldığı görülmektedir.

Erken dönem Amerikan dış politikası idealizmle ticaretin bir biçimde harmanlanmasından oluşuyordu. Amerikan idealizmi; bireysellik, 'küçük hükümet', aristokrasi karşıtlığı ve anayasacılık gibi cumhuriyetçi değerlere dayanıyordu. ABD, örneğin Fransa'da ya da Latin Amerika'da yaşanan demokratik devrimlere yalnızca manevi bir destek sağlamıştı. Erken dönem Amerikan dış politikası ideolojik çıkarlarla ekonomik çıkarların dengelenmesindeki zorlukları ortaya çıkardı. Ekonomik ve ideolojik yaklaşımlar arasında çatışmalar yaşandığında ise demokrasinin değil ekonomik çıkarların ağır bastığı görüldü. ABD'nin, 1776 tarihinde kuruluşundan sonraki ilk yüzyılda diğer ülkelerdeki demokratik değişimlere yalnızca manevi bir destek sağladığı görülmektedir. Manevi desteği aşan bir maddi ya da askeri destek verilmemiştir.⁵³

Nitekim 1825 – 1829 yılları arasında ABD'nin 6. Başkanı olarak görev yapan John Quincy Adams, henüz dışişleri bakanı olarak görev yaptığı 1812 yılında yaptığı konuşmada söz konusu ABD'nin kendi ilkeleri olsa dahi diğer ülkelerin sorunlarına müdahale etmekten kaçındığını açıkça ifade etmiştir. Adams'a göre bir ülkede özgürlük ve bağımsızlık standartları tehlikeye girse bile ABD bu ülkeye yönelik

⁵² Mark Peceny, **Democracy at the Point of Bayonets**, Pennsylvania, Penn State Press, 1999, p. 2.

⁵³ W. Michael Fowler, "A Brief Survey of Democracy Promotion in US Foreign Policy," **Democracy and Security**, Vol. 11, No. 3, 2015, p. 228.

“yalnızca dua edecek ve kalben onun yanında olacaktı”. Kendi sınırlarının ötesine gidip “canavarları yok etmeye” çalışmayacaktı. Çünkü başkasının bağımsızlığı için yabancı bir bayrak altında bir kez savaşıldığında ABD çok daha karmaşık savaşların ve mücadelelerin içine girmiş olacaktı.⁵⁴

Benzer şekilde 1845 – 1849 yılları arasında ABD’nin 11. Başkanı olarak görev yapan James K. Polk, ABD’nin politikası uyarınca kuruluşundan itibaren diğer ülkelerin içişlerine karışmaktan kaçındığını, ülkelerin kendi rejimlerine ilişkin kararlarını kendi tercihlerine bıraktığını ifade etmiştir.⁵⁵ Amerikan politikasının izolasyonculuk olarak isimlendirilen ve diğer ülkelerin içişlerine katılmaktan kaçınan bu politikası onu 19. yüzyılda Avrupa’da yaşanan savaşların dışında tutmayı başarmıştır. Nitekim Başkan Polk, bu politikanın ABD’nin kurulduğu günden itibaren sürdüğünü savunmuştur. Polk’a göre ABD’nin refah ve mutluluk açısından diğer tüm ülkelerin önünde olmasının sebebi bu tarafsızlık haliydi. Avrupa ülkeleri ise girdiği savaşlar sonucunda perişan olmuştu.⁵⁶

Polk liderliğindeki ABD, 1848 devrimleri sırasında Fransa’da ilan edilen İkinci Cumhuriyet hükümetini resmen tanıdı. Amerikan başkanı, konuya ilişkin yaptığı açıklamada “Fransa’nın vatansever halkının soylu ve başarılı çabaları sonucunda ABD’ninkine benzeyen liberal kurumlar oluşturmasını” tebrik etti.⁵⁷

Diğer bir deyişle ABD, Fransa’daki gelişmelere müdahil olmamışsa da yaşanan değişimden memnun olduğunu belli etti. Maddi olmasa da manevi destek verdi. Ne var ki ABD’nin sempatiyle karşıladığı İkinci Cumhuriyet, kısa bir süre içinde çöktü. 1848 devrimlerinin liberal karakteri, Avrupa geneline yayıldığı halde köklü bir değişikliğe yol açmadı. Bu sonuç, ABD’nin içinde demokrasinin teşvikine yönelik daha aktif bir politika izlenip izlenmemesine yönelik tartışmaların başlamasına neden oldu. Amerika’nın politikalarının değişmesi gerektiği savunuldu. Bu görüşe göre Avrupa artık ABD’den aylarca süren bir yolculukla ulaşabilen ayrı bir bölge değildi.

⁵⁴ Adams, J. Q., **An Address delivered... on the occasion of reading the Declaration of Independence, on the fourth of July**, 1821, Cambridge, Hilliard and Metgalf., p. 31.

⁵⁵ J.K. Polk, **Messages and Papers of the Presidents: James K. Polk, Zachary Taylor, Millard Fillmore, and Franklin Pierce**, Rockville, Wildside Press, 2009, p. 2429.

⁵⁶ **Ibid.**, p. 2715.

⁵⁷ **Ibid.**, p. 2429.

Buhar gücüyle yapılan yolculuklar mesafeyi birkaç güne indirmişti. 1846 – 1848 yılları arasında yaşanan ABD – Meksika savaşının net bir Amerikan zaferiyle sonuçlanması, Amerikan ordusunun yeterince güçlendiği yorumlarının yapılmasına yol açtı. 1850’li yılların başında ABD’nin Avrupa’daki monarkları devirip yerine cumhuriyetçi kurumları tesis etmesi gerektiği ifade edildi. Buna göre ABD, özgürlük için mücadele edenlerin yanında olmalı ve mücadeleye karışmalıydı.⁵⁸ Ne var ki Polk’tan sonra göreve gelen Millard Fillmore, Fransa’nın İkinci Cumhuriyeti’nin çöküşünün ardından müdahale etmeme politikasını sürdürdü.⁵⁹ Böylece ABD, demokrasiyi teşvik etmek için sınırötesi aktif operasyonlara girişmedi. ABD’nin kendi kıtasının haricindeki askeri müdahalelerden kaçınmasına yönelik izlediği politika 20. yüzyılın başına kadar sürdü.

ABD’nin “demokrasi teşviki” kapsamında değerlendirilebilecek ilk adımı 1898 yılında Küba ve Filipinlere yönelik gerçekleşti. Ne var ki bu müdahalelerin öncelikli nedeni demokrasinin teşvik edilmesi değildi. ABD’nin İspanya ile giriştiği savaş ekonomik, stratejik ve insani nedenlere dayanıyordu. Amerikalılar söz konusu ülkelerin İspanya’nın diktatörlüğünden kurtulması gerektiği yönünde bir retorik kullanıyordu. Fakat ABD’nin İspanya ile giriştiği savaşın nedeni Küba’yı ya da Filipinleri demokrasiye çevirmek değildi. ABD’nin söz konusu bölgelerdeki demokrasi hassasiyeti, İspanya’nın yenilgisinin ardından kontrolün ABD’ye geçmesinden sonra belirginleşti.⁶⁰

ABD’nin İspanya’ya savaş açan hükümetinin başkanı McKinley, Küba’nın geleceğine yönelik tartışmalarda demokrasi kavramını kullanmadı. McKinley’in vurguladığı Küba’nın İspanyol tiranlığından kurtulması, özgürlüğüne kavuşması, kendi kendini yönetmesi ve ekonomik kaynaklarından kendi halkının yararlanmasıydı.⁶¹

⁵⁸ *Ibid.*, p. 2715.

⁵⁹ I. Chamberlain and T.M. Foote, **Biography of Millard Fillmore**, New York: Thomas & Lathrops, 1856, p. 206.

⁶⁰ Smith, **America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy**, p. 38-39.

⁶¹ S. Martelle, **The Admiral and the Ambassador: One Man's Obsessive Search for the Body of John Paul Jones**, Chicago, Chicago Review Press, 2014, p. 80-81.

Ne var ki aradan zaman geçip 1899 yılına varıldığında Başkan McKinley, Küba için yalnızca kendi kendine yönetimi değil, aynı zamanda ulusal seviyede anayasal bir demokratik, temsili hükümetin de gerekli olduğunu ifade etmeye başladı.⁶² Buna rağmen Küba’da demokratik bir yönetim tesis edilemedi. Küba’nın ilhakına yönelik ABD’de yaşanan iç çatışmalar durumu kötüleştirdi. Amerika’nın ekonomik çıkarları Küba’da demokrasinin tesis edilmesinden önce geldi. ABD’nin bölgeye müdahalesinin öncelikli nedeni ticari çıkarlarının tehlikeye girmesiydi. ABD’nin Küba’ya her istediğinde müdahale edebileceğini öngören Platt Yasası ise Amerika’nın Küba’daki varlığını pekiştirmiş oldu.⁶³ Yasa ile Küba’nın borçlanmasına ve toprak satışına ilişkin kısıtlamalar getirildi. Böylece Küba toprakları Amerikalı yatırımcılar tarafından satın alınabildi. ABD, sonraki 20 yıl içinde şeker ticaretinin zarar görmesi nedeniyle Küba’ya birkaç kez askeri müdahalede bulundu. 1906 yılında Küba’da gerçekleştirilen başkanlık seçimlerine şiddet karışınca ABD bölgeye bir kez daha müdahale etti ve 1909’da yeni bir hükümet kurulana kadar ülkenin yönetimini fiilen üstlendi. 1912 yılında ise Amerikan donanması, Amerikan ve diğer yabancıların yaşamlarını ve mallarını koruma iddiasıyla Guantanamo’daki üssünden Doğu Küba’ya çıkarma yaptı. Benzer şekilde 1917’de ABD deniz gücü, şeker fabrikalarını ayaklanan haydutlardan koruma adına harekete geçti. Amerikan donanması, Guantanamo’daki üssüne 1922 yılında döndü.

Filipinler ise Amerikan kıyılarından Küba’ya göre daha uzaktı. Keza Amerikan halkı Filipinlere karşı Küba’ya olduğu derecede bir duyarlılık sergilemiyordu. Filipinler’deki demokratikleşme süreci de Amerikan dış politikasının doğrudan bir sonucu olmadı. Demokrasi teşviki, ABD’nin Filipinlere yönelik uygulayabileceği yegâne yöntemdi. Amerika’nın Filipinlere yönelik operasyonunun odak noktası olan Amerikan güvenlik çıkarları böylece gözden kaçırılacak ve odak demokrasi teşvikine kaydırılacaktı. Ne var ki Filipinler’in İspanya’ya geri dönmesi ABD için bir başarısızlık teşkil etti. Filipinlerde hükümette yaşanacak olası bir boşluk, Almanya’da olduğu gibi ABD’ye dost olmayan bir hükümetçe doldurulabilirdi. Bu nedenle Başkan

⁶² Fowler, "A Brief Survey of Democracy Promotion in Us Foreign Policy," p. 230.

⁶³ U.S. Department of State, "The United States, Cuba, and the Platt Amendment, 1901," (Çevrimiçi) <https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/ip/86557.htm>. 11 Ocak 2018.

McKinley, Amerikan tarihinde ilk kez, kendi sınırlarının ötesinde bir ulus-inşa sürecine girişti. Demokrasinin Filipinlerde nasıl yerleştirileceğine yönelik Amerikan politikaları açıkça telafuz edildi. Ne var ki McKinley'e göre Amerikan çabaları, Amerikalıların Manila şehrine varmasıyla bir kalkışmaya neden oldu. Bunun üzerine Amiral Dewey ve General Otis eliyle bölgede barışın ve düzenin tesis edilmesi, halkın refahına dayalı bir özerk yönetimin oluşturulması hedeflendi.⁶⁴

Başkan McKinley, Theodore Roosevelt, William Taft gibi isimler Filipinler'e ilişkin aynı görüşü paylaşıyordu. Bu kişiler, Filipinlerin devlet kapasitesini artırmak için ekonominin önemini öne çıkarıyordu. Oligarşinin önlenmesi için demokratikleşmenin sabırla beklenmesi gerektiğini düşünüyorlardı. Buna göre Amerikalılar Filipinlileri özerk bir yönetim için uygun hale getirecekti.⁶⁵

Filipinlerdeki demokratikleşme süreci görece olarak uzun, yarım yüzyıl kadar sürdü. ABD'nin ilk çabaları, bağımsız bir yargı, özgür siyasi seçimler ve profesyonel bir kamu hizmetinin oluşturulmasını öngörüyordu. Filipinliler kamu hizmetine kolayca adapte oldular. İlk seçimler, 1901 yılında yerel seviyede gerçekleştirildi. Ne var ki bu seçimlerde oy verme hakkı yalnızca toprak sahipleriyle sınırlıydı. Yapılan seçimlere ve Vali Taft'ın ademi merkezîyetçilik vurgusuna rağmen, çift kamaralı Filipin yasama organı tam bir bağımsızlık elde edemedi. Amerikan Vali'nin vetosunu aşamadı. Vali'nin vetosu, Filipinler'in 1935'te ABD'nin bir eyaleti olmasına kadar sürdü.⁶⁶ Filipinlerin kendi meselelerine yönelik aldıkları inisiyatif artmış olmasına rağmen ABD bölgede askeri varlığını sürdürme eğilimindeydi. Başkan Theodore Roosevelt, Amerikan çıkarlarının bunu gerektirdiğini ifade etti. Buna göre Amerikalılar dünya meselelerine ilişkin üzerine düşeni yapıyordu.⁶⁷ Benzer şekilde Başkan Taft da Filipin işgalinin sürmesini Amerika'nın "fedakârlığıyla" açıkladı.

⁶⁴ William McKinley, "Third Annual Message, December 5, 1899" (Çevrimiçi) <http://www.presidency.ucsb.edu/ws>. 15 Şubat 2018.

⁶⁵ Stephen Wertheim, "Reluctant Liberator: Theodore Roosevelt's Philosophy of Self- Government and Preparation for Philippine Independence," **Presidential Studies Quarterly**, Vol. 39, No. 3, 2009, p. 502.

⁶⁶ Paul D Hutchcroft, "Colonial Masters, National Politicos and Provincial Lords: Central Authority and Local Autonomy in the American Philippines, 1900–1913," **The Journal of Asian Studies**, Vol. 59, No. 2, 2000, p. 283-86.

⁶⁷ J.R. Holmes, **Theodore Roosevelt and World Order: Police Power in International Relations**, Nebraska, Potomac Books, 2006, p. 74.

Buna göre işgalin devamı, Filipinlerin ekonomik bağımsızlığını korumaya ve onu özerk yönetime hazırlamaya yönelikti. Başkan Taft'ın görev sonuna doğru Filipinler'de belediyelere tam özerklik sağlandı, yerel yönetim kurullarının ve alt yasama meclisinin üyelerinin üçte ikisini seçme hakkı Filipinlilere verildi. Ayrıca üst mecliste de görev yapan dokuz üyeden dördünün Filipinli olması, Yüksek Mahkeme'nin baş hâkiminin, üst yargı pozisyonlarının yarısı ve rutin yargı pozisyonlarının tamamının Filipinlilerden oluşmasına yönelik haklar elde edildi. Bunun yanında memuriyet kadrosundaki Filipinlilerin oranı 1904'de yüzde 51'den 1911'de yüzde 67 seviyesine çıktı.⁶⁸ Franklin D. Roosevelt, 1935 yılında Filipinleri ABD'nin bir eyaleti haline getirdi. Böylece Filipinler'de yetki validen yerel olarak seçilen başkana geçmiş oldu. Yeni anayasa, seçme hakkını tüm okuma yazması olan erkeklere genişletti. Kadınlara seçme hakkı ise 1937'de verildi. ABD, Filipinlerin bağımsızlığını, onu bir eyaleti haline getirmesinden itibaren 10 yıllık bir geçiş evresine bağladı. Bu projeksiyon, 1 yıl gecikmeyle de olsa gerçekleşti. Filipinler 1946 yılında bağımsızlığına kavuştu.

Amerikan Başkanı McKinley'in Filipinlere yönelik politikaları ABD'nin geleneksel izolasyonculuk uygulamasını derinden değiştirdi. Küba ve Filipinler, ABD'nin koruması altına girdiğinde bu uygulama bozulmuş oldu. Benzer bir deneyim, 20. Yüzyılın başında ABD'nin Panama'yı işgalinde de yaşandı. ABD'nin 1903'de Panama'nın bağımsızlığına bu denli ilgi göstermesinde öncelikli neden, onun okyanuslar arası geçişi sağlayan su yolu olan Panama Kanalı'na yönelik ilgisiydi. ABD Başkanı Taft, 1912 tarihli Panama başkanlık seçimlerini gözetmesi adına bölgeye bir Amerikan komisyonu yönlendirdi. Panama'ya müdahalenin görünürdeki unsurlarından biri demokrasinin teşviki idiyse de bu 1903'deki işgalin nedenlerinden biri olamazdı. Amerika'nın geleneksel politikasından sapma olarak görülebilecek demokrasi teşvikine yönelik girişimler, McKinley'in ardından 150 yıl boyunca Teddy Roosevelt, William Taft gibi Cumhuriyetçi başkanlar tarafından kısıtlı olarak sürdürüldü. Bu destek, sözlü olarak ve demokratik olan devletlerin resmen tanınarak ödüllendirilmesi biçiminde sürdü.

⁶⁸ W.H. Taft, **State of the Union Addresses**, Bremen, Salzwasser-Verlag GmbH, 2018, p. 138-139.

ABD'nin Filipinleri demokratikleştirme kararı reaktif bir politikaydı. ABD'nin Filipinlere yönelik girişimini takip eden 10 yılı aşkın bir süreden biraz sonra Başkan Woodrow Wilson, aktif bir demokrasi teşvikinin uygulanmasına yönelik yeni bir politika uygulamaya başladı. Demokrasi teşvikinin ABD'nin dış politikasında Woodrow Wilson'la kalıcı bir yer edindiği savunulabilir. Wilson'ın kullandığı retorik, önceki Cumhuriyetçi başkanlardan daha yenilikçiydi. Amerikan Başkanı, Latin Amerika'da demokrasiyi açıkça teşvik etti, demokrasinin barışçıl yanlarını vurguladı ve özerk yönetimi destekledi. Wilson, demokratik barış teorisine inanmış biri olduğunu açıkça ifade etmişti. Buna göre “barış, demokratik ulusların işbirliği olmadan sağlanamazdı. Hiçbir otoriter ülkeye güvenilemezdi. Yalnızca özgür insanlar, insanlığın çıkarını kendi dar çıkarlarına değişmezdi.”⁶⁹

Wilson'ın demokratik barış konusundaki görüşleri esas olarak Birinci Dünya Savaşı sayesinde oluştu. Wilson'ın demokratikleşme çabaları özel olarak Avrupa bölgesine odaklandı. Milletler Cemiyeti, Wilson'ın vizyonu doğrultusunda oluşturulan bir örgüt oldu. Diğer yandan Latin Amerika'daki demokrasi teşviki konusunda farklı bir tutum takındı. ABD, Latin Amerika'da anayasal yollarla iktidara gelmeyen hükümetleri tanımama yönünde bir politika izledi. 1916'da Filipinlilere bağımsızlık sözü vererek geleneksel Amerikan politikasından sapma gösterdi. Wilson yönetiminin çabaları ve girişimleri kullandığı retorik kadar idealist değildi. Diğer bir deyişle kullanılan demokrasi teşviki retorisi, fiiliyatta demokrasinin teşvik edilmesine yol açmamıştı.

Filipinlilere verilen bağımsızlık sözünün içi doldurulamadı. Nitekim bu sözü takip eden 20 yıl içinde Filipinlerin siyasal hayatında herhangi bir değişiklik yaşanmadı. ABD, demokrasinin teşviki adına Meksika'ya yönelik bir askeri müdahale gerçekleştirdi. Amerikalılar, bu girişiminde dahi rejim değişikliği konusunda gönülsüzdü. Başkan Wilson, Meksika'da General Victoriano Huerta'nın hükümetini tanımayı reddetti. Huerta'ya yönetimden çekilmesine yönelik yapılan Amerikan baskıları, sonuçta ABD'nin 1913-1914'de Veracruz'u işgal etmesine yol açtı. Huerta

⁶⁹ A.T.J. Lennon, **Democracy in U.S. Security Strategy: From Promotion to Support**, Washington, CSIS Press, 2009, p. 112.

yönetimi, Meksika iç savaşı gibi nedenler başta olmak üzere ABD'nin bu operasyonunun katkısıyla da iktidardan düştü.⁷⁰

Başkan Wilson'ın Meksika'nın haricinde diğer askeri müdahalelerinin de demokrasi teşvikiyle pek ilgili olduğunu savunmak zordur. Haiti ve Dominik Cumhuriyeti'ne yönelik askeri müdahalelerin öncelikli nedeni istikrarı sağlamaktı. Bu bölgelerde demokrasi teşviki, Filipinler deneyimine benzer bir biçimde operasyon başladıktan sonra akıllara gelen bir unsur oldu. ABD, Haiti Anayasası için bir taslak çalışması yapılmasına destek verse de bu durum Amerikan iç muhalefeti tarafından eleştiri konusu yapıldı.⁷¹

Wilson, diğer yandan olası bir iç savaşı önlemek adına Nikaragua'daki antidemokratik hükümeti destekledi. Hedefi, ülkedeki Amerikan personelini ve çıkarlarını korumaktı. Amerikan donanmasının 1910 yılında Nikaragua'nın başkentine çıkması, ülkedeki rejim değişikliğine doğrudan olmasa da etki etti. Amerikan güçleri Amerikan vatandaşlarının canlarını ve mallarını koruma misyonuyla Nikaragua'ya çıktı. Ne var ki Amerikan mevcudiyeti, Nikaragua hükümetinin meşruiyetini artırdı ve Nikaragualı isyancılara önemli bir alan açtı. Nikaragua'da, Haiti'de ve Dominik Cumhuriyeti'ndeki Amerikan müdahaleleri, Cumhuriyetçi başkanlar Warren Harding ve Calvin Coolidge tarafından sürdürüldü. Böylece ABD'nin ekonomik çıkarları korunmuş oldu. Fakat Wilson'ın Latin Amerika'daki müdahaleleri herhangi bir demokratik katkı sağlamadı.

Diğer yandan Wilson'ın Avrupa'daki tutumu da tamamen demokrasi teşvikine yönelik değildi. Başkanın Birinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirdiği konuşmalarının çoğunun anti militarizm odaklı olduğu görülmektedir. Wilson'ın 14 İlkesi, genel olarak demokrasi teşvikine yönelik bir onay metni olarak kabul edilmektedir. Söz konusu metinde tüm insanlara ve milletlere adalet gelmesi gerektiği ve özgürlük, güvenlik kavramları açısından herkesin eşit şartlarda yaşaması gerektiği vurgulanmıştı. Bu metni Wilson'ın demokrasi çağrısı olarak göstermenin zorlama bir yorum olacağı ortadadır. Daha gerçekçi bir yorum ise, Wilson'ın Birinci Dünya Savaşı

⁷⁰ Fowler, "A Brief Survey of Democracy Promotion in Us Foreign Policy", p. 233.

⁷¹ H. Schmidt, *The United States Occupation of Haiti, 1915-1934*, New Jersey, Rutgers University Press, 1971, p. 118.

sırasında işgal edilen toprakların tekrar özgürleştirilmesini yani işgalin sona ermesini vurguladığıdır. İşgal sona erdiğinde ise rejimlerin demokratik ya da otoriter bir nitelikte olup olmaması gerektiğine yönelik bir emare görünmemektedir.

Wilson'dan sonra göreve gelen Warren Harding, Calvin Coolidge ve Herbert Hoover gibi cumhuriyetçi başkanlar, Wilson'ın güçlü demokrasi yanlısı retoriğini sürdürmedi. Wilson'ın vizyonu doğrultusunda oluşturulan Milletler Cemiyeti'nin çöküşünde bu retoriğin sürdürülmemesinde payı olabilir. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD'de izolasyoncu, yani uluslararası siyasetteki olaylara müdahale etmeme eksenli politikalar üretilmeye başlandı. Diğer yandan 1920'lerdeki ekonomik kriz, Amerikalıların dünya siyasetine ilişkin kayıtsızlaşmasına neden oldu. Demokrasinin aktif olarak teşviki Amerikan dış politikasında bu nedenle belirli ölçüde geri plana atılsa da bir seviyede sürdü. Örneğin Coolidge döneminde Amerikan askeri güçleri 1924 Nikaragua başkanlık seçimlerini gözlemledi. ABD'nin demokrasi teşvikine yönelik ilgisinde önemli değişimler ise esas olarak İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yaşandı.

1922'de Benito Mussolini'nin İtalya'da, 1933'te ise Adolf Hitler'in Almanya'da iktidara gelmesiyle yükselen Faşizmin İkinci Dünya Savaşı ile çöküşü, uluslararası sistemde demokrasilerin ön plana çıkabileceğini gösterdi. İkinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla Amerikan Başkanı Franklin Roosevelt, en azından retorik düzeyde demokrasileri desteklemeye başladı. Demokratikleşme kavramı, Amerikan güvenliği açısından kritik hale geldi. Roosevelt, 1941 yılının yazında yaptığı açıklamada ABD'nin etrafı diktatörlüklerle çevrili olduğu sürece asla mutlu ve özgür olamayacağını kaydetti. Diğer yandan ABD'nin İkinci Dünya Savaşı'na girmesiyle bir demokratikleşme kampanyası başlattı. Buna göre Amerikalılar özgür bir dünyanın oluşması gerektiği yönünde sonsuz bir yükümlülük üstleniyorlardı.⁷²

ABD savaşa girmeden önce, İngiltere ile ABD birlikte bir antlaşma taslağı hazırladı. *Atlantik Bildirgesi* isimli metin, tüm milletlerin kendi hükümet şekillerini

⁷² Tony Smith, *America's Mission: The United States and the Worldwide Struggle for Democracy*, p. 124.

belirleme hakkına saygı gösterilmesi gerekliliğini vurguluyordu. Ayrıca tüm insanların ülkelerinde korku ve yoksulluktan muaf bir biçimde özgür olarak yaşamalarına yönelik güvence veriyordu.⁷³ Metin özellikle Japonya ve Almanya'nın gerçekleştirdiği işgalleri hedef alsa da Roosevelt'in özgürlük anlayışı daha genişti. Roosevelt, sömürgeciliğin de karşısında duruyordu. 1943 yılında gerçekleşen Casablanca Konferansı'nda Fransa'nın sömürgelerinde demokrasiyi yayması gerektiğini ifade etmiş ve İngiliz Hindistan'ının bağımsızlığına destek vermişti. Diğer yandan bu söylemlerin siyasi rejimin demokrasi olması gerekliliğine vurgu yaptığına yönelik çok açık göstergeler bulunmamaktadır. Roosevelt'in yaptığı vurgular daha ziyade Faşizm işgaline ve milletlerin kendi kaderlerini tayin hakkına yönelikti.

Roosevelt'in retorik düzeyde özgür milletler vurgusu yapmasına rağmen demokrasi teşvikine yönelik ciddi bir adım attığını savunmak zordur. ABD yönetimi, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından yani 1945 – 1947 yılları arasında savaşın galipleri arasında dostça ilişkiler geliştirmek adına geleneksel demokrasi önceliğinden vazgeçmiş görünmektedir. Açıkçası İngiltere'nin demokrasi anlayışıyla ABD'ninki arasında bir fark görünmüyordu. Fakat Sovyetler Birliği'nin demokrasi anlayışı ABD'ninkinden çok uzaktı. Roosevelt'in liberal anlamda bir demokrasi yönünde ısrar etmesi, savaş sonrasında üç ülkenin (ABD, İngiltere, Sovyetler Birliği) aynı masa etrafında oturmasını önleyebilirdi. Ne var ki görünüşte üç ülke de demokrasiye destek veriyordu. Yalta Konferansı'nda kabul edilen *Özgürleştirilmiş Avrupa Deklarasyonu* ile söz konusu üç ülke, Nazi Almanya'sının işgal ettiği bölgelerdeki milletleri ve eski Eksen⁷⁴ devletlerinin uydusu konumundaki Avrupa devletlerindeki ekonomik ve siyasi sorunları demokratik yollarla çözme konusunda anlaşmıştı. Buna göre üç ülke de bölge insanlarının demokratik nitelikteki kurumları kendi iradeleriyle oluşturması yönünde uzlaşmıştı.⁷⁵ Fakat görünürde varılan uzlaşma gerçeği yansıtmıyordu. Söz konusu deklarasyon Polonya'da özgür seçimlerin yapılmasını öngörse de ABD, Sovyetlerin Polonya'da komünist yanlısı bir rejim oluşturma çabalarını görmezden

⁷³ L. Case, **A World to Live In**, London, Hodder and Stoughton, 1942, p. 3.

⁷⁴ İkinci Dünya Savaşı'nda Almanya, İtalya ve Japonya'nın oluşturduğu, faşist rejimlerin ittifakına Eksen ya da Mihver ismi verilmektedir.

⁷⁵ L. Colucci, **National Security Doctrines of the American Presidency**, London, Praeger, 2012, p. 305.

geldi. Roosevelt, realist siyaset gereği demokrasi konusuna yönelik ilgisini henüz İkinci Dünya Savaşı sırasında askıya almıştı. Roosevelt yönetiminin Türkiye'deki ve Çin'deki otoriter rejimleri desteklemesi bunun bir göstergesiydi. ABD, demokrasiyi göz ardı etmiş, Türklerin ve Çinlilerin Hitler Almanya'sının etkisine girmemesi için onlarla işbirliğine gitmişti. Nitekim Amerikalıların İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye yaptığı askeri yardımlara⁷⁶ ilişkin bir demokrasi önceliğinin bulunmadığı açıktır. ABD'nin söz konusu yardımları önce durdurup sonra tekrar başlatmasının nedeni, İsmet İnönü liderliğindeki rejimin otoriter olması değil, Türkiye'nin Almanya'ya yaptığı krom ihracatını sürdürmesiydi. Arşiv belgelerinde Amerikalıların ve İngilizlerin Türkiye'deki rejimin otoriter niteliğini mesele ettiklerine dair bir emare görünmemektedir.

Diğer yandan Roosevelt hükümeti, *İyi Komşuluk Politikası* kapsamında, Latin Amerika'daki siyasi gelişmelere karışmama yönünde irade gösterdi. Bu durum da benzer şekilde ABD açısından önem taşıyan unsurun o ülkenin demokratik olup olmadığından çok Amerikan müttefiki olup olmadığını gösterdi.

Roosevelt'in ani ölümünden sonra başkanlık görevine gelen Harry Truman ise, demokrasi teşviki konusunu yeni bir aşamaya taşıdı. Bu aşamada ABD'nin retorik düzeyde demokrasileri desteklediği, ülkelere kurumlarını demokratikleşmesi yönünde maddi ve askeri yardımlar vadettiği görüldü. Fiiliyatta ise ABD'nin öncelikli motivasyonunun yardım yaptığı ülkelerin demokratikleşmesi değil, askeri güçlerinin Sovyet tehdidi karşısında güçlenmesi olduğu görüldü. Başkan Truman döneminde Amerikan dış politikasında ciddi değişiklikler yaşandı. ABD, 1776'daki kuruluşundan itibaren ilk kez küresel düzeyde bir liderliğe soyundu. Amerikan yönetimi Avrupa'nın güvenliği ile Amerika'nın güvenliği arasında doğrudan bir bağ kurdu. Komünizmin

⁷⁶ ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye İngiltere üzerinden yaptığı yardımlara ilişkin bir çalışma için: Nuri Karakaş, "Amerikan "Ödünç Verme Ve Kiralama" Yardımlarında Türkiye," **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt XXIV, No. 1, 2009, s. 21-52.; ABD ile Türkiye arasında 11 Mart 1941 yılında imzalanan antlaşma, 23 Şubat 1945'te, henüz Ruslar Türkiye ile arasındaki Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nı feshetmeden önce yenilendi. Antlaşmada Türkiye'nin güvenliğinin ABD için hayati önem taşıdığı ifade edilmektedir: Resmi Gazete, "**Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Amerika Birleşik Devletleri Hükümeti Arasında 23 Şubat 1945 Tarihinde Ankara'da İmzalanan ve Amerika Birleşik Devletlerinin 11 Mart 1941 Tarihli Kanununda Yazılı Yardımla İlgili Esaslara İlişkin Olan Anlaşmanın Onanması Hakkında Kanun**," (10.07.1945).

yayılması ihtimali bu güvenliğe yönelik en büyük tehdit olarak belirlendi. Truman'ın dış politika anlayışı, demokrasinin komünizmi çevrelemek adına bir araç olarak kullanılmasını öngörüyordu.⁷⁷

Bu çalışma Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde ABD'nin bir rolünün bulunup bulunmadığı, Amerikan yönetiminin Milli Şef rejimini demokrasiye geçmesi için teşvik edip etmediğine odaklanmaktadır. Bu nedenle yukarıdaki çerçeveyi dikkate alarak demokrasinin teşviki kavramının Amerikan siyasal hayatındaki gelişimini anlamak ve Türkiye'deki süreci bu gözle değerlendirmek önemlidir.

1.5.2. Truman Doktrini ve Demokrasininin Teşviki ve Türkiye

Truman'ın demokrasiye yönelik teşvik hamlelerinin Wilson ya da Roosevelt'in aksine yalnızca retorik düzeyde kalmadığı savunulabilir. İkinci Dünya Savaşı süresince geleneksel çizgisini aşan ve çeşitli ülkelere askeri yardımlarda bulunan ABD, savaş sonrasında bu uygulamasını bir dış politika aracı olarak sürdürdü. Truman, dış ülkelere yaptığı ekonomik yardımlarla dış politika amaçlarına ulaşmaya çabaladı. Böylece en azından Batı Avrupa'daki uluslar yeniden inşa edilecek ve Sovyetler çevrelenerek yayılması engellenebilecekti. Diğer yandan ABD'nin öncelikli hedefinin söz konusu bölgelerde demokrasinin kökleşip kökleşmemesi değil, bu ülkelerin Sovyetlerin etkisine girip girmemesi olduğu anlaşılmaktadır. İkinci Dünya

⁷⁷ Amerika Birleşik Devletleri'nin 1945 yılının sonlarından itibaren uyguladığı, 1947 yılında ise adını koyarak takip ettiği siyaset, çevreleme olarak kavramsallaştırılmıştır. Burada kasıt Sovyetler Birliği'nin yani komünizm sisteminin kaynağının Amerikan müttefiki ülkelerce çevrelenip sınırlandırılmasıdır. ABD'nin Soğuk Savaşın sonuna kadar süren çevreleme siyasetinden sonra ilk değişim sinyali George H. W. Bush tarafından Yeni Dünya Düzeni ismiyle verilmişse de, kavramın tam olarak ne anlama geldiği açık değildir. Buna karşılık Bill Clinton, Demokratik Genişleme kavramı olarak isimlendirdiği dış politika anlayışında demokrasinin teşviki için gayret edileceğini açıkça vurgulamıştır. ABD'nin Sovyetleri çevreleme siyasetine ilişkin kapsamlı bir çalışma için: John Lewis Gaddis, **Strategies of Containment: A Critical Appraisal of American National Security Policy During the Cold War**, Oxford, Oxford University Press, 2005. Demokrasi teşvikinin Amerikan dış politikasında kurumsallaşması sürecinin Sovyet tehdidinin ortadan kalkmasıyla başladığı savunulabilir. Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra ABD'deki yeni-muhafazakârlar demokrasinin teşviki için çok daha aktif bir dış politika anlayışını benimsediler. Liberal görüşlü Amerikalılar ise Amerikan değerlerinin daha uluslararası bir bakışla insani müdahalelerle korunmasını savunmuşlardır. Buna göre Amerikan değerlerinin yani demokrasinin teşvik edilmesi Birleşmiş Milletler gibi örgütler aracılığı ile çok katmanlı uluslararası işbirliği yoluyla sağlanmalıydı. Ülke içindeki aşırı solcuların ise Amerikan emperyalizminin yayıldığına, askeri ve finansal çevrelerin çıkarlarına yönelik adımların atıldığına yönelik hassasiyetleri bulunuyordu: Warren I. Cohen, **America's Failing Empire: Us Foreign Relations since the Cold War**, MA, Malden, 2005, p. 40.

Savaşı'ndan sonra bir ülke komünizm etkisine girmişse Sovyet bloğunda yer alıyordu. Fakat bir ülkenin siyasi sistem olarak seçebileceği yol yalnızca Rusların başı çektiği komünizm ya da Amerikalıların benimsediği demokrasi sistemi değildi. İkinci Dünya Savaşı sonrasında İspanya, Türkiye, Portekiz ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde demokratik bir düzen bulunmuyordu. Fakat buna rağmen bu ülkeler komünizm etkisinde değildi. Söz konusu ülkelerde bir yandan otoriter bir düzen sürerken bir yandan ABD ve İngiltere ile iyi ilişkiler sürdürülüyordu. Örneğin bu çalışmada ABD'nin otoriter bir rejimle yönetilen Türkiye'yi 1945-1946 yıllarında Ruslara karşı desteklediği fakat ona demokratikleşmesi yönünde bir telkinde bulunmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Başkan Truman, demokrasi teşvikine yönelik ilk konuşmasını, 12 Mart 1947'de, Türkiye'nin çok partili hayata geçmesinden yaklaşık 1,5 yıl sonra gerçekleştirmiştir. Medyanın *Truman Doktrini* olarak isimlendirdiği metinde Truman, demokrasi teşvikinin ABD'nin milli güvenliğiyle uyumlu olduğunu savundu. Bunun nedeni, totaliter hükümetlerin Amerikan milli güvenliğine tehdit oluşturmasıydı. Truman'a göre ekonomik yardımlar, demokrasiyi desteklemek için birincil yöntemdi. Amerikan Kongresi'ne "Yunanistan'ın özgür bir ulus olarak kalması için Amerikan yardımlarının zorunlu olduğunu savundu.⁷⁸ Buna göre Yunanistan'ın kendine kendine yeten ve onurlu bir demokrasi haline gelebilmesi için yardım yapılması mecburiydi. Yunanistan'ın demokrasi haline gelebilmesi için yardım yapabilecek farklı bir devlet bulunmuyordu.⁷⁹ *Truman Doktrini*, Yunanistan'a ve Türkiye'ye yapılacak yardımları öngörürken *Marshall Planı* daha geniş ölçekte Batı Avrupa'yı hedef alıyordu.

Truman Doktrini olarak bilinen metnin esasen demokrasinin teşvikini öngördüğünü savunmak zordur. ABD'nin Yunanistan'a ve Türkiye'ye yapacağı yardımlar, Sovyetler Birliği ile olan küresel mücadelesinin işaret fişegi olarak yorumlanmalıdır. Buradan komünizm tehdidi altında bulunan her ülkeye destek olunacağı anlaşılmalıdır. Metinde yapılacak ekonomik yardımların Türkiye'nin ve

⁷⁸ H.S. Commager, **Documents of American History**, New York, Appleton Century Crofts, 1963, p. 524.

⁷⁹ R.H. Geselbracht, **Foreign Aid and the Legacy of Harry S. Truman**, Kirksville, Truman State University Press, 2015, p. 218.

Yunanistan'ın ekonomik ve siyasi kurumlarını güçlendirmek için kullanılacağı belirtilse de yardımlar gerçekte iki ülkenin askeri unsurlarını güçlendirmede kullanılmıştır.⁸⁰ Truman'ın demokrasi kavramını reel politik kapsamında dış politikasını Amerikan halkı nezdinde meşrulaştırma amacıyla kullandığı ortadadır. Nitekim Truman, 1947'nin Ocak ayında Amerikan kamuoyuna hitaben yaptığı konuşmada, Amerikan dış politikasının yalnızca komünizmin Güney Doğu Avrupa'ya yayılmasını önlemek amacı taşımadığını savundu. Truman'a göre komünizmi engellemek, ABD'nin kutsal görevi ve istisnai doğasının bir gereği idi.⁸¹

“Amerikan milletinin ruhu, dünya tarihinin gidişatını belirleyebilir. Eğer el üstünde tuttuğumuz ideallerimizi güçlendirip sürdürebilir ve cömertliğimizi dünyanın çeşitli yerlerinde savaş mağduru milletlerle paylaşabilirse, o zaman vatandaşlarımızın özgürlüğe ve demokrasiye inancı tüm dünyaya yayılacak. Herhangi bir yerdeki özgür insanlar bizim ideallerimize bağlılığımızı paylaşacak.”

Nitekim ABD Başkanı, Rusların Türkiye'ye yönelik oluşturduğu tehdidi ciddiye alıyordu. Türkiye'nin Sovyetler Birliği'nin 7 Haziran 1945'te öne sürdüğü talepleri reddetmesine rağmen Truman ve danışmanları Sovyetlerin Türkiye'nin egemenliğine tecavüz etmek için yeni girişimlerde bulunacağını düşünüyordu. Ayrıca Türkiye'nin ekonomik ve askeri açıdan kararlı bir Sovyet girişimini önlemek için yetersiz olduğunu düşünüyorlardı. ABD'nin Moskova Büyükelçisi Walter Bedell Smith, Truman'a yaptığı bilgilendirmede Türkiye'nin Amerikan ve İngiliz yardımları olmadan yaşamını idame ettiremeyeceğini kaydetmişti.⁸²

Truman'ın Türkiye'ye ilişkin yaptığı ekonomik yardımların, ABD'nin Türkiye'deki demokrasi hassasiyetinden kaynaklanmadığını gösteren bir başka unsur, İngilizlerin süper güç niteliğini kaybetmesiydi. İngilizler, Türkiye'ye yönelik daha önce kendilerinin yaptıkları yardımların artık Amerikalılar tarafından yapılması gerektiğini ifade etmişti. İngiltere'nin Washington Büyükelçisi, 21 Şubat 1947'de Amerikan Dışişleri'ne yaptığı bilgilendirmede, İngiliz ekonomisinin geçen iki dünya savaşının ardından çok zayıfladığını ve imparatorluğun sorumluluklarını artık

⁸⁰ *Ibid.*, 151.

⁸¹ Frank Groome, "Harry S. Truman and the Errand of Sacrifice: 1945–1953," *Journal of Transatlantic Studies* Vol. 13, No. 2, 2015, p. 120.

⁸² Geselbracht, *Foreign Aid and the Legacy of Harry S. Truman*, p. 190.

üstlenemeyeceğini belirtti. Buna göre İngilizler, Türkiye ve Yunanistan hükümetlerini artık destekleyemeyeceklerdi. İngiliz Büyükelçi, söz konusu iki ülkenin de komünist tehdidi altında olduğunu kaydetti. Açıklamada İngilizlerin Yunanistan'daki askerlerini en geç 1 Nisan 1947 tarihinde geri çekeceği yer aldı. Amerikan Başkanı Truman, bu açıklamadan 6 gün sonra Amerikan kongresinin liderleri ile görüştü ve ABD'nin Yunanistan ve Türkiye'ye yardımda bulunması gerektiğini kaydetti. Truman'ın dışişleri bakanı Marshall'a göre, özellikle Yunanistan'daki durum, Sovyetlerin Avrupa'da, Orta Doğu'da ve Asya'da geniş bölgelere hâkim olmasına neden olabilirdi. Truman 7 Mart 1947'de kabinesini topladı. Toplantıda dışişleri bakanı müsteşarı Dean Acheson, Sovyetlerin Türkiye, Fransa, İtalya ve Macaristan'ı kuşatması açısından Yunanistan'ın kilit rol oynayacağını kaydetti. Acheson'a göre Yunanistan ve Türkiye'ye yardım yapıldığı takdirde Orta Doğu'da ve Akdeniz'de ABD açısından başarı kazanılması kesin olmayacaktı. Fakat yardım yapılmazsa bu bölgeler kesin olarak dağılacaktı. Böylece Truman, ABD'nin geleneksel *Monroe Doktrini*'nin aksine Atlantik'in öteki kıyısındaki kıtalardaki siyasi meselelere müdahil olma kararını aldı. Truman 12 Mart 1947'de kongrede yaptığı, konuşmasında ABD'nin dış güçlere ya da silahlı azınlıklara karşı direnen özgür milletleri desteklemesi gerektiğini, özgür milletlere kendi kaderlerini tayin edebilmeleri için yardım etmeleri gerektiğini ifade etti. Truman'a göre söz konusu yardımlar ekonomik istikrarın sağlanması ve düzgün bir siyasi sürecin sağlanmasıyla gerçekleştirilmeliydi. Truman'a göre ulusların önünde yaşam tarzı açısından iki alternatif bulunuyordu. Birincisinde çoğunluğun iradesinin tecelli olduğu, özgür kurumların bulunduğu, özgür seçimlerin yapıldığı, din ve ifade özgürlüğü bulunuyordu. Bireylerin temel hak ve özgürlükleri garanti altına alınıyordu. Diğer yaşam tarzı ise azınlığın iradesine dayalı, teröre, baskıya, medyanın kontrolüne dayanan bir düzendi. Truman, Türkiye'ye 150, Yunanistan'a ise 250 milyon Amerikan Doları tutarında öngördüğü yardımları Amerikan Kongresi'ne sunduğunda bunun esas olarak Amerikan halkının refahı için yapıldığını savundu. Dünya barışının zarar görmesi halinde bundan Amerikan halkı da zarar görecekti.⁸³ Diğer yandan konuşmanın yapıldığı 1947 yılında Türkiye'nin çok partili hayata zaten geçmişti. Türkiye'yi 1923'ten 1946'ya kadar yönetmiş olan CHP halen iktidarda olmasına

⁸³ Harry S Truman, **Memoirs: Years of Trial and Hope (Vol. 2)**, New York, The New American Library of World Literature Inc., 1965, p. 129.

rağmen Demokrat Parti ve Bağımsız milletvekilleri Büyük Millet Meclisi'nde temsil ediliyordu.

Truman 'demokrasi teşviki' için ekonomik yardımların dışında bir yol daha buldu. Amerikan yönetimi, Batı Avrupa'da demokrasi yanlısı güçleri gizli operasyonlarla destekledi. Bunu bölgedeki antikomünist güçlere yardım yapmak suretiyle gerçekleştirdi. Amerika'nın sağladığı maddi kaynaklar özellikle üç bölgeye dağıtıldı. Bunlar; Fransa ve İtalya'daki seçimleri etkilemek, Fransa'da, Almanya'da ve Yunanistan'da antikomünist sendikaların gelişimini sağlamak adına yapıldı. Ayrıca antikomünist aydınlar için kongreler düzenlenmesine yönelik destek sağlandı.⁸⁴

Tüm bu faaliyetler ABD'nin demokrasiyi gerçekten desteklediğini gösteren emarelerdi. Fakat bu ülkelerde komünist yanlısı kişilerin iktidara gelme mücadelesi ve ihtimali bulunuyordu. Türkiye'de ise komünizm konusunda istekli dar bir entelektüel grup bulunsa da bu ideolojinin kitlesel bir desteği, silahlı bir milis gücü, ordunun içinden sempatanları ya da iktidara gelme ihtimali bulunmuyordu. Dolayısıyla komünizm söz konusu Türkiye olunca ABD için ciddi bir risk oluşturmuyordu. ABD'nin Türkiye'ye yönelik endişesi Türkiye'nin iç siyasi mücadele ya da iç savaş gibi unsurlarla komünizm etkisine girme ihtimali değildi. Amerikalıların kaygısı, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye baskı yapmak suretiyle 7 Haziran 1945'te ortaya çıkan taleplerini kabul ettirmesi ya da Ankara'ya yönelik bir Rus askeri saldırısı ihtimaline yönelikti. ABD'nin kendisini destekleyen otoriter bir Milli Şef rejiminden rahatsız olduğuna ve İnönü'nün rejimini demokratikleşmeye zorladığını gösteren bir veri bulunmamaktadır. İki ülkenin siyasetçileri ve diplomatları arasındaki konuşmalar incelendiğinde Amerikalıların Ankara'ya demokrasi yönünde bir adım atmasına yönelik tavsiyede ya da imada bulunmadıkları görülmektedir.

Bu çalışmanın konusu olan döneme bakıldığında ABD'nin yeni oluşan uluslararası düzende Türkiye'nin kendi yanında olduğunu gördüğü ve Türkiye'de demokrasinin olup olmasını bir ön şart olarak belirlemediği anlaşılmaktadır. Türkiye'nin dış politikadaki tek belirleyici aktörü İsmet İnönü'nün ise kendisine bir

⁸⁴ Joshua Muravchik, **Exporting Democracy: Fulfilling America's Destiny**, Washington DC, American Enterprise Institute, 1991, p. 124-34.

baskı olmamasına rağmen çok partili hayata geçtiği anlaşılmaktadır. İsmet İnönü'nün bu yöndeki motivasyonları konusunda çeşitli spekülasyonlar yapılabilir. Atatürk'ün kurucu felsefesi uyarınca ülkeyi bir noktada çok partili hayata geçirme vizyonunu gerçekleştirme, Türkiye'yi yeni oluşan uluslararası düzende Anglosakson ülkelerin yanında hizalama bunlardan bazıları olabilir. Ne var ki bu çalışmanın bulguları, literatürdeki yaygın görüşün, yani Türkiye'nin olası bir Rus işgalinden çekindiği için çok partili hayata geçmek zorunda kaldığı, böylece Amerikalılara sempatik görünüş onların desteğini kazanmaya çalıştığı görüşünün doğru olmadığını göstermektedir. Bu konu aşağıda detayıyla ele alınmıştır.

Türkiye'nin 1945 ve 1946 yıllarında Rusların safında yer alma gibi bir niyeti olmadığı ortadadır. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren açık bir biçimde Anglosakson ülkelerin yanında olduğunu muhataplarına göstermiştir. Bu nedenle ABD'nin Türkiye'ye zorla ya da tavsiye yoluyla demokratik ilkeler dayatıp Ankara'da kendine müzahir bir yönetim oluşturması anlamsız görünmektedir. Hali hazırdaki İnönü hükümeti, otoriter nitelikte olsa da ABD'nin safında yer almaktaydı. Bu durum, yani Türkiye'de demokrasinin bulunmayışı Amerikalıları ya da İngilizleri rahatsız etmemiştir. Diğer yandan beklenildiği üzere, Amerikalıların Türkiye'nin demokrasiye geçişini ve devletçilik ilkesinin dış ticaret lehine değişimini arzuladıkları Ankara Büyükelçiliği ile Washington arasındaki iç yazışmaların tonundan anlaşılmaktadır. Buna rağmen Amerikalıların Türk siyasetçilere herhangi bir telkinde ya da dayatmada bulunmadıkları görülmektedir. Bu çalışmanın ortaya koyduğu bulgular, Türkiye'nin demokrasiye kendi arzusuyla geçtiğini göstermektedir. Amerikalıların ve İngilizlerin kendilerinin safında bulunan otoriter fakat serbest ticarete açık bir Türkiye'den rahatsız olmayacakları ortadadır. İsmet İnönü'nün ise buna rağmen Türkiye'yi çok partili hayata geçirdiği anlaşılmaktadır.

2. Türk Amerikan İlişkilerini Anlamak İçin Türk Rus İlişkilerini Anlamak

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde herhangi bir Amerikan etkisi olmadığını anlayabilmek için 1945-1946 yıllarındaki Türk-Amerikan ilişkilerine odaklanmak gerekmektedir. Nitekim bu çalışma, söz konusu döneme odaklanmaktadır. Diğer yandan söz konusu ilişkinin seyrinin analiz edilmesi için Türk – Rus ilişkilerinin anlaşılabilmesi elzemdir. Literatürdeki yaygın görüş, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sonrasında kendisine yönelik işgale kadar varabilecek bir Rus tehdidinden çekindiği ve bu nedenle ABD'nin desteğini sağlamak için çok partili hayata geçmek zorunda kaldığıdır. Bu önermenin doğru olup olmadığını incelemek için Türk-Rus ilişkilerinin ve bu ilişkilerin Türk-Amerikan ilişkilerine yansımalarını anlamak önem taşımaktadır.

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı sonrasında maruz kaldığı Sovyet tehdidi karşısında Batı bloğunun desteğini aramıştır. Literatürdeki sıklıkla rastlanan argüman, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'na aktif olarak katılmaya yanaşmamasından¹ ötürü İngilizlerin ve Amerikalıların Türkleri Ruslar karşısında yalnız bırakarak cezalandırdığı yönündedir. Diğer bir deyişle Türkler, İngilizlerin ve Amerikalıların saflarında Hitler Almanya'sına karşı cephede savaşmaktan kaçınmıştı. Bu nedenle Amerikalılar ve İngilizler savaştan sonra Türkleri Rus tehdidi karşısında yalnız bırakıyordu. Bu bölümde ise böyle bir cezalandırmanın söz konusu olmadığı savunulmaktadır.

¹ Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında, savaşa aktif olarak girmemek için İngiltere, Almanya ve Sovyetler Birliği nezdinde uyguladığı politikalara ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Selim Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Türkiye Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994, s. 69-241.

2.1. Boğazlar Meselesi

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra temelleri atılan Türk – Amerikan müttefikliğinin çıkış noktasının Sovyetlerin Boğazlara ilişkin yaptığı taleplere dayandığı savunulabilir. Türkiye, savaş sonrası belirginleşen Sovyet tehdidi karşısında Anglosakson bloğun desteğini arama eğilimine girmiştir. Türkiye'nin kendi egemenliğine yönelik, Anglosakson bloğun ise Orta Doğu'daki Batı egemenliğine yönelik Sovyetlerden algıladığı tehdidin anlaşılması için Boğazlar meselesinin analiz edilmesi önemlidir.

2.1.1. İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Geline Nokta: Türk Sovyet İlişkilerinin Arka Planı

Türkiye'nin Birinci Dünya Savaşı'na girme sebeplerinden birisinin Ruslardan algılanan tehdit olduğu dillendirilen bir görüştür. Buna göre Mustafa Kemal, İsmet Bey, Kazım Karabekir Bey, Esad Paşa ve Fevzi Paşa gibi Osmanlı subayları, savaşın dışında kalınması gerektiğini düşünüyordu. Ne var ki İttihat ve Terakki Cemiyeti liderleri, özellikle Enver ve Talat Paşa, savaşa girilmemesi halinde Rusya'nın bir günde İstanbul'a gireceğini düşünüyorlardı. Bu nedenle Osmanlı İmparatorluğu'nu savaşa sokmuşlardı. Bu arka plan, Türk – Rus ilişkileri açısından önem taşımaktadır.² Bu düşüncede İngilizlerin 5 milyon civarı askeriyle dünyanın o dönemdeki en büyük kara ordusuna sahip Rusya'ya İstanbul'u ve Boğazları vaat etmesi etkili oldu. Nitekim Türklerin 1915'de Çanakkale'de İtilaf devletlerine karşı gösterdiği direniş Çanakkale boğazını yarıp İstanbul'da Kuzey Doğu'dan inmesi beklenen Ruslarla birleşmek isteyen İngilizleri önlemeye yöneliktir. İngilizlerin Çanakkale'de başarıya ulaşması halinde İstanbul daha 1915 yılında işgal edilecek, İstanbul'a yerleşecek Rus ve İngiliz yerleşimcilerle işgal yönetimi pekişecekti.³

Rusya'nın Türkiye'nin kuruluş sürecindeki rolü, ikili ilişkilerin savaş sonrası seyrinin anlaşılması açısından önem taşımaktadır.⁴ Birinci Dünya Savaşı sonrasında

² İlber Ortaylı, **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, Kronik Kitap, 2018, s. 124.

³ **Ibid.**, 221.

⁴ Konuya ilişkin çalışmalar için bkz. Abdula M. Şemsutdinov, **Kurtuluş Savaşında Türkiye-Sovyetler Birliği İlişkileri**, İstanbul, Cumhuriyet, 2000.; Stefanos Yerasimos, **Türk-Sovyet ilişkileri:**

Anadolu'daki direniş hareketini örgütleyen Mustafa Kemal, Asyalı Müslümanların haricinde Sovyetler Birliği'nden para ve silah yardımı almıştı. Ankara, 1920 yılının Mart ayında İstanbul'un İngilizler tarafından işgal edilmesiyle Ruslarla yakınlaştı. Mustafa Kemal'in 26 Nisan 1920'de Moskova'ya gönderdiği mektupta, "bütün gücümüzle ... emperyalist hükümetlere karşı savaşma amacıyla ... Sovyet Rusya'nın kavgasına katılma" yönünde bir vaat bulunuyordu. Böylece Ankara hükümeti, Sovyetlerin diplomatik destek ve askeri teçhizat yardımına karşılık Kafkasları Rus nüfuz alanına bırakma yönünde bir siyaset takip etti. Mustafa Kemal'in mektubunun ardından Ankara hükümetinin dışişleri bakanı Bekir Sami, 1920 yılının Temmuz ayında Moskova'yı ziyaret etti. Ağustos ayında ise Ankara hükümeti ile Sovyetler arasında bir ön antlaşma imzalandı. Rusların askeri yardımlarının Anadolu'ya ulaşabilmesi için Ermenistan engel oluşturuyordu. Türkler bu engeli aşmak adına 1920 yılının Eylül ayında General Kazım Karabekir komutasında bir askeri harekât başlattı. Bu harekâtın sonucunda, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından itibaren Rus hâkimiyetinin sürdüğü Kars ve Ardahan Türklerin kontrolüne geçti. 2 Aralık 1920'de Ermenistan ile Gümrü Antlaşması imzalandı. Bunun üzerine Ruslar, Türkiye'nin ilerlemesinin önüne geçebilmek için Ermenistan'ın diğer bölgelerini işgal etti. Bu sırada Rusların Anadolu'ya silah yardımı devam ediyordu. Ruslar 1921 yılının Şubat ayında Gürcistan'a yönelik bir harekât düzenlemeye kalkıştığında Türkler de harekete geçti ve 8 Mart 1921'de Batum'u aldıklarını ilan etti. Ne var ki Türkler açısından Yunan ordusuna karşı olan mücadelede sağlanacak Rus yardımları Batum'dan daha önemliydi. Bu nedenle Ankara, Batum'u Ruslara bıraktığı 16 Mart 1921'de Ruslarla Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması'nı imzaladı. Ruslar ise böylece Türkiye'nin Batum haricinde Misak-ı Milli sınırlarında kalan tüm topraklarını tanımış oluyordu.⁵

Türkiye 1923'ten sonra milliyetçiliği esas alan Kemalizm ideolojisi, komünizm sistemiyle yönetilen Sovyet Rusya'dan farklı bir çizgideydi. Fakat iki ülke de antiemperyalist yaklaşımda birleşiıyorlardı. Türkiye, İngilizlerin kontrolündeki

Ekim Devriminden" Millî Mücadele" ye, İstanbul, Gözlem Yayınları, 1979; Osman Okyar, Millî Mücadele dönemi Türk-Sovyet ilişkilerinde Mustafa Kemal, 1920-1921, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1998.

⁵ Ali Balcı, **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, İstanbul, Alfa, 2017, s. 51-52.

Yunanlılara karşı Milli Mücadele vermişti. Sovyetler ise Bolşevik devrimi gerçekleştirmiş, İngiliz ve Fransızlarla olan ittifaktan çekilmişlerdi. Milletler Cemiyeti'nin Musul'a ilişkin Türkiye'nin aleyhine karar vermesi, Türkiye'nin Batı'ya yönelik kuşkusunu artırdı. Türkiye ile Sovyetler, Milletler Cemiyeti'nin İngilizlerin ve Fransızların çıkarlarını koruyan bir araca dönüştüğü görüşündeydiler. Nitekim Türkiye'nin aleyhine çıkan Musul kararı, İngilizlerin lehine olmuştu. Ruslar da Millet Cemiyeti'nin gerçek bir barışa hizmet edeceğini düşünmüyordu. Komünist Rusya, Avrupalıların arasındaki diplomatik ilişkileri 'burjuvazi kültürü' ile özdeşleştiriyordu. Buna göre Avrupalılar proleteryanın çıkarlarına ve Sovyet devletinin mevcudiyetine karşıydı. Batılı devletlere yönelik bu arka plan, iki ülkenin dış politikada bir araya gelmesini sağladı.⁶

Türk – Sovyet Dostluk ve Saldırmazlık Antlaşması iki ülke arasında 17 Aralık 1925 tarihinde Paris'te imzalandı.⁷ Üç yıllık bir süre için imzalanmış anlaşmaya göre taraflar sürenin bitiminden altı ay öncesine kadar fesih bildiriminde bulunmazsa, anlaşma bir yıl için uzayacaktı. 13 Aralık 1929'da Ankara'da imzalanan bir protokol ile süre 2 yıl olarak uzatıldı. Ayrıca antlaşmaya gizli ve açık protokol maddeleri eklendi.

Antlaşma 30 Ekim 1931'de yine Ankara'da bu kez 5 yıl süreyle ve 7 Kasım 1935'te yine Ankara'da olmak koşuluyla toplamda üç kez uzatıldı. İnönü, 1932 yılının Mayıs ayında Moskova'yı ziyaret etti. 1935 yılında gerçekleşen son uzatmanın süresi on yıldır. Taraflardan biri, antlaşmadan vazgeçmek isterse, on yıllık sürenin tamamlanmasından altı ay öncesine kadar bunu karşı tarafa belirtmeliydi. Böylece fesih için son tarih 7 Mayıs 1945'e denk geliyordu. Bu tarihe kadar fesih yönünde bir adım atılmazsa antlaşma otomatik olarak iki yıl daha uzamış olacaktı.

⁶ Şaban Halis Çalı, **Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic**, London, Tauris, 2016, p. 2-3.

⁷ Paktın ele alındığı bir çalışma için bkz. **Mustafa Ok**, Niçin Türk-Sovyet Saldırmazlık Paktı, **Ankara, Maya Matbaacılık, 1976.**

Ne var ki Ruslar, bu tarihi beklemeyecek, Antlaşmayı 19 Mart 1945 tarihinde feshettiklerini açıklayacaklardı.⁸ Antlaşmayı Türkiye adına dönemin Dışişleri Bakanı Tevfik Rüştü Aras, Sovyetler Birliği adına ise Dışişleri Halk Komiseri Jorj Çiçerin imzaladı. Antlaşmanın üç maddesi, üç de protokolü bulunuyordu.

Birinci madde, taraflardan birinin askeri saldırıya uğraması halinde diğer tarafın tarafsız kalmasını öngörüyordu. İkinci madde uyarınca taraflar birbirine saldırıda bulunmayacak, birbirleri aleyhine hiçbir ittifaka veya tek/çok taraflı anlaşmaya girişmeyeceklerdi. Üçüncü maddede anlaşmanın yürürlük süresi ve fesih koşulları belirtilmişti. Yürürlük süresi üç yıl olarak kararlaştırılmıştı. Ek protokollerin birincisi, tarafları yukarıda belirtilen maddelere uymak koşuluyla farklı devletlerle ilişkilerinde serbest bırakıyordu. İkinci protokol, iki tarafın birbiri aleyhinde katılmayacakları antlaşmalara, mali ve ekonomik nitelikli anlaşmaları da dâhil ediyordu. Üçüncü protokol ise taraflar arasında alışılmış diplomatik yollarla çözülemeyen uyuşmazlıklarda müzakere yoluna başvurulmasını öngörüyordu. Paris Antlaşması, Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında imzalanmış üçüncü antlaşmaydı. 3 Mart 1918 tarihli Brest – Litovsk Barış Antlaşması’nda Osmanlı Hükümeti; Almanya, Avusturya, Bulgaristan ve Macaristan’la beraber taraflardan biriydi. Bu antlaşmanın dördüncü maddesinin son iki paragrafı, Rusların Doğu Anadolu’yu tahliye etmesini ve Türklere iadesini öngörüyordu. Buna göre Ruslar; Kars, Ardahan ve Batum’dan askerlerini çekecekler ve bu sancaklarda yaşayan halklar kendi statülerini kendileri belirleyeceklerdi. Brest – Litovsk Antlaşması’ndan sonra imzalanan 16 Mart 1921 tarihli Moskova antlaşması ise bu kez Osmanlı Devleti ile değil, Büyük Millet Meclisi Hükümeti ve Sovyetler Birliği arasında imzalandı. Bu antlaşma, iki devlet arasındaki sınırı belirleme özelliğine sahiptir. Buna göre Batum Sovyetler’e, Kars ve Ardahan ise Türkiye’ye bırakıldı.⁹

Türk – Sovyet ilişkileri, Birinci Dünya Savaşı’nın ertesinde, 1921 tarihinde Moskova Anlaşması ile gelişim göstermişti. Böylece Sovyetler, henüz Cumhuriyet

⁸ Türkiye-Sovyetler Birliği arasında 1925 Antlaşmasına giden sürecin detaylı bir anlatımı için bkz. Kamuran Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991, s. 109-32.

⁹ Metin Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı’ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, Ankara, Akis Yayınları, 1971, s. 5-8.

ilan edilmeden önce Mustafa Kemal'in Ankara Hükümeti'ni tanıyan ilk egemen devlet olmuştu. Bu gelişmeye uyumlu olarak 1925 yılında Türkiye – Sovyetler Birliği arasında, çeşitli uzatmalarla 20 yıl sürecek olan Dostluk ve Saldırmazlık Paktı imzalanmıştı. Ne var ki İkinci Dünya Savaşı sırasında iki ülke arasındaki ilişkilerde dalgalanmalar yaşandı. Sovyet tarafı, İkinci Dünya Savaşı sırasında Almanya ile savaşırken Türkiye ile 1925 tarihinde imzaladığı pakta vurgu yapmışsa da, 1942 yılının Şubat ayında Almanya'ya karşı Stalingrad'da kesin bir zafer kazanmasıyla artık Türkiye'ye bir ihtiyacı kalmadığını düşündü. Almanların Türkiye'nin topraklarında Sovyetlere karşı bir cephe daha açması riski ortadan kalkmıştı. Sovyetler, Almanlara karşı kazandıkları Stalingrad zaferinden sonra Türkiye üzerindeki baskısını artırdı. Savaşın ertesinde ise ABD ve SSCB arasında yaşanan güç mücadelesinin Orta Doğu'ya yayılmasıyla, Türkiye'nin stratejik önemi iki ülke için de arttı. Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik talepleri İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ortaya çıkmamıştır. Talepler, henüz savaşın başında 1940 yılında Alman siyasetçiler ile Rus Dışişleri Bakanı Molotov'un müzakerelerinde kendini göstermiştir. Sovyetler, 1945 yılının Şubat ayında gerçekleşen Yalta konferansında, Boğazlara ilişkin taleplerini uluslararası arenada da dillendirmişlerdi. Stalin, bu konferansta 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin revize edilmesi gerektiğini belirtti. Sovyet liderin bu talebi, ABD Başkanı Roosevelt tarafından olumlu karşılandı. İngiltere Başbakanı Winston Churchill ise, Montrö sözleşmesinin yenilenme sürecinde Türkiye'nin toprak bütünlüğünün korunması gerektiğine işaret etti. Stalin de Türkiye'nin toprak bütünlüğüne saygı gösterilmesi gerektiğini kaydetti. Yalta Konferansı'ndan itibaren Rusların Türkiye'ye ilişkin tutumları belirginlik kazandı. Nitekim konferanstan yaklaşık bir ay sonra Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'i Kremlin Sarayı'na davet etti, Boğazlar meselesinin iki ülke arasında görüşülmesi gereken bir konu olduğunu belirtti. Türk büyükelçi ise cevap olarak Montrö Sözleşmesi'nin çok taraflı yapısına¹⁰ vurgu yaptı. Burada anlaşılması gereken Sovyetlerin, ABD ve İngiltere'yi devreden çıkarmak suretiyle askeri açıdan kendisine göre oldukça zayıf durumda olan Türkiye'ye taleplerini dayatma ve istediklerini elde etme eğilimidir. Türk Büyükelçinin Montrö Sözleşmesi'nin çok

¹⁰ 1936 tarihli Montrö Boğazlar Sözleşmesi'nin tarafları; Türkiye, İngiltere, Fransa, Sovyet Rusya, Hindistan, Japonya, Romanya, Bulgaristan, Yunanistan ve Yugoslavya'dır.

tarafli yapısının altını çizmesi ise Sovyetlerin bu politikasına karşı bir adım olarak değerlendirilmelidir. ABD'nin Türkiye misyonunun 1938 yılının sonunda kaleme aldığı bir rapora göre Türkiye'nin iç siyasetinde dış faktörlerin etkisi bulunmamaktaydı. Buna göre Rusya'nın Türk hükümetine yönelik yapa geldiği baskılar herhangi bir sonuç vermemişti. Bunun nedeni, Türkiye'nin tüm diğer Avrupa devletleriyle olan ilişkisinde göz ettiği reel politik ilkesiydi. Türkiye, Rus yardımlarını alabildiği ölçüde Rus yöntemlerini uygulamakta fakat bunun ötesine geçmemekteydi. Türkiye'deki tüm komünist faaliyetlerle mücadele ediliyordu. Diğer yandan bir başka dış unsur olan Almanların ekonomik baskıları ile de mücadele ediliyordu. Buna göre Türkler ne pahasına olursa olsun bağımsızlıklarını koruma eğilimindeydi.¹¹

2.1.2. Rusların Saldırmazlık Antlaşmasını Feshetmesi ve Amerikan Büyükelçiliğinin Yorumu

ABD'nin Türkiye misyonunca hazırlanan bir rapora göre Türkiye, büyük güçlerle ilişkisinde her zaman güvensizlik duygusu barındırır da sağduyulu ve reel politik eksenli hareket etmişti. Amerikan raporunda, 1938 yılının Aralık ayı itibarıyla Türklerin Boğazlardaki pozisyonunun Almanların çekinceleri olmasına rağmen İngiltere ve Rusya aynı tarafta olduğu sürece devam edeceği belirtildi. Bu iki devletin anlaşmazlığa düşmeleri halinde ise Türkiye'nin durumu riske girecekti. Türkler ise bu kırılgan ve savunmasız yapılarının farkındalardı. Buna göre Türkler kendi güvenliklerini üç temelde görmekteydi. Bunlar kendi güçleri, Balkan Antantı ve Sadabad Paktı idi.¹² Nitekim İkinci Dünya Savaşı sonrasında İngiltere ile Sovyetlerin anlaşmazlığa düştükleri süreç başlamıştı. Boğazlar meselesindeki mevcut düzen Sovyetler tarafından sorgulanır olmuştur.

Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, 25 Mart 1945 tarihinde planladığı Ankara seyahatinden önce Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'la görüşmek istedi. Böylece Ankara'yı Türk-Rus ilişkilerine yönelik detaylı bir biçimde

¹¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.20, Internal Affairs Of States, Military Affairs. Army. Army Posts. Fortifications. Defenses. Military Instructors (Advisers)., Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944., (30.12.1938), p. 216.

¹² *Ibid.*, p. 223.

bilgilendirebilecekti. Rusların savaş yıllarında bazı hoşnutsuzluklarının olduğu Ankara tarafından biliniyordu. Diğer yandan Molotov, 1945'in Şubat ayında Sarper'e ayaküstü de olsa Montrö Sözleşmesi'nin yeniden gözden geçirilmesi yönündeki arzularını iletmişti. Sarper ise bu görüşmede antlaşmanın çok taraflı yapısına dikkat çekmişti.¹³

Molotov ve Sarper görüşmesi, belirtildiği üzere Sarper'in girişimleriyle 19 Mart 1945'te gerçekleşti. Rus bakan, bu görüşmede Türk Büyükelçiye resmi olarak verdiği diplomatik nota ile "İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan derin değişiklikler nedeniyle Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşmasının artık yeni şartlara uymadığını ve ciddi bir biçimde iyileştirmeye ihtiyacı olduğunu" belirtmiş oldu. Böylece Türk-Sovyet Saldırmazlık Antlaşması feshedildi. Rusların bu yönde bir adım atması hem Türkler hem de İngilizler tarafından bekleniyordu.¹⁴ Sarper, antlaşmanın şartlarının iyileştirmesinden ne kastedildiğine yönelik somut bir cevap alamasa da tahminine göre Rus talebi Montrö'nün yenilenmesi yönündeydi. Molotov, şartların iyileştirmesine ilişkin ilk adımın Türkiye'den gelmesini bekliyordu. Molotov'un 19 Mart 1945 tarihli notası, Türkiye'de *Anadolu Ajansı* kanalıyla yayımlandı.

Bu süreçte İngilizler de Rusların taleplerinin yalnızca Montrö'nün yenilenmesi yönünde olduğunu düşünüyordu. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Maurice D. Peterson, revizyonun gerekli olduğuna katılsa da bunun Rusların ve Türklerin arasında bir mesele olmadığını uluslararası bir toplantıyı gerektireceğini ifade etmişti.¹⁵ İnönü ise Rusların talebini yalnızca Montrö'de bir değişiklik olarak algılamamıştı. Milli Şef, bundan daha fazlasını isteyeceklerini ön görüyordu. Ne var ki bunu belli etmedi ve Rusların sanki yalnızca Montrö'de değişiklik istediklerini algılamış gibi davranmayı tercih etti. İnönü'ye göre talepler Montrö'den fazlasını içeriyorsa bunun Ruslar tarafından yapılması gerekirdi. Rusların anlaşmayı feshetmeleri üzerine Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 4 Nisan 1945 tarihinde Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi

¹³ Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 2-4.

¹⁴ Nicholas Tamkin, *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean*, London, Palgrave Macmillan, 2009, p. 174.

¹⁵ Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 11.

Vinogradov'u Dışişleri Bakanlığı'na çağırdı ve kendisine yaptığı deklarasyonda antlaşmanın iki tarafın da çıkarlarına uygun iyileştirmeler yapılarak farklı bir antlaşma ile değiştirilmesi teklifini olumlu karşıladıklarını belirtti. Kendilerine yapılacak teklifleri incelemeye hazır olduklarını kaydetti.¹⁶

Diğer yandan Rusların antlaşmayı fesih ediş biçiminde bir anormallik vardı. Antlaşmanın feshedilmesi için belirlenen son tarih 7 Mayıs 1945 idi. Ne var ki Ruslar, fesih için bu tarihi beklememişti. Ayrıca, feshi açıkladıkları görüşmeyi de kendileri talep etmemişti. Görüşme talebi, belirtildiği üzere Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'den gelmişti. Türkler, antlaşmanın Ruslarca feshedilmesi üzerine yeni antlaşma teklifinin de Ruslardan gelmesini bekledi. Türklere göre teklifi kendilerinin yapması halinde Ruslar bunu yetersiz sayacak ve daha çok kazanım talep edeceklerdi. Sovyet Dışişleri ise teklifin Türklere gelmesini bekliyordu.¹⁷

ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt notaya ilişkin kuşkuluydu. Amerikan Büyükelçi, 26 Mart 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta Sovyetlerin Boğazlar meselesini Türkiye ile bire bir müzakerelerle sonuçlandırmak istediğini ve İngilizleri bir oldu-bitti'ye getirmenin yollarını aradığını ifade etti. Böylece Moskova, Türkiye ile baş başa kaldığında ona kendi şartlarını dikte edebilecekti. Steinhardt'a göre savaşın sonunda İngilizlerin Balkanlara ilgisi sürecekti. Ayrıca Türkiye'deki durumlarını da güçlendireceklerdi. Buna karşılık Sovyetler de savaş nedeniyle geriye attıkları planlarını uygulayacaklardı. Ruslar; Polonya'ya, Romanya'ya ve Bulgaristan'a hangi gözle bakıyorlarsa Türkiye'ye de aynı gözle baktıklarını İngilizlere açıkça belirteceklerdi. Bunun için de Montrö sözleşmesini ikili görüşmeler yapmak suretiyle değiştirmek için Türkiye'ye baskı uygulamaya başlayacaklardı. Amerikan Büyükelçiye göre Ruslar bu amaçla Türkiye'ye karşı medya yoluyla saldırıya geçecekti. Türk hükümetini eleştirecek ve Türk halkına kendi hükümetlerini devirmeleri yönünde çağrılar yapacaktı. Steinhardt, Rusların Türkiye'den ciddi bir toprak talepleri olmadığını düşünüyordu. Esas amaç, her çeşit Rus gemisinin Boğazlardan serbest bir biçimde geçmesini sağlamak ve Türkiye'yi Boğazlarda

¹⁶ Feridun Cemal Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968, s. 250.

¹⁷ **Ibid.**, s. 146-147.

Rusların çıkarlarını koruyacak bir antlaşmaya mecbur etmektir. Ruslar, bu antlaşmaya Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin katılmasını arzu etmiyordu. Böylece yeni Türk-Sovyet antlaşması, 1925 antlaşmasından daha geniş bir nitelik kazanacak ve Türkiye'yi Sovyet nüfuz alanına sokacaktı. Olası bir savaşta ise Türkiye, Boğazlardaki Rus çıkarlarını korumak adına Rusların yanında savaşa katılacaktı. İngiltere, Orta Doğu'daki ve Balkanlardaki itibarını kaybederken, Ruslar Boğazlar üzerinde kesin bir kontrol imkânına sahip olacaklardı. Steinhardt, hazırladığı analiz raporunda Türklerin yukarıda tahmin edildiği yöndeki Sovyet taleplerine tepkisinin sert olacağını düşündüğünü belirtti. Türklerin Polonya'ya, Romanya'ya ya da Bulgaristan'a benzemediğini savundu. Finlandiya'nın beş katı kadar nüfusa sahip olduğunu, iki büyük şehrinin, küçük de olsa sanayisinin bulunduğunu, kendine yeterli bir halkı ve gerilla savaşına uygun dağlık bir ülkeleri olduğunu kaydetti. Steinhardt, Türklerin Balkanlarda olası bir İngiliz – Sovyet mücadelesinde İngiltere'nin lehine davranacaklarını da ekledi.¹⁸

ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt ve Sovyetler Birliği Ankara Büyükelçisi Vinogradov 21 Mart 1945 akşamında, Ankara'da bir resepsiyonda bir araya geldi. Vinogradov bu resepsiyonda Steinhardt'a Rusların antlaşmaya son vermesinin gayri dostane bir adım olarak değerlendirilmemesi gerektiğini belirtti. Buna göre Ruslar antlaşmayı yalnızca günün şartlarına uygun biçimde güncellemek niyetindeydi. Ayrıca Rus Büyükelçi, yeni bir antlaşmanın müzakeresinde fazla zorluk yaşanmayacağı tahmininde bulundu. Aynı gün Türk Dışişleri Bakanı Saka ise İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Sir Maurice Peterson'a Rusların Montrö'nün revizyonunu Türklerle bire bir yapmaktan yana olduklarını belirtti. Saka'ya göre Rusların asıl amacı Türkler üzerinde baskı oluşturmaktır. Esas amaç baskı olmasaydı, Montrö sözleşmesindeki revizyon, 1925 Saldırmazlık Paktı feshedilmeden de ele alınabilirdi. İngiliz Dışişleri Bakanlığı, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na çektiği telgrafta Sovyet notasını Türkleri Boğazlar konusunda bire bir görüşmelere zorlama yönünde bir eğilim olarak yorumladı. Diğer yandan İngiliz hükümeti Türk hükümetine Sovyetlerin teklifleri karşısında Montrö'nün uluslararası niteliğine vurgu yapması tavsiyesinde bulundu.

¹⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.03.1945).

İngiliz hükümeti, böylece Boğazların statüsüne yönelik ilgisini Türk hükümetine bildirmiş oluyordu.¹⁹

İngiliz İşçi partisi milletvekili Ivor Thomas, 21 Mart 1945 tarihinde, Muhafazakar Parti'de dışişlerinden sorumlu devlet bakanı olarak görev yapan Richard Law'a majesteleri hükümetinin Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemen pozisyonunu destekleyip desteklemediğini sordu. Richard Law ise hükümetinin mevcut pozisyonunu 1936 Montrö sözleşmesini takip ettiğini belirtti. Montrö'de yapılacak herhangi bir değişikliğin doğal olarak uluslararası müzakerelerin konusu olduğunu not ederek konunun çok taraflı yapısına dikkat çekti. Ivor Thomas, İngiliz hükümetinin Montrö'yü sürdürme niyetinde olup olmadığı yönünde ikinci bir soru sormuşsa da Law bir önceki cevabından fazla bir şey söyleyemeyeceğini belirtti.²⁰

İnönü, fesihten sonra Rusların silahlı bir saldırıda bulunmayacakları, medya gibi alışıldık yöntemlerle saldıracağı öngörüsünde bulundu. Buna göre San Francisco Konferansı sürerken Rusların Türklere yönelik askeri bir adım atması zordu. Ayrıca Ruslar, Türklerin son gücüne kadar savaşacaklarını biliyorlardı.²¹

ABD Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı E. L. Packer, 4 Haziran 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta Başbakan Saraçoğlu'nun ülkenin kuzeybatı şehirlerinde süregelen sıkıyönetim yasasını 6 ay süresince daha uzatmak istediğini belirtti. Hükümetin resmi açıklamasında bu uzatmanın nedenine ilişkin bir bilgi paylaşılmamıştı. Packer'a göre ise bu adımın nedeni, Türk hükümetinin Sovyetler Birliği'nden duyduğu korkuydu. Ruslardan henüz somut bir talep gelmemiş olmasına rağmen, Amerikalılar Türklerin algıladığı tehdidin farkındaydı.²²

¹⁹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 16,20.

²⁰ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", March 21 1945 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1945-03-21a.790.9#g791.0> , 3 Kasım 2017.

²¹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 21.

²² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., January 9, 1945 - December 31, 1946. January 9, 1945 - December 31, 1946. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949, (04.06.1945)

2.1.3. Gazeteci Burhan Belge'nin Radyo Programının Kaldırılması; İnönü'nün Rus Hassasiyeti

ABD Ankara Büyükelçiliği, “liberal Türk gazeteci ve radyo sunucusu” olarak tanımladığı Burhan Belge'nin²³, *Ankara Radyo*'sunda yayınlanan haftalık programının yayından kaldırıldığını Washington'a ilettiler. Belge, konu hakkında ABD Büyükelçiliği yetkilileriyle görüştü. Belge'ye göre program, 9 Nisan 1945 tarihli yayında Türk-Rus ilişkileri hakkında yaptığı konuşma yüzünden yayından kaldırılmıştı. Söz konusu radyo konuşmasında iki ülkenin ilişkilerinin karşılıklı uzlaşma, iyi niyet ve çözüme dayalı olması gerektiği belirtilmişti. Belge, Amerikalı diplomatlara radyo programının Cumhurbaşkanı İnönü'nün emriyle yayından kaldırıldığını belirtse de konuya ilişkin bir kanıt sunmadı. Buna göre programda yer alan ifadelerin hükümet karşıtı çevrelerde büyük bir ilgi uyandırması İnönü'yü böyle bir karar almaya sevk etmişti.²⁴ Belge, programının yayından kaldırılmasına neden olan konuşmasının tam metnini Amerikalı diplomatlara bizzat verdi.²⁵

Büyükelçiliğe göre 9 Nisan 1945 tarihli programı Ankara ve İstanbul'da çok az kişi dinlemiş olsa da, resmi çevrelerden programa dair büyük tepkilerin geldiğine ve Belge'nin radyodan tasfiyesine dair çok fazla yorum yapılıyordu. Programdan esas olarak hoşnutsuz olan ve yayından kaldırılma emrini veren kişinin ise Cumhurbaşkanı İnönü olduğu düşünülüyordu. ABD Büyükelçiliği, Radyo'da yayınlanan programların, yayın öncesinde bir kurul tarafından denetlendiğinden Belge'nin programının yayınlanabilmiş olmasına şaşırmişti. Büyükelçiliğin üzerinde durduğu ihtimal ise, Belge'nin program sırasında metne bağlı kalmayıp doğaçlama biçimde konuşmuş olmasıydı.²⁶

Burhan Belge, yayında Sovyetler Birliği'nde yaşayan Türk kökenli azınlıkların Çarlık döneminde yaşadığı sorunlarının yakında SSCB tarafından çözüleceğini

²³ Burhan Belge'ye ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Aytaç Yıldız, **Üç Dönem Bir Aydın : Burhan Asaf Belge (1899-1967)**, İstanbul, İletişim, 2011.

²⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (18.04.1945), p. 58.

²⁵ Söz konusu programın tam metni için: Burhan Belge, **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı: Radyo Konferansları**, Ankara, Başnur Matbaası, 1970, s. 503-07.

²⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.05.1946), p. 86.

umduğunu kaydetmişti. Diğer yandan Türkiye'nin bölgedeki soydaşlarıyla alakadar olmasının hiçbir mahsuru olmadığını, bunun tersine iki ülke arasındaki ilişkileri güçlendireceğini savunmuştu.²⁷

Ne var ki Amerikan Büyükelçiliğine göre Sovyet Rusya'da yaşayan Türklerin Türkiye ile olan sıkı bağları, Ruslar için bir endişe kaynağı iken Türklerin Ruslar karşısında ellerini güçlendirecek bir unsur olarak görülmeliydi. Geçmişte Türkiye'de Pan-Turan ve Pan-İslamist akımların desteklendiği, bazılarının resmi olarak teşvik edildiği görülmüştü. Sovyetler Birliği'ndeki Türk azınlığın durumu ise Türk kamuoyunu hiçbir zaman pek ilgilendirmemişti. Benzer şekilde Belge'nin konuşmayı yaptığı sırada da Türkiye'nin herhangi bir bölgesine ya da yurtdışındaki Turan unsurlarına yardım etme eğiliminde olan birilerini bulmak zordu. Fakat Amerikalılara göre buna rağmen Belge'nin radyo programındaki sözleri buraya çekilebilirdi. Diğer bir deyişle Türkiye'nin Sovyetlerin içişlerine karışmaya hazırlandığına yönelik bir algı oluşabilirdi. Nitekim Amerikan Büyükelçiliği, Sovyet medyasının yayınlarda bu yönde bir algı oluşturmaya çabaladığını ifade etti. Sovyet medyasının savunduğu argümana göre Rus halkı Türklerin Sovyetler Birliği'ne yönelik Turancı hedefleri olduğuna inanıyordu. Buna göre Türklerin SSCB'nin topraklarına yönelik emelleri bulunmaktaydı. Rusların bu yönde algı oluşturma çabasına karşılık Türk Hükümetinin, Belge'nin öne sürdüğü türden görüşleri engellemek istemiş olması muhtemel görünüyordu. Diğer bir deyişle İnönü rejimi, Rusları provoke etmemek adına Belge'nin radyo programını yayından kaldırmış olabilirdi. Amerikan Büyükelçiliği, Belge gibi zeki olduğunu düşündükleri bir yorumcunun Sovyetlerin hiçbir dayanağı olmayan bu iddialarına bilinçli bir şekilde katkıda bulunmuş olmasını ilginç buldu.²⁸ Bu durum, Türklerin Rusları kışkırtmamak için attığı bir adım olarak değerlendirilebilirdi.

Programın yayından kaldırıldığı tarihte henüz Rusların 7 Haziran talepleri dillendirilmemiş olsa da iki ülke arasındaki Saldırmazlık Paktı, Ruslar tarafından feshedilmişti. Bu çerçevede Türkiye, Ruslara karşı dış politikasını hassas bir dengede götürme eğilimindeydi. Milli Şef hükümeti, Anglosaksonların kendisine destek

²⁷ Belge, **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı: Radyo Konferansları**, s. 507.

²⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.05.1945), p. 86-95.

vereceğini öngörse de bundan emin değildi. Diğer yandan Türkiye'nin askeri anlamda Ruslar karşısında direnecek güçte olmadığını elbette biliyordu. İnönü'nün Belge'nin programını yayından kaldırdığı iddiası doğru ise bunda Rusları kışkırtmak istememesinin payı olduğunu düşünmek anlamlıdır.

Diğer yandan Amerikan Büyükelçiliği, bu olaydan önce Türkiye'de Belge'ye kayda değer bir ifade özgürlüğü sağlandığı sonucuna vardı. Büyükelçilik bu görüşünü Belge'nin açıklamalarına dayandırıyor. Buna göre Belge, 7 Kasım 1944 yılında ABD'de gerçekleşen başkanlık seçimlerinin ertesi günü *Ankara Radyosu*'nda yaptığı konuşmada gerçek demokrasinin ancak ABD'deki gibi olabileceğini vurgulamıştı. Diğer bir deyişle Türkiye'de demokrasi olmadığını ima etmişti.²⁹ Böylece Belge'ye demokrasi eleştirisi yapılmasına izin verilirken Türk-Rus ilişkileriyle ilgili yorumda bulunmasına göz yumulmamıştı.

O dönemde, Türk halkında yoğun bir demokrasi arzusu bulunmadığından Belge'nin demokrasi eleştirileri resmi çevrelerce zararlı görülmemiş olabilir. Bu eleştirilerin Milli Şef yönetimi nezdinde oluşturabileceği ciddi bir hasar yoktu. Belge'nin programından ilhamla demokrasi talebiyle İnönü'ye karşı ayaklanacak halk kitleleri ya da askeri unsurlar bulunmuyordu. Ne var ki Türklerin Sovyet Rusya'daki Türkler üzerinden Sovyetlerin içişlerine karışabileceğine yönelik imalar, Türkiye'nin egemenliğinin ve Milli Şef yönetiminin sonunu getirebilirdi. Bu, uzak bir ihtimal gibi görünmekle beraber Rusların bir bahaneyle Türkiye'yi işgal edip İnönü hükümetini devirmesiyle pekâlâ mümkün olabilirdi. Belge'nin programına son veren Milli Şef rejiminin değerlendirmesini bu açıdan yapmış olması muhtemel görünmektedir. Radyo programının gerçekten İnönü'nün talimatıyla gerçekleştirilip gerçekleştirilmediği ise büyük önem taşımamaktadır. Dönem itibariyle Ankara Radyosu gibi etkili ve Türkiye'nin tek radyo kanalı pozisyonundaki bir organın İnönü'nün kontrolü dışında olduğunu düşünmek anlamlı olmayacaktır. Belge'nin programının doğrudan İnönü'nün talimatıyla kaldırılmamışsa da en azından onayının alındığını düşünmek mümkündür.

²⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (05.03.1945), p. 24.

2.1.4. Türk Amerikan İlişkilerinin Dönüm Noktası: Rusların 7 Haziran Toprak ve Üs Talepleri

Türklerle Ruslar arasındaki Paktın feshedildiği 19 Mart 1945 tarihli görüşmenin gerçekleştirilmesi yönündeki talep yukarıda belirtildiği gibi bizzat Türklerden gelmişti. Bu tarihten sonra Paktın yenilenmesi için gerekli koşulları öğrenmek için çabalayan Türkler, bilinçli olarak sessiz kaldığı belli olan Sovyetlerin üzerine gitti ve bir görüşme talebinde daha bulundu. 7 Haziran 1945 tarihinde Moskova'da Kremlin Sarayı'nda gerçekleşen görüşmede, Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türk Büyükelçi Selim Sarper'e hitaben sözlü olarak taleplerde bulundu. Talepler 19 Mart'ta olduğu üzere resmi bir diplomatik nota formatında yazılı ve sözlü olarak verilmedi. Bir sohbet niteliğindeki görüşmede laf arasında ifade edildi. Diğer yandan Molotov, taleplerin resmi Sovyet talepleri olduğunu da ifade etti. Ne var ki ortada herhangi bir yazılı belge bulunmuyordu. Selim Sarper'in Molotov'un tekliflerini Türk Hükümeti'ne danışmaksızın hemen o anda reddetmesi atmosferi gerginleştirdi. Molotov, Sarper'e görevinin bu talepleri reddetmek değil, talepleri Türk Hükümetine iletmek olduğunu söyledi. Sarper ise Türk Hükümetinin teklifteki unsurları kabul etmeyeceğini belirtti.

Rusların 7 Haziran tarihinde Türkiye'den buldukları talepleri üç türüydü. Buna göre:³⁰

- a. Sovyet hükümeti 1921 tarihli Moskova Antlaşması imzalandığı sırada güçsüz durumdaydı ve o dönem bazı toprakları Türkiye'ye bırakmak zorunda kalmıştı. Bu nedenle o tarihte belirlenen Türkiye-Sovyet sınırında Ruslar lehine düzenlemeler yapılmalıydı. Şehir isimleri açıkça dillendirilmese de bu talep, Kars ve Ardahan'ın Sovyetlere bırakılması anlamına gelmekteydi.³¹

³⁰ Konunun ele alındığı çeşitli çalışmalar için bkz. Gürün, **Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953**, s. 276-311; Cemil Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945 – 1950 (Cilt 1)**, İstanbul, İletişim, 2010, s. 330-352; A. Suat Bilge, **Güç Komşuluk**, Ankara, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1992, s. 265-331; Sabit Dokuyan, İkinci Dünya Savaşı Sonrasında Sovyetler Birliği'nin Türkiye'den İstekleri, **CTAD**, Yıl 9, Sayı 18 (Güz 2013), s. 119-135.

³¹ Söz konusu toprakların Türk-Rus ilişkilerindeki tarihsel arka planı için: Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, s. 257-261.

- b. Türkiye'nin Boğazları tek başına korumaya muktedir olmadığı gerekçesiyle Boğazların ortaklaşa savunulması gerekiyordu. Bu nedenle Ruslara Boğazlar bölgesinde kara ve deniz üsleri sağlanması gerekiyordu.³²
- c. Boğazlara ilişkin Montrö Sözleşmesi'nde düzenleme yapılması sürecinde Türklerin ve Sovyetlerin kendi aralarında müzakere ederek ortak adım atmaları gerekiyordu. Bu durum, Anglosakson ülkelerin müzakerelerden soyutlanması ve Rusların Türklere istedikleri koşulları dayatabilmesi anlamına geliyordu.³³

Türk Büyükelçi Sarper, Sovyet bakana Ankara'ya bile danışmaya gerek görmeden hemen o sırada, Kremlin Sarayı'nda yüz yüze verdiği yanıtta ilk talebe ilişkin Moskova Antlaşması'nın zamanında iki ülkenin kendi özgür iradeleri çerçevesinde imzalandığının, Sovyetlere zorla kabul ettirilmediğinin altını çizdi ve talebi reddetti. İkinci talebi de kesin olarak reddettiyse de, üçüncü talebi tamamen reddetmedi. Sarper'e göre Boğazlar rejiminin revize edilmesi, Montrö Sözleşmesi'ne taraf olan diğer devletleri de ilgilendiriyordu ve onların da dinlenmesi gerekiyordu. Türk Büyükelçi, Sovyetlerin ABD'yi ve İngiltere'yi devreden çıkarmak koşuluyla Türkiye'yi doğrudan muhatap alma ve taleplerini dayatma eğilimine bu şekilde karşı çıktı. Fakat Montrö'nün revize edilmesine yönelik açık kapı da bıraktı.

Molotov'a göre Rus talepleri, Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye karşı düşmanlığının bir belirtisi değildi. Buna göre Rusların niyeti Türklerin Boğazlardaki hâkimiyetine son vermek ya da topraklarını ele geçirmek değildi. Esas mesele, Sovyetler Birliği'nin güvenliğiydi. Molotov, Ankara'da dost, güvenilir bir iktidar kurulması halinde bu taleplerin anlamını kaybedeceğini savundu. Böylece Sovyetler Türkiye'nin daima müttefiki ve savunucusu olacaktı. Selim Sarper buna karşılık Molotov'a dost ve güvenilir bir iktidardan ne anladıklarını sorsa da net bir cevap alamadı. Rusların kastettiği ise kuşkusuz komünist ve Moskova'nın uydusu konumundaki bir hükümetti.

³² Boğazlar meselesinin Birinci Dünya Savaşı sonrasında ve İkinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası konferanslarda ele alınışıyla ilgili bilgi için bkz. *Ibid.*, 262-272.

³³ Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 25.

7 Haziran taleplerinin Türk tarafının daha önce hiç aklına gelmemiş olduğunu savunmak akla yatkın olmayacaktır. İkinci Dünya Savaşı'nın başlarında Sovyetler Birliği ile Almanya arasında imzalanan Molotov-Ribbentrop Paktı, Polonya'nın söz konusu iki ülke arasında paylaşılmasını öngörüyordu. Polonya'ya benzer bir akıbete uğramamak adına dönemin Türk Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, Ruslarla bir Saldırmazlık Paktı imzalamak için Sovyetler Birliği'ne gittiyse de herhangi bir sonuç alamadı. Ayrıca 1945 yılında yapılan taleplere benzer taleplerle karşılaştı.³⁴ Sovyetler kendi egemenliklerinden ve bağımsızlıklarından kaygı duydukları gerekçesiyle Boğazların ortaklaşa savunulmasını talep ediyordu. Bu talepler 1939'da da Türkler tarafından reddetmişti. Almanların 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırmasıyla Türk-Rus ilişkileri kötü bir döneme girdi. Alman savaş gemilerinin Montrö'ye aykırı olmasına rağmen Boğazlardan ticari gemi kisvesi altında geçirilmesi, Türkiye'nin İttifak devletleri ile beraber cephede Hitler ordularına karşı savaşmaması ve Türkiye-Almanya arasında imzalanan Saldırmazlık Paktı, Rus-Türk ilişkilerini daha da gerginleştirdi. Ayrıca Hitler Almanya'sının Türkiye ile imzaladığı Saldırmazlık Paktı'ndan yalnızca 4 gün sonra Sovyetler Birliği'ne saldırdığını akılda tutmak gerekmektedir. Almanya böylece Ruslara karşı girişeceği bir saldırıda Türkiye'den kendisine yönelik bir cephe açılmayacağını garantilemiş oluyordu.

Benzer şekilde 1940 yılının yaz aylarında Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Haydar Aktay, toprak taleplerini ima ederek Rusların petrol kaynaklarını korumak adına hem İran'dan hem de Türkiye'den bazı talepleri olabileceğini kaydetmişti. Türkiye'nin Batum Büyükelçisi ise Rusların Kars'ı işgal edeceğine dair söylentilerden bahsetmişti.³⁵

Fakat 7 Haziran 1945 talepleri Türk-Rus ilişkileri açısından tarihi bir öneme sahiptir. Türkiye'nin Batı ile ilişkilerinin gelişmesinin işaret fişeği ve ABD ile kurulacak olan müttefiklik ilişkisinin başlangıç noktası olarak bu görüşmeyi esas

³⁴ Haluk Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947**, Ankara, Sevinç, 1961, s. 25-27.

³⁵ Tamkin, **Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean**, p. 22.

almak yanlış olmayacaktır.³⁶ Büyükelçi Sarper, Ankara'yı bilgilendirdiği mesajında Rusların, toprak talebini esas olarak Boğazlar konusunda yürütülecek müzakerelerde elini güçlendirmek için yaptığı izlenimini edindiğini belirtti. Nitekim Sarper'in öngörüsünün doğru olduğu, Amerikan Büyükelçiliği'nin aynı ayın sonunda 26 Haziran 1946 tarihli telgrafıyla kanıtlanmaktadır. Bu belgeye göre Sovyet Ankara Büyükelçisi, Başbakan Saraçoğlu'na Boğazlara ilişkin taleplerinin gerçekleşmesi halinde toprak taleplerinden vazgeçebileceğini belirtmiştir.

Türk Başbakan Saraçoğlu'na göre Rus Dışişleri Bakanı Molotov, 7 Haziran görüşmesinde kesin ifadeler kullanmaktan kaçınmış örneğin Kars ve Ardahan'ı doğrudan telaffuz etmemiş onun yerine 1921 Moskova Antlaşması'na atıf yapmıştı. Benzer şekilde net bir biçimde üs talebinde bulunmamış, bunun yerine Boğazların güvenliği konusundaki hassasiyetlerinden bahsetmiş ve Türk Büyükelçi'nin direkt olarak üs mü istediklerine yönelik sorusu üzerine 'evet' cevabı vermiştir. Başbakan Saraçoğlu Sovyetlerin, bu net olmayan tutumunu kendi taleplerine ilişkin açık kapı bırakma politikası olarak yorumlamış ve sert bir tavırla karşılaşmaları halinde geri adım atacıklarını öngörmüştür.³⁷

Milli Şef'e oldukça yakın bir isim olan dönemin CHP milletvekili Nihat Erim'e göre Molotov, Sarper'le görüşmesinde kesin olmayan ifadeler kullanmıştı. Fakat Sarper hata yaparak "üs mü istiyorsunuz?" "yani Kars ve Ardahan mı?" gibi sorularla Molotov'un işini kolaylaştırmıştı.³⁸

Rusların toprak talebinde bulunmasının olası nedenlerini sorgulayan gazeteci Ahmet Emin Yalman ise yorumları ile Amerikalıların dikkatini çekti. Yalman, kaleme aldığı yazısında Almanların Ruslara saldırdığı sırada Türklerin Kafkasya'daki ordularına takviye yapmasını muhtemel bir sebep olarak işaret etti. Yalman'ın

³⁶ Dönemin Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'a göre Rus talepleri, Sovyetler Birliği açısından bir hataydı. Bu talepler, Türkiye ile ABD'yi yakınlaştırmıştı: Feliks Ivanovich Chuev, **Molotov Remembers : Inside Kremlin Politics : Conversations with Felix Chuev**, Chicago, I.R. Dee, 1993, p. 73., Söz konusu talepler, Amerikan Başkanı Truman'ın Ruslara karşı bakışını etkilemiştir: Robert H. Ferrell , **Off the Record: The Private Papers of Harry S. Truman**, Columbia and London, University of Missouri Press, 1980, p. 80.

³⁷ Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, s. 175., Benzer bir görüş için: Faik Ahmet Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977, s. 316-317.

³⁸ Nihat Erim, **Günlükler (1. Cilt)**, İstanbul, YKY, 2005, s. 40.

kastettiği Rusların Alman saldırısı altında olduğu bir sırada Türklerin de kendilerine saldıracağı yani Almanlara destek olacağı yönünde edindikleri izlenimdi. Yalman'ın belirttiği ikinci neden ise Türkiye'nin *Bozkurt ve Çınaraltı* gibi Pan-Turan ve Sovyet-karşıtı çizgide yayın yapan medya organlarına tolerans göstermesiydi. Yalman, Rusların bu görüşlerinde haklı ya da haksız olmalarından bağımsız olarak söz konusu yönde bir algıya sahip olduklarını not etti. Yalman'a göre Sovyet politikası dünyadaki trendlere oldukça duyarlı bir yapıdaydı. Rus politikasının değişmez olduğunu düşünmenin kendilerini yanlış bir yöne sürükleyeceğini savundu. Yalman, Rusların kendilerinden üs ve toprak istediğini belirtse de Rusların bu konuda son sözü söylemediğini ve bu talepleri resmi bir biçimde yapmadığını not etti. Yalman, Rusları bu taleplerinden vazgeçirmek için dostça bir atmosferin sağlanması gerektiğini belirtti. Buna göre Türkler, kendilerine karşı asla bir başkasının maşası olmayacağını Ruslara anlatmalıydı. Rusya ile dostluğun Türk dış politikasının ana eksenini olduğu belirtilmeliydi. Yalman, bu çabaların da sonuç vermemesi halinde kendilerinin, Rusya ile dostluk ve dünya barışı adına üzerine düşeni yapmış olacaklarını belirtti. Böylece yaşanacaklardan sorumlu olan taraf Ruslar olacaktı.³⁹

Amerikalıların telgraflarında “sol eğilimli” ve “Sovyet yanlısı” olarak tanımladıkları gazeteci Zekeriya Sertel ise, Rusların toprak talep ettiklerine dair haberlere oldukça şaşırıldı. Sertel, önce bu habere inanmak istemedi. Haberin Türk hükümeti tarafından uydurulmuş olabileceğini düşündü. Sonrasında bizzat Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ve Vinogradov'un müsteşarı ile yaptığı temaslarda haberin doğru olduğunu anladı. Sertel, Vinogradov'a bu taleplerin Türkiye'de uyandırdığı tepkiden bahsetti. Kendisine nasıl böyle bir siyasi hata işleyebildiklerini sordu. Vinogradov, Büyük Ekim Devrimi'nin yıldönümü resepsiyonunda ayaküstü gerçekleşen bu sohbette Sertel'e cevap vermekten kaçındı. Cevabı onun yerine Rus Büyükelçilik Müsteşarı verdi. Buna göre Sovyetler, savaştan sonra her tarafta sınırlarını düzeltiyordu ve eskiden kendisinden koparılmış toprakları geri alıyordu. Polonya ve Romanya sınırlarında yapılan düzenlemeler de bundan ibaretti. Yoksa

³⁹ Ahmet Emin Yalman, “Sovyet Rusya ile Münasebetlerimiz”, **Vatan**, 18.08.1945, s. 1, 3.

Sovyetlerin Türk topraklarında gözü yoktu. Sertel, bu cevaptan tatmin olmadı ve gazetesinde Sovyet lider Stalin'in politikasını eleştiren yazılar kaleme aldı.⁴⁰

Batılı devletler 7 Haziran tarihli Molotov – Sarper görüşmesini 12 Haziran'da Türk tarafından haber aldı. Tam bu sırada ABD'nin Ankara Büyükelçisi değişti ve Steinhardt'ın yerine Büyükelçi atanan Edwin C. Wilson, 11 Haziran 1945 tarihinde, güven mektubunu Cumhurbaşkanı İnönü'ye sundu. Wilson, bu sunum sırasındaki görüşmede İnönü'ye özel olarak Türk – Sovyet ilişkilerinde yeni bir gelişme olup olmadığını sormuşsa da Milli Şef herhangi bir gelişme olmadığını belirtti. Wilson, ertesi gün Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nu ziyaret etti. Türk hükümeti ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'ı 12 ve 18 Haziran tarihlerinde olmak üzere 7 Haziran taleplerine ilişkin iki kez bilgilendirdi.⁴¹

7 Haziran taleplerine ilişkin detaylı bilgiye sahip olan ilk Batılı diplomat ise İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi Peterson oldu. Türk Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer, İngiliz diplomatı Rusların üç talebine ilişkin ve Sarper'in Molotov'a verdiği cevaba ilişkin bilgilendirdi. İngiliz Büyükelçi, konuyu Londra'ya bildirdi ve Türk hükümetinin Sarper'in 7 Haziran'da Molotov'a verdiği ret yanıtlarını desteklediğini aktardı. Moskova'nın taleplerinin Türk resmi çevrelerinde gerginlik yarattığı notunu ekledi. Türkiye, İngiliz diplomatla 7 Haziran'a ilişkin iki tespitini paylaştı. Buna göre Ruslar, bu taleplerle İngiliz-Türk ittifakını⁴² hedef almışlardı ve Türkiye'de komünist bir yönetime geçilmesini arzu ediyorlardı. Sovyetlerin Türklere ilişkin talepleri, uluslararası medyada ilk kez İngiliz devlet televizyonu *BBC*'nin 26 Haziran 1945 tarihli haber bülteninde yer aldı. Türkiye, Rus taleplerine resmiyet kazandırmak istemiyordu. Bu nedenle resmi ağızlar ilk aşamada taleplere doğrudan atıf yapmaktan kaçındı. Türk medyası, taleplerle ilgili bilgisini uluslararası medyanın haberlerine dayandırdı. İnönü konuya ilişkin "Rusların resmi talepleri varsa, bunu

⁴⁰ Zekeriya Sertel, **Hatırladıklarım**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000, s. 248-249.

⁴¹ Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, s. 168-169.

⁴² 19 Ekim 1939 tarihinde Türkiye, İngiltere ve Fransa arasında Üçlü İttifak Antlaşması imzalandı. Fransa İkinci Dünya Savaşı'nın başında Almanya tarafından işgal edilmişse de Türkiye ile İngiltere arasındaki ittifak savaşın sonunda halen yürürlükteydi: Deringil, **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, s. 95.

resmen yaparlar. Herhalde bunu kendi hesaplarına bana yaptırtamazlar” yorumunu yapmıştı.⁴³

Türkiye’nin Rus taleplerini resmi olarak duyurmaması, yatıştırma politikasının bir parçası ve taleplere meşruiyet kazandırmama çabasıydı. Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, taleplerin ortaya çıkmasından yaklaşık 10 ay sonra dahi, 16 Nisan 1946’da bir grup Amerikan gazeteciye yaptığı açıklamada Montrö Sözleşmesine ilişkin, Boğazlar üzerinde Türk egemenliği hakkında bir sorun bulunmadığını, temel olarak Boğazların tüm milletlerin gemilerine açılması konusunun tartışıldığını belirtti. Saka, konuşmasının devamında Sovyetlerin kendilerinden resmi bir talepte bulunmadıklarını ifade etti. Amerikalı gazetecilerin Sovyet radyosunun yayınlarını resmi bulup bulmadığı sorusuna ise kesinlikle bulmadıkları yönünde yanıt verdi. Kars ve Ardahan’a yönelik toprak talepleri olup olmadığına yönelik soruyu ise dedikodu olarak nitelendirdi.

Bu durum Türk Dışişlerinin, Sovyetleri kamuoyu önünde eleştirmekten kaçındığının açık bir göstergesidir. Saka’nın Amerikalı gazetecilere yaptığı açıklamalar resmi Anadolu Ajansı tarafından haberleştirilmedi.⁴⁴ Rus taleplerinin resmi bir ağızdan duyurulması, bizzat Cumhurbaşkanı İnönü tarafından 21 Temmuz 1946 seçimlerine giderken halka yaptığı hitaplar sırasında gerçekleşti.⁴⁵

Sovyetlerin talepleri İngiliz medyasındaki haberler ekseninde Türk basınında tartışılıyor ve Amerikan belgelerine yansıyor.⁴⁶ CHP’nin yarı resmi organı *Ulus*, herhangi bir yorumda bulunmaktan kaçınsa da diğer medya organları suskun kalmamıştı. Türk hükümetinin Sovyet taleplerini kesin olarak reddettiğine yönelik

⁴³ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 28, 39-41.

⁴⁴ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (19.04.1946), s. 592-595.; Özel Şahingiray, **Celal Bayar’ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999, s. 52-53.

⁴⁵ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004, s. 119.

⁴⁶ Daha önce de vurgulandığı gibi ABD’nin ilgisini çeken ve arşiv belgelerinde bahsi geçen Türk gazetelerindeki haberlere ulaşılmış ve bu çalışmada daha geniş kapsamlı olarak kullanılmıştır.

haberler, Türk medyasında memnuniyetle karşılandı.⁴⁷ Türk hükümetinin yaşananları sır gibi saklamasına anlayışla yaklaşılan bir başyazıda bu saklama eğiliminin Türk kamuoyunun Sovyet taleplerini Amerikan ve İngiliz medyası yoluyla öğrenmesini engelleyemeyeceği not edildi.⁴⁸

Selim Sarper, 7 Haziran görüşmesine ilişkin detaylı analizini Ankara'ya 11 Haziran 1945 tarihinde gönderdi. Ertesi gün Bakanlar Kurulu, Ankara'da bizzat Cumhurbaşkanı İnönü tarafından toplandı. Kuruldan Rusların tekliflerinin reddedilmesi ve bu tekliflerin görüşmelere temel oluşturamayacağı sonucu çıktı. Gerekli talimatları alan Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, hükümetinin görüşlerini Sovyet Dışişleri Bakanı'na iletmek üzere 18 Haziran'da tekrar Kremlin Sarayı'na gitti ve Rus taleplerinin müzakere konusu olarak kabul edilmediğini bildirdi. Molotov ise Türkiye ile bir işbirliği ve ittifak antlaşması müzakere etmeyi düşündüklerini belirtti. Bir önceki görüşmedeki taleplerini sözlü olarak yineledi ve iki ülke arasındaki Saldırmazlık Paktı'nın yenilenmesi için bu taleplerin yerine getirilmesi gerektiğini ifade etti. Sovyet Bakan ayrıca Polonya'nın Rusların zayıf bir zamanında kendileriyle yaptıkları bir antlaşmayı günün şartlarına göre yenilediklerini, böylece ilişkilerinin iyileştiğini belirterek Türkiye'ye Polonya'yı örnek gösterdi.⁴⁹

Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ise konuyu Türk Dışişleri Bakan Vekili Sümer ile değerlendirdi. Sümer, iki ülke arasında dostluk antlaşmasının bu tür taleplerin görüşülmesiyle hazırlanamayacağını ifade etti. Sümer'e göre bu talepler iki ülke arasında soğukluğa neden oluyordu. Sovyet Büyükelçisi talep edilen toprakların Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti için düşünüldüğünü belirtti. Buna göre Ermenistan Cumhuriyeti çok ufaktı ve toprağa ihtiyacı vardı. Sümer ise bu tür bir talebin kabul edilemeyeceğini belirtti.⁵⁰

⁴⁷ Akşam, 27.06.1945; Tasvir, 28.06.1945; İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türk basınının genel eğilimlerini analiz eden bir çalışma için bkz. Nilgün Gürkan, II. Dünya Savaşı Sonrası Uluslararası Dengeler ve Türk Basınının Yaklaşımı, **Kurgu Dergisi**, No:173, 1995, s. 173-183.

⁴⁸ Yeni Sabah, 28.06.1945.

⁴⁹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 43.

⁵⁰ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara, 1973, s. 273.

Bu görüşmeden birkaç hafta sonra gerçekleşen bir akşam yemeğinde bir araya gelen ABD ve Sovyet Ankara Büyükelçileri aynı konuyu ele aldı. Görüşmede Wilson, Sovyet meslektaşına bir üs talepleri olup olmadığını sordu. Vinogradov ise bunun açıkça belirtilmediğini fakat Sovyetlerin Karadeniz'deki güvenliklerinin üzerinde önemle durduğunu kaydetti. Vinogradov, toprak taleplerinin kendileri için değil Ermenistan için olduğunu belirtti. Amerikalı diplomatın adı geçen bölgelerde Ermeni olup olmadığı sorusu üzerine Türklerin Ermenilere yönelik saldırıları nedeniyle Ermeni sayısının çok az olduğunu savundu. Rusların Boğazlarda kurulmasından yana olduğu düzen, Sovyet gemilerinin her koşulda Boğazlardan serbest geçişi ve Sovyetlerin diledikleri zaman uygun görmedikleri ülkelerin gemilerine geçiş hakkı tanımaması yönündeydi. Wilson, bunun üzerine Vinogradov'un projeksiyonunun Türk-İngiliz ittifakına aykırı olup olmadığını sordu. Rus meslektaşından olmadığı yönünde yanıt aldı. Vinogradov, diğer yandan Türklerin Amerikalılardan ve İngilizlerden kendilerine karşı yardım istedikleri duyumunu aldığını belirtti. Wilson ise Türklerin herhangi bir yardım talebi olmadığını belirtti. Buna göre Wilson, Türk Dışişleri Bakanlığı'ndan bilgi talep etmiş ve Bakanlık da bunun üzerine kendisine bilgi vermişti.⁵¹

Bu süreçte Rusların bir başka ülke üzerinde uyguladıkları baskı Türkiye ile sınırlı değildi. Bölgede yer alan Yunanistan ve İran da benzer şekilde Ruslardan baskı görüyordu. İran'daki baskı 1946 yılının başlarında ortaya çıktı. Ruslar 1941 yılının sonundan itibaren bölgede bulundurdıkları askeri gücünü geri çekmeye yanaşmıyordu. İran, 1941'de Ruslar ve İngilizler tarafından beraberce işgal edilmişti. Amaç, Nazi Almanya'sına karşı İran'dan Hazar Denizi'ne doğru bir koridor açmaktı. Savaş sonrasında İngilizler askerlerini çekmelerine rağmen Ruslar İran'ı bir uydu devletine çevirme eğilimine girdi. Benzer şekilde Yunanistan'da geniş çaplı bir iç savaş yaşanıyordu. Savaş komünistlerle sağ görüşlü Yunan vatandaşları arasında sürüyordu. Komünistler Ruslardan destek alıyordu. Bu iki grup, İkinci Dünya Savaşı sırasında dahi birbirleriyle savaşıyordu. İngilizlerin Yunanistan'ı kontrol altına alması

⁵¹ Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, s. 171; Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 45-46.

ve Almanların bölgeden çekilmesinin ardından Komünistler Atina'yı işgal etmeye kalkıştı. Kalkışma ancak İngilizlerin takviye birlik göndermesiyle 1945 yılının Ocak ayında bastırılabilirdi. 1946 yılının Mart ayında yapılan seçimlerden sağ görüşlü bir iktidar çıktı. Ne var ki siyasi kaos belirli ölçüde önlenmişse de ekonomik krize çare bulunamamıştı. Yunanistan'ın ihracat pazarı olan Orta Avrupa artık Sovyetlerin kontrolündeydi. 100 bin kişilik Yunan ordusu ise halen silahlıydı. Yunanlılar; Arnavutluk, Yugoslavya ve Bulgaristan'dan tehdit algılıyordu. Bu süreçte İngilizler Yunanistan'a finansal olarak da yardım etti. Ayrıca askerlerini bu ülkede tutmaya devam etti. İngilizlerin Rus etkisini dindirmek için yoğun bir çaba harcadığı Türkiye, İran ve Yunanistan vakaları, Amerika Birleşik Devletleri tarafından kayda değer bir ilgi görmedi. Aşağıda Türkiye özelinde detayıyla ele alındığı üzere ABD, İngilizlerin kendilerine Ruslar karşısında el verme çağrısına ilk aşamada kayıtsız kaldı.⁵²

Diğer yandan Rusların İran ve Yunanistan üzerindeki baskıları ile Türkiye üzerindeki baskıları yapısal olarak farklıydı. Ruslar İran'da bizzat askerlerini bulunduruyorlardı. Yunanistan'da ise komünist gerillaları finansal olarak destekleyip iç savaşı körüklüyorlardı. Türkiye üzerinde ise yalnızca diplomatik baskı kurulmuştu. ABD, Türkiye üzerindeki Rus tehdidinin farkındaydı. Fakat buna rağmen açıkça bir taraf tutmaktan kaçınıyordu. Türk-Rus sorununun sessizce çözülebileceğini düşünüyordu.⁵³ Ne var ki zaman içinde Amerikalıların kayıtsızlık hali kademeli olarak sona erecek ve yerini Türkiye'ye açıktan destek veren bir politikaya bırakacaktır.

2.1.5. Rus Tehdidinin Suni ve Sovyet Taleplerinin Uydurma Olduğuna Yönelik Tartışma

Literatürde öne sürülen bir argüman, söz konusu Rus tehdidinin gerçek olmadığına, Milli Şef rejimi tarafından üretildiğine yöneliktir. Bu argümanı savunan görüşlerden biri Rus talepleri "yalanının" bizzat Türk Dışişleri Bakanlığı'nın iki memuru, Bakanlık Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin ve Moskova Büyükelçisi

⁵² John Spanier, **American Foreign Policy since World War II**, London, Camelot Press, 1971, p. 29-30.

⁵³ Robert H. Ferrell, **Harry S. Truman and the Cold War Revisionists**, Columbia, University of Missouri Press, 2006, p. 30-31.

Selim Sarper tarafından uydurulduğunu ifade etmektedir. Buna göre Türkiye, ABD'nin yörüngesine girmek için bir Türk-Rus savaşı başlatmak niyetindedir.⁵⁴

Benzer argümanı daha makul bir biçimde savunan bir başka görüşe göre Ruslar Türklerden toprak, üs ya da Montro Boğazlar Sözleşmesi'nin ikili müzakerelerle güncellenmesini talep etmemiştir. Bu yalnızca Rusların yaptığı bir tekliftir. Ruslar, bu teklifi Türklerin kendileriyle ittifak yapmaları isteğini bildirmeleri üzerine yapmıştır.⁵⁵ Buna göre Başbakan Saraçoğlu, Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e verdiği talimatta "Sovyetlerle bir ittifak muahedesi akdetmeye kadar ilerlemeye prensip itibarıyla Cumhuriyet hükümeti mütemayildir" ifadesini kullanmıştır. Böyle bir talimatın Türk büyükelçiye gerçekten de verildiği ortadadır.⁵⁶

Meselenin püf noktası ise Molotov'un söz konusu talepleri Türkiye'nin ittifak teklifine cevaben yapıp yapmadığı konusudur. Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Sovyetlerle bir ittifak oluşturmaya kadar gidebilecek bir talimatı gerçekten de almıştır. Fakat Türklerin birincil önceliği ittifak değil Rusların 19 Mart tarihinde feshettiği Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nı yeniden imzalamaktır. İşi ittifaka kadar götürmek ise ikincil olarak arzu edilen bir iyi niyet göstergesinden ibaretti. Nitekim İnönü, yeni bir anlaşmanın hatta bir ittifak anlaşması sözünün büyükelçiler arasında geçtiğini ifade etmiştir.⁵⁷ Bu durum, Türkiye'nin Ruslardan bir ittifak anlaşması talep ettiği anlamına gelmemektedir. Türkiye'nin meselesi Rusların feshettiği Saldırmazlık Paktı'nın yenilenip kendisine yönelik belirginleşen Rus tehdidini ortadan kaldırmaktır. İşin ittifak kısmının ise, söz konusu Paktın yenilenmesi müzakerelerinde bir iyi niyet göstergesi olarak telaffuz edildiği anlaşılmaktadır.

Ruslar, 7 Haziran taleplerini, Türklerin ittifak talebine cevaben değil, 1925 tarihli Dostluk ve Saldırmazlık Paktı'nın yenilenmesi talebine yönelik gerekli şartlar olarak sıralamışlardır. Ruslar önce 19 Mart 1945 tarihinde söz konusu Paktı

⁵⁴ Yalçın Küçük, **Türkiye Üzerine Tezler C. 2**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1979, s. 302.

⁵⁵ Behlül Özkan, "1945 Türkiye - SSCB Krizi, Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası," **Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler, Kuşku ile Komşuluk**, Ed. Evren Balta Gencer Özcan, Burç Beşgül, İstanbul, 2017, s. 74-75.

⁵⁶ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s. 263.

⁵⁷ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 40.

feshettiklerini belirtmişlerdir. Türklerin Paktın yeniden imzalanması yönünde arzusunu göstermesi üzerine Ruslar, Saldırmazlık Paktı'nın yenilenmesinin yeterli olmayacağını, işi ileri götürüp bir ittifak antlaşması talep ettiklerini belirtmişlerdir.⁵⁸ Diğer bir deyişle Ruslara göre Türkiye, Saldırmazlık Paktı'nı yeniden imzalamak istiyorsa Rusların belirlediği şartları kabul etmeliydi. Ruslar belirledikleri şartları 7 Haziran 1945 tarihinde dışişleri bakanı Molotov kanalıyla Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'e iletti. Türklerin ise Ruslardan esas elde etmek istediklerinin bir ittifak antlaşması değil yalnızca Saldırmazlık Paktı'nın yenilenmesi olduğu arşiv belgelerine de yansımıştır. Nitekim aşağıda detayıyla yer alacağı şeklinde Türk Dışişleri Bakanı Vekili Nurullah Esat Sümer, 25 Şubat 1946 tarihinde Sovyet Ankara Büyükelçisi ile yaptığı görüşmede Türkiye'nin Ruslardan istediğinin bir ittifak antlaşması değil, yalnızca dostça bir ilişki kurmak olduğunu ifade etmiştir. Diğer yandan Ruslar, uluslararası toplum nezdinde yaptığı müzakerelerde, söz konusu şartları Türklerin ittifak talebi üzerine sıraladıklarını savunmuşlardır. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Potsdam Konferansı'nda İngiliz ve Amerikan hükümeti yetkililerine Türklerin kendileriyle ittifak yapmak istediklerini, kendilerinin de şartları belirlediğini ifade etmiştir. Ne var ki bu argümanın Rusların bir manipülasyonu olduğu ortadadır. Türklerin üzerinde durdukları bir ittifak antlaşması değil, yalnızca Saldırmazlık ve Dostluk Paktı'nın yenilenmesiydi.

Molotov ise konuyu, ABD ve İngiltere'nin katıldığı Potsdam konferansı sırasında Türklerin ittifak talebi gibi sunmayı tercih etmişti. Fakat Ruslar bu şartlar üzerinde ısrar etmişler, medya ve diplomatik kanallarla söz konusu taleplerin gerçekleştirilmesi için baskılarını yaklaşık 1 yıl boyunca şiddetle sürdürmüşlerdir. Rus talepleri, Türkiye'nin ittifak talebine yönelik olsaydı, Ruslar ittifak yapmayı kabul etmez ya da ancak söz konusu şartlar altında yapacağını ifade eder ve meseleyi uzatmazlardı. Fakat Ruslar aşağıda detaylandırılacağı üzere bu şartların gerçekleşmesi için topyekûn bir kampanyaya girişmişlerdir.

2.1.6. İngiliz Dışişleri Bakanının Türkiye'ye Açık Desteği

⁵⁸ *Ibid.*, s. 35.

Rusların Türkiye'ye yönelik talepleri 7 Haziran 1945'de netleşince Türk Dışişleri yetkilileri konuyu İngiliz Dışişleri Bakanı Eden ile görüşmek için Londra'ya gitti. İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Türklere sakinlik ve ihtiyat tavsiye etti. Eden'e göre Türkler, savaşa girmiş olsaydı bu durum yaşanmazdı. Türk Dışişleri Genel Sekreteri ise tam tersini savundu:

“Aksine, dedim, ne iyi etmişiz ki savaşa girmemişiz. Şayet böyle bir hata işleseydik, o esnada henüz kuvvetli olan Almanlar hem şehirlerimizi yakıp yıkacaklar, hem memleketimizi işgal edecekler, işgali kaldırmak görevi de, diğer Balkan memleketlerinde olduğu gibi Kızıl Ordu'ya verilecekti. Bu suretle biz de Romanya, Bulgaristan gibi şimdi Sovyet uydusu bir memleket durumuna düşecektik. Eden: ‘Olaylar sizin tahmininiz gibi cereyan etmiş olsaydı, evet, hakkınız var’ diyerek sözü kapattı.”⁵⁹

CHP milletvekili Nihat Erim'e göre İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, 12 Temmuz 1945 tarihinde Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka ile Londra'daki görüşmesinde, Türkiye'yi açıkça haklı bulduğunu söylememekle beraber bunu ima etmişti. Diğer yandan Türk Dışişleri yetkilileri Londra'da Amerikan Büyükelçisi Wymont'la da görüşmüş ve kendi pozisyonlarını açıklamışlarsa da Amerikan Büyükelçi de net bir tavır takınmamıştı. Ne var ki 13 Temmuz 1945'te İngiliz Dışişleri'nde verilen yemekte İngiliz Doğu İşleri Şefi, Türklere hitaben “sizi tutmaya karar verdik” ifadesini kullandı.⁶⁰

Eden'den sonra göreve gelen İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, 21 Şubat 1946 tarihinde Avam Kamarası'nda Boğazlar meselesine ilişkin konuştu. Bundan bir gün önce, bir İngiliz milletvekili, kendilerinin İstanbul'u 1914-1918 arasında Çar'a vadedip etmediklerini sormuştu. Bevin, bu vaadi yapmış göründüklerini ifade etti. Bu savaşta (Birinci Dünya Savaşı) birçok berbat şey yaptıklarını ve o günden beri görev yapmış tüm dışişleri bakanlarının yapılanlardan rahatsız olduğuna emin olduğunu söyledi. Bevin'e göre Ruslar kendilerine, zamanında Çar'a yapılan muameleden daha kötü bir muamele yapıldığı sonucuna varmıştı. Bevin ise böyle bir kastı olmadığını, fakat zamanında İngilizler tarafından Çar'a vaat edilenlerin BM'nin olduğu modern

⁵⁹ Feridun Cemal Erkin, **Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 148.

⁶⁰ Erim, **Günlükler (1. Cilt)**, s. 40-41.

bir dünyada gereksiz olduğunu ifade etti. Bevin'e göre fark buradaydı. İngiliz bakan, kendilerinin İttifak devletleri olarak Montrö'nün revizyonunu değerlendirebileceğini belirtirken Boğazların uluslararası su yolu özelliğinin göz önünde bulundurulması konusunda endişeli olduklarını vurguladı. Bevin, bir gücün diğerine karşı belirli bir bölgede üs sahibi olmasının dünya barışına katkı sunacağından kuşkulu olduğunu belirtti. İngiliz bakan, Türkiye ile ittifak antlaşmaları olduğunu hatırlattı ve Türkiye'nin bir uydu devlete dönüşmesini istemediğini açıkça ifade etti. Türkiye'nin gerçek anlamda bağımsız olmasını istediğini açıkladı. Sovyet Rusya ve Türkiye arasındaki dostluk antlaşmasının yenilenmesinden memnun olacağını kaydetti.⁶¹ Böylece İngiliz hükümeti dışişleri bakanı seviyesinde, Türkiye'yi üç yönden tüm dünya kamuoyunun önünde desteklemiş oldu. Bunlar; Rusların Boğazlarda üs taleplerine karşı çıkılması, Boğazların uluslararası su yolu özelliğinin korunması, Türkiye'nin uydu devlete dönüşmemesi ve Türkiye'nin bağımsızlığına hanel gelmemesi boyutlarıydı. İngiliz bakanın kaydettikleri, Rusların 7 Haziran taleplerinin tümünü reddediyordu. Dolayısıyla dünya kamuoyu, Anglosaksonların Ruslara Boğazlar ve Türkiye'ye ilişkin verdiği yanıtlardan böylece haberdar oldu. İngiliz bakanın Türkiye'nin bir uydu devlet olmasına karşı çıktığını dillendirmesinde Türk Dışişleri Bakanlığı'nın bu yöndeki talebinin de payı vardı. Türk hükümeti, İngilizlerden Türk-İngiliz İttifak Antlaşmasının hiçbir kuşkuya fırsat vermeyecek şekilde yürürlükte olduğunu vurgulamasını bir telgraf yoluyla talep etmişti.⁶²

Türk Dışişleri Bakanı Vekili Nurullah Esat Sümer, Sovyet Ankara Büyükelçisi Vinogradov'la 25 Şubat 1946 tarihinde özel bir görüşme gerçekleştirdi. Vinogradov bu görüşmede, İngiliz Dışişleri Bakanı'nın yukarıda belirtilen, Türkiye'ye değindiği konuşmasının üzerinde durdu. Vinogradov, İngiliz bakanın bu konuşmayı yapmasında Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka'nın İngiltere'deki faaliyetlerinin etkisi olduğunu savundu. Sümer ise Sovyet Büyükelçinin yorumuna karşı çıkarak bu durumun Türk – İngiliz ilişkilerinin doğal bir ifadesi olduğunu belirtti. Bunun üzerine Sovyet Büyükelçi geri adım atmadı, İngiltere'nin ve Türkiye'nin Sovyetlere karşı birleştiği

⁶¹ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", February 21 1946, (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-02-21a.1354.1.>, 3 Kasım 2017.

⁶² Haldun Derin, **Çankaya Özel Kalemmini Anımsarken (1933-1951)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017, s. 205-206.

görüşünde olduğunu belirtti. Sümer ise Türkiye'nin Sovyetlerden talebinin bir müttefiklik anlaşması değil yalnızca 1925 paktı çerçevesinde dostça ve güven içinde bir ilişki kurmak olduğunu belirtti. Sovyet Büyükelçi ise 7 Haziran 1945'te sözlü olarak iletilen toprak taleplerine ilişkin Ermenistan'ın söz konusu topraklara ihtiyacı olduğunu savundu. Türkiye'nin bu toprakları Sovyetlere bırakması halinde bunun kendisine verilecek başka topraklarla telafi edilebileceğini söyledi. Sümer ise Türklerin ne kendi topraklarından feragat edeceğini ne de başkasının topraklarını ilhak edeceğini ifade etti. Görüşmede Boğazlar konusu da gündeme geldi. Sümer, Potsdam Konferansı'nda alınan kararlara uygun şekilde ABD'nin ve İngiltere'nin Türkiye ile Montrö Boğazlar Sözleşmesi'ne ilişkin görüşlerini diplomatik nota yoluyla paylaştığından yola çıkarak Sovyetlerin niçin aynı şekilde davranmadığını sordu. Sovyet diplomat bu soruya cevap vermedi. Molotov'un 7 Haziran 1945 tarihinde ilettiği taleplerine tekrar atıf yaptı. Sümer'in görüşmeye dair Amerikan Büyükelçiliği ile paylaştığı yorumu ise, bunun Sovyetlerin her konuyu eğip bükme eğiliminin tipik bir örneği olduğu yönündeydi.⁶³

Türkiye'nin Rus tehdidi karşısında Anglosakson bloğun desteğini kazanabilmek için demokrasiye geçiş yapmak zorunda kaldığı yaygın bir biçimde inanılan bir görüştür. Ne var ki İngilizlerin bu süreçte tıpkı Amerikalılar gibi Türkiye'den demokrasi yönünde bir beklentileri bulunmuyordu. Soğuk Savaş'a doğru giden süreçte Anglosakson blok için önem taşıyan unsur, bir devletin Sovyet tarafında mı yoksa kendi tarafında mı bulunduğuydü. Anglosaksonlar açısından bir devlet kendi tarafındaysa, o devletteki rejimin niteliği önemli değildi. Fakat eğer ülke otoriter bir rejimle yönetiliyorsa ve Sovyet uydusu olma eğilimindeyse, demokrasi kavramı bu ülkeleri Batı bloğuna yaklaştırmak için bir araç olarak kullanılıyordu.

İngiltere'nin Thomas, Llandaff and Barry bölgesinin milletvekili Lynn Ungoad, 7 Kasım 1945 tarihinde yaptığı konuşmada kendilerinin (İngilizlerin) o sırada Türkiye'den herhangi bir demokrasi talepleri olmadığını açıkça belirtti. Ungoad'a göre o sırada demokrasiden daha önemli öncelikler vardı. Buna göre İngilizler, demokrasiyi bir araç olarak kullanıyordu. Doğu Avrupa ülkelerinde demokratik yönetimlerin

⁶³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (01.03.1946).

işbaşına gelmesi bu devletleri İngilizlere yaklaştıracak ve Ruslardan uzaklaştıracaktı. Milletvekilinin ima ettiği üzere, Türkiye zaten hali hazırda İngilizlerden yana olduğundan Türkiye’de demokrasinin olmaması kendileri için bir sorun oluşturmuyordu:

“Bizim demokrasi yorumumuza bakın. Biz demokrasiyi nasıl yorumluyoruz ve uyguluyoruz? Her zaman aynı anlamda mı uyguluyoruz? Açıkça itiraf etmeliyiz ki, demokrasi bizim için Yunanistan’da başka, Avusturya’da başka, Bulgaristan’da başka anlama geliyor. Kavram, Rusya’ya yakınlaştığında ve Rus nüfuz alanına girdiğinde daha kesin bir hal alıyor. Peki, eğer bizim endişe ettiğimiz husus demokrasi ise, dostça ilişkilere sahip olduğumuz Türkiye’deki ve Portekiz’deki demokrasi konusunda neden rahatsız olmuyoruz? Endişe ettiğimiz şeyin yalnızca demokrasi olduğunu dürüstçe söyleyebilir miyiz? O zaman Doğu Avrupa ülkelerindeki demokrasi kaygımız neden? Dışişleri Bakanımızın geçen Ağustos ayında yaptığı muazzam konuşmada söylediği gibi Avrupa’nın şu andaki endişesi varoluşu ile ilgilidir. Avrupa; siyaset ve zihinsel özelemlerle değil, gıda, barınma ve giyecek konularıyla ilgilidir. Eski bir deyim, ‘yaşam, iyi yaşamdan önce gelir’ der. Yaşamı iyi hale getirme ihtimalinden önce bir yaşama sahip olmalısın. Eğer bir düzen kurulmazsa özgürlüğü ve adaleti tesis edemezsin. O halde kaotik ve açlık çeken insanlarla neden demokrasi hakkında konuşuyoruz? İnanıyorum ki hepimiz demokrasi yönünde samimi bir inanca sahibiz. Fakat Doğu Avrupa’daki demokratik yönetimlere olan endişemizin, demokratik yönetimlerine bize diğer türdeki yönetimlerden daha fazla yakınlık duyacağından kaynaklanmadığını söyleyebilir miyiz? Meselenin diğer yanı, Doğu Avrupa’da Rus tipi yönetimlerin bulunması onları bizden itip Rusya’ya yaklaştırmaz mı? Ben bu konuda kendimizi ya da Rusya’yı hiçbir şekilde suçlamıyorum. Güç siyaseti baskın oldukça, politikanın sözü geçer oldukça, biz acımasız dansa uymalıyız. Fakat bunun güç siyaseti olduğunu fark etmemize izin verin. Derdi tam olarak tanımadan devasını asla bulamayız.”⁶⁴

Yukarıdaki alıntıdan anlaşıldığı üzere İngilizler kendi aralarında Türkiye’de demokratik bir rejimin olmadığı konusunu tartışmışlardı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı arşivlerinde Türkiye’de demokratik bir yönetimin kurulması halinde bu ülkeye verilecek desteğin çok daha fazla güçleneceği belirtilmişti. Ne var ki bu tür tartışmalar ikincil önemdeydi. Esas önem taşıyan konu kısa vadeli ihtiyaçlardı. Türklerin Ruslara karşı desteklenmesi gerekiyordu. İngiliz Birleşik Planlama Dairesi’nin (JPS) 11 Temmuz 1945 tarihli raporunda Boğazlardan serbest geçişin desteklenmesi yönünde

⁶⁴ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", November 11 1945 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-02-21a.1354.1> , 3 Kasım 2017.

tavsiye verilirken İngiliz hükümetinin Rusların üs taleplerine karşı direnmesi gerektiği kaydedilmişti. Buna göre İngiliz çıkarları, hem Baltık'ta hem de Boğazlarda statükonun korunmasını gerektiriyordu. Ayrıca Rusların Cebelitarık Boğazı'na da ilgi duydukları belirtilmiş, İngilizlerin Cebelitarık'ta ve Süveyş kanalında mevcut pozisyonunu koruması gerektiği aktarılmıştı. Sovyetler bu yönde ikna edilemezse Boğazlarda kurulacak olan üslerin iki ya da üç büyük devletin kontrolünde olması İngilizler açısından daha avantajlıydı. Böylece Ruslar, bölgeyi tek başlarına etkisi altına alamayacaktı. Rusların Baltık'ta ve Boğazlarda tek başına kontrol sahibi olmaları İngilizler için dezavantajlıydı.⁶⁵

2.1.7. Amerikalıların Tespitiyle İspanyol Medyasının Rus Karşısı Makalelerle Türkiye'ye Desteği

Türkiye ile Sovyet Rusya arasındaki gerginlik, zaman içinde Anglosaksonların haricinde üçüncü ülkelerin de konuya dâhil olmasına yol açtı. Türkiye ile benzer bir biçimde Ruslardan tehdit algılayan farklı ülkeler, zaman içinde Türklerin Rus taleplerine karşı direnişini övmüştür. Amerikalı diplomatların tespit ettiği İspanyol *Espana* gazetesinin 13 ve 14 Temmuz 1945 tarihli sayılarında yayımlanan iki makale bu duruma örnek teşkil etmektedir.

İspanyol gazetede yayımlanan ilk makalede Türkiye'nin Rusların toprak taleplerine ve Boğazlardaki isteklerine karşı duruşu övüldü. Türkiye'nin Rus taleplerine karşı gösterdiği duruşun özgür iradeye inanan herkes tarafından dikkate alınması gerektiği not edildi. ABD'nin Fas'taki misyonunda diplomat olarak görev yapan Paul H. Alling, konuya ilişkin değerlendirmesini Washington'a aktardı. Alling'e göre İspanyol gazetede yayımlanan makalenin yazarı; İngiltere, Fransa ve ABD gibi diğer ülkelerin de Ruslara karşı güçlü bir biçimde duruş sergilemesi gerektiğini ima ediyordu. İspanyol medyasının bu konuyu ele almasındaki neden ise, Rusların Tanca şehrinin uluslararası yönetiminde görev alma isteği idi. Tanca,

⁶⁵ Tamkin, **Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean**, p. 180.

Akdeniz'e batıdan girişi sağlayan, Fas'ın stratejik bir şehriydi. İspanyollar, Ruslardan tehdit algılayınca Türklerin davasına destek vermişti.

Espana'nın 14 Temmuz 1945 tarihli sayısında yayımlanan ikinci makalede, Rusların Süveyş kanalındaki çıkarları sorgulandı. Rusların Orta Doğu'da etkili oldukları, Türk Boğazlarında ve İran petrolüne ilgi gösterdikleri not edildi. Makalenin yazarı, Rusların Akdeniz'deki geleceklerinin Potsdam Konferansı'nın ana gündem maddelerinden biri olacağını savundu. Ayrıca Anglosakson güçlerin, bir karşı güç olarak Balkanlardaki pozisyonlarını yeniden kazanmak isteyeceklerini not etti. Yazara göre Anglosakson güçler, Yunanistan'da saf dışı bırakılmışlardı. Yeniden pozisyon kazanmak isteyecekleri alanlar ise Balkanların Yunanistan haricindeki bölgeleriydi. ABD'li diplomat Alling'e göre makalenin amacı, Rusların Doğu Akdeniz meselelerine olan ilgisini vurgulamaktı. Böylece okuyucu, Rusların Tanca şehrine ilişkin taleplerine⁶⁶ karşı Rus karşıtı bir biçimde hazırlanmış oluyordu. Paul Alling, İspanyol medyasında sıkı bir sansür uygulandığını ve normal koşullarda Tanca şehrinin yönetimine ilişkin haberlerin yayımlanmasına izin verilmediğini belirtti. Alling'e göre, İspanyol yönetimi, bu makalelerin yayımlanmasına kasıtlı olarak izin vermişti. İspanyollar, böylece Rusların uluslararası alandaki "vahşi tutumlarına" karşı tavrını belli etmiş oluyordu.⁶⁷

Tanca meselesi Türk medyasında da Amerikalıların ilgisini çekecek biçimde kendine yer buluyordu. Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın, Bolşeviklerin aşağılık kompleksi içinde olduklarını, Çarlık rejiminin düşmesinden sonra uluslararası siyasetteki prestijlerinin oldukça düştüğü hissiyatında olduklarını savundu. Yalçın'a göre bu durum, Rusların dünya siyasetinde giriştiği rolü açıklıyordu. Buna göre Ruslar, Çarlık döneminde başaramadıklarını o sırada başarmaya çalışıyordu. Yalçın'a

⁶⁶ Tanca meselesine ilişkin düzenlenen Paris Konferansı'na ilişkin bir çalışma için bkz. David J. Dunthorn, "The Paris Conference on Tangier, August 1945: The British Response to Soviet Interest in the "Tangier Question", **Diplomacy and Statecraft**, Vol. 16, No: 1, 2005. Ruslar, Tanca şehrine ilişkin ilgilerini Potsdam Konferansı'nda açık etmişlerdi: Enrique Moradiellos, "The Potsdam Conference and the Spanish Problem," **Contemporary European History**, Vol. 10, No. 1, 2001, s. 82.

⁶⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, Internal Affairs Of States, Public Press., Newspapers., Turkey, Clippings And Items., Jan. 23, 1945 - December 29, 1945. Jan. 23, 1945 - December 29, 1945. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949, (19.07.1945), p. 81-82.

göre Tanca sorunu, Bolşeviklerin “tüm dünya işlerine parmaklarını sokmaya” çalıştıklarının göstergesiydi. Sovyetler, Çarlık rejimi çöktükten sonra uluslararası siyasette prestij kaybına uğradıkları için hırsla ve gayretle milli Rus davalarını gerçekleştirmeye çalışmaktaydı.⁶⁸

2.1.8. Boğazlar Meselesinde Üçlü Final: Potsdam Konferansı

Türkler daha önce belirtildiği üzere İkinci Dünya Savaşı'nın öncesinden başlayarak Sovyetlerden tehdit algılayagelmişti. Savaş henüz başlamamışken dönemin dışişleri bakanı Şükrü Saraçoğlu'nun Moskova ziyareti sırasında kendisine yapılan teklifler bu algıyı güçlendirdi. Diğer yandan Molotov'un 1940 yılının Kasım ayında Berlin'de Hitler'le gerçekleştirdiği gizli görüşmeler bir süre sonra ortaya çıkmıştı. Almanlar Sovyetlere saldırdığı sırada Türklerin Ruslarla arasını açma niyetindeydi. Böylece Türkler, Almanlara karşı Ruslarla bir işbirliğine girişmeyecekti. Bu amaçla Hitler, Sovyet dışişleri bakanı Molotov'un Berlin'de dillendirdiği talepleri açıklamıştı. Bu durum, Türklerin savaş sırasında Ruslardan algıladığı tehdidi daha da tırmandırdı. Almanların Stalingrad yenilgilerinden sonra Türklerce algılanan tehdidin boyutu daha da arttı.⁶⁹

Ruslar, Montrö Sözleşmesi'nden hoşnut olmadıklarını İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren belirtmişler, Montrö'yü kendi lehlerine değiştirmek için diğer ülkelerle işbirliği yapma yoluna gitmişlerdi. Bu işbirliği arayışı, savaşın başında yukarıda belirtildiği üzere Almanlarla Ruslar arasında gizli görüşmelerle gerçekleşti. Almanlar, Rusların Boğazlarda üs sahibi olmasını reddetse de Montrö Sözleşmesi'nde revizyona sıcak baktı. Ne var ki Almanların ve Rusların savaşa tutuşmasının ardından bu projeksiyonlar sonuca ulaşamadı.

Ruslar ise Türkiye'ye yönelik taleplerinde ısrarcıydı. Sovyet yetkililer savaşın ardından bu kez Amerikalılarla ve İngilizlerle uzlaşma arayışına girdiler. Fakat Rusların Boğazlarda üs talebi Anglosaksonlarca da hoş karşılanmadı. Diğer yandan

⁶⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Dünya Siyaseti Bakımından İyi ve Fena Alametler”, **Tanin**, 07.07.1945, s. 1.

⁶⁹ Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, s. 40.

tıpkı Almanların yaklaşımı gibi, Montrö'nün Ruslar lehine revizyonu konusuna olumlu yaklaşıldı. Böylece Rusların savaş gemileri, Boğazlardan geçmek için Türkiye'nin iznine tabi olmayacaktı. Ruslar, 1940 yılının Kasım ayında gerçekleşen Molotov – Hitler görüşmelerinin ardından, Boğazlara ilişkin niyetlerini bir başka devletin siyasetçilerine ilk kez 28 Kasım – 1 Aralık 1943 tarihleri arasında gerçekleştirilmiş olan Tahran Konferansı'nda açık etti. Bu kez müzakerenin tarafı Almanlar yerine İngilizlerdi. Stalin, bu görüşmede Rusların sıcak denizlere ulaşması için Montrö Sözleşmesi'nde değişiklik yapılmasını talep etti. İngiltere başbakanı Churchill, ise cevaben olumlu bir yaklaşımla Rusların savaş ve ticari gemilerinin açık denizlerde bulunmasından memnun olacağını ifade etti.

Stalin ile Churchill'in konuyu ele aldığı ikinci platform, 1944 yılının Ekim ayında gerçekleşen Moskova Konferansı oldu. Bu görüşmede Churchill, Rus savaş gemilerinin Boğazlardan serbestçe geçmesi fikrine yine karşı çıkmadı. Montrö Sözleşmesi'nin taraflarından birinin Japonya olmasının ve İnönü'nün 1943 yılının Aralık ayındaki 'fırsatı' kaçırmaması sebebiyle bir değişikliğin gerekli olduğunu savundu. Churchill'in fırsattan kastettiği İnönü'nün kendisine Kahire Konferansı'nda Türkiye'nin savaşa girmesi yönünde yapılan teklifi kabul etmemesiydi. Churchill, Montrö Sözleşmesi'ndeki değişim teklifinin hazırlanmasını Ruslara bıraktı.⁷⁰

Winston Churchill, Ruslarla yaptığı bu görüşmeyi Amerikan başkanına da aktardı.⁷¹ Roosevelt'in yorumu, meselenin üçlü bir konferansta tartışılması gerektiği yönündeydi. Konunun Yalta Konferansı'nda tekrar gündeme geleceği belli olduğunda ABD Savaş ve Donanma Bakanlıkları, Başkan için bir muhtıra hazırladı. Muhtırada ABD'nin Boğazlarda büyük değişiklikler yapılmasına onay vermemesi öneriliyordu. Montrö Sözleşmesi'nin düzgün bir biçimde işlediği ve Türklerin Boğazları başarılı biçimde koruduğu ifade ediliyordu. Muhtıra, Amerikan Başkanı'na Rusların ve İngilizlerin sözleşmede küçük değişiklikler yapılması talebi karşısında, bu konuların Savaş ve Donanma Bakanlıkları tarafından incelenmesi gerektiğini belirtmesini

⁷⁰ Fahir Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Vol. 13, No: 2, 1958, s. 175.

⁷¹ İngiltere'nin Potsdam'da Boğazlar konusunda aldığı pozisyon için: Al Macfie, "The Straits Question at the Potsdam Conference: The British Position," **Middle Eastern Studies**, Vol. 23, No: 1, 1987.

tavsiye ediyordu. Ayrıca Montrö'de yapılacak büyük bir değişikliğin, Boğazlarda Türklerin egemenliğine son vereceği ve Balkanlarla Yakın Doğu'nun siyasi dengelerini değiştireceği savunuldu. Diğer yandan Boğazlar rejiminde yapılacak bir değişikliğin Panama ve Süveyş kanallarında Amerikalıların aleyhine emsal teşkil edebileceği ihtimali üzerinde de duruluyordu. Üç büyüklerin devlet başkanları Boğazların rejiminin değiştirilmesi gerektiği yönünde Yalta Konferansı'nda uzlaşmaya vardı. Fakat değişimin niteliği detaylı olarak görüşülmedi. Konuyu, Yalta Konferansı'nda gündeme getiren Sovyet lider Stalin'di. Boğazlar rejiminin değişmesi gerektiğini savunan Sovyet lider, bu değişimin Türkiye'nin meşru çıkarlarına zarar vermeyecek ama Sovyetlerin de çıkarlarına uygun bir biçimde yapılması gerektiğini ifade etti. Churchill ise konunun üç ülkenin dışişleri bakanları düzeyinde yapılacak bir toplantıda ele alınması yönünde görüş bildirdi. Yalta Konferansı'nda hem İngilizler hem de Sovyetler tarafından Türkiye'nin toprak bütünlüğüne vurgu yapılmıştı.⁷²

Boğazlar konusunun bir sonuca bağlandığı platform, Potsdam Konferansı oldu. 17 Temmuz – 2 Ağustos 1945 tarihinde Berlin'de toplanan konferansta ABD'yi Roosevelt'in ölümünden sonra başkanlık koltuğuna oturan Truman temsil etti.⁷³

Konferansta Sovyet hükümeti adına konuşan Rus Dışişleri Bakanı Molotov, 7 Haziran'da Türkiye'ye sözlü olarak belirttiği toprak talebini yineledi ve Montrö Sözleşmesi'nin değişmesi yönünde görüş bildirdi. Churchill ise Türklerin Sovyet taleplerinden dehşete düştüğünü belirtti. Kendilerinin Sovyetlerin Boğazlarda üs elde etmesini kabul etmeyeceklerini, Türkiye'nin de kabul edeceğini düşünmediğini kaydetti. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, Türklerin kendileriyle bir ittifak kurma girişiminde bulduklarını, kendilerinin de şartları belirlediğini not etti. Stalin ise Kars'ın bir zamanlar Gürcistan'ın, Ardahan'ın ise Ermenistan'ın bir parçası olduğunu savundu. Sovyet lider Boğazlarda üs konusunda da ısrarcı oldu ve Montrö Sözleşmesi'nin kendilerinin aleyhine olduğunu, Türkiye'nin savaş durumunda ve savaş riski olduğuna kanaat getirmesi halinde Boğazları geçişe kapama hakkı

⁷² Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, s. 46.

⁷³ ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sonrası Boğazlara ilişkin pozisyonu için bkz. Harry N. Howard, "The United States and the Problem of the Turkish Straits: A Reference Article," **Middle East Journal**, Vol 1, No:1, 1947.

bulduğunu vurguladı. Stalin'e göre böylece İngiltere destekli küçük bir devlet, büyük bir devletin boğazını sıkıştırmış oluyordu. Stalin argümanını güçlendirmek için benzer şekilde kısıtlayıcı bir rejimin Süveyş Kanalı'nda ya da Cebelitarık Boğazı'nda İngiltere için ya da Panama Kanalı'nda ABD için uygulanması halinde Anglosaksonların nasıl endişeleneceğini vurguladı. İngilizlerin Süveyş Kanalı'nda, Amerikalıların ise Panama Kanalı'nda güç kullandıklarına atıfla kendilerini güç kullanarak savunacaklarını belirtti.⁷⁴

Stalin, Türkiye'nin Boğazlarda kendilerine üs verilmesine yanaşmaması halinde bölgede Boğazları koruyabileceği farklı bir yerde üs verilmesini istedi. ABD Başkanı Truman ise Montrö Sözleşmesi'nin değişmesi önerisine katılıyordu. Boğazların tüm ülkelere açık olmasının gerektiğini kaydeden Truman, iç suyollarında ve tüm denizlerde tam bir serbestiyi savunduğu konuşmasında Boğazlarla beraber Tuna ve Ren nehirlerini de andı. Kiel Kanalı'nın da, Türk Boğazlarının da ABD, Sovyetler, İngiltere ve kıyı devletlerin söz sahibi olduğu organizasyonlar tarafından yönetilmesi gerektiğini belirtti. Amerikan Başkanı, Rusların toprak taleplerine ilişkin konunun ise Sovyetler ve Türkiye arasındaki bir mesele olduğunu kaydetti. Bu yaklaşım, İngilizlerinkinden çok farklı bir tutuma işaret ediyordu. Churchill de Stalin'in Rus gemilerinin Boğazlardan savaş ve barış zamanında her daim geçebilmesi önerisini desteklediğini belirtti. İngiliz Başbakan, Truman'a katılarak Montrö Sözleşmesi'nde yapılacak değişikliklerin, üç büyüklerin garantisi altına alınmasının uygun olacağını ifade etti. Churchill, Stalin'i Boğazlar bölgesinde üs edinme eğilimi yerine bu fikri desteklemeye davet etti. Stalin ve Molotov ise bu öneriden memnun kalmadı. İkili, üs fikrinden geri adım atma niyetinde değildi. Churchill ve Truman ise, Boğazların üç büyüklerden oluşan ve Rus gemilerine her daim geçiş serbestisi tanıyan bir birim tarafından yönetilmesi, üs fikrinden ise vazgeçilmesi yönünde ısrarcı oldu. Stalin ise, Türklerin uluslararası bir kuruluşun Boğazları kontrol etmesi fikrini kabul etmeyebileceğini savundu. Bunun üzerine üç devletin de Türk hükümeti ile ayrı ayrı

⁷⁴ Tamkin, **Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean**, p. 182-183.

temas kurmak suretiyle görüşmelerde bulunması ve Montrö Sözleşmesi'nin değişmesine yönelik bir ihtiyacın bulunduğu yönünde uzlaşmaya varıldı.⁷⁵

Konferansta Churchill, Boğazlar meselesinin yalnız Türkiye ile Sovyetler Birliği arasındaki bir mesele olarak görülemeyeceğini vurguladı. Rusların Boğazlarda üs elde etme fikrine karşı çıktı. ABD Başkanı da İngilizler kadar kesin ve Rusları reddedici bir üslupla olmasa da Boğazların uluslararası suyolları kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini belirtti. Stalin ise Türk Boğazlarının statüsünün özel olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde ısrar etti. ABD ve İngiltere, Boğazların üç ülkenin garantisi altına alınmasını önerdi. ABD, böylece Rusların Boğazlardan üs talep etmesinin önüne geçeceğini düşünmekteydi. Ne var ki Stalin bu öneriyi reddetti, önceki taleplerinde ısrar etti. Potsdam Konferansı'nda Rusların Türklere yaptıkları toprak talepleri de gündeme geldi. ABD Başkanı, bu konuda Türklere destek olmaktan kaçındı. Konunun Türkiye ile Sovyetler arasında bir mesele olduğunu ifade etti.⁷⁶

Böylece Potsdam Konferansı'nda Rusların ABD'yi ve İngiltere'yi meseleden soyutlayıp Türkiye'yi bire bir muhatap alma girişimlerine açıkça karşı çıkılmış oldu. Buna karşılık Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesi konusunda uzlaşmaya varıldı. Truman'ın Boğazların uluslararası bir statüye sahip olması teklifi, Boğazların Montrö Sözleşmesi'ne göre süregelen Türk egemenliğine son vermekteydi ve tüm ülkelerin gemilerinin Boğazları serbestçe kullanabilmelerinin önünü açmaktaydı. Ne var ki Truman, ilerleyen dönemde bu teklifinde ısrarcı olmadı. ABD Dışişleri Bakanı Byrnes, 11 Eylül – 2 Ekim 1945 tarihleri arasında Londra'da gerçekleşen dışişleri bakanları düzeyindeki toplantıda Türk Boğazları ve uluslararası suyolları konularını birbirinden ayrı olarak değerlendirdi.⁷⁷ ABD'nin, Potsdam Konferansı'ndan sonra takip ettiği siyasette yaşanan değişiklik, Boğazların uluslararası suyolu olarak değerlendirmekten vazgeçtiğini göstermektedir. Fakat Amerikan siyasetindeki bu değişiklik, Boğazların uluslararası suyolu kapsamından çıkarılıp, Rusların istediği doğrultuda ortaklaşa Türk-

⁷⁵ Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, s. 186-189.

⁷⁶ Harry S. Truman, **Memoirs of Harry S. Truman (Vol. 1)**, New York, The New American Library of World Literature Inc., 1965, p. 415-416.

⁷⁷ ABD'nin savaş sonrası yaşanan süreçte Boğazlara ilişkin tutumunu ele alan bir çalışma için bkz. Jonathan, Knight, "America's International Guarantees for the Straits: Prelude to the Truman Doctrine." **Middle Eastern Studies**, Vol.13, No.2, 1977, p. 241-250.

Rus egemenliğine bırakılmasına işaret etmiyordu. Amerikalıların pozisyonu, Boğazların yalnızca Türk egemenliğine bırakılmasını, yani mevcut durumun korunmasını öngörüyordu.

ABD 2 Kasım 1945 tarihinde Türkiye'ye verdiği notada, Montrö Sözleşmesi'nin güncellenmesi için uluslararası bir toplantıya davet alması halinde katılım sağlayacağını belirtti ve üç değişiklik talep etti. Bunlar; tüm ülkelerin ticari gemilerinin hem savaş hem de barış zamanında Boğazları kullanabilmesi, Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savaş gemilerinin Boğazlardan her zaman geçebilmeleri ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin onay vermesi halinde BM adına gönderilecek savaş gemilerinin Boğazları kullanabilmesiydi. Amerikalıların notasında Karadeniz'e kıyısı olmayan ülkelerin savaş gemilerinin geçişi, kıyısı bulunan ülkelerin iznine bağlanmıştı. Ayrıca, Montrö Sözleşmesi'nin günün koşullarına ve o dönem faaliyette olan Milletler Cemiyeti yerine yeni kurulan Birleşmiş Milletler'e göre uyarlanması gerektiği belirtilmişti. ABD'nin notası Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin örnekse Rus donanmasının her koşulda Boğazlardan geçişine olanak vermektedir. Bu durum, İstanbul'u ani bir saldırıya açık hale getiriyordu. Türklerin bu yöndeki çekincesi, ABD'nin teklifinden sonra 5 ve 12 Kasım 1945 tarihlerinde Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri tarafından İngiltere Büyükelçisi ve ABD Büyükelçisi ile paylaşıldı. Ne var ki Türkler, yine de Amerikalıların önerisine karşı çıkmadı. Türkiye, Boğazların üzerindeki egemenlik haklarından feragat etmeleri anlamına gelen teklifi kabul ettiğini beyan etti. Türkler, Amerikalıların teklifini beğenmemiş olsa da onunla karşı karşıya kalmak istemiyordu. Dönemin Türk Başbakanı Şükrü Saraçoğlu, 5 Aralık 1945 tarihli medya açıklamasında Amerikan taleplerinin temelde iyi olduğunu belirtse de uygulamaya dair detayların görüşüleceği uluslararası bir konferansta ABD'nin yer almasından memnun olacaklarını ifade etti.⁷⁸ İngiltere ise Potsdam Konferansı'nda alınan karar gereği 22 Kasım 1945'te Türkiye'ye verdiği notada Boğazlar meselesinin çok taraflı yapısına dikkat çekti. İngilizlere göre Boğazlar konusunun uluslararası bir konferansta değerlendirilmesi gerekmektedir.

⁷⁸ Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, s. 65.

Amerikalıların teklifi Türkler için cazip değildi. Amerikalıların istediği değişikliklerin yapılması halinde Rus savaş gemileri kolaylıkla Boğazları kullanabilecek, İstanbul'un önüne hiç bir engelle karşılaşmadan gelebilecekti. Yine de bu teklif, Türkler açısından Rusların Boğazlarda üs ve toprak taleplerine kıyasla çok daha kabul edilebilirdi. Bu nedenle Türkiye, her şeye itiraz eden, uzlaşmaz bir ülke pozisyonuna düşmemek için Amerikalıların bu tekliflerine açıkça karşı çıkmadı. Nitekim Amerikalılar bu isteklerinde ısrarcı olmadı. Diğer yandan İngiltere, ABD'nin notasındaki değerlendirmelerin uluslararası bir konferansta ele alınabileceğini ve Montrö Sözleşmesi'nde revizyon gerekliliğine katıldığını ifade etse de konunun bir aciliyet taşımadığını not etti. Bu durum, Türk Dışişlerinin şu sonuca varmasına yol açtı; İngilizler, ABD'nin önerilerinden çok Boğazlar üzerindeki mevcut düzenin sürmesinden yanaydı.⁷⁹ Netice itibarıyla Montrö Sözleşmesi, 1936 yılında imzalandığı haliyle yürürlükte kalmaya devam etti.

Dönemin Türk basınında taleplerle ilgili yer alan haberler ABD tarafından takip edilmekteydi.⁸⁰ Potsdam sırasında Amerika'da faaliyet gösteren Ermeni Milli Komitesi, Konferans'a bir muhtıra göndermesi ve muhtırada Kars, Ardahan ve Artvin'in Sovyetler Birliği'ne bırakılmasının talep edilmesi Türk medyasında sert tepkiyle karşılandı.⁸¹ Milletvekili Asım Us, bazı Ermenilerin bu son girişimi karşısında endişeye kapılmadıklarını belirtti. Tersine bu durumun Türk-Rus sorununun anlaşılması açısından faydalı olduğunu not etti. Us'a göre Türkiye'nin Doğu bölgesindeki topraklarına göz dikenler Ermenistan Cumhuriyeti ya da Sovyetler Birliği değildi. Talepte bulunanlar Amerika'da bulunan "kökeni belirsiz bir grup serseriydi".⁸² Diğer yandan bazı gazeteler, Ermeni taleplerinin Rus destekli olduğunu yazdı. *Yeni Sabah*, Sovyet medyasında Ermenilerin Türkiye'ye yönelik iddialarına yer verme konusundaki hevesini eleştirdi, Amerika'da yaşayan ve yaşadığı yerdeki

⁷⁹ Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, s. 272.

⁸⁰ İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında ve bitişinde Türkiye'de yayımlanan gazetelerin manşetlerin içerik analizine tabi tutulduğu bir çalışma için bkz. Murat Başarır, Mehtap Başarır, İkinci Dünya Savaşının Başlangıç ve Bitiş Evrelerinde Gazete Manşetleri: Karşılaştırmalı Bir Analiz, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl: 5, Sayı: 52, Eylül 2017, s. 202-214.

⁸¹ "Ermeni Kundakçılar Faaliyette", **Vakit**, 23.07.1945, s. 1.; "Boş Gayretler", **Tasvir**, 23.07.1945, s. 1, 3.

⁸² Asım Us, "Ermeni Meselesinin İçyüzü Aydınlandı", **Vakit**, 24.07.1945, s. 1, 4.

özgürlük havasından faydalanan Ermenilerin nereye kadar Türkiye'deki Ermeniler adına konuşabileceğini sorguladı. Gazeteye göre *Moskova Radyosu*, başka ülkelerdeki Ermenilerle ilgilenip onların işlerine karışmaktansa kendi ülkelerindeki Ermenilerle ilgilenmeliydi.⁸³

Potsdam Konferansı'nın sonuçlarını duyuran bildiri Türk medyasında memnuniyetle karşılandı. Gazeteci Ahmet Emin Yalman, Konferans'ın tüm sorunları çözme de çözümün temellerini atmayı başardığını belirtti.⁸⁴ Milletvekili Asım Us da benzer şekilde Almanya'ya ilişkin anlaşmaya varılmasının barışın sağlanması adına büyük bir başarı olduğunu savundu. Diğer tüm sorunların düğüm noktasının da Alman meselesi olduğunu kaydetti.⁸⁵

Milletvekili Necmeddin Sadak'a göre ise dağ fare doğurmuştu. Sadak, Berlin kararlarındaki Boğazlar sorunundaki eksik noktaları saydı. Potsdam görüşmelerinde Boğazlara ilişkin yaşananlar Türk medyası tarafından bilinmiyordu. Bu nedenle yalnızca tahmin yürütmekle yetiniliyordu. Konferansın sonuç bildirgesinde, Boğazlar konusunda Türkiye'ye ilişkin yaşananlar yer almıyordu. Diğer yandan Potsdam'da hiçbir konuda kesin karar alınamadığını savunan kötümser yorumlar da mevcuttu.⁸⁶

2.1.9. İngilizlerin Potsdam Konferansı Öncesi 7 Haziran Taleplerine Tepkisi

İngiltere, Sovyetlerin Türklere yönelik taleplerinden kayda değer şekilde tehdit algılamıştı. İngilizler, Akdeniz havzasını kendi nüfuz alanlarında bir bölge olarak görüyorlardı. Rusların eski İtalyan sömürgelerine, Batı Akdeniz'deki Tanca'ya ve Kuzey Afrika'ya olan ilgilerine Türkiye'ye ilişkin talepleri de eklenince İngiliz Dışişleri Bakanı Eden, Ruslara sert bir cevap verilmesi gerektiği sonucuna vardı.⁸⁷

⁸³ Yeni Sabah, 22.07.1945.

⁸⁴ Ahmet Emin Yalman, "Ümit Verici Bir Gelişme", *Vatan*, 04.08.1945, s. 1, 3.

⁸⁵ Asım Us, "Berlin Konferansının Kararları", *Vakit*, 04.08.1945, s. 1, 4.

⁸⁶ Yeni Sabah, 04.08.1945.

⁸⁷ Tamkin, *Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean*, p. 179.

İngiltere, Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik taleplerinin ortaya çıkmasından yaklaşık 1 ay sonra, Türkiye'yi destekler nitelikte somut bir adım attı. İngiltere, bu taleplere ilişkin Sovyet hükümetine karşı diplomatik bir girişimde bulunduğunu Türk yetkililerine bildirdi, böylece Türkiye'ye desteğini açıkça belirtmiş oldu.⁸⁸ İngiliz Hükümeti, Amerikalıların aksine 7 Haziran taleplerine ilişkin rahatsızlığını Sovyetler Birliği'ne Potsdam konferansından önce bildirmeyi tercih etmişti. İngiltere'nin Washington'daki Maslahatgüzarı Balfour, konuyla ilgili ABD Dışişleri Bakan Yardımcısını bilgilendirdi. Buna göre İngilizlerin Sovyetlere verecekleri notada şu hususlar yer alacaktı; İngilizler 7 Haziran'da yaşananları Türklerden öğrendiklerinde, Rusların öne sürdüğü taleplere hayret etmişlerdi. Bunun nedeni ise bu konuların yalnız iki tarafı (Türkiye – SSCB) ilgilendiren unsurlar olmamasıydı. Buna göre toprak talepleri yeni kurulan dünya örgütünün ilkeleri, üs talebi ise çok taraflı Montrö Sözleşmesi çerçevesinde değerlendirilmeliydi. Diğer yandan Sovyet Hükümeti, Yalta'da Montrö Sözleşmesi ile ilgili bir konuda Türkiye ile iletişime geçmeden önce ABD ve İngiliz hükümetleri ile istişare etmesi kararını kabul etmişti. Stalin, bizzat Yalta Konferansı'nda Türkiye'nin bağımsızlığına ve toprak bütünlüğüne halel getirilmemesini, Türklerin ikna edilmesi gerektiğini beyan etmişti. Durum böyle iken, İngiliz Hükümeti, Sovyet medyasının Türkiye'ye karşı girişmiş olduğu kampanyayı da şaşkınlıkla karşılamıştı. ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı Grew, İngilizlerin Sovyetlere vereceği bu notayı dikkate alacaklarını ifade etse de kendilerinin Potsdam Konferansı'ndan önce bir girişimde bulunmayacaklarını belirtti.⁸⁹ Böylece İngiltere, Sovyet tehditlerine daha baştan tepkisini belirtti. İngilizler, İnönü'nün İkinci Dünya Savaşı sırasında kendi saflarında Hitler Almanya'sına karşı savaşa girmekten imtina eden politikaları nedeniyle Türkiye'yi cezalandırma ve yalnızlaştırma eğilimi göstermişti.

2.2. ABD ve İngiltere'nin Türkiye'ye İlişkin Politikaları

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde, Anglosakson bloğu oluşturan ABD'nin ve İngiltere'nin uyguladığı dış politikada farklılıklar ve benzerlikler görülmektedir. Farklılıklar esas olarak Türkiye'ye yönelik Sovyet tehdidinin belirginleştiği dönemde yaşanmışsa da

⁸⁸ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s.277.

⁸⁹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 57-58.

1945 yılının sonlarından itibaren ABD'nin ve İngiltere'nin Türkiye'ye ilişkin politikalarında birbiriyle uyum içinde hareket ettiği görülmektedir. Bu farklılıkların ve benzerliklerin analiz edilmesi Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde Anglosakson blokla olan ilişkilerinin anlaşılması açısından önemlidir.

2.2.1. Amerikan Belgelerinde Sovyetlerin Toprak Taleplerini Geri Çekme Teklifi

Ruslar, 7 Haziran taleplerine ilişkin Türk siyasetçilerden olumlu bir adım göremedi. Türkler, Sovyet taleplerine karşı ödün vermiyordu. Bunun üzerine Ruslar 7 Haziran 1945 tarihinden itibaren ısrarla üzerinde durdukları toprak taleplerinden vazgeçebileceğini Türk yetkililere ilettiler. Sovyet Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile Türk Başbakan Saraçoğlu, Lübnan Cumhurbaşkanı'nın Ankara ziyareti sırasında Cumhurbaşkanı onuruna düzenlenen resepsiyon sırasında görüştü. Amerikan arşivlerine göre görüşme tarihi, 26 Haziran 1946 tarihinden bir kaç gün önceydi.

Bu görüşmede Saraçoğlu, kendilerinin Rus taleplerini Türk kamuoyuna duyurmadıklarını belirterek tekliflerin geri çekilmesini istedi. Başbakanın arzusu, Rusların bu tür taleplerin hiçbir zaman yapılmamış olduğunu belirten resmi bir açıklama yapmasıydı. Vinogradov ise Türkiye'nin Sovyetlerin taleplerini güvenlik nedeniyle dikkate alması gerektiğini belirtti. Buna göre SSCB, Boğazlara ilişkin diğer herhangi bir ülkeden çok daha fazla endişe ediyordu. Sovyetlerin olası bir savaşta Boğazlarda bir üsse ihtiyacı vardı. Büyükelçi ayrıca, Türkiye'nin Sovyetlerin Boğazlara ilişkin talebini kabul etmesi halinde Doğu illerindeki 'sorunun' göz ardı edilebileceğini belirtti. Böylece Rusların toprak taleplerini, Boğazlarda üs pazarlıklarını yürütürken ellerini güçlendirecek bir unsur olarak ürettikleri ortaya çıktı.

Sovyetler Türkiye'den 7 Haziran 1945'de üç ana talepte bulunmuştu. Fakat görüldüğü üzere müzakereler esnasında Doğu bölgesindeki toprak taleplerinden feragat ederek kendileri için esas önem taşıyan Boğazlarda üs konusuna yoğunlaşmışlardı. Diğer bir deyişle Ruslar, masaya biri suni olmak üzere üç taleple oturup, sonrasında birinden feragat edip esas istedikleri taleplerle masadan kalkmak istemişlerdi. Sovyetlerin toprak taleplerini hiçbir zaman yazılı olarak yapmadıklarını yalnızca sözlü olarak yüz yüze konuşmalarda geçirmelerinin sebebi bu şekilde açıklık

kazanmaktadır. Nitekim Ruslar, suni olmayan ve gerçekten istedikleri diğer talepleri, yani Boğazlarda üs ve Montrö'nün değişimi taleplerini 1946 yılında verecekleri diplomatik notalar yoluyla resmi olarak Türk tarafına iletenekti. Toprak talepleri ise hiçbir zaman resmîyet kazanmayacaktı.

Başbakan Saraçoğlu, Sovyet Büyükelçi'nin bu beklenmedik talebine doğrudan cevap vermekten kaçındı. Bunun yerine Sovyetlerle toprak ve üs talepleri konusunda uzun uzun müzakereler yapılmasının mümkün olmadığını belirtti. Vinogradov ise elinden geleni yapacağını fakat kendi hükümetinin bunu kabul edeceğine dair bir umudu olmadığını ifade etti. Büyükelçi Vinogradov ayrıca ABD'nin Türkiye'de hava üsleri olduğunu savundu. Rusların da benzer şekilde Boğazlarda üs sahibi olabileceğini ifade etti. Başbakan Saraçoğlu ise ABD'nin Türkiye'de hava üsünün bulunmadığını, iki ülke arasında yalnızca diğer ülkelerle bulunduğu türden ticari havacılık faaliyetlerinin yürütülmesi için bir sivil havacılık anlaşması bulunduğunu belirtti. Bu görüşmeyi Amerikalı diplomatlara aktaran Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Erkin, Sovyetlerin amacının Türkiye ile ikili müzakereler yürütmek olduğunu yorumunu yaptı. Buna göre Sovyetler; Türkiye, ABD ve İngiltere arasında anlaşmazlığa ve sürtüşmeye sebebiyet vermeyi ve bu sonuçtan avantaj sağlamayı hedefliyordu.⁹⁰

2.2.2. Wilson'ın Türk-Sovyet Sıcak Çatışması Öngörüsü

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 1945 yılının Aralık ayında Washington'a çektiği telgrafta 1946 yılının bahar aylarında Ortadoğu'da Türkiye ve Sovyetler arasında büyük bir kriz beklediğini belirtti. Wilson, Sovyetlerin 1945 yılının Mart ayında Saldırmazlık Paktı'nı yenilemeyeceklerini açıkladığının altını çizdi, Haziran ayında ise Türkiye'nin Doğu bölgelerinden toprak ve Boğazlarda üs taleplerinde bulunduğuna değindi. Bazı Ermeni komitelerin Türk topraklarının Ermenistan Sovyet'ine katılması yönünde propagandalar yaptığını belirten Büyükelçi, Sovyet radyosunda ve diğer medya organlarında Türklere karşı başlatılan karalama kampanyalarının altını çizdi. Wilson, Sovyetlerin ABD'nin Montrö Boğazlar

⁹⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.06.1946), p. 715-716.

Sözleşmesi'nin revize edilmesi yönünde Türkiye'ye verdiği 2 Kasım 1945 tarihli notaya gösterdikleri reaksiyondan bir anlam çıkarmıştı. Buna göre Sovyetler, Boğazlar meselesinin özüne ilişkin tartışmalara ilgi göstermiyordu, bunu yalnızca bir bahane olarak kullanıyorlardı. Esas motivasyonları ise Boğazları kontrol edip Türkiye'ye egemen olmaktı. Wilson, Sovyetlerin 1946 yılının bahar aylarında İran'daki pozisyonlarını pekiştirdikten sonraki adımlarının Türkiye'ye yönelik olacağı tahmininde bulundu. Wilson'a göre Sovyetler, Nazilere benzer şekilde bu hedeflerini gerçekleştireceklerine yönelik çok sayıda uyarı yapmışlardı. Türkiye'nin pozisyonuna dair yorumlarda da bulunan Amerikan Büyükelçi, olası bir Sovyet saldırısı altında Türkiye'nin yalnız kalsa dahi direneceğini ve Ruslarla savaşıacağını notunu Washington'a ilettili. Ne var ki Büyükelçi, durumun Türkler tarafından umutsuz olduğunu da kaydetti. Problemin çözümünde İngiltere'ye ve ABD'ye rol düştüğünü belirten Wilson, Sovyetlerin tutumunun ABD ve İngiltere'nin Birleşmiş Milletler ilkelerinin arkasında ne ölçüde duracağına bağlı olarak şekilleneceğini not etti.⁹¹

2.2.3. Amerikalıların Ruslara Karşı Türkiye'ye Destek Verme Süreci: Önce Kayıtsızlık Sonra Aktif Destek

Sovyetlerin 7 Haziran taleplerinin ortaya çıkmasının hemen ardından ABD, Türkiye'ye destek vermekten kaçındı. Bunun altında yatan sebep, ABD ile Sovyetler Birliği arasında savaş sonrasında gerçekleşecek olan çok boyutlu müzakerelerdi. Türkiye o dönemde ABD için hayati öneme sahip bir ülke değildi. Ayrıca Amerikalılar, Türkiye'yi İngiltere ile Sovyetler arasındaki güç mücadelesinin bir unsuru olarak görüyordu. Amerikalı siyasetçiler bu nedenle ilk aşamada Türkiye için Ruslarla ilişkilerini gerginleştirmek istemedi. Potsdam'da girişecekleri çok boyutlu müzakere sürecinden önce ilişkileri germekten kaçındı. Diğer yandan 7 Haziran talepleri, geleneksel bir nota formatında iletilmemiş yalnızca sözlü olarak dillendirilmişti. Amerikalılar resmi bir biçimde iletilmemiş olan taleplere tepki göstermenin, bu taleplere gereğinden fazla önem vermek olduğu sonucuna varmıştı. Cumhurbaşkanı İnönü de ABD'nin görüşünü benzer şekilde aktarmıştır:

⁹¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.12.1945), p. 422.

“(…) Amerika da ilk günden itibaren ‘milletler arasında türlü görüşmeler yapılır, ama bunlar bir silahlı ihtilafa varamaz’ manzarasını gösterdi.”⁹²

Amerikalıların Rusların Türkiye’ye yönelik taleplerinin ortaya çıktığı sırada izleyecekleri siyaset henüz belli değildi. Rusların Boğazlar’da üs edinmesine karşı çıkmaları, Ruslarla o sıradaki ortaklıklarına zarar verebilirdi. Daha önce Rusların güvenlik kaygılarını göz ardı etmek, Japonya’ya karşı oluşturulan Rus-Amerikan cephesini tehlikeye atmıştı. Amerikalılar bu deneyimi unutmamıştı. Diğer yandan Rusların üs taleplerine doğrudan karşı çıkmak, Amerikalıların Brezilya, Portekiz ve Ekvador gibi ülkelerdeki üslerinin meşruiyetinin sorgulanmasına yol açabilirdi. Türklerin ve Rusların dostane bir anlaşmaya varması halinde Amerikalılar buna karşı çıkmayacaktı. Fakat Amerikalılar böyle bir anlaşmanın olmayacağını da farkındaydı. Bu nedenle, Rusların Türklerle doğrudan müzakere etmesini engellemenin stratejik olmayacağı sonucuna varmışlardı.⁹³

ABD, 1945 yılı itibariyle Anglosakson bloğun lideri konumuna geldi. Fakat Türklerin ittifak antlaşması ABD ile değil İngilizlerle idi. Türkler bu süreçte ABD’nin savaş sonrası tutumunu öngörmeye çalışıyordu. ABD’nin Birinci Dünya Savaşı sonrasında olduğu gibi izolasyonist bir politika uygulayarak kendi kıtasına çekilmesi ve diğer kıtalardaki meselelere karışmaması seçeneklerden biriydi. Diğerisi ise Rus yayılmacılığına karşı açıktan pozisyon alması ve bu çerçevede Türklere de Ruslar karşısında açıkça destek vermesiydi.

ABD’nin Türkiye’ye 27 Ocak 1945 tarihinde atanan Büyükelçisi Edwin C. Wilson, Türkiye’nin Ruslara karşı desteklenmesi gerektiği yönünde Washington’a tavsiyelerde bulunuyordu. Ne var ki Amerikalı siyasetçiler ilk etapta Wilson’ın tavsiyelerine uymadı. ABD, Türkiye’yi taleplerin ortaya çıkışından yaklaşık 6 ay sonra desteklemeye başladı. Bu süreçte değişen dinamik, ABD’nin Sovyetlerin tüm dünyada kendisini ve temsil ettiği değerlere ciddi bir tehdit olduğunu anlaması ve İngiltere’nin Rusları dengeleyecek güçte olmadığını ortaya çıkmasıydı.

⁹² Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 121.

⁹³ Tamkin, **Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean**, p. 177.

İngiltere, süreç içinde 19. yüzyıldaki süper güç özelliğini kaybetmişti. Orta Doğu'daki çıkarlarını Ruslara karşı koruyamaz durumdaydı. İngiltere'nin Bromley milletvekili Harold Macmillan, 20 Şubat 1946 tarihinde Avam Kamarasında yaptığı konuşmada Sovyet diplomasisinin Akdeniz'de ve Orta Doğu'da var olan İngiliz çıkarları üzerinde baskı oluşturduğunu belirtti. Macmillan, ideolojik silahlarla desteklenen stratejik korkuların yeni rekabetleri teşvik ettiğini belirtti. Savaş sırasında birçok zorluğa rağmen süregelen Anglo-Amerikan-Rus antlaşmasının artık resmi olmasa da askıda olduğunu belirtti. Bunu fark etmemenin ahmaklık olacağını savundu.⁹⁴

Amerikan Hükümeti de zaman içinde aynı çizgiye geldi Amerikan Dışişleri Bakanı James Byrnes, yeni pozisyonlarını sertlik ve sabır politikası olarak yorumladı. ABD, İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra barışın tesis edilmesi adına Ruslarla iyi ilişki kurma tutumunun bir fayda getirmeyeceğini anladığında politika değişikliğine gitti.⁹⁵ Rusların 7 Haziran'da Türkiye'ye yönelik talepleri ortaya çıktığında ve Potsdam Konferansı sırasında Amerikalıların bu tutumu henüz belirginleşmemiştir.

ABD, Potsdam Konferansı'ndan itibaren kademeli olarak Türkiye'ye destek sağladı. ABD Başkanı Truman, Potsdam'da Rusların toprak taleplerinin Türklerle Ruslar arasında bir mesele olduğunu belirtmişti. Boğazlarda üs taleplerine ise doğrudan karşı çıkar bir yanıt vermektan kaçınmışsa da dolaylı olarak karşı çıkmış, Boğazların uluslararası su yolu kapsamına alınması gerektiğini savunmuştu. 1946 yılının Ocak ayında ABD Başkanı Truman'ın, Dışişleri Bakanı Byrnes'a verdiği muhtıradaki pozisyonunu netleştirdiği anlaşılmaktadır:

“Sovyetlerin Türkiye'yi işgal ederek Boğazları ele geçirmeye çabaladıklarına dair artık hiç kuşum yok. Bu gidişata demir bir yumrukla ‘dur’ demezsek yeni bir savaş çıkacak. Sovyetler yalnızca bir sorudan anlıyor: Kaç tümeniniz var?”⁹⁶

⁹⁴ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", February 20 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-02-20a.1157.3&s=%22straits%22+1945-01-01..1946-12-31#g1168.0.> , 3 Kasım 2017.

⁹⁵ Spanier, **American Foreign Policy since World War II**, p. 34.

⁹⁶ Ülman, **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri 1939-1947**, s. 69.

ABD'nin Türkiye'ye verdiği destekte, Türklerin diplomatik çabalarının ve İngilizlerin ekonomik ve askeri açıdan görece olarak zayıfladığının belirginleşmesinin yanı sıra Rusların savaş sonrasındaki tutumları da etkili oldu. Rusların Orta Doğu'da özellikle İran'da takip ettikleri siyasetin Amerikalıları irite ettiği görülmektedir. İran; İngilizler ve Ruslar tarafından 1941 yılında işgal edilmişti. ABD'nin savaşa girmesi ile beraber Amerikalılar da bölgeye askeri güç yollamışlardı. 1942 yılında İngiltere ile Sovyetler Birliği arasında yapılan anlaşmaya göre iki ülke de kendi askeri güçlerini savaşın sona ermesini takip eden altı ay içinde geri çekeceklerdi. Almanya'nın yenilgisinin ardından Amerikalılar İran'daki askerlerini geri çekmeye karar verdi. 11 Eylül – 2 Ekim tarihleri arasında üç büyüklerin Londra'da gerçekleşen dışişleri bakanları konferansında İngilizler ve Ruslar İran'daki askerlerini geri çekme tarihi olarak 2 Mart 1946 gününü belirledi. Bu tarihin yaklaştığı sıralarda Ruslardan geri çekilmeye yönelik bir sinyal gelmediği gibi Sovyetlerin Azerbaycan'da asker sayısını artırdığına yönelik söylentiler yayılmaya başladı. Amerikalılar, örnek olması açısından kendi askerlerini İran'dan çekme kararı alsın da Ruslar bu gelişmeyi hiç üstüne almadı ve Amerikalıların açıkça yaptıkları asker çekme tavsiyelerine uymadı. Aynı zamanda 1945 yılının Aralık ayında İran'ın Azerbaycan bölgesinde bağımsız bir devlet kurulduğu iddia edildi. İran Hükümeti, bu girişimin Sovyetlerin desteğiyle gerçekleştiğini savundu ve konuyu Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne (BMGK) taşıdı. Ne var ki BMGK, İran konusunda etkili bir karar alamadı. Belirlenen üst sınır olan 2 Mart 1946 tarihi gelip geçtiğinde Rus askeri halen İran'daydı. ABD Başkanı Truman, Rusların bu tavrını BM ilkelerine aykırı buldu, ayrıca Rusların İran petrolünü ele geçirmesinden endişe etti. Böylece Batı ülkeleri, İran petrolüne ihtiyaç duydukları anda Sovyetlere bağımlı olacaktı. Truman'ın İran'da yaşananlar bakımından diğer bir çekincesi ise Türkiye meselesiydi. Truman'a göre İran'ın Sovyet kontrolüne girmesi, o sırada Rus baskılarına karşı koymaya çalışan Türkiye'nin direncini kırabilirdi.⁹⁷

ABD böylece 1946'nın ilk aylarından itibaren Türkiye'ye destek vermeye başlamış, bu destek Missouri zırhlısının aynı yılın Nisan ayında İstanbul'a gönderilmesiyle somutlaşmıştır. İsmet İnönü'nün, Missouri'nin İstanbul'a gelişinden

⁹⁷ Truman, **Memoirs of Harry S. Truman (Vol. 2)**, p. 117.

yaklaşık bir ay sonra, 24 Mayıs 1946'da yaptığı konuşmada Amerikan desteğini belirgin bir biçimde hissettiği görülmektedir:

“Demek istiyorum ki, geçen sene bu vakitler bir yalnızlık havası içinde iken, bu sene vaziyetimizi dünyaya çok iyi anlatmış ve davamızda haklı olduğumuzu kabul eden büyük milletler yakınlık ve dostluk, alaka göstermeye başlamışlardır.”⁹⁸

Bu süreçte Amerikan Dışişleri, Harbiye ve Bahriye bakanlıkları, ortaklaşa hazırladıkları bir muhtırayı Başkan Truman'ın dikkatine sundu. 15 Ağustos 1946 tarihinde sunulan muhtırada, Sovyetler Birliği'nin asıl amacının Boğazları ortak savunma kisvesi altında Türkiye'nin kontrolünü ele geçirmek olduğu belirtildi. Bu hedefe ulaşılması halinde Rusların Yunanistan'ı, tüm Yakın Doğu ve Orta Doğu'yu kontrolü altına almasını engellemek oldukça zor olacak, hatta imkânsızlaşacaktı. Rapora göre o zamana kadar yaşanan tecrübeler, Rusların kontrolü ele geçirdikleri bölgelerde ABD ve Batı ile olan tüm temaslarını kestiklerini ve Batı nüfuzunu ortadan kaldırdıklarını gösteriyordu. Buna göre Sovyetlerin Boğazlarda üs sahibi olması ya da Sovyet silahlı unsurlarının farklı bir bahane ile Türkiye'ye girmesi, Yunanistan'ın ve Orta Doğu'nun Sovyet nüfuzu altına girmesiyle ve Batı dünyasından tamamen kopmasıyla sonuçlanacaktı.

Yakın ve Orta Doğu'dan Akdeniz ile Hindistan arasında kalan bölgenin kastedildiğinin belirtildiği raporda Rusların petrol dâhil olmak üzere kaynaklar ve ulaşım bakımından stratejik bir bölgede kontrol sağlaması halinde Hindistan'a ve Çin'e ilişkin amaçlarını da gerçekleştirmek için daha güçlü bir pozisyona sahip olacağı belirtildi. Rapora göre Sovyetlerin güç kullanmak ya da bu yönde tehdit etmek suretiyle Türkiye'ye ve Boğazlara ilişkin tek taraflı planlarını gerçekleştirmesi ABD'nin hayati çıkarlarına uygun değildi. Ayrıca Türkiye'nin olası bir Rus saldırısına karşı savaşacağını beyan etmiş olmasına rağmen, Türkiye'nin direnci ABD'nin desteği olmaması halinde Ruslara karşı koyamazdı. Rusları bu yönde bir davranıştan alıkoymak gerekiyordu. Bu durumda ABD'lilerin gerekirse silah kullanarak Rusların Türkiye'ye yönelik saldırısına karşı koymaya hazır olduğuna yönelik bir algı yaratmanın gerekli olduğu not edildi. Böyle bir algının çok büyük bir ihtimalle Rusları

⁹⁸ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 101.

durduracağı belirtildi. ABD'nin elindeki tüm imkânlarla Rusların olası bir saldırısına karşı koyma zamanının geldiği kaydedildi.⁹⁹

Amerikan hükümeti kararını şekillendirmek için bünyesinde çalıştırdığı uzmanlardan raporlar hazırlamalarını talep ediyordu. ABD Donanma Komutanı William D. Leahy, ABD Dışişleri Bakanlığı'nın talebi üzerine Türkiye'ye ilişkin bir rapor hazırladı. Bakanlık, Leahy'den Sovyet taleplerinin Türkiye üzerindeki etkisine ve bu taleplerin ABD'nin güvenlik çıkarlarını nasıl etkileyeceğine dair bir rapor hazırlamasını istemişti. Leahy, 13 Mart 1946 tarihli raporunda, Sovyet taleplerinin Orta Doğu'ya ve Doğu Akdeniz'e hâkim olma eğilimlerinin göstergesi olduğunu savundu. Sovyetlerin bu hâkimiyetle elde edeceği kazanımları şu şekilde sıraladı:

1. Bakü, Harkov ve Ploieşti bölgelerinin (Sovyetler lehine) güvenliğinin artırılması
2. Geniş petrol kaynaklarının elde edilmesi
3. Savaş ve barış zamanlarında, giriş ve çıkışlar dâhil Karadeniz limanlarının tam kullanımı
4. İslam dünyasını İngiliz ve Amerikan etkisinden uzaklaştırma ümidi
5. Sovyet yayılcılığını daha da artırmak için bir sıçrama tahtası elde etme
6. Amerikan ve İngiliz prestijini sarsma¹⁰⁰

Amerikalı komutana göre Türkiye, stratejik pozisyonu göz önüne alındığında Sovyetlerin Orta Doğu'daki yayılmasının önünde bir engeldi. Rusların Türkiye'yi pas geçerek yoluna devam etmesi için ciddi riskler almaları gerekiyordu. Sovyetler, Türklerin sınırlarının ihlal edilmesine razı olmaktansa savaşacaklarının farkındaydı. Kars ve Ardahan'ın SSCB'nin güvenliği açısından stratejik ve değerli olduğunu belirten Amiral, bu iki bölgenin Rusların eline geçmesi halinde Orta Doğu bölgesindeki İngiliz prestijinin sarsılacağını ve Rusların güneye doğru sızmalarının kolaylaşacağını kaydetti.

⁹⁹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 107-108.

¹⁰⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.80, Internal Affairs Of States, Turkey, Navigation. Statistics., January 15, 1946 - 13 March 1946. January 15, 1946 - 13 March 1946. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949. (13.01.1946), p. 2.

Amerikalı amirale göre Ruslar, o sırada Boğazları istediği zaman geçişi kapatabilecek askeri kapasiteye sahipti. Bu durum gelecekte de değişmeyecekti. Bu nedenle Boğazlarda üs talepleri sadece güvenlik kaygılarına dayandırılmazdı. Buna göre Ruslar; Çanakkale ve Basra körfezi üzerinde tek kontrol sahibi olmak niyetindeydi. Rusların taleplerini kabul etmek, SSCB'nin Boğazlardaki hâkimiyetini kabullenmek anlamına gelecekti. Böyle bir hâkimiyet durumunda Ege kıyıları ve adaları da Rusların kontrolü altında olacaktı. Bu nedenle Sovyet taleplerinin kabul edilmesi, Rusların Ege bölgesinde yapacağı daha başka toprak taleplerine dayanak oluşturacaktı. Güney Ege'nin kontrolü, Sovyetlere Doğu Akdeniz'in kontrolünün yolunu açacaktı. Amirale göre Akdeniz ve Orta Doğu, İngiliz milletler topluluğu açısından hayati öneme sahipti. İngiliz bölgesine yapılan petrol tedariki bu bölgeden sağlanıyordu. İngiltere'nin Hindistan ve Pasifik okyanusundaki üsleri arasındaki deniz, kara ve hava yoluyla doğrudan kurduğu iletişim kanalları, bu bölgeden geçiyordu. Barış ve savaş zamanlarında bu rotanın önemi açıktı. Doğu Akdeniz'in, Süveyş'in ve Orta Doğu'nun İngiliz milletler topluluğu için önemi, Karayiplerin ve kanal bölgesinin ABD için önemine benzetilebilirdi. İngiltere'nin Doğu Akdeniz, Süveyş kanalı ve Orta Doğu'daki petrol yataklarını kontrolünü tehdit eden her adım, onun dünya gücü pozisyonunu da tehdit edecekti.

Askeri bir bakışla İngiltere'nin, Sovyetlerin Türkiye'ye girmemesi için savaşması gerektiğini belirten Amerikalı Amiral, Sovyetlerin Türkiye'ye ve Ege'ye hâkim olması ve Süveyş Kanalı-Halep-Basra üçgenini tehdit etmesi halinde İngilizlerin savaşmalarını ya da imparatorluklarının dağılmasını kabul etmeleri gerektiğini vurguladı. İngiliz imparatorluğunun yenilgisi ya da dağılması, ABD ile Sovyet yayılcılığı arasında Avrasya'da son kalan siperin de düşmesi anlamına gelmekteydi. Bu noktadan sonra ABD'nin, müttefikleri ile beraber askeri kapasiteleri Sovyetlerin yayılcılığını engellemeye yetmeyecekti.

ABD'nin dünya gücü olarak mevcut pozisyonu, İngiltere ile iç içe geçmesini gerektiriyordu. Diğer bir önemli faktör Sovyetlerin, Birleşmiş Milletler'in diğer üyeleri nezdinde etki gösterecek olmasıydı. BM, mevcut anayasasında büyük güçler arasındaki ilişkilerin istikrara kavuşturulmasına katkı sağlama görevini üstleniyordu.

Amirale göre, BM'nin aktif bir örgüt olarak evrensel barış için faaliyetine devam etmesi, ABD'nin dünya gücü olarak askeri pozisyonunu ve milli güvenliğini sağlamlaştırıyordu. Güçlü bir devleti, zayıf bir devlete yönelttiği şaibeli talepleri karşısında yatıştırmaya kalkışmak bu örgüte zarar verecekti. Kamuoyunun bu tür politikalara yönelik antipatisinin kendilerini son 30 yılda iki savaşa götürdüğünü ifade eden Amiral, savaşın 'güçlü olan haklıdır' ilkesine sahip olanlara karşı verildiğini not etti. Amiral, Sovyet taleplerinin ABD için doğrudan bir tehdit oluşturmaya da Amerika'nın milli güvenliğine kesinlikle zarar vereceğini savundu. Bu zarar, İngiltere'nin dünya gücü pozisyonunun zayıflatılması ve BM'nin etkisinin azaltılmasıyla verilecekti.¹⁰¹

Böylece ABD Dışişleri Bakanlığı, rapor hazırlaması talimatını verdiği Amiralden, Türkiye'nin Amerika için hayati önemde olduğu cevabını almış oldu. Buna göre, Rusların talepleri önce Türkiye'yi, daha sonra İngiltere'yi fakat en sonunda ABD'nin milli güvenliğini tehdit ediyordu. 1946 yılının Eylül ayına gelindiğinde Türkiye, çok partili hayata geçiş yapmış, ilk çok partili yerel ve genel seçimlerini gerçekleştirmişti. Fakat ABD'lilerin Türk-Sovyet ilişkileri hakkında hazırladığı raporlarda Amerikalıların Sovyetlerin Ankara'ya oluşturduğu tehditten duyduğu kaygı sürüyordu. Bu kapsamda Amerikan bakanlıkları konuya ilişkin kapsamlı politika önerileri sunmaya devam etmiştir. Ne var ki Türkiye'deki rejimin demokratik olup olmaması ya da Türkiye'nin çok partili hayata geçiş yapmış olması bahis konusu bile yapılmamıştır. ABD, otoriter bir rejimle İnönü liderliğinde yönetilen Türkiye'ye İkinci Dünya Savaşı sırasında askeri malzeme yardımında bulunmuştur. ABD'nin Türkiye'ye ilişkin yardımları, savaştan sonra da sürmüştür.¹⁰² Bu durum ABD'nin

¹⁰¹ **Ibid.**, p. 2-4.

¹⁰² ABD ile Türkiye arasında imzalanan, Türkiye'ye askeri teçhizat ve yardım yapılmasını öngören *Ödünç Verme – Kiralama Antlaşması* esas olarak hibe değil kredi vermek suretiyle borç sistemine dayanıyordu. ABD, ilk olarak savaş sırasında, 11 Mart 1941 yılında imzalanan 4 yıl süreli antlaşmanın ardından 23 Şubat 1945 tarihinde benzer nitelikli bir antlaşma imzalandı. Türkiye'nin çok partili hayata geçişinden sonra gerçekleştireceği ilk yerel seçimlerden 6 gün önce, 20 Mayıs 1946'da kabul edilen kanunla ise (Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile ABD Hükümeti Arasındaki Ödünç Verme ve Kiralama ve Mutalebelere Müteallik Anlaşmanın Onanması Hakkında Kanun) Türkiye, Antlaşmanın yürürlüğünü takiben 30 gün içinde ABD'ye 4,5 milyon Amerikan Doları ödemeyi taahhüt etti. Buna karşılık ABD'lilerin yaptıkları silah ve teçhizat yardımları Türkiye'nin sahipliğine geçmiş oluyordu: Resmi Gazete, "Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile ABD Hükümeti Arasındaki Ödünç Verme ve Kiralama ve Mutalebelere Müteallik Anlaşmanın Onanması Hakkında Kanun", (25.05.1946), s. 6316.

Türk demokrasisine ilişkin kaygı taşımadığına yönelik bir gösterge olarak kabul edilebilir.

Böylece iki tarafta Sovyetler ve ABD olmak üzere iki kutuplu dünya düzenine ve Soğuk Savaş'a varacak olan süreç başladı. Türkiye, coğrafi ve stratejik konumu nedeniyle ABD açısından Sovyetlere karşı mutlaka desteklenmesi gereken bir ülke olarak öne çıktı. 1947 yılının Mart ayında *Truman Doktrini* olarak bilinen, ABD'nin Türkiye'ye 150 milyon Amerikan doları tutarında askeri yardım yapmasını öngören teklifin Başkan Truman tarafından Kongre'de okunması ve Kongre tarafından onaylanmasına varan süreç yaşandı.

Türkiye ile ABD arasında uzun yıllara dayanacak müttefiklik ilişkisinin temelleri Rus karşıtlığı temelinde atılıyordu. Diğer yandan Türkiye'nin, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda Müttefiklerden yana aldığı tutum, onu yeni kurulacak olan Birleşmiş Milletler örgütünün kuruluşunda üye olarak yer almasını sağlamıştı. Türkiye, bu çerçevede Birleşmiş Milletler örgütünün kuruluş konferansına katılabilmek için gerekli ön şartları yerine getirmiş ve 23 Şubat 1945'te Almanya ve Japonya'ya savaş ilan etmişti. Ne var ki bu durum sembolik bir ilandan ibaretti. Türk askeri hiçbir zaman gerçek anlamda cephede savaşmamıştı.

19 Haziran 1945 tarihinde İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Esat Sümer'e Türklerin 7 Haziran taleplerini müzakere etmeyi dahi reddetmesinin yerinde bir tavır olduğunu belirtti. İngilizlerin ve Amerikalıların, Ruslara yapacakları ortaklaşa bir uyarıya itirazı olup olmayacağını sordu. Sümer, tam tersi böyle bir gelişmeden memnun olacaklarını, ABD'nin böyle bir girişime katılmasını umduklarını ifade etti. İngilizler 18 Haziran'da ABD'ye gönderdiği mesajda, konunun ele alınacağı Potsdam Konferansı öncesinde Sovyetlerin Türklere iletmiş taleplerine karşı ortak tutum alınması gerektiğini yönünde görüş bildirdi.¹⁰³ ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 20 Haziran 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta İngilizlere katıldığını belirtti. Amerikan Büyükelçi, telgrafında ABD'nin konuya olan ilgisini Ruslara bildirmesi gerektiğini savunmuş, 7 Haziran taleplerinin Sovyetler Birliği'nin saygılı olmasını istedikleri ilkelere aykırı düştüğünü ifade

¹⁰³ Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, s. 169.

etmişti. Wilson, Potsdam konferansından önce Rusların silahlı bir saldırıda bulunmalarını beklemediğini ifade etse de, Amerikalıların Rusları kesin bir dille uyarması, durumun kontrolden çıkmasını engelleyecek ve bir çözümün bulunmasına katkı sağlayacaktı.¹⁰⁴

7 Haziran 1945 taleplerinin ardından Türkiye'nin Washington Büyükelçisi Hüseyin Ragıp Baydur, Amerikan Dışişleri Bakanı Yardımcısı ve aynı zamanda Bakan Vekili olan Joseph C. Grew'u ziyaret etti. Amerikalı diplomat, Ruslar karşısında Türklere destek vermekten kaçınıyordu. ABD, Rusların taleplerinde tehditkâr bir unsur sezmiyordu. Bu görüşmeleri dostane nitelikte karşılıklı bir görüş alışverişi olarak değerlendiriyordu. Baydur, Amerikalı diplomata Rusların kendilerinden Boston ve San Francisco'yu istemeleri halinde bunu yine görüş alışverişi mi sayacaklarını sorması üzerine Grew, bunu elbette kabul etmeyeceklerini fakat Rusların Türkiye'ye karşı açıkça bir talepte dahi bulunmadıklarını ifade etti. Daha önce belirtildiği üzere Ruslar 7 Haziran taleplerini resmi bir nota ile değil sözlü olarak iletmışlerdi. Türk Büyükelçi Baydur, Grew ile görüşmesinde Türkiye'nin bir karış toprağını bile vermeyeceğini ve Rusların zorla almaya kalkışması halinde savaşıacaklarını belirtti. Bu durumun San Francisco değerlerini yıkacağını savundu. Grew, görüşmede Amerika'nın duruma kayıtsız olmadığını, Başkan Truman'a Potsdam toplantısında konuyla ilgili görüşmelerde kullanması için gerekli tüm bilgilerin verildiğini ifade etti. Konunun Truman ve Stalin arasında bire bir görüşülmesinin, o sırada Moskova nezdinde yapılacak bir girişimden daha etkili olacağını savundu. Baydur ise bu görüşe katılmadığını belirtti, konferanstan önce bir girişimde bulunulması halinde konferansta daha kolay sonuç alınabileceğini savundu. Buna karşılık Grew, Türk Büyükelçisi'ne ABD'nin hem Türkiye'nin hem de Sovyetler Birliği'nin dostu olduğunu ifade etti.

Aynı konu, ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı ve Bakan Vekili Grew ve İngiltere'nin Washington maslahatgüzarı John Balfour'un 18 Haziran 1945 tarihli Washington'da gerçekleştirdiği görüşmede de ele alındı. Bu görüşmede İngilizlerin Türklere destek çıkma eğiliminde oldukları ve Sovyetlere İngilizler tarafından yapılacak bir uyarının ABD tarafından da yapılması taraftarı oldukları görülmektedir.

¹⁰⁴ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 49.

İngilizler, Türk Hükümeti'nin itirazı olmaması halinde, bu uyarının Potsdam Konferansı'ndan önce, İngiliz-Amerikan ortaklığında kesin bir dille Ruslara yapılması gerektiği yönünde görüş bildirdi. Amerikalı Dışişleri Bakan Yardımcısı ise, bu tip bir uyarının Bakanlıklarınca gerektiği kadar incelenmeden yapılamayacağını, önce o sırada süren San Francisco Konferansı'nın bitmesinin beklenmesinin daha uygun olacağını, 23 Haziran'da bitmesi öngörülen konferanstan sonra Potsdam Konferansı'na kadar uyarıyı yapmak için yeterli zaman kalacağını belirtti.¹⁰⁵ Bu söylem kuşkusuz Amerikalılar açısından bir zaman kazanma taktiği idi. Amerikan hükümeti, Potsdam konferansı öncesinde Sovyetlere karşı bir uyarıda bulunmayacaktı.

ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı Grew, 23 Haziran 1945 tarihinde İngiltere'nin Washington Büyükelçiliği'ne çektiği telgrafta Amerikan Hükümeti'nin konuya ilişkin tutumunu belirtti. Buna göre ABD, Yalta'da üzerinde uzlaşılan temeller üzerinde Boğazlar konusunu Potsdam'da müzakere etmeye hazırды. Amerikalılara göre Ruslar bu toplantıda taleplerini belirteceklerdi. ABD Dışişleri Bakanlığı, Molotov ile Sarper arasındaki görüşmelerin dostane bir biçimde gerçekleştiğini ve nabız yoklama niteliği taşıdığını savundu. Buna göre Rusların zemin yoklama ve ağız arama girişimlerine karşı Moskova'ya yapılacak bir uyarı fazla erken olacaktı. Amerikalılar, Rusların Türklerden herhangi bir resmi talepte bulunmadıklarının altını çizdi ve İngilizlerle Amerikalıların ortaklaşa yapacakları bir uyarının 7 Haziran görüşmesine gereğinden fazla önem verme anlamına geleceğini ifade etti. Bu durum, Üç Büyükler toplantısı için de kötü bir örnek oluşturacaktı. Amerikalıların böyle bir durumda Potsdam Konferansı öncesi Sovyetlerle olan ilişkilerin gereksiz yere gerileceğine inandığı görülmektedir. ABD, Molotov'un Türk Büyükelçi ile gerçekleştirdiği görüşmelere ilişkin Sovyetler nezdinde özel bir girişimde bulunmaya gerek duymuyordu. ABD Dışişleri Bakanlığı, Ankara'daki Büyükelçisi'ni de benzer şekilde bilgilendirdi. Bakanlık, Wilson'a ABD'nin 7 Haziran görüşmelerini nabız yoklama amacı taşıyan, dostane ve tehditkâr tutumdan uzak olarak değerlendirdiğini Türk makamlarına iletmesi talimatını verdi. ABD Dışişleri Bakanı Yardımcısı Grew, talimatına eklediği notta Wilson'dan Türklerin kendisini sıkıştırması halinde,

¹⁰⁵ Joseph C. Grew, **Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945**, Boston, Houghton Mifflin, 1952, p. 1469-1473.

kendilerine Potsdam öncesinde 7 Haziran görüşmesine büyük bir önem atfetmeyi doğru bulmadıklarını iletmesini istedi. ABD'den Türkiye'ye benzer görüşleri içeren telgraf ise 26 Haziran 1945 tarihinde gönderildi. Böylece ABD, Potsdam konferansından önce 7 Haziran taleplerine ilişkin Moskova nezdinde bir girişimde bulunmamış oldu. Amerikan Hükümeti; Türklerin, İngilizlerin ve ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ın tavsiyelerine uymadı. Türk Hükümeti ise ABD'nin bu tutumundan memnun kalmadı. Türk Başbakan Şükrü Saraçoğlu, 2 Temmuz 1945 tarihli görüşmelerinde ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a konuyla ilgili değerlendirmelerde bulundu. Buna göre Ruslar; Boğazlarda üs, Kars-Ardahan'la yetinmeyecek, bunun yanında Ege Denizi'nde de hâkimiyet kurmak isteyeceklerdi. Böylece Akdeniz-Süveyş-Cebelitarık'ı kontrol edebileceklerdi. Başbakana göre, Amerikalılar ve İngilizler Rusları kesin olarak durdurmalıydı. Bu nedenle Amerika ve İngiltere, toplanacak olan Potsdam Konferansı'nda, Sovyetlerin karşısında, kendi ilkelerinden taviz vermemeli ve sert bir duruş sergilemeliydi. Aksi halde Orta Doğu, kademeli olarak Sovyetlerin kontrolüne girecekti. Saraçoğlu, ayrıca dünyanın geleceğini İngilizlerle beraber Amerikalıların belirleyeceğini fakat ağırlığın ABD'de olduğunu belirtti. Türk başbakan ayrıca Rusların 7 Haziran taleplerinin sözlü olarak verildiğine dikkat çekerek, ortada herhangi bir kanıt olmadığından Rusların sert bir dirençle karşılaşmaları halinde bu talepleri hiç yapmamış gibi davranabileceklerini ifade etti.¹⁰⁶

Bu süreçte Türk medyası da Türk – Amerikan ilişkilerinin gelişmesi için çaba gösteriyordu ve bu çaba ABD belgelerinde de yer alıyordu. Savaş zamanında Milli Şef'in dış politikasına uygun yayınlar yapan medya, savaş sonrasında da istisnalar hariç benzer bir eğilim içindeydi. Milletvekili Osman Menteşeoğlu, 7 Mayıs 1945 tarihli bir gazetede Türk-Amerikan ilişkilerine yönelik bir yazı kaleme aldı. Bu yazı, Amerikalı diplomatların dikkatinden kaçmadı.¹⁰⁷ Yazar, Amerikan başkanı Roosevelt'in Mustafa Kemal'i ziyaret etmek istediğini belirttiği mektubuna değindi. Uluslararası ilişkilerdeki kaotik düzen ve patlak veren savaş, buna izin vermemişti. Ne var ki İnönü ile Roosevelt 1943 yılının Aralık ayında Mısır'ın Kahire kentinde

¹⁰⁶ Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, s. 170, 175.

¹⁰⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (17.05.1945), p. 14.

buluşmuş ve Türk-Amerikan ilişkilerini değerlendirme fırsatı bulmuştu. Yazar, yakınlaşma olarak addettiği bu görüşmeden, ABD'nin dünyanın Türkiye'nin de olduğu bölgesinin güvenliğini sağlama konusunda istekli olduğu sonucunu çıkardı. İki dünya savaşı, İngiltere'ye tehdit olacak her saldırının, karşısında ABD'yi bulacağını göstermişti. Amerikan ordularının İkinci Dünya Savaşı'nda Doğu Almanya'da, Prag ve Çekoslovakya'daki cephelere gelmesi bunun göstergesiydi. Orta ve Doğu Avrupa'yı zapt eden Amerikan güçleri, bu bölgede yasal rejimler kurulana kadar insanlığı korumaya devam edecekti. Yazara göre ABD'nin bu savaşta yaptıkları, Birinci Dünya Savaşı'nda yaptığı fedakârlıkları dahi gölgelemişti. Son dönemde yaşanan savaşlar ABD'nin yardımı sayesinde kazanılmıştı. ABD, muhtemelen Avrupa'da düzenin sağlanması için kendisinin bazı ilkelerinin ve medeni dünyanın gerektirdiği prensiplerin muhtemelen uygulanmasını temin edecekti. Yazar, dünya savaşının Amerika'nın izolasyoncu politikalarının yanlışlığını kanıtladığını savundu. Dolayısıyla ABD'nin güvenlik ilkelerini yalnızca Avrupa'da değil, diğer kıtalarda da zorla kabul ettirme gerekliliği ortaya çıkıyordu. Modern savaş hali, önceki jeopolitik nosyonları tamamen alt üst etmişti. Artık her ülke ABD'nin komşusuydu. Bu durum, Amerika'nın her kıtada oluşturulacak güvenlik bölgesi ve dost ülkelerle iş birliği arayışlarını beraberinde getirdi. Yazara göre Amerikalılar Türkiye'ye üç bölgede kesin olarak güvenecekti. Bunlar Orta Doğu, Balkanlar ve Akdeniz bölgeleriydi. Türkiye, yıpranmamış ordusuyla ABD'nin oluşturmak istediği barış düzenine katkı sunmak için üzerine düşeni yapabiliirdi. Yazar, San Francisco'daki Türk heyetinin Amerikan heyeti ile dostça ve yakın temasta olduğunu belirtti. ABD'nin kıtalararası güvenliği zorla dayatacağı belirtilen yazıda, bölgede en büyük desteğin Türkiye'den geleceği vurgulandı. İngiltere'nin Türkiye'nin varlık sebebini ve çıkarlarını kendisininmişçesine koruduğunun altı çizildi. ABD'nin de bir gün aynı çizgiye geleceği savunuldu.¹⁰⁸

Türk medyasında Sovyetlere karşı agresif yazılar kaleme alan Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın ise Rusların Türk Boğazlarına yönelik taleplerinin İngiltere'ye

¹⁰⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (17.05.1945), p. 14. Kaynağında atıf yapılan gazete için blz. Tasvir, 07.05.1945.

ve ABD'ye karşı bir Sovyet saldırısının ilk adımı olduğunu savunsa da ¹⁰⁹ ABD Ankara Büyükelçiliği, Yalçın'ın bu görüşünün, yalnızca kendi düşüncelerini yansıttığını kaydetti.¹¹⁰ Diğer yandan Potsdam konferansında ABD'ye yönelik umutlar yükselmişti. Eski milletvekili Etem İzzet Benice arşiv belgelerine de yansıdığı üzere Potsdam'da ABD Başkanı Truman'ın rolünün hayati olacağını düşünüyordu. Truman'a düşen rolün Atlantik ruhuna uygun, demokratik dünya barışını esas alan, her türlü müdahale ve genişleme arzularını reddeden bir yol tutması olduğu belirtildi:

“(...) harp ümitlerinin, tecavüz ve silahlı tazyik yollarının tamamile tıkanmış olması Atlantik ruhuna uygun bir barışın kazanılması yolunda muhakkak ki başlı başına bir rol ifa edecektir ve bu bakımdan Truman'ın ısrarlı ve aceleci hareket tavrının aşikar bir manası ve hususiyeti vardır.”¹¹¹

Edward Reilly Stettinius, 27 Haziran 1945 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı'ndan istifa etmiş ve Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'ne Amerikan temsilcisi olarak atanmıştı. Türk medya mensubu Ömer Rıza Doğrul, bu süreçte kaleme aldığı bir yazıda arşivlere de yansıyan biçimde Stettinius'un yeni görevinin diğer hiçbir görevle kıyaslanamayacak kadar önemli olduğunu savundu.¹¹² Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın ise yine arşiv belgelerinde değinilen bir yazısında ABD'den sert bir tutum beklediğini açıkça belirtiyordu. Yalçın, Amerika'nın ideallerinin yalnızca lafta kalması halinde insanların umutlarının boşa çıkacağını savundu. Buna göre Amerika'nın özgürlük ilkelerini korumak için yapacağı fedakârlıkların sınırı önemliydi. Bu çerçevede ideallerin korunması için hukuk, adalet ve özgürlük ilkelerini ihlal edenlere karşı gerektiğinde silahlı gücün kullanılacağı Amerikalılarca belirtilmeliydi. Yalçın'a göre Sovyetlerin Baltık devletleri nezdinde Finlandiya'dan Polonya'ya kadar yürüttüğü faaliyetler göz önünde bulundurulmalı ve durum çok daha fazla ciddiye alınmalıydı.¹¹³

Bu süreçte Türk medyası uluslararası ilişkilerdeki her gelişmeye Rus tehdidi üzerinden bakma eğilimindeydi ve bu eğilim Amerikalılar tarafından takip ediliyordu.

¹⁰⁹ Hüseyin Cahit Yalçın, “Boğazlara Dair”, **Tanin**, 19.06.1945, s. 1.

¹¹⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (03.07.1945), p. 63.

¹¹¹ Etem İzzet Benice, “Tanınan ve Tanınmıyanlar!”, **Son Telgraf**, 03.07.1945, s. 1.

¹¹² Cumhuriyet, 30.06.1945.

¹¹³ Hüseyin Cahit Yalçın, “Bolşevik Faaliyet Karşısında Dört Hürriyet ve Atlantik Misakı”, **Tanin**, 05.07.1945.

ABD'nin Japonya'ya atmış olduğu atom bombası dahi bu çerçevede ele alındı. Türk medyasında yer alan kısım, meselenin insani boyutu değildi. Türk köşe yazarları daha çok ABD'nin atom bombasının sırrını Sovyetlere verip vermediği ile ilgiliydi. Bu süreçte birçok Türk köşe yazarı, bombanın formülünün Ruslarla paylaşılmadığını yazdı. ABD Ankara Büyükelçiliği, Türk medyasında atom bombasına ilişkin yayımlanan bu görüşleri Washington'a aktardı. Atom bombasının uluslararası yankıları, Amerikan hükümeti için önem taşıyordu.¹¹⁴ Türk medyasında da ABD'nin icat ettiği atom bombasına yönelik temkinli yaklaşımlar vardı. En olumsuz yönde görüş bildiren gazete dahi bombanın hem iyilik hem de kötülük yapmak için geniş imkanlar sunduğunu savunmuş, Hiroşima'da "11 bin kişinin parça parça olduğunu" Tokyo Radyosu'ndan alıntılanmıştı.¹¹⁵

Bu durum Rus tehdidi altındaki bir diğer Akdeniz ülkesi olan Yunanistan için de geçerliydi. ABD'nin Yunan misyonundan Lincoln MacVeagh, Yunan medyasında Ruslardan algılanan tehdiye ilişkin haberleri Washington'a aktardı. Atom bombasının icadı Yunan medyasında memnuniyetle karşılanmıştı. ABD'nin atom bombasını keşfetmesinin Ruslara karşı caydırıcı bir gelişme olduğu savunuldu. Buna göre ABD'nin Japonya'ya atom bombası atması, Ruslara verilmiş bir mesajdı. Bu bomba, toplumların doğal evrimlerinin dışında bir baskı uygulamak isteyen her ülkeye atılmalıydı. Atom bombası, komünizmin antibiyotiği idi. Yunan *Salonika* gazetesinin 8 Ağustos 1945 tarihli sayısı, antibiyotiğin keşfedilmesini atom bombasının keşfiyle eşdeğer tuttu, ikisinin de insanlığa hizmet ettiğini savundu. Yunan medyasında konuyla ilgili yapılan diğer bir yorumda ABD'nin dünya düzeninin tek başına koruyucusu konumuna geldiği belirtildi. *Vima* gazetesinin 19 Ağustos 1945 tarihli sayısında, dünya pazarlarının ve hammaddelerinin yönetiminin, uluslararası ekonomik ilişkilerin istikrarının ABD sayesinde sağlanacağı, uluslararası yaşamda siyasi ve sosyal devrimlerin ABD'nin kontrolünde gerçekleşeceği savunuldu. Sovyet ekonomisinin dayanaklarının elinden alınması gerektiğini savunan yoruma göre Sovyetler Birliği böylece burjuva demokrasisine geçecekti.¹¹⁶

¹¹⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (23.08.1945), p. 149.

¹¹⁵ Yeni Sabah, 09.08.1945.

¹¹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (29.08.1945), p. 164-165.

Türk medyasında Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'ın, ABD'nin ve İngiltere'nin bombayı kendilerine karşı kullanma tehdidiyle Bulgaristan, Romanya gibi Bolşevik yanlısı rejimleri hizaya getirmesi önerisi ve karşısında Sertel'in cevabı da belgelerde yer buldu.¹¹⁷ Amerikalıların “sol eğilimli” ve “Sovyet sempatzanı” olarak niteledikleri Sabiha Sertel ise Yalçın'ın bu önerisine karşı çıktı. Sertel, bir ülkenin her istediğinde atom bombası kullanması halinde sonucun ne olacağını sorguladı. ABD'nin Türkiye'nin demokrasi anlayışının kendi anlayışına uymadığı gerekçesiyle Türkiye'ye de atom bombası atması halinde Yalçın'ın yorumunun ne olacağını sordu.¹¹⁸

Türk medyası, Amerikalılardan yalnızca kendileri için değil, Rus tehdidi olan diğer bölgeler için de destek talep ediyordu. Bu destek talepleri arşiv belgelerinde yerini aldı. Bu görüşlerden biri, ABD Büyükelçiliğinin, Türk hükümetinin resmi sözcüsü olarak gördüğü milletvekili ve köşe yazarı olan Necmeddin Sadak tarafından dillendirildi. Sadak, İttifak güçlerinin Eksen'den özgürleştirilmiş ülkelerde serbestçe seçilmiş hükümetlerin işbaşına gelmesine yardım edecekleri sözlerinin bir sonuç vermediğini not etse de Amerika'nın ani bir biçimde Bulgaristan'da aksiyon almasına ayrıntısı aşağıda dönemin gazetesinden doğrudan aktarıldığı üzere olumlu yaklaştı:

“(...) Amerikan temsilcisi M. Barnes, Bulgar hükümetine bir nota vererek, on gün sonra yapılacak seçimlerin serbest sayılmayacağını, bu seçimler neticesinde tam demokrat bir hükümet kurulamayacağını ve bundan dolayı Amerikanın Bulgaristanla siyasi münasebetler kuramayacağını bildirmiştir. (...) Amerikanın Bulgaristan'daki bu müdahalesi bir başlangıç olmak bakımından çok manalıdır.”¹¹⁹

Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'ın ise Sovyetlerin Balkanlarda kurmaya çalıştığı Bolşevik rejimlerinin çöküşünün zaman içinde daha belirginleştiğine dikkat çektiği, Washington'a aktarılmaktaydı. Buna göre İngiltere ve ABD'nin, Bolşeviklerin Bulgaristan'daki politikalarına karşı gösterdiği duruş önemliydi. Yugoslav liderler Maçev ve Tito ise el ele vermiş, Bolşevik etkisinden kurtulmak için faaliyetler

¹¹⁷ Hüseyin Cahit Yalçın, “Atom Bombası Münasebetile Bir Düşünce”, **Tanin**, 09.10.1945, s. 1.

¹¹⁸ Sabiha Sertel, “Hitlerin Ne Günahı Vardı?”, **Tan**, 10.10.1945, s. 1.

¹¹⁹ Necmeddin Sadak, “Bulgar Seçimleri Sonucundan Amerika'nın Kuşkulması”, **Akşam**, 18.08.1945, s. 1, 2.

yürütüyordu.¹²⁰ CHP'nin önde gelen isimlerinden Nihat Erim ise ABD Ankara Büyükelçisi ile yaptığı temaslarda Amerika'nın ve İngiltere'nin Rusları durdurmak için anlaşmaları gerektiğini ifade ediyordu.¹²¹

2.2.4. Amerikan *Missouri* Zırhlısının İstanbul'a Gelişi

ABD Başkanı Truman, kendi hükümetinin Dışişleri Bakanı ile 4 Mart 1946 tarihinde yaptığı olağan görüşmede İran konusunu ele aldı.¹²² ABD Başkanı, bu görüşmede Rusların İran'da asker bulundurmaya devam etmesine karşı çıkılması gerektiğini belirtti. Moskova, İran'daki askerlerini en geç 2 Mart'a kadar çekmeye söz vermişse de bu sözünü tutmamıştı. Bunun üzerine ABD, 6 Mart 1946 tarihinde Ruslara, İran'daki duruma tepkisiz kalamayacaklarını belirtti. Ruslardan askerlerini İran'dan derhal çekmelerini talep etti.

Amerikalılar aynı gün yaptıkları bir diğer açıklamayla Türklerin Washington Büyükelçisi Münir Ertegün'ün cenazesini Mart ayının sonlarında *Missouri* isimli savaş zırhlısıyla Türkiye'ye göndereceğini duyurdu. Amerikalılar böylece hem Sovyetleri kışkırtmadan Akdeniz'e büyük bir zırhlı göndermiş olacaktı, hem de Rusların İran ve Türkiye üzerindeki baskılarına karşı bir adım atmış olacaktı. *Missouri* zırhlısı 5 Nisan 1946 tarihinde İstanbul limanına vardı. Münir Ertegün'ün cenazesini taşımak için dünyanın en büyük zırhlılarından birinin seçilmesi kuşkusuz bir tesadüf değildi.

ABD Başkanı Truman, Missouri'nin İstanbul limanına demir attığı gün Chicago'da yaptığı konuşmada ABD'nin güçlü bir devlet olmasının kendisine sorumluluklar yüklediğini belirtti. Bu sorumluluklardan kaçamayacaklarını ifade etti. Amerikan Başkanı, konuşmasında Yakın ve Orta Doğu'ya da değindi. Bu bölgedeki doğal kaynakların ve ulaşım hatlarının ekonomik ve stratejik açıdan önemli olduğunu vurguladı. Truman'a göre bölgedeki milletler kendilerini tek başına ya da ortaklaşa bir saldırıdan koruyacak güçte değildi. Bu nedenle Orta Doğu bölgesi, bölge dışındaki büyük devletlerin mücadelesine konu olabilirdi ve aniden bir çatışma çıkabilirdi.

¹²⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, "Balkanlarda Çorap Söküğü", **Tanin**, 21.08.1945, s. 1.

¹²¹ Erim, **Günlükler (1. Cilt)**, s. 50.

¹²² Truman, **Memoirs of Harry S. Truman (Vol 2)**, p. 116-117.

Truman, bölge ülkelerinin egemenlik ve toprak bütünlüklerinin baskı ve sızma yoluyla tehdit edilmemesi gerektiğini, BM'nin bu yönde ısrarcı olacağını vurguladı.¹²³

Amerikan başkanının üstü kapalı bir biçimde işaret ettiği ülkeler arasında İran ve Yunanistan ile beraber kuşkusuz Türkiye de bulunuyordu. Truman, bu konuşmasıyla bölgede herhangi bir oldubittiye seyirci kalmayacaklarını Ruslara iletmiş oldu.

Missouri'nin Türkiye'ye gelişi, ABD'nin Sovyetlere karşı Türkiye'yi desteklediği yönünde bir algıya sebep oldu.¹²⁴ Türk medyasında konu ile ilgili çıkan yazılarda büyük bir sevinç yaşandığı görüldü. ABD İzmir Konsolosu Yardımcısı Ellis A. Johnson'ın 1946 yılının Nisan ayına ilişkin hazırladığı raporda *Missouri*'nin gelişinin İzmir'de yarattığı yerel tepkilere yer verdi. *Missouri*'nin gelişi bölgenin ileri gelenleri tarafından heyecanla karşılandı. Öyle ki İzmir'deki işadamları Amerikan Konsolosluluğu'nu arayarak savaş gemisinin İzmir'e de uğramasını talep ettiler.

İzmir'deki devlet görevlileri de benzer şekilde Amerikalı diplomatlara gayri resmi olarak *Missouri*'nin şehirlerine gelmelerinden memnun olacaklarını ifade etti. Konsolosluk raporuna göre Amerikan gemisinin İzmir'e gelmeyeceği anlaşılınca şehrin valisi dâhil 200 kişi, *Missouri*'nin şerefine yapılan törenlere katılmak için İzmir'den İstanbul'a gitti. *Missouri* zırhlısı, İzmir'de yerel basında ve tüm çevrelerde Amerika'ya ilişkin olumlu düşüncelere ve yorumlara sebep oldu. Türkler, *Missouri*'nin gelişini ABD'nin kendi ülkelerinin toprak bütünlüğüne ilgisinin göstergesi olarak yorumladı.¹²⁵

Yeni kurulan Demokrat Parti'nin lideri Celal Bayar da *Missouri*'nin gelişinin Amerikan milletinin Türkiye'ye karşı asil bir jesti olduğunu belirtti. Bu olayın iki millet arasında yakınlığın, sevginin belirmesine ve artmasına neden olduğunu

¹²³ Fahir H. Armaoğlu, **Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri: Açıklamalı**, Ankara, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1991, s. 75-76.

¹²⁴ Missouri'nin gelişinin Soğuk Savaş kapsamında değerlendirildiği bir çalışma için bkz. David J. Alvarez, "The Missouri Visit to Turkey: An Alternative Perspective on Cold War Diplomacy," **Balkan Studies**, Vol. 15, No:2, 1974

¹²⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.05.1946).

kaydetti.¹²⁶ Dönemin başbakanı, genelkurmay başkanı ve İstanbul valisi Amerikalılara yönelik olumlu sözler sarf etti. 5 Nisan 1946 tarihli *Akşam* gazetesi, “Aziz Dostlarımız, Hoş Geldiniz” manşetiyle yayımlandı.¹²⁷

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 12 Nisan 1946 tarihinde Washington’a çektiği telgrafta Türk Hükümetinin ve Türk halkının Amerikalı donanma subaylarına karşı gösterdiği ilginin o zamana kadarki en dikkat çekici dostluk ifadesi olduğunu belirtti. Wilson’a göre bu durumun nedeni ABD’nin Orta Doğu’daki politikalarının Türklerde yarattığı umuttu. Wilson, hazırladığı analiz raporunda *Missouri*’nin gelişinin Ruslara karşı direnişi teşvik ettiği savundu. Buna göre Bulgaristan’da Sovyetlere karşı direniş canlanmış ve Ortodoks kilisesi Sovyet baskısı karşısında güç kazanmıştı. Wilson’a göre *Missouri*’nin gelişi, beklenenden daha büyük bir coğrafyada Amerika açısından olumlu sonuçlar getirecekti.¹²⁸

2.2.5. Amerikalı Profesörün Türk – Rus İlişkilerine İlgisi

1946 yılının ikinci yarısına gelindiğinde Türkiye’yi Sovyetlere karşı destekleme yönünde eğilimin yalnızca Amerikalı siyasetçilerde değil Amerikan kamuoyunda da yaygınlaştığı anlaşılmaktadır. ABD’nin Kaliforniya Teknoloji Üniversitesi’nde elektrik mühendisliği alanında görev yapan profesör unvanlı bir akademisyen, ABD Dışişleri Bakanlığı’na kendi iradesiyle, gönüllü olarak bir telgraf çekti. Profesör, mesajında 1877 yılında yayımlanan *Westminster Review* isimli derginin Ocak sayısında yayımlanan bir makaleye atıf yapıyordu. Amerikalı akademisyenin Rusların 1800’lü yıllarda Osmanlı devletine yönelik politikalarını ele alan bu makaleyi bakanlıkla paylaşmasının nedeni, tarihsel olayların o dönemin güncel siyasetiyle ilişkili olduğunu düşünmesiydi. Profesörün muhtemelen kastettiği, Rusların Boğazlardaki taleplerinin bugünün meselesi olmadığı, tarihsel bir arka planının bulunduğuydü. Akademisyenin, normalde devlet dairelerine telgraf çekmek gibi bir alışkanlığının olmadığını belirtmesi, uzmanlık alanı siyasi tarih dahi olmayan

¹²⁶ Şahingiray, *Celal Bayar’ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 49.

¹²⁷ Türkkaya Ataöv, *Amerika, NATO ve Türkiye*, İstanbul, İleri yayımları, 2006, s. 179-180.

¹²⁸ Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 101.

bir akademisyenin Türk – Amerikan ve Türk-Rus ilişkilerine duyduğu hassasiyeti göstermesi açısından önemlidir.¹²⁹

Japonya'nın 2 Eylül 1945 tarihinde teslim olmasından 12 Mart 1947 tarihli *Truman Doktrini*'ne kadar geçen sürede Amerikan kamuoyunun düşünceleri büyük bir hızla değişti. Bu değişim Ruslara ilişkindi. Amerikan kamuoyu Rusların Hitler orduları karşısında İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazilere karşı savaşmış olmasından etkilenmişti. Rusların cesurca davranmaları ve dayanıklılıkları Amerikalıların takdirini kazanmıştı. Ne var ki bu tutum, zaman içinde Rus dostluğundan Rus düşmanlığına doğru evirildi. Demokratik bir ülkede kamuoyu algısı bir gece içinde değişmez. Bu değişim kademeli olarak yaşanır. Nitekim Amerika'da bu değişim İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra birdenbire yaşanmadı. Amerika'nın barışın tesis edilmesine yönelik arzusu yoğun olduğundan bir de Ruslarla gerginlik yaşanması tercih edilmiyordu. ABD'nin Almanya ile savaşın sonuna gelindiği 1945 yılının Mayıs ayında 68 birliğinde toplam 3,5 milyon askeri silahaltındaydı. 149 da hava birliği bulunuyordu. 1946 yılının Mart ayına gelindiğinde ABD'nin yalnızca 400 bin askeri kalmıştı. Benzer şekilde 1947 yılının Ocak ayında Amerikan Kongresi'nin 80. toplantısında başkanın bütçesi 41 milyon dolardan 31,5 milyona indirildi. Savaş Bakanı ve Donanma Bakanı, bütçedeki bu kısılmayı eleştirdi. Savaş Bakanı, bu düşüşün Amerika'nın Japonya'dan ve Almanya'dan askerlerini çekmesine neden olabileceğini belirtti. Donanma Bakanı da Amerika'nın deniz gücünün zarar görebileceğini kaydetti. Bütçedeki bu düşüş Sovyetlerin Avrupa üzerindeki baskısını artıracaktı. Fakat ABD'nin ılımlı tutumu fazla sürmedi. Bu politika bir gecede değişmediyse de Rusların pozisyonu göz önüne alındığında Amerikan dış politikası kademeli olarak yeniden düzenlendi.¹³⁰

2.2.6. Amerikalı Diplomatin Gözünden Rus Taleplerinin Türk Toplumundaki Yansımaları

19 Mart 1945 tarihinde sinyallerini güçlendiren Sovyet tehdidi Türk toplumunda geniş bir yankı uyandırdı. Türk hükümetinin, Rusların 7 Haziran

¹²⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.08.1946).

¹³⁰ Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, p. 31-32.

taleplerini resmi olarak kamuoyuna duyurmamasına rağmen toplumun tüm kesimleri gelişmelerden medya ve kulaktan kulağa konuşmalar yoluyla haberdardı.

ABD'nin İzmir Konsolos Yardımcısı Ellis A. Johnson'ın hazırladığı rapora göre SSCB ve Türkiye arasındaki ilişkiler İzmir'de toplumun tüm katmanlarında ana konu haline gelmişti. Buna göre Türkler, İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin'in, 25 Şubat 1946'da Türklerin ve Sovyetlerin dostça ilişkiler geliştirmesi yönündeki arzusunu ve Türkiye'yi SSCB'nin bir uydusu olarak görmek istemediğini belirttiği konuşmasını takdir ve coşkuyla karşılamıştı. İzmirli yerel işadamlarının birçoğu ise Batı demokrasileri ile SSCB arasında bir savaşın çıkma ihtimalinden bahsediyordu. Türkiye'nin de bu savaşta yer alması kaçınılmazdı ve bu Türkiye için felaket anlamına geliyordu. Benzer şekilde profesyonel sınıflar, memurlar ve özellikle genç kuşaklar da savaşı kaçınılmaz görüyordu. Toplumdaki genel kanağe göre SSCB, ABD ve İngiltere, uluslararası problemlere ilişkin duruşlarında çok ileri gitmişlerdi. Artık hiçbir taraf zarifçe geri adım atacak durumda değildi. ABD'nin İzmir misyonunda görevli bir diplomatla görüşen yüksek mevkideki bir devlet memuru, Sovyet liderlerine uygulanan yatıştırıcı politikaların, zamanında Hitler'e uygulananlar gibi başarısız olduğunu iddia etti. Geçen iki yüzyılda Türklerin Ruslarla 7 kez savaştıklarını belirten memur, Rusları kendilerini güçlü hissettikleri bir sırada yatıştırmaya çalışmanın boşuna olduğunu ifade etti. Buna göre geriye kalan tek yol Batılı demokrasilerin "şımartılmış tosuncuğunu" fiziki olarak cezalandırmasıydı. Memura göre Türkiye, SSCB'ye karşı yürüteceği silahlı bir çatışmada İkinci Dünya Savaşı'nda acı çekmiş herhangi bir ülkeden çok daha fazla acı çekecekti. Hayatta kalacak olan Türkler ise en azından birkaç on yıl boyunca sinir harbi yaşamadan barış içinde yaşayacaklardı. Bu durum, siyasetin merkezinden görece olarak uzakta, İzmir'de yaşayan bir memurun dahi kafa olarak kendini Sovyetlerle olası bir savaşa hazırladığını göstermesi açısından önemlidir.¹³¹

Amerikalı diplomatların İzmir'de edindikleri istihbarata göre Sovyet Ankara Büyükelçiliği, 1945 yılının Aralık ve 1946 yılının Ocak aylarında Türkiye ile İngiltere arasındaki ittifak anlaşmasının feshedilmesi ve SSCB ile yeni bir ittifak anlaşması

¹³¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.03.1946), p. 566.

yapılması yönünde baskı oluşturmuştu. Türkiye ise bu talebi reddetmiş, kendilerinin İngiltere ile hali hazırda olan ittifak anlaşmasının Sovyetlerle bir ittifak anlaşması imzalanmasına engel olmadığını ifade etmişti.¹³² Amerikalı diplomat, raporunda İzmir’de halk arasında dolaşan söylentilere de yer verdi. Buna göre 1939 yılından beri İzmir’de bulunan ordunun bir bölümü 1946 yılının Mart ayının başlarında Gelibolu’ya hareket etmişti. Ayrıca Cumhurbaşkanı İnönü, birkaç hafta önce gizlice Çanakkale’ye gitmişti. Milli Şef, genç subaylarla yaptığı toplantıda, olası bir Sovyet saldırısının gerçekleşmesi halinde ülkenin o cepheden çok şeyler beklediğini belirtmiş, Türk güçlerinin Sovyet saldırısına kısa bir süre için dayanabilmeleri halinde, savaşın kısa zamanda İngiliz - Sovyet savaşına dönüşeceğini ifade etmişti. Ayrıca bu süreçte Türk güçleri tarafından herhangi bir provokasyon yapılmaması gerektiğini vurgulamıştı.¹³³

Süreç içinde Milli Şef başta olmak üzere Türkiye’nin siyasi eliti, Sovyet tehdidi karşısında ABD ve İngiltere ile ilişkilerine vurgu yapıyordu. Bu durum, Amerikalıların dikkati çekiyordu. Cumhurbaşkanı İnönü, 10 Mayıs 1946 tarihli CHP İkinci Olağanüstü Kurultayı’ndan önce yaptığı açıklamada Türkiye’nin BM’nin önemli üyelerinden biri olduğunu, İngiltere’nin tartışmasız bir müttefiki olduğunu ve ABD’nin yakın dostu olduğunu belirtti. Doğrudan komünizm vurgusu yapmasa da Türkiye’de kökü dışarıda olan siyasi partilerin kurulmasına izin verilmeyeceğini vurguladı. Milletvekili Nihat Erim de benzer değerlendirmelerde bulundu. Erim, CHP’nin İnönü’nün belirlediği dış politikayı uyguladığını ifade etti. Buna göre Türkiye; ABD ve İngiltere’ye sıkıca bağlıydı. İngiltere ile model ortaklık ilişkisi bulunuyordu. Amerikalılarla ise yenedünya düzeninin büyük gücü ve yüksek ahlaki değerleri temsil eden milleti olmasından ötürü ilişkileri bulunmaktaydı. Erim, Türklerin ve Amerikalıların temelde karakterlerinin benzediğini belirtti. Türkiye’nin BM Örgütünde İngiltere’ye ve ABD’ye yardım için her türlü fedakârlığı yapabileceğini belirtti.¹³⁴ Amerikan Büyükelçi Wilson’a göre İnönü böylece tüm

¹³² Türk yetkililerin kendilerine bu yönde bir baskı yapıldığını açıkladıkları açıklanmış, resmi bir kayıt bulunmamaktadır.

¹³³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.03.1946), p. 567.

¹³⁴ Ulus, 11.05.1946

dünyaya ve Sovyetlere bir mesaj vermek istemişti. Buna göre Türkiye, umutlarını ABD'ye, İngiltere'ye ve BM Örgütü'nün başarısına bağlamıştı.¹³⁵

2.2.7. İngiliz Dışişleri Bakanından Türkiye'ye İkinci Açık Destek

İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, 21 Şubat 1946 tarihindeki konuşmasında Rus talepleri karşısında Türkiye'ye açıkça destek çıkmıştı. Bevin, desteğini yinelediği 4 Haziran 1946 tarihinde İngiliz parlamentosunda yaptığı konuşmada Montrö Sözleşmesi'nde bir revizyon yapılması gerektiğini değerlendiriyordu. Bevin, konuşmasında özellikle Türkiye'nin gerçek bağımsızlığını zayıflatacak ya da onu bir uydu devlete dönüştürülmesi konusunda endişeli olduklarını belirtti. Bu yönde herhangi bir adım atılmasını ve anlaşmaya varılmasını önleyeceklerini ifade etti. Bevin, Türkiye'nin bağımsızlığı konusundaki ilkelerini belirtti ve bunların üzerinde uzlaşılacak maddeler olduğunu savundu. Sovyetlerin ticari gemilerini dünyanın tüm denizlerinde görmek istediklerini belirtti. Kendilerinin yani İngiliz gemilerinin de Baltık denizinde yüzdüğünü ifade etti. Fakat orada bir üsse ya da limana sahip olmadıklarını kaydetti. Aynı şekilde İngiliz gemilerinin Odesa'ya, Karadeniz'e ve Köstence'ye serbestçe gideceklerini belirtti. Bevin, bu bölgelerde de bir üs istemediklerinin altını çizdi. İngiliz bakan, İngiliz hükümetinin hedefinin denizcilikte ve ticarete serbest dolaşım olduğunu kaydetti. Bu nedenle üstlenecekleri tüm sorumluluklarda barış kulübünün üyelerine eşit bir mesafede ve özgürlük temelinde yaklaşacaklarını ifade etti. İngiliz bakan, bu tavrın tüm taraflarca paylaşılması halinde, üs konusundaki şiddetli taleplerin azaltılabileceğini savundu.¹³⁶

İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi, Bevin'in Avam Kamarası'nda gerçekleştirdiği ve Türk – Rus ilişkilerine değindiği bu konuşmasından birkaç gün önce ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson'la görüştü. Bu görüşmenin içeriği ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ın 10 Haziran 1946 tarihinde Washington'a çektiği telgrafa yansdı. Buna göre İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin, Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmasından önce İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi'nden bir mektup

¹³⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (13.05.1946), p. 632.

¹³⁶ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", June 4 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-06-04a.1825.5> , 3 Kasım 2017.

almıştı. Bu mektuba göre İngiltere'nin Moskova Büyükelçisi, Sovyet lider Josef Stalin'le bizzat görüşmüştü. Stalin, özel olarak Türkiye'nin adını zikretmemişse de Rus gemilerinin Karadeniz'de tam bir serbestiye sahip olması gerektiğinden bahsetmişti. İngiliz Büyükelçi bunun üzerine Stalin'e Potsdam Konferansı'nda kararlaştırılan Montrö Sözleşmesi'nde revizyon mutabakatını hatırlattı. Stalin ise Ruslara Akdeniz'in herhangi bir yerinde bir üs verildiği takdirde Boğazların bir önemi kalmayacağını belirtti. Bu durum, Stalin'in esas niyetinin Potsdam konferansında üzerinde durduğu Boğazların güvenliğinden çok, Orta Doğu bölgesinde etkili olabilecek bir üs temin etmek olduğunu göstermektedir. İngiltere'nin Ankara Büyükelçisi'ne göre İngiliz Dışişleri Bakanı Bevin'in konuşmasında Türkiye'nin bağımsızlığına yönelik vurgusu yapmasının sebebi bu mektuptu. Bevin, aynı konuşmada İngiltere'nin Baltık denizindeki denizcilik faaliyetleri olduğunu fakat orada bir üsse sahip olmayacağını vurgulamıştı. İngiliz Büyükelçi'ye göre bu ifadenin sebebi de aynı mektuptu.¹³⁷

2.2.8. Sovyet Talepleri Karşısında İngiltere'nin ve ABD'nin Politikalarındaki Farkın Nedeni

Türkiye'nin Sovyetlerden algıladığı tehdit, İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda değil henüz savaşın başında ortaya çıkmıştı. Bu durum savaşın başından itibaren Türkiye'nin dış politikasına yansımıştı. Ne var ki savaş sonrasında askeri zaferler kazanmış olan Rusların taleplerini Türkiye'ye doğrudan iletilmesiyle tehdit farklı ve Türkler açısından daha kritik bir boyut kazandı. Sovyetlerin, savaş sonrasında Türkiye'den Boğazlarda üs, Doğu Anadolu bölgesinden toprak ve Montrö sözleşmesinde ABD-İngiltere olmaksızın ikili (Türk-Sovyet) müzakereler yoluyla revizyon yapılmasını talep ettikleri görülmektedir. Türkiye ise bu taleplerden yalnızca Montrö sözleşmesinde değişiklik konusunda görüşmeyi kabul etmiştir. Ne var ki bunu da Rusların istediği gibi ikili müzakere yoluyla değil, ilgili tüm tarafların da katılacağı bir konferans yoluyla görüşebileceğini belirtmiştir. Üs ve toprak taleplerini ise başından itibaren kesin bir dille reddetmiştir.

¹³⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.06.1946), p. 695.

Bu süreçte Rus tehditlerinin ortaya çıkmasıyla beraber ABD'nin ve İngiltere'nin desteğini almaya çabalayan Milli Şef yönetimi İngiltere'den sürecin başından itibaren destek görmüştür. Diğer yandan ABD, 7 Haziran'ın hemen ardından Türkiye'ye açıkça destek vermekten kaçınmıştır. Amerikalılar, İngilizlerin yaptığı gibi Potsdam'dan önce Rusların taleplerine karşı çıkan bir nota vermeye yanaşmadı.

Diğer yandan Amerikan hükümeti Potsdam'da Rusların Boğazlarda üs taleplerine karşı çıksa da toprak taleplerinin Rusların ve Türklerin kendi aralarında bir mesele olduğunu savundu. Ne var ki yaklaşık 6 aylık bir süreç içinde ABD'nin de İngiltere'ye katıldığı, Türkiye'yi Sovyet baskılarına karşı açıkça desteklemeye başladığı görülmektedir. Bu süreçte Türkiye'nin başta ABD ve İngiltere ile olan ilişkileri gelişme gösterdi. Türkiye'nin savaş sırasındaki birincil muhatabı İngiltere iken, savaş sonrasında ABD'nin yükselen bir güç olarak ortaya çıktığı görülmektedir. Bu durum, Türkiye'deki karar vericiler tarafından da tespit edilmiş, Sovyetler karşısında destek arayışları ABD nezdinde artarak devam etmiş, diğer yandan İngiltere'den de benzer destek arayışları sürmüştür.

İngiltere, savaşı kazanan tarafta olmasına rağmen 19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın ilk yarısına kadar sürdürdüğü süper güç pozisyonunu, kademeli olarak kaybetmiş ve yerini ABD'ye bırakmıştır. İngiltere'nin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında uluslararası siyaseti ABD'ye rağmen tasarlama eğilimi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında tekrarlanmamış ve oluşan boşluğu ABD doldurmuştur.

İngiltere'nin ve ABD'nin Potsdam konferansı öncesinde ve Sovyetlerin Türk taleplerine verdiği reaksiyonların BM'nin ilkeleri ve kuruluş felsefesi gibi unsurlardan ziyade tamamen reel politik çerçevesinde şekillendiği görülmektedir. Bu kapsamda İngiltere'nin ve ABD'nin verdiği tepkiler farklılık göstermiştir. Türkiye, Rus talepleri karşısında, ilk andan itibaren İngiltere'den belirgin bir destek görmüş, diğer yandan ABD konuyu görmezden gelmiş, Sovyetlerin açıkça dillendirdikleri toprak taleplerini dostane bir fikir alış-verişi olarak yorumlamayı tercih etmiştir. İki ülke arasındaki yaklaşım farkının anlaşılmasında, İngiltere'nin o tarihte halen sömürgesi durumunda bulunan Hindistan'a ulaşan deniz ve kara yollarına karşı tehdit algılaması açıklayıcı olabilir. Ayrıca Ortadoğu'nun Türkiye'den ve İran'dan başlamak üzere Sovyetlerin

denetimine girmesi, hidrokarbon rezervleri açısından oldukça zengin olan kaynakların Rusların hâkimiyetine geçmesi anlamına gelmekteydi.

Milletvekili Necmeddin Sadak, Boğazlar meselesindeki gerilimin sorumlusu olarak Rus-İngiliz rekabetini işaret etti. ABD Ankara Büyükelçiliği, Sadak'ın bu görüşünün Türkiye'nin resmi görüşünü yansıtabileceği sonucuna vardı.¹³⁸

Türkiye, İngilizlerin stratejik çıkarları açısından kritik bir bölgeydi. İngilizler, Almanya'ya, İtalya'ya ve Sovyet Rusya'ya karşı Orta Doğu'daki pozisyonunu korumak için Türkiye'ye önem veriyordu.¹³⁹ İngiltere'nin Akdeniz ve Boğazlar konusundaki geleneksel dış politikasının süreç içinde geçirdiği değişim, 1945 sonrasında anlamak için önem taşımaktadır. İngiltere'nin 19. yüzyıldan itibaren askeri ve ekonomik açıdan gerileyen Osmanlı Devleti'ni Ruslara karşı koruma eğilimi içinde olduğu görülmektedir.

Bu eğilim, 1854 yılında Kırım savaşı ile ifadesini bulmuş, İngilizler Fransızlarla beraber Osmanlıların yanında Ruslara karşı savaşmış ve cephede askerlerini kaybetmişlerdir. Boğazlar, Akdeniz ve Orta Doğu, 1858 yılından itibaren Hindistan'da kontrolü sağlayan ve ülkeyi sömürgeleştiren İngiltere için stratejik bir önem taşımıştır. Ne var ki İngiltere'nin 1877-1878 Osmanlı – Rus Savaşı ile Osmanlı Devleti'nin kaçınılmaz olarak çöküşünü ön görmesi ve 1878 Berlin Antlaşması ile Osmanlı'nın himayesindeki Kıbrıs Adası'na fiilen yerleşme hakkı elde etmesi, Boğazların önemini İngilizler nezdinde görece olarak azaltmıştır. İngiltere 1882 yılında yine Osmanlı himayesindeki Mısır'ı işgaliyle ise Akdeniz'deki konumunu pekiştirmiş ve Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı savunma siyasetini kademeli olarak terk etmiştir. Öyle ki hiçbir zaman yürürlüğe girmese de, İngiltere 1915'te Ruslarla yaptığı gizli anlaşmada Boğazları kendi eliyle Rus egemenliğine bırakmıştır.

Diğer yandan İngilizler Orta Doğu'dan tamamen feragat etmemişler, henüz Birinci Dünya Savaşı devam ederken imzaladıkları Sykes-Picot, San Remo antlaşmalarıyla Osmanlı'nın hidrokarbon açısından zengin bölgelerini kendi nüfuz

¹³⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (03.08.1945), p. 120.

¹³⁹ Elisabeth Barker, **British Policy in South-East Europe in the Second World War**, London, Macmillan, 1976, p. 3.

alanlarına katma eğilimi göstermişlerdir. Keza Osmanlı Devleti'nin dağılmasından sonra Orta Doğu'da belirgin bir İngiliz etkisi sürmüştür, bölgenin sınırlarının çizilmesinde İngiltere önemli bir rol oynamıştır. İngilizler, Birinci Dünya Savaşı sonrasında asker yetersizliği nedeniyle Türklere karşı silahlı mücadelenin yürütülmesinde Yunan ordusunu taşeron olarak kullanmak istemiş ve Akdeniz'deki kontrolünü pekiştirmek adına üzerinde her zaman hâkimiyet kurabileceği Yunanistan'ı, İzmir bölgesini ve Anadolu'yu işgale teşvik etmiştir. Ne var ki Yunanlılar, 16 Mayıs 1919'da başlayan Anadolu'yu işgal girişimlerinin sonucunda Türklere yenilmiş ve İngilizlerin Anadolu topraklarına ilişkin planları gerçekleşmemiştir. Türkiye'nin yürüttüğü Milli Mücadele sonrasında, Musul'un topraklarının yeni Türkiye'ye katılmasına karşı bir direnç gösteren İngiltere, Musul'un Misak-ı Milli sınırları içinde olmasına rağmen Türkiye'ye verilmesini engellemiştir.

1930'lu yıllardan itibaren Almanya'nın ve İtalya'nın agresif dış politikaları Türkiye ve İngiltere'yi birbirine yaklaştırmış ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde, 1939 yılında iki devletin ve Fransa'nın katılımıyla üçlü bir ittifak antlaşması imzalanmıştır. İngilizlerin savaşın sonlarına doğru Sovyetlerin Orta Doğu'ya ve Akdeniz'e doğru yayılmasına yönelik tehdit algılarının, Yalta Konferansı'nda pekiştiği görülmektedir.

Sovyetler Birliği'nin savaş sonrasında Orta Doğu bölgesinde iki ana hedefi olduğu belirginleşti. Bunlardan birincisi bölgede Rus varlığının artırılmasıydı. Bu hedef siyasi mevcudiyet ya da uluslararası antlaşmaların Ruslar lehine düzenlenmesiyle başarılabilirdi. İkinci hedef ise bölgedeki İngiliz etkisini tamamen ortadan kaldırmak olmasa da belirli ölçüde zayıflatmaktı. Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'un 1945 yılının Eylül ayında Londra'da Üç Büyükler Dışişleri Konferansı'nda söyledikleri bu açıdan önemlidir. Molotov, Rusların İran'daki askerlerini çekmesine karşılık, İngiliz askerinin Mısır'dan ve Filistin'den çekilmesini istemişti.¹⁴⁰

Böylece İngiltere açısından Sovyetlerin Orta Doğu'ya yayılmasının önüne geçmek için Türkiye'nin stratejik önemi dramatik bir biçimde artmıştır. Bu durum,

¹⁴⁰ Jacob Coleman Hurewitz, **Soviet-American Rivalry in the Middle East**, New York, Praeger, 1969, p. 29.

İngilizlerin 7 Haziran 1945 yılında Türkiye'ye yönelik taleplerinin ortaya çıkmasının hemen ardından Türklere destek vermesiyle sonuçlanmıştır. Böylece Milli Şef'in İkinci Dünya Savaşı sırasında, İngilizlerin safında Hitler Almanya'sına karşı savaşmaktan imtina eden dış politikası, Türkiye'ye bu konuda bir bedel ödetmemiş, Sovyet tehdidi karşısında onu yalnızlaştırmamıştır.

İngilizler reel politik anlayışları gereği savaş sonrasında Sovyetlerin karşısında, Türkiye'nin yanında yer almışlardır. Gazeteci Zekeriya Sertel'e göre İnönü, savaş sırasında İngiltere ve Fransa'ya verdiği sözü tutmamasının cezasını çekiyordu. Bu ceza, Rus tehdidi karşısında yalnız kalmaktı.¹⁴¹ Ne var ki Türkiye'nin ceza çektiğine işaret eden bir gösterge bulunmamaktadır. Diğer yandan yalnız da bırakılmamıştır.

ABD'nin bu süreçte tavrı ise İngiltere'den farklı olmuştur. Amerikalılar, 7 Haziran 1945 görüşmesiyle Türkiye'ye yönelik talepleri ortaya çıkan Sovyetleri hedef alan bir tutum takınmaktan kaçınmış, Türkiye'yi desteklememiştir. Amerikan siyasetinin bu yönde şekillenmesinde rol oynayan unsur, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki dış politikasından ziyade savaş sonrası düzende ABD – Sovyet ilişkileri olmuştur. ABD, o sırada Sovyetlerle başlayacak olan ve savaş sonrası siyaseti küresel ölçekte belirleyecek çok boyutlu müzakerelerde kendisi için ikincil öneme sahip bir konu yüzünden karşısındaki ile gerginlik yaşamak istememiştir. ABD, Türkiye konusunu daha ziyade İngiltere'nin ve Sovyetlerin mücadele alanında bir unsur olarak görmüş ve öyle kalmasını istemiştir.¹⁴²

İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'ye yapılan Amerikan askeri yardımlarının dahi İngiltere üzerinden yapılması, ABD'nin Türkiye'yi İngiltere'nin nüfuz alanında gördüğüne işaret etmektedir. İngiltere Başbakanı Churchill, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından ABD'yi aktif olarak Ruslarla mücadeleye teşvik etme eğilimindeydi. Örneğin Amerikan birliklerinin Avrupa'dan çekilmesine karşı çıkıyordu. Buna göre Amerikan askeri ve İngiliz askeri birlikte Rusları Yalta yükümlülüklerine uymaya zorlamalıydı. Yükümlülüklerden kasıt Doğu Avrupa'da özgür seçimlerin gerçekleştirilmesi ve Kızıl Ordu'nun Doğu Almanya'dan

¹⁴¹ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 249-250.

¹⁴² Türkiye Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s. 275.

çekilmesi idi. Ne var ki Churchill'in teklifi Amerikalılar tarafından ilk etapta kabul görmedi. Bunun üzerine Churchill, Amerikan kamuoyunu etkilemek adına doğrudan Amerikan halkına hitap etti. 1946 yılının başında ABD'nin Fulton şehrinde yaptığı konuşmada Sovyet Birliği'nin yayılcı bir devlet olduğunu kaydetti. Baltık'ta Stettin'den Adriyatik'e Trieste'ye kadar kıtaya demir bir perdenin indiğini savundu. Churchill'in doğrudan ismini telaffuz ettiği şehirlerin arasında Varşova, Berlin, Viyana, Budapeşte, Prag, Belgrad, Bükreş ve Sofya bulunuyordu. Bu şehirler Rus nüfuz alanındaydı ve doğrudan Moskova'dan kontrol edilebiliyordu. Ne var ki Churchill'e göre Rusların amacı savaş değil, İkinci Dünya Savaşı'ndan kar ederek kalmak, ideolojilerinin ve güçlerinin yayılmasını sağlamaktı.¹⁴³

2.2.9. Türkiye'nin Sovyetlere Karşı İyi Niyet Adımları

Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nın başından itibaren Ruslarla iyi ilişkiler tesis etmeye yönelik somut adımlar atıyordu. Türklerin ilk adımı, 1939 yılında İngiltere ve Fransa ile imzaladığı Üçlü İttifak Antlaşmasına, Sovyetlerle ilgili bir çekince maddesi koydurmasıydı. Türkiye, bu antlaşmaya Rusların da dâhil olması için girişimlerde bulunmuşsa da bir sonuç alamamıştı. Dönemin Dışişleri Bakanı Şükrü Saraçoğlu, 1939 yılında Moskova'da yaptığı temaslarda Boğazlara ilişkin 1945'dekine benzer taleplerle karşılaşmıştı.¹⁴⁴ Türklerin Ruslarla ilişkilerini geliştirmek için attıkları diğer bir adım, 24 Şubat 1942 tarihinde Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen'e ve eşine yönelik suikast olayına karışan Rus vatandaşlarına ilişkindi. Olaya karışan Ruslar Türk Emniyeti tarafından yakalanıp tutuklanmışlardı. Rusların 19 Mart 1945'te Türk-Rus Saldırmazlık Antlaşmasını feshettiklerini bildirmelerinden sonra Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, bu kişilerin salıverilmesini talep etti. Türkler de bu kişileri kısmi af yoluyla serbest bıraktı. İkinci Dünya Savaşı sırasında bazı Sovyet vatandaşları Hitler ordularına katılmıştı. Almanya'nın savaşı kaybetmesiyle beraber Rus uyruklu fakat Türk ırkından olan bazı Sovyet vatandaşları

¹⁴³ Spanier, *American Foreign Policy since World War II*, p. 32-33.

¹⁴⁴ Boğazların Türk-Sovyet ortaklığıyla savunulması, Karadeniz'e kıyısı bulunmayan devletlere ait olan savaş gemilerinin Boğazlardan geçirilmemesi teklifleri Türkiye tarafından reddedilmişti: Mehmet Gönlübol ve Haluk Ülman, *Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965*, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Vol.21, No:1, 1966, s. 149-150.

Türkiye'ye sığındı. Bu kişiler Sovyetler Birliği'ne dönmeleri halinde can güvenliklerinden şüphe ediyorlardı. Vinogradov, Türkiye'ye sığınan bu kişilerin kendilerine iade edilmesini talep etti. Türkler bu talebi kabul etti. Fakat Türklerin iadesini gerçekleştirdiği soydaşlarından bazıları, kendilerini Rus sınırına getiren Türk subayının önünde, iade işlemi gerçekleşir gerçekleşmez Rus askerleri tarafından öldürüldü. 19 Mart 1945 tarihli fesih krizinden sonra Türkiye'nin Moskova Büyükelçisi Selim Sarper, Vinogradov ile görüştü. Görüşmede Vinogradov, Sarper'e Türk-Sovyet dostluğunu ne ölçüde ön gördüğünü sordu. Sarper ise ikili ilişkilerin bir ittifak antlaşmasına kadar ileri gidebileceğini belirtti. Bu isteğin İnönü tarafından da paylaşıldığını ima etti. Ne var ki İnönü'nün Sarper'e bu yönde bir açıklaması ya da talimatı olmamıştı. Sarper bu sözü o sırada Türk-Rus ilişkilerinin düzeleceğine dair karşısındakinden aldığı olumlu sinyalle söylemişti. Bu adımların hiçbiri Türkler açısından beklenen sonucu, yani Rusların yatışmasını sağlamadı. Dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'ne göre Ruslar, aksine bu adımları Türklerin aczinden doğan ödünler olarak değerlendirdi ve bu ödünleri küçümsedi.¹⁴⁵

Milletvekili Nihat Erim'e göre Sarper, Vinogradov'a Türklerin Ruslardan korktuğunu ve ne pahasına olursa olsun onlarla yeni bir antlaşma yapmak istediği yönünde bir izlenim vermişti. Erim, bu durumu acemilik olarak nitelendirdi.¹⁴⁶ Diğer yandan Sovyetlerin 7 Haziran taleplerinin kabul edilmesi için Türklerin üzerinde uyguladıkları diplomatik baskılar bir sonuç vermedi. Bunun üzerine Ruslar, kendi kontrollerindeki medya üzerinden Türklere karşı bir sinir savaşı başlattı. Propaganda araçları olarak Moskova Radyosu, TASS haber ajansı ve *Pravda*, *İzvestia* başta olmak üzere çeşitli gazeteler kullanıldı. Sinir savaşı, 1945 yılının ortalarından itibaren etkisini göstermeye başladı.

2.3. Sovyetlerin Beklentisi ve Stratejileri

Bu bölümde Sovyetlerin Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde giriştikleri propaganda faaliyetleri, Türk demokrasisine yönelik vurguları, Türk hükümetine

¹⁴⁵ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, s. 148-149.

¹⁴⁶ Erim, *Günlükler (1. Cilt)*, s. 40.

verdikleri diplomatik notalara yer verilmiştir. Diğer yandan Anglosakson bloğun verdikleri reaksiyonlar da not edilmiştir.

2.3.1. Sovyetlerin Türk Demokrasisine ‘Katkısı’

Giriş bölümünde ele alındığı üzere Türkiye’nin çok partili hayata geçişi ve demokratikleşmesi yönünde Batılı güçlerden baskı gördüğü sıkça dillendirilen bir argümandır. Hâlbuki bu süreçte Türkiye’yi sistematik olarak açıkça antidemokratik olmakla suçlayan unsur Batı medyası değil Rus medyasıydı. Anglosakson devletlerin İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’nin demokratikleşmesi yönünde bir baskı uyguladığına dair bir gösterge bulunmamaktadır. Bu süreçte devlet nezdinde, kamuoyuna açık bir biçimde Türkiye’ye yönelik demokratikleşme çağrısı yapılmadı. Amerikan Ulusal Arşiv belgelerinde de Türk siyasetçilere yönelik bu yönde bir telkinde bulunulmadığı görülmektedir. Diğer yandan Ruslar, resmi medyaları üzerinden Türkiye’yi otoriter, faşizan ve antidemokratik olmakla itham ediyordu. Stalin’in Sovyetler’de kurduğu rejim açıkça totaliter ve muhaliflerini katletmeye eğilimli bir rejim olmasına rağmen, Rus medyası Türkiye’ye yönelik eleştirilerini 1945 ve 1946 yıllarında sürdürdü. Rusların bu eleştirilerdeki amacı Türkiye’nin liberal demokrasi yönünde adım atması değildi. Esas motivasyon Türklerin bu yoğun baskılar karşısında pes etmesi ve 7 Haziran taleplerini kabul etmesiydi. Rus medyası, kendi eleştirilerinin yanında Türk medyasındaki muhalif kalemlerin eleştirilerini de alıntılıyordu. Örnekte sol eğilimli Sertel çiftinin Türk hükümetine yönelik eleştirileri, Rus haber ajansının haberlerinde yer buluyordu. Rusların bu seçimleri Amerikalı diplomatların gözünden kaçmıyordu.¹⁴⁷

Diğer yandan Rus yayınlarında ismi geçen Türk gazeteciler, Türkiye’deki resmi çevreler tarafından Sovyet etkisinde olmakla suçlanıyordu. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson’a göre ise bunun sebebi, Türk hükümetinin eleştiriden hoşlanmamasıydı. Sovyet medyası, Türkiye’de basın özgürlüğü ve diğer

¹⁴⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (03.12.1945), p. 338.

demokratikleşme adımlarını savunan kalemleri alıntılmasıyla, istemeden de olsa Türkiye'nin demokratikleşmesine katkıda bulunmuş oldu.¹⁴⁸

2.3.2. Sovyetlerin Sınır Savaşı Yöntemleri

19 Mart 1945 tarihinde dostluk antlaşmasının feshedilmesinin ardından Rus baskılarının belirginleştiği süreçte Türkler; İngilizler ve Amerikalılar nezdinde diplomatik girişimlerde bulundu. Ruslar, ABD'yi ve İngiltere'yi meseleden soyutlamak ve Türkleri bire bir muhatap alma eğilimindeydi. Ne var ki İngiltere'nin 7 Haziran görüşmesinden itibaren Türkiye'ye verdiği açık destek, ABD Başkanı Roosevelt'in, İngiltere Başbakanı Winston Churchill ile beraber Rusların Boğazlarda üs taleplerinin karşısında durması ve bunun yerine üç büyüklerin garantörlüğünde işleyecek bir Boğazlar rejimi kurulması önerisi, Rusların bu girişimlerini boşa çıkardı.

Diğer yandan Rusların Türkiye nezdinde yürüttükleri diplomatik girişimler de sonuç vermedi. Ruslar, belirtildiği üzere 7 Haziran 1945'te Türkiye'ye ilişkin taleplerini resmi bir yolla iletmemişlerdi. Türkler ise kararlı durmaları halinde Sovyetlerin taleplerinden vazgeçeceklerini öngörüyorlardı. Ne de olsa herhangi bir yazılı kayıt bulunmuyordu. Ruslar direnç gördüklerinde bu taleplerinden vazgeçebilir ve yaşananlar hiç yaşanmamış sayılabilirdi. Ne var ki Türklerin bu öngörüsü tutmadı, Türklerin geri adım atmaması, Rusları yatıştırmadı ve kısa vadede taleplerinden vazgeçirmedi.

Rusların, diplomatik faaliyetlerden sonuç alamadıklarını anladıklarında, 1945 yılının ortalarından itibaren bir sınır savaşı başlattı. Türkler ve Ruslar arasında yaşanan sınır savaşında, Rusların hücum eden tarafta oldukları, Türklerin ise hücumları Sovyetleri tahrik etmeden fakat ilkelerinden de ödün vermeden karşıladığı görülmektedir. Nitekim Amerikalıların Türk hükümetinin gayri resmi sözcüsü olarak gördükleri milletvekili Necmeddin Sadak, Amerikalıların dikkatini çeken 7 Haziran taleplerinden sonra kaleme aldığı yazıda, Türkiye'nin Ruslara ilişkin politikasında, Bolşevik devriminden itibaren yaşanan seyrin korunacağını belirtti. Bu politika, dostluk, karşılıklı anlayışlı olma durumu, güven ve birbirlerinin içişlerine karışmama

¹⁴⁸ *Ibid.*, 339.

üzerineydi. Sadak, uzun süren bir komşuluk ilişkisinin ardından, Rusların Türkiye’yi anlamasını ve iki tarafın da çıkarlarını gözeten yeni bir antlaşma için elini uzatmasını beklediğini belirtti:

“Sovyet Rusya’ya karşı Türkiye’nin durumu açıktır, yani Bolşevik ihtilalinden beri ne idise odur: Dostluğa, karşılıklı dürüstlüğe, güvene, iç işlere karışmamaya dayanan, türlü karışık hadiselerde hiç değişmediği tecrübelerle sabit olan bir siyaset. Çeyrek asra varan komşuluk münasebetlerinde Türkiye siyasetini ve Cumhuriyet rejiminin zihniyetini iyi anlamış olması lazım gelen Sovyet Rusya’nın iki tarafında menfaatlerine uygun yeni ve sürekli bir anlaşma için el uzatacağı zamanın uzak olmadığı ümidindeyiz.”¹⁴⁹

Sovyet karşıtlığıyla bilinen Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın, Türk hükümetinin genel tutumunun aksine Rusların sinir savaşına karşı sert yazılar kaleme alıyordu. Yalçın, Amerikan belgelerine yansıyan bir yazısında Türkiye’nin “kızıl bir diktatörlüğe köle olmak adına” kendisini Batı’dan, dostları İngiltere’nin ve Amerika’nın kültüründen, medeniyetinden ve ideallerinden ayırmayacağını savunuyordu. Buna göre Türkiye, kendi rejimini ve siyasetini belirleyebilen bir devletti. Moskova radyosundan yapılan hükümet değişikliği talepleri ise küstahlıktı.¹⁵⁰

Konuya ilişkin farklı çalışmalarda ve arşiv belgelerinde, Sovyetlerin sinir savaşı sürecinde baskılarını dört türlü gerçekleştirdiği görülmektedir. Türkiye’deki Ermeni meselesi kaşınarak toprak talepleri konusunu gündeme getirildi. Ruslar, Türkiye’deki Ermenilerin sözde zulüm gördüklerine ilişkin bir algı yaratmak adına Ermenilerin Sovyetler Birliği’ne yerleşebileceklerini belirten bir duyuru yaptı.

Baskının ikinci ayağı medya yoluyla gerçekleşti. Sovyet hükümetinin kontrolündeki tek sesli medya organları; gazeteler, devletin resmi haber ajansı ve Moskova Radyosu bu süreçte Türkiye’ye ilişkin propaganda faaliyetlerine hız verdi. Türk hükümetinin faşist ve antidemokratik olduğu yönünde yayınlar yapıldı.

Sinir savaşının üçüncü boyutu ise Sovyet Gürcistan’ı ve Türkiye arasında yaşandı. Bu süreçte iki Gürcü profesör, günlük bir gazetede yazdıkları yazıyla Türkiye’den toprak talepleri konusunda 7 Haziran’ı da aşan bir tutumla Kars ve

¹⁴⁹ Necmeddin Sadak, “Avrupa Sulhunu Karşılayan Zorluklar, Türkiye – Sovyet Rusya Münasebetleri”, **Akşam**, 19.06.1945, s. 1, 2.

¹⁵⁰ Hüseyin Cahit Yalçın, “Moskova Radyosunun Hücumları”, **Tanin**, 29.06.1945, s. 1.

Ardahan'dan başka, farklı bölgelerin de Sovyetler Birliği'ne katılması gerektiğini savundu.

Dördüncü boyut ise Kürt sorununa ilişkindi. Ruslar, Türklerin ülkelerindeki Kürtlere yönelik asimilasyon politikaları uyguladığını iddia ediyordu. Rusların baskıları, sinir savaşının yanında rutin diplomasi yöntemleriyle de sürdü. Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov, Türk Dışişleri Bakan Vekili Nurullah Sümer ile 4 Şubat 1946 tarihinde yaptığı görüşmede 7 Haziran'da belirtilen talepleri tekrarladı, Boğazlarda üs konusunun daha önemli olduğunu belirtmekle beraber toprak taleplerinden de geri adım atılmadığını ifade etti. Ruslar 1945 yılının Aralık ayına gelindiğinde diplomatik baskılarının yanında Sovyet radyosu ve gazeteleriyle beraber topyekûn bir kampanya başlatmıştı.¹⁵¹

2.3.3. Sovyetlerin Türkiye'deki Ermenilere İlişkin Kampanyaları

Türk topraklarında yaşayan Ermeniler, tarihsel süreç içinde Osmanlı'da söz sahibi olmak isteyen Rusların radarına girmişti. Ruslar, 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı sonucunda Kars ve Ardahan'ı ele geçirmiş ve Batum'a asker yığmıştı. Bu durum, İngilizlerle olan rekabeti Musul'a ve Basra Körfezi'ne yayma çabasıydı. Ruslar bu nedenle söz konusu güzergâhta yaşayan Osmanlı Ermenilerini kışkırtma eğiliminde oldu. Osmanlı Sultan II. Abdülhamit, Rusların nüfuz kurmasını engellemek adına Ermenilerin yaşadığı 6 Osmanlı vilayetinde; Erzurum, Van, Bitlis, Harput, Diyarbakır ve Sivas'ta Kürtleri silahlandırdı. Ruslar 1913 yılının Temmuz ayında Doğu Anadolu'da özerk bir Ermeni yapısı oluşturulması yönünde bir reform taslağı hazırladı. Buna göre söz konusu bölgeler büyük devletlerin atayacağı generaller tarafından yönetilecekti. Kurulacak olan mecliste ise Müslüman ve Ermeniler eşit oranda temsil edilecekti. Bu öneri, İttihat ve Terakki Cemiyeti liderlerinden Talat Paşa'nın bölgedeki Ermeni nüfusunun azaltılması yönünde çalışmalarına başlamasına neden oldu. Diğer yandan Osmanlılar, İngilizler ve Fransızlarla müttefiklik ilişkisi bulunan Rusya'yı dengelemek adına Almanya ile yakınlaştı.¹⁵²

¹⁵¹ Karakaş, *Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)*, s. 202, 277.

¹⁵² Balcı, *Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar*, s. 34-35.

Rusların İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye’de ikamet eden Ermenilerin Sovyetler Birliği’ne yerleşebileceklerine yönelik yaptığı duyurularda Ermenilerin bu amaçla Türkiye’de bulunan Sovyet konsolosluklarına başvuru yapılabileceği belirtildi. Bunun üzerine sayıları birkaç yüz olan Ermeni vatandaşı İstanbul’daki Sovyet Konsoloslukuna başvurdu. Ne var ki bu kişiler, Rusların iddia ettiği gibi Türkiye’de ayrımcılığa ya da eziyete maruz kalan kişiler değil yalnızca işsiz ve maceraperestlerdi. Türk hükümeti, Sovyetlerin bu hamlesine sertlikle karşılık vermedi, aksine İçişleri Bakanlığı kanalıyla yayımladığı duyuruda Sovyetler Birliği’ne gitmek isteyenlere kolaylık gösterilmesi için İstanbul’daki ilgili birimlere talimat verildiğini açıkladı. Rusların bu girişiminin ciddi bir talebe yönelik olmadığı Türk yetkililerine yapılan başvuru sayısından anlaşılıyordu. Türk yetkililere göre, Ruslar bu hamleyle Sovyet Ermenistan’ındaki Ermeni nüfusu artırmayı hedefliyordu. Ruslar ülkelerine gelen Ermenilerin sanki Kars ve Ardahan’dan geldiklerine yönelik bir algı oluşturacaklardı. Böylece Türkiye’den yaptıkları toprak taleplerine bir dayanak elde edeceklerdi.¹⁵³

ABD İstanbul Deniz Ataşesinin, Amerikan Dışişleri Bakanlığı’na gönderdiği 29 Aralık 1945 tarihli muhtıradan, İstanbul’daki Sovyet Başkonsoloslukuna Ermeni Sovyet’ine göç etmek için kayıt yaptıran 4 bin Ermeni olduğu belirtildi. Ne var ki belirli bir süre sonra gerçek sayının 1000’den dahi az olduğu anlaşılmıştı. Muhtırayı hazırlayan Amerikalı Amiral, 4 bin sayısının Türkiye’deki Ermenileri sabote etmek ve kalkışmaya yönlendirmek için Ruslar tarafından uydurulduğunu düşünüyordu. Amirale göre Türk yetkililerinin bir bölümünün Ermenilerin göç konusuyla ilgili evrak işleriyle meşgul olacak olması Boğazların Sovyetler tarafından sürpriz bir şekilde işgal edilmesi halinde Rusların işini kolaylaştıracaktı.¹⁵⁴

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Washington’a çektiği telgrafta İstanbul Valiliği’nin ve İstanbul Emniyet güçlerinin Ermenilere karşı planlanan bir gösteriyi engellediği bilgisini aktardı. Buna göre 27 Aralık 1945 tarihinde, İstanbul’da Ermenilere karşı bir öğrenci gösterisi planlanmıştı. Fakat bu gösteri alınan önlemlerle hemen engellenmişti. Wilson’a göre, gösteriler Vali’nin emriyle, polis acil ve etkili aksiyon almasıyla önlenebilmişti. Büyükelçi, Türkiye’deki Ermeni esnafın gösteri

¹⁵³ Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, s. 274-75.

¹⁵⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (29.12.1945), p. 442.

tehdidinin rüzgârını hissettiği ve paniğe kapıldığı bilgisini de ilettili. Wilson, Amerikan Stratejik Servisler Ofisi'nin (OSS) konuyla ilgili raporuna da atıf yaptı. Buna göre Sovyet Başkonsolosluğunun Sovyet Ermenistan'ına göç uygulamasına yönelik tepkilerden ötürü Türkiye'de güçlü bir Ermeni karşıtlığı duygusu baş göstermişti. Türk hükümeti ise Sovyetlerin Ermenileri kışkırtmalarını önlemek adına adımlar atma eğilimindeydi.¹⁵⁵ Bu durum, Türkiye'nin Rusların tavizlerine ödün vermeyen duruşunun yanında onu kışkırtmaktan kaçındığının bir diğer göstergesiydi.

Türkiye'de yaşayan Ermenilerin, taşınmasına ilişkin bir öneri birkaç ay önce, 1945 yılının Nisan ayında başlayan San Francisco Konferansı sırasında da dillendirilmişti. Ermeni Milli Komitesi, San Francisco Konferansı'na yazdığı bir mektupta Türkiye'deki Ermenilerin Sovyet Rusya'ya taşınmasını istiyordu. Bu haber o dönem Türk medyasında tepkiyle karşılandı. ABD Ankara Büyükelçiliği, özellikle muhafazakâr medyanın¹⁵⁶ bu habere ilişkin değerlendirmelerde bulunduğunu belirtti. Gazeteler, Ermeni asıllı Türk vatandaşlarının Türklerle tam bir eşitlik içinde olduğunu savunuyordu. Buna göre Ermeniler Türkiye'de kalmak istiyordu. Diğer yandan Amerikalılara göre liberal medya, bu sorun hakkında yorum yapmamıştı. Türkiye'de azınlıklar, Türk silahlı kuvvetlerinde subay olarak görev yapamıyordu. Benzer şekilde azınlıklar, devlet kadrolarında yalnızca önemsiz işlerde çalışabiliyordu. Amerikan Büyükelçiliği, liberal medya dâhil hiçbir gazetenin bu gerçeğe değinmediğini not etti.¹⁵⁷

2.3.4. Gürcü Profesörlerin Kars ve Ardahan'ı Aşan Toprak Talepleri

Sinir harbi sürecinde Rus-Türk sınır savaşının bir parçası haline gelen unsurlardan biri Sovyetler Birliğine bağlı Gürcistan Sovyeti oldu. Gürcistan Bilimler Akademisi'nde görev yapan profesör unvanlı iki akademisyen, Rusların 7 Haziran taleplerinin ötesine geçerek Türkiye'nin Kars, Ardahan, Artvin, Giresun, Trabzon, Gümüşhane, Bayburt, Tortum, İspir ve Oltu topraklarının Gürcistan'a verilmesi

¹⁵⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (30.12.1945), p. 444-445.

¹⁵⁶ Amerikalı diplomatın muhafazakâr medyadan kastı, Türkiye'de yaygın kullanılan şekliyle dini muhafazakarlar değil, mevcut rejimi destekleyen medyadır.

¹⁵⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (17.05.1945), p. 14.

gerektiğini savunan bir makale yazdı. Konuyu tarihsel bir perspektifle ele alan iki akademisyen, Gürcistan'ın doğal sınırlarının Van Gölü'nden Karadeniz'e kadar uzandığını iddia etti.¹⁵⁸

Gürcü medyasında çıkan bu makaleye, Sovyet medyası tarafından geniş bir biçimde yer verildi. Ruslar ayrıca makaleyi İngilizce 'ye tercüme ettirdi ve birer örneğini İngiliz ve Amerikalı Dışişleri Bakanlarıyla paylaştı.¹⁵⁹ Bu noktada Sovyet lideri Josef Stalin'in de Gürcü kökenli olduğunu da not etmek gerekmektedir.

Sovyetler ve Türkiye arasında 1921 yılında imzalanan Kars Antlaşması sırasında Büyük Millet Meclisi'ni temsil eden General Kazım Karabekir, 20 Aralık 1945'te Meclis'te bu kez milletvekili olarak yaptığı konuşmada Kars'ın Gürcistan Sovyet'ine verilmesinin, meseleyi Türkiye'nin işgaline götürebileceğini savundu. Taleplerin karşısında durdu. Kars'ın stratejik önemini vurguladı, şehrin Akdeniz ve Basra Körfezi'ne hâkim konumuna değindi. Karabekir, Rusların taleplerinde ısrar etmeleri durumunda kesin olarak savaşıacaklarını, tek bir Türk kalmayana kadar mücadele edeceklerini açıkça belirtti.¹⁶⁰

Dönemin Başbakanı Şükrü Saraçoğlu ise Amerikan belgelerine yansıyan 6 Ocak 1946 tarihli açıklamasında belirtilen bölgelerde Gürcü dilini konuşan kimselerin bulunduğu görüşüne katıldı. Ne var ki Başbakan'a göre bu kişiler Çarların zulmünden kaçan ve Türkiye'ye sığınmış kişilerdi. Gürcü dilini konuşan bu kişiler, Türk dinini ve kültürünü sahiplenmişti. İki ilde yaşayan toplam Gürcü nüfusu 15 bin 596 iken aynı bölgede 1 milyon 746 bin 359 Türk yaşamaktaydı. Başbakan, bu kişilerin (15 bin 596 Gürcünün) Türk dilini ve Türk kültürünü sahiplenmiş olduklarını savundu. Diğer yandan Kars ve Ardahan'ın Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'ye verilmiş olduğu söyleminin yanlış olduğunu vurgulayarak bu illerin Türkiye'ye iade edildiğini

¹⁵⁸ Erkin, *Dışişlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar*, s. 146; Baskın Oran, *Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1)*, İstanbul, İletişim, 2006, s. 503-504.

¹⁵⁹ Toker, *Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme*, s. 26.

¹⁶⁰ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, " 7. Dönem, Cilt 20, S.259.," (20.12.1945).

kaydetti. Başbakan, bölgede yapılan plebisit uygulamasına değindi ve bölge halkının da Türkiye'ye katılma yönündeki iradesine işaret etti.¹⁶¹

Dönemin Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, söz konusu iddiaları ayaküstü karşılaştığı bir davette Rus Büyükelçisi Vinogradov'a yöneltti. Rus Büyükelçi, tarihçilerin bilime dayalı verilerle toprak talebinde bulunmalarının engellenemeyeceğini belirtti. Erkin ise verdiği yanıtta bilimsel veriler göz önüne alındığı takdirde Rusların zararlı çıkacağını, Rus topraklarının bir bölümünün çok yakın zamana kadar Türkiye'ye ait olduğunu kaydetti.¹⁶²

Türkiye, Sovyetlere karşı tutumunda kararlı ve ödünsüz tutumunun yanında dengeyi de elden bırakmıyordu. Sovyetlere karşı sert tavırları ve yazdığı sert üsluplu gazete makaleleri ile tanınan Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın için Londra'da sonlanacak bir Avrupa gezisi organize edilmişti. Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatlar Yalçın'ın Sovyet radyoları tarafından hedef gösterildiğini ve bu gezinin Türk hükümeti tarafından ortamın daha da gerginleşmesini önlemek için tasarlandığını belirtti. Türk hükümeti Yalçın'ı uzaklaştırarak daha fazla yazı yazmasını önlemek istemişti. Amerikalıların edindiği bilgiye göre gezi, İngiltere tarafından değil Türkiye tarafından finanse ediliyordu.¹⁶³

2.3.5. Amerikalıların Tespitiyle Sovyetlerin Kürt Sorununa İlgileri

Türk – Rus sınır savaşı sürecinde gündeme gelen bir başka konu Türkiye'nin Kürt meselesiydi. Amerikan arşivlerinde aktarıldığına göre Rus *Trud* gazetesinin 15 Haziran 1946 tarihli sayısında Türkiye'deki Kürtlere yönelik asimilasyon politikaları uygulandığını savunan görüşler yayımlandı. Buna göre Türkiye'de kayda değer sayıda Rum, Ermeni, Yahudi, Çerkez ve Kürt nüfusu olmasına rağmen, Türk hükümetinin yetkilileri her fırsatta ülkelerinde farklı milletlerin bulunmadığını, herkesin Türk olduğunu vurguluyordu. Amerikalı diplomatlar, bu yayınlara rağmen Sovyetlerin Türkiye'de bağımsız bir Kürdistan kurulması yönünde bir adım atmayacağını düşünse

¹⁶¹ “Gürcü Profesörlerin Hezeyanı Etrafında Saracoğlu Söylüyor: Türkiye, San Fransisko Prensiplerine, Hak ve Adalet Fikirlerine İnaniyor, Kendi Varlık ve Birliğine de Güveniyor”, **Vakit**, 07.01.1946, s. 1 , 4.

¹⁶² Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, s. 278.

¹⁶³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (16.02.1946), p. 540.

de makalenin Irak Kürtleri üzerinde ciddi bir etki göstermesini bekledi. Kuzey Irak'ta yaşayan 600 bin Irak Kürdünün milli duygularının güçlü olduğu ve ülkeyi yöneten Araplara saygı duymadıklarını ifade eden Amerikalılara göre Ruslar bu yayınlarla görünüşte Türkiye'yi hedef almış gibi görünse de aslında Irak'ı hedef almıştı. Buna göre Sovyetler, Orta Doğu'nun mevcut yapısının dağılmasına yönelik bir kampanya yürütüyordu. Amerikalı diplomatlara göre Irak'taki Kürtlerin önemli bir kısmı Sovyet liderliğini kabul etmeyecekse de büyük çoğunluk, milliyetçi hedeflerini gerçekleştirmek için Rus desteğini kabul edecekti. Kürtler arasında yaşanan kargaşanın artması halinde bundan Orta Doğu'da az sayıda askeri birliği bulunan İngiltere zarar görecekti. İngiltere, bölgede hukuku ve düzeni sürdürmekte daha büyük zorluklarla karşılaşacaktı. Buna göre İngilizlerin Orta Doğu gücü, tehlikeli bir biçimde zayıflıyordu. Mısırlıların ve Iraklıların, İngilizlerin bölgedeki mevcut üslerinden çekilmeleri yönündeki tutumları, İngilizlerin Suriye ve Lübnan'da askeri mevcudiyetlerini Fransa ile ilişkilerini zedelemekten sürdürmeyi başaramaması, Siyonistler ve Araplar arasındaki artan kargaşa, İngiltere'nin Orta Doğu'daki gücünü azaltan etkenlerdi. İngiliz askeri birliklerinin Filistin'deki zorluklarla karşılaştığı bir zamanda yaşanacak olası bir Kürt isyanı, İngiltere'yi daha da zayıflatacaktı. Böylece Orta Doğu'da tam bir güvenlik boşluğu doğacaktı.¹⁶⁴ Amerikalı diplomatlar bu düşüncelerle Sovyetlerin Kürt sorununu kaşınması ile ilgili niyetlerinde hedefin Türkiye değil Ortadoğu'da güç mücadelesi içine girdikleri İngiltere olduğu sonucuna vardı.

Sovyetlerin Türklere karşı yoğun bir sinir savaşı başlattığı süreçte iki tarafın da vatandaşlarını mobilize etme eğiliminde olduğu görülmektedir. Arşiv belgelerinde bu çerçevede iki ülke arasında 1877 yılında gerçekleşen Rusların saldırısı ve Osmanlı güçlerinin savunmasına sahne olan Plevne Savaşı'nın 68. yıldönümünde iki ülkede de anmalar gerçekleştirildiği yer almaktadır. Böylece hem Türkiye hem de Ruslar, kamuoyunda karşı tarafa ilişkin siyasi bir hassasiyet yaratmayı hedefledi. Türkler, Tokat'ta bulunan Halkevi'nde yaptıkları törende kendisi de Tokatlı olan Plevne komutanı Gazi Osman Paşa'yı andı. Savaşta kendisinden çok daha güçlü olan Çarlık Rusya'sına karşı yaptığı aylarca süren savunmayı öne çıkardı ve bu durumun Türklerin gösterdiği kahramanlıkların bir örneği olduğunu belirtti. Ne var ki Türkiye'deki

¹⁶⁴ **Ibid.**, (19.06.1946), p. 710-711.

anmaların tüm ülkede geniş çaplı bir biçimde düzenlenmemiş olması eleştirilere konu oldu.¹⁶⁵

Bu durum, Türk hükümetinin Sovyetleri kışkırtmaktan kaçınan politikasıyla açıklanabilir. Diğer yandan Amerikalı diplomatların tespit ettiği üzere Sofya'da düzenlenen bir törende, Plevne savaşında hayatını kaybeden 30 bin Rus askeri anıldı. Sovyet temsilcisi Kirshanov, 68 yıl önce Gazi Osman Paşa'nın liderliğindeki Türk ordusunun en sonunda yenilgiye uğratıldığını belirtti. Kirshanov'a göre Bulgar milleti böylece 500 yıllık köleliğinden özgürleşmiş, Kızıl ordu 68 yıl sonra Bulgaristan'ı bu kez Faşist yönetimden kurtarmıştı.¹⁶⁶

2.3.6. Amerikalıların ve İngilizlerin Türk-Rus Sınır Savaşına Yönelik Tepkileri

İngiliz Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, 21 Şubat 1946 tarihinde Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada, iki tarafta medya kanalıyla yaşanan sınır savaşından rahatsız olduklarını ifade etti. Bevin, uluslararası barışa yönelik en büyük tehditlerden birinin medya polemikleri olduğunu savundu. Bu polemiklerin genelde yanlış önermelere dayandığını, yanlış anlaşılmalara neden olduğunu belirtti. İngiliz bakan, bu tartışmada iki nokta olduğunu kaydetti. İlk nokta iki şehir hakkındaydı. Bakan isim vermese de Kars ve Ardahan'ı kastediyordu. İkinci nokta ise Boğazlar konusuydu. Bevin, iki şehir konusuna ilişkin yaptığı okumalardan bahsetti. Bakanın göre Türkiye ve Sovyetler Birliği arasındaki sınır, bir tarafın fethiyle ya da diğer tarafın bozgunuyla değil, yenilmiş bir Türkiye ile şanssız bir Rusya arasında belirlenmişti. Rusların şanssız olmaları, kendi hatalarından değilse de Birinci Dünya Savaşı'ndan iyi bir durumda çıkmamış olmalarından kaynaklanmıştı. Bu nedenle bu sınıra Ruslara dayatılmış bir sınır denilemezdi. Bevin, söz konusu şehirlerde yaşayan nüfus hakkında da çeşitli iddialar olduğunu belirtse de kendi çalışmaları sonucunda bu bölgelerde bir milliyet sorunu olmadığı sonucuna vardığını ifade etti. Bu bölgelerde nüfus değişimleri yaşanmıştı. Bevin, sınırın bizzat dönemin Rus başkomutanı tarafından

¹⁶⁵ "Plevne Savaşının 68inci Yıldönümü, **Tasvir**, 12.12.1945, s. 1, 5.

¹⁶⁶ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (16.02.1946), p. 540.

çizilmiş olmasına rağmen şimdi anlaşmazlık ve sinir savaşı konusu yapılmasından üzüntü duyduklarını kaydetti.¹⁶⁷

ABD'nin Ankara Büyükelçisi ise bu süreçte Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri'ne yaptığı bilgilendirmede Rusların yaptığı baskıların karşısında Türklerin cesaretini ve azmini hayranlıkla izlediklerini kaydetti. Toprak talepleri yüzünden konunun Türk-Rus ilişkilerini aştığını ve ABD hükümetinin ihlal edilmesine izin vermeyeceği Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın alanına girdiğini ifade etti.¹⁶⁸

2.3.7. Sovyetlerin Türk Hükümetine Verdiği Diplomatik Notalar

Sovyetlerin, 7 Haziran 1945'te Türkiye'ye yönelik taleplerinin ortaya çıkmasının ardından yürüttüğü diplomatik baskılar ve medya yoluyla başlattığı sinir harbi Türkler nezdinde bir sonuç vermedi. Türkiye, Sovyetlerin üç talebinden yalnızca Montrö sözleşmesinin revizyonuna sıcak bakıyordu. Ne var ki Türklere göre bu revizyon Rusların istediği gibi yalnızca SSCB – Türkiye arasında değil, ilgili tüm tarafların katılımının olduğu bir tartışma ortamında gerçekleştirilmeliydi. İngiltere ve ABD'nin de tutumu aynı yöndeydi. İngiltere ve ABD, Potsdam konferansının hemen ardından, 1945 yılının Kasım ayında Türkiye'ye verdikleri notalarda, Montrö Sözleşmesi'nin değişmesine yönelik toplanacak uluslararası bir konferansa katılabileceklerini kaydetmişlerdi.

Ruslar, Anglosakson muhataplarını Yalta konferansından itibaren Türkiye'ye yönelik taleplerine ilişkin bilgilendirmişti. Stalin, Potsdam konferansında Boğazlarda üs konusunu sonuçlandırmak istediye de başarılı olamadı. Potsdam sonrasında ise, Türkiye'ye yönelik bire bir diplomatik kanallarla ve medya üzerinden sinir savaşı yoluyla taleplerini gerçekleştirmek istedi. Ne var ki Türklerden bir geri adım gelmedi. Potsdam konferansının sonucu, üç büyük devletin, Türkiye ile bire bir temasa geçmelerini öngörüyordu.

¹⁶⁷ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", February 21 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-02-21a.1354.1>, 3 Kasım 2017.

¹⁶⁸ Erkin, **Türk-Sovyet İlişkileri Ve Boğazlar Meselesi**, s. 279.

Bu kapsamda ABD ve İngiltere, konferanstan kısa bir süre sonra birer gün arayla benzer içerikli notalarını Türkiye'ye iletmişti. Ruslar ise diplomatik nota vermek için yaklaşık 1 yıl bekledi. Bu süre içinde diplomatik baskılarının ve başlattıkları sinir savaşının sonuç vermesini ümit etmiş olmaları muhtemeldir. Türkler, karşı tarafı tahrik etmemeye özen göstermek kaydıyla Rusların talepleri konusunda tavizsiz tutumundan geri adım atmadı. Türkler; Rusların Boğazlarda üs, Doğu Anadolu bölgesinden toprak ve Boğazlar rejimini yalnızca iki ülke arasında yapılacak müzakereler çerçevesinde revize etme taleplerinin tamamını geri çevirmişti. Bunun üzerine Sovyetler, talepleri Türk tarafına sözlü olarak iletmesinden 14 ay sonra yazılı olarak nota verme sürecini başlattı.¹⁶⁹

Ruslar konuya ilişkin Türkiye'ye iki ayrı nota verdi. Bu notaların ilki 7 Ağustos 1946'da, ikincisi ise 24 Eylül 1946 tarihinde verildi. Türk hükümeti, Sovyetlerin iki notasına da yazılı olarak yanıt verdi. Türkiye, ikinci notaya verdiği yanıtta iki hükümet arasında görüşülecek bir konu kalmadığını belirtti ve böylece tartışmayı kendi açısından sonlandırdı. Sovyetlerin Türkiye'ye ilişkin niyetlerinden vazgeçtiğine ilişkin mesaj ise ancak Sovyet lider Josef Stalin'in ölümünden sonra, 30 Mayıs 1953 tarihinde Türk hükümetine iletildi.

2.3.8. Rusların İlk Diplomatik Notası

Sovyetlerin savaş sonrası taleplerine ilişkin Türkiye'ye verdikleri ilk notada Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Eksen güçlerinin savaş gemilerinin Boğazlardan geçişine engel olamadığı belirtildi. Rusların geçen 14 ay boyunca ısrarla üzerinde durdukları Doğu Anadolu'daki toprak talepleri notada yer almazken, Montrö Sözleşmesi'nde değişiklik ve Boğazlarda üs taleplerine değinildi. Buna göre Sovyetler, Boğazların Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin savaş gemilerine her koşulda açık olmasını talep ediyordu. Böylece Potsdam'da belirttikleri üzere Türkiye'nin Rus donanmasının Boğazlardan geçiş hakkı üzerinde tasarrufta bulunmasını önlemek istemişlerdi. Diğer yandan Karadeniz'e sahili olmayan devletlerin savaş gemilerinin ise ancak istisnai koşullarda Boğazları kullanabilmesini öngörmüşlerdi.

¹⁶⁹ Türkiye-SSCB arasındaki notalaşmaların kapsamlı bir analizi için: **Ibid.**, s. 294-318.

Rusların Boğazlardan üs talepleri ise adı konularak açıkça belirtilmemiştir. Bunun yerine Boğazların Türkiye ve Sovyetler Birliği ortaklığında savunulması gerektiği ifade edildi. Buna göre Türkiye ve Sovyetler, Boğazların savunulmasıyla ilgili olan ve en yetkin durumdaki iki devletti. Ruslar Boğazlardaki rejimin düzenlenmesini ise Türkiye'nin ve Karadeniz'e sahili olan diğer devletlerin iznine bağlamak istemişlerdi. Ayrıca Boğazların tüm ülkelerin ticari gemilerine her daim açık olması gerekliliği ifade edilmişti.¹⁷⁰ Sovyetlerin Karadeniz'e sahili olan diğer devletlerin arasında yürütülecek olası bir müzakere sürecinde, müzakere gücü açık ara en önde devlet olacağı açıktı. Ruslar bu yolla İngilizleri ve Amerikalıları devre dışı bırakmış olacak ve baş başa kaldığı, kendisinden güçsüz Karadeniz devletlerine Boğazlara ilişkin istediklerini dayatabileceklerdi.

Böylelikle Sovyetler, Türk hükümetine verdikleri notada 7 Haziran 1945 tarihinden itibaren sürekli olarak dillendirdikleri toprak taleplerini bu kez gündeme getirmediler. Boğazlardan üs talepleri ise adı konulmasa da "ortak savunma" kisvesi altında devam ediyordu. Boğazların rejimini yalnız Türkiye'nin ve Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerin iznine tabi kılarak İngiltere'yi ve ABD'yi meseleden soyutlama eğilimi de sürüyordu. Ruslar, 7 Haziran 1945'de Boğazlar rejimini Türkiye ile bire bir düzenleme yönünde niyet bildirmişti. Notada ise meselenin Karadeniz'e kıyısı olan devletlerce düzenlenmesi gerektiği belirtildi. Bu durum, Rusların bir geri adımı olarak görünse de İngiltere ve ABD meseleden yine dışlanmış oluyordu. Böylece Ruslar açısından bir şey değişmeyecek, Karadeniz'e kıyısı olan diğer ülkelere ve Türkiye'ye kendi taleplerini rahatlıkla dikte edebileceklerdi. Belirtildiği üzere Karadeniz'e kıyısı olan diğer devletlerin arasında Rusların gücünü dengeleyecek kapasitede bir devlet bulunmuyordu. İnönü, Rusların bu notayla Türkiye'yi bir uydu devlete çevirme gayretinde oldukları sonucuna varsa da İngiliz ve Amerikalıların bunun karşısında durmalarını bekliyordu:

"Boğazları beraber savunacaktık! Yani, Rus kuvvetleri gelip Boğazlara yerleşeceklerdi. Sonra ortak savunmanın icabı diye bizden her şeyi isteyeceklerdi. Doğu Avrupa'nın ele geçirdikleri ülkelerinde hangi statüye sahipse bizde de o statüde bulunacaklardı. Kararımı derhal verdim. Cevabımız 'hayır' olacaktı. Bu kararımı verirken kendimizden başka hiç kimseye

¹⁷⁰ Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s. 286-287.

güvenmiyordum. Fakat Anglosaksonların da Rusya'nın Akdeniz'in kapısını tutmasını istemeyeceklerini biliyordum.”¹⁷¹

2.3.9. Sovyet Notasına Cevabi Notalar

Sovyetler, Türk hükümetine verdiği ilk diplomatik notanın birer kopyasını Amerikan ve İngiliz hükümetlerine de gönderdi. Sovyet notasına ilk cevap ise Türkiye'den değil, 19 Ağustos 1946'da ABD'den¹⁷² ve iki gün sonra 21 Ağustos'ta ise İngiltere'den geldi. İki ülke, Sovyetlere verdikleri cevabi notalarda Rusların Boğazları ortaklaşa savunma ve Boğazlar rejiminin yalnız Türkiye'ye ve Karadeniz'e kıyası olan devletlerin iznine tabi olmasını öngören nota maddelerini reddetti. İnönü'nün, Rusların ilk notasından sonra kişisel not defterine yazdıkları Rusların karşısında Batı desteğine ne kadar ihtiyaç duyduğunu göstermesi açısından önemlidir:

“Gece hiç uyuyamadım. Amerika'nın vereceği karar son derece mühim. İkna edebildik sanıyorum.”¹⁷³

Türkiye ise cevabi notasını İngilizlerden bir gün sonra, 22 Ağustos 1946 tarihinde verdi. Savaş sırasında Boğazlardan Eksen güçlerine mensup savaş gemilerini geçirdiği iddiasını birkaç hileli geçiş olarak nitelendirdi. Sovyetlerin savaş sırasında hiçbir zaman kendilerini tehdit altında hissedip Türk hükümetine başvurmadıklarını belirtti. Boğazlara ilişkin rejimin ABD'nin ve Montrö Sözleşmesi'ne taraf olan devletlerin de katılımıyla gerçekleşecek bir uluslararası konferansta değerlendirilebileceği kaydedildi. Böylece Amerikalıların ve İngilizlerin karşı çıktığı iki maddeyi Türk hükümeti de tıpkı onlar gibi reddetmiş oldu.

Sovyetlerin notasına Türkiye, İngiltere ve ABD benzer şekilde reaksiyon göstermişti.¹⁷⁴ İnönü, Rus notasına verilecek cevap konusundaki kararı kendi almış olduğunu itiraf etse de, kararın BMM'de bulunan muhalefet partisi DP'ye de

¹⁷¹ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 105.

¹⁷² Amerikan yetkililere göre Rus notası Türkiye'yi Sovyet egemenliğine girmesi için yazılmıştı. Böylece Türkiye, Yunanistan'la beraber Ruslar tarafından kontrol altına alındığında Akdeniz ve Orta Doğu petrol kaynakları “tehlikeye” düşecekti: Çağrı Erhan, "ABD ve NATO'yla İlişkiler (1945-1960)," **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919-1980)**, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2001, s. 526.

¹⁷³ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 197.

¹⁷⁴ Türkiye Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s. 295-302.

bildirilmesi ve görüşünün istenmesi talimatını verdi. Bu tarihte çok partili hayata geçilmişti. Bunun üzerine DP lideri Celal Bayar, 13 Ağustos 1946 tarihinde meclis grubunu topladı ve Milli Şef'in önerisine destek verme kararı aldı. Türkiye'nin cevabi nota metni karşı tarafa gönderilmeden önce bizzat Başbakan Recep Peker tarafından Celal Bayar'a gösterildi. Böylece muhalefetin de onayı alınmış oldu.¹⁷⁵

Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, ilk Sovyet notasının ardından konuya ilişkin yaptığı bir değerlendirmede Sovyetlerin önünde üç ihtimalin bulunduğu sonucuna vardı. Bunlardan ilki, Sovyetlerin Türkiye'ye askeri bir saldırı düzenleme ihtimaliydi. Ne var ki Saka, bu ihtimali güçlü bir olasılık olarak değerlendirmiyordu. İkinci ihtimal, Montrö Sözleşmesi'nde değişiklik yapılması için uluslararası bir organizasyonun düzenlenmesiydi. Saka'ya göre Ruslar, notadaki taleplerini bu nitelikte bir konferansta kabul ettiremeyeceğini biliyordu. Bu nedenle bu yola başvurmayacaklardı. Amerikalıların ve İngilizlerin böyle bir konferansta Rusların taleplerine olur vermesini beklemek gerçekçi olmazdı. Türk Dışişleri Bakanına göre en olası senaryo, Sovyetlerin mevcut politikasına devam etmesiydi. Buna göre Ruslar, Türkiye'yi bire bir muhatap olarak baskılarını sürdürüp taleplerini kabul ettirmeyi deneyeceklerdi.¹⁷⁶

2.3.10. Sovyetlerin İkinci Diplomatik Notasına Türklerin Cevabı

Sovyetler Birliği, Türk hükümetine bir önceki notadaki talepleri yineleyen ikinci notasını ilk notasından yaklaşık bir buçuk ay sonra, 24 Eylül 1946 tarihinde verdi. Böylece Rusların Boğazlar konusunu uluslararası bir konferans yerine Türkiye ile bire bir görüşmelerle sonuçlandırma eğilimi sürdü. İkinci notada da benzer şekilde İkinci Dünya Savaşı sırasında Eksen savaş gemilerinin Boğazları kullandığı argümanı tekrar edildi ve Karadeniz'in bir iç deniz olması sebebiyle Karadeniz'e kıyısı olan ülkelerin meselesi olduğu vurgulandı. Ruslar; ABD, İngiltere ve diğer ülkeleri Boğazlar meselesinden soyutlama politikasını devam ettiriyordu. Notada üs konusu da yine adı konmadan üstü kapalı bir biçimde yer alıyordu. Buna göre Boğazların ortak

¹⁷⁵ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 105-106.

¹⁷⁶ Karakaş, **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, s. 207.

savunulması, Türk egemenlik haklarını ihlal etmek bir yana Türkiye'nin güvenliğine hizmet edecekti.

Türkiye ise 18 Ekim 1946'da verdiği cevabi notasında Karadeniz'in bir iç deniz olduğuna karşı çıktı ve Boğazların uluslararası boyutunun altını çizdi. Eski Sovyet Dışişleri Komiseri Georgiy Çiçerin'in 1923'te Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki egemenliğinin gerekliliğini vurguladığını ve Boğazlardan geçiş yetkisinin Türkiye'ye verilmesi gerektiğini belirten sözlerini hatırlattı. Türkiye, önceki cevabi notasındakine benzer şekilde Ruslarla bire bir müzakerelerden ziyade Montrö Sözleşmesi'nin değişimine ilişkin Japonya hariç, ABD ve İngiltere'nin de katılacağı bir uluslararası konferansın organize edilmesi gerektiğini kaydetti.¹⁷⁷

Türkiye'nin ikinci Sovyet notasına ilişkin cevabi notası, iki ülke arasındaki yazılı müzakerelerin sonuna işaret etmektedir. Türkiye ikinci notasında Sovyetlerle ikili olarak görüşülecek başka bir konu kalmadığını ifade etti ve kendisi açısından tartışmayı sonlandırdı. Bu tarihten itibaren iki ülke arasında aynı taleplere ilişkin başka bir notalaşma süreci yaşanmadı. Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov 1946 yılının Ağustos ayında Türkiye'deki görevinden alındı. Vinogradov'un yerine ise 1948 yılının Şubat ayına kadar başka bir büyükelçi atanmadı. Türkiye, son cevabi notası ve Sovyet taleplerine karşı başından beri gösterdiği tavizsiz tutumu ile ikili müzakerelerin daha fazla sürmesinin önünü tıkadı. Meselenin çözümü için uluslararası bir konferansı işaret etti.

Bu süreçten sonra Türk - Amerikan ilişkileri yükselen bir ivmeyle gelişme gösterdi ve *Truman Doktrini* olarak bilinen Amerikan yardımlarına varan süreçte müttefiklik bağlarının kurulması hızlandı. Türk - Amerikan ilişkilerinde önemli bir yere sahip olan Sovyet tehdidinin ve ardından Soğuk Savaş'a giden süreçte ABD'nin küresel ölçekte Ruslara yönelik tehdit algısının, iki ülkenin müttefiklik ilişkisi tesis etmesine neden olduğu ortadadır. Sovyetlerin taleplerini 7 Haziran 1945 tarihinde Türk tarafına sözlü olarak bildiren Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov, yıllar sonra

¹⁷⁷ Türkiye Dışişleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, s. 302-317.

anlarında Türkiye'ye yönelik yapılan taleplerin kendileri açısından bir hata olduğunu itiraf etti ve bu hatayı Stalin'e atfetti.¹⁷⁸

Stalin, bu süreçte Montrö Sözleşmesi'ni Ruslar lehine revize edebilecek durumdaydı. İngilizleri ve Amerikalıları bu konuda ikna etmişti. Fakat Sovyet lider, mesnetsiz talepleri yüzünden bunu dahi başaramadı. Diğer yandan Stalin'in İran'dan askerlerini çekmekte direnmesi, Kuzey İran'da Azerbaycan ve sözde Kürdistan'ın ayrılıkçı hareketlerini desteklemesi herhangi bir sonuç vermedi. Ruslar, İran'dan çekilmek zorunda kaldı. Benzer şekilde Yunanistan'daki iç savaşı körükleme politikası da akim kaldı. Böylece Türkiye ve İran büsbütün ABD ile yakınlaşma eğilimine girdi.¹⁷⁹ Yunanistan'ın da akıbeti bunlardan farklı olmadı.

2.3.11. İngiliz Dışişleri Bakanının Notalaşma Sürecini Değerlendirmesi

İngiltere Dışişleri Bakanı Ernest Bevin, notalaşma sürecini de ele aldığı 22 Ekim 1946 tarihinde Avam Kamarası'nda gerçekleştirdiği konuşmasında Türkiye-Sovyet ilişkilerine ve Boğazlar konusuna değindi. Bu tarihte artık Sovyetler konuya ilişkin Türkiye'ye iki nota vermiş ve Türkiye notadaki talepleri reddederek daha fazla müzakere edecek bir konunun kalmadığını karşı tarafa iletmişti.

Bevin, İngiliz milletvekillerini bilgilendirme amaçlı sürecin genel bir değerlendirmesini yaptı ve İngiliz politikasının üzerinden geçti. Konunun Potsdam Konferansı'nda gündeme geldiğini belirten Bevin, toplantıya katılan üç hükümetin (ABD-İngiltere-SSCB) Montrö Sözleşmesi'nin günün koşullarına uymadığı gerekçesiyle revize edilmesi yönünde uzlaşmaya vardığını ifade etti. Buna göre bir sonraki adım, her üç hükümetin de ayrı ayrı Türk hükümetiyle bire bir görüşmeler gerçekleştirmesi olarak kararlaştırılmıştı.

Bevin, Sovyetlerin son 3 – 4 yıldır bazı uluslararası konferanslarda vurguladığı ve Türk hükümeti ile son görüşmelerinde ortaya çıkan duruma değindi. Buna göre Sovyet Hükümeti, Boğazlarda bir üs edinmek için oldukça arzuluymdu. Bu üs, söz konusu suyolunun Türkiye'nin kontrolünde kalmasını değil Sovyet kontrolüne

¹⁷⁸ Chuev, **Molotov Remembers : Inside Kremlin Politics : Conversations with Felix Chuev**, p. 73.

¹⁷⁹ Hurewitz, **Soviet-American Rivalry in the Middle East**, p. 5.

geçmesini sağlayacaktı. Bevin'e göre Sovyetler, kontrolün Türkiye'de olmasından kaygılıydı. Bevin, Majesteleri Hükümeti'nin bu durumu Türk egemenliğine yönelik hoş görülemeyecek bir müdahale olarak değerlendirdiğini ve bunu açıkça belli ettiğini bildirdi. Ayrıca bu durum, Türkiye'yi yabancı bir gücün baskısı altına sokacaktı. Aynı zamanda konuyla ilgili olan diğer güçlerin haklarına da uygunsuz bir şekilde müdahale edilmiş olunacaktı.

İngiliz Bakan, konuşmasında Majesteleri Hükümeti'nin Montrö Sözleşmesi'nin revize edilmesine karşı çıkmadığını tekrar etti. Sözleşmenin güncel şartlara göre güncellenmesi gerektiğini savundu. Örnek olarak ise Japonya'nın Montrö'nün imzacı taraflarından biri olduğunu kaydetti ve Sözleşme'de Milletler Cemiyeti'ne atıflar olduğunu ifade etti. Bevin, bu yolla Japonya'nın İkinci Dünya Savaşı'nda yenik tarafta olduğunu belirterek Montrö Sözleşmesi'nden çıkarılması gerektiğini ima ediyordu. Benzer şekilde feshedilmiş olan Milletler Cemiyeti'ne yapılan atıfların yeni kurulan Birleşmiş Milletler örgütü ile değiştirilmesi gerektiğini kastediyordu. Diğer yandan Sözleşme'nin ekinde yapılan savaş gemisi tanımlamalarının güncelliğini yitirmiş olduğunu kaydetti. Majesteleri Hükümeti, Potsdam Konferansı'nda üç hükümetin de Türk hükümeti ile ayrı ayrı görüşmesini kabul etmiş ve revizyonun gerekli olduğunu düşünse dahi, bu suyunun uluslararası özelliğini sürdürmek konusunda çok arzulu olduğunu açıklamıştı.

İngilizler böylece Rusların, Türklerle bire bir iletişim kurmak suretiyle meseleyi kendi aralarında sonuçlandırma eğilimine açıkça karşı çıkmıştı. İngiliz Bakan, milletvekillerini 1946 yılının Ağustos ayında verilen notaların içeriğine ilişkin de bilgilendirdi. Sovyetlerin, Türklerin savaş sırasında İttifak devletlerine düşman güçlerin Boğazları kullanmasına engel olamadığı iddiasına değindi. Bevin, savaş sırasında Majesteleri Hükümeti ile Türk Hükümeti arasında Montrö'nün yorumlanmasına ilişkin görüş ayrılıkları yaşanmış olmasına rağmen Sözleşme'nin itina ile uygulandığını savundu. Sovyet Hükümeti ise Boğazlarda uygulanacak rejimin yalnızca Karadeniz'e kıyaslı olan devletler tarafından düzenlenmesi gerektiğini iddia ediyordu. Buna göre Türkiye'nin ve Sovyetlerin konuyla en yakın ilgili olan güçler olarak Boğazları ortaklaşa savunması gerektiği belirtiliyordu. Buna karşılık Majesteleri Hükümeti, Boğazların uzun zamandır uluslararası bir rejime tabi olduğunu

ve Karadeniz'e kıyısı olan devletlerin haricinde farklı devletleri de ilgilendirdiğini savunuyordu. İngiliz Bakan, bu nedenle Sovyetlerin görüşünü kabul etmeyeceklerini ifade etti. Buna göre İngiliz Hükümeti bölgesel bir güç olarak Türkiye'nin Boğazların savunma ve kontrolünden sorumlu olmaya devam etmesi gerektiğini düşünüyordu. Bevin, bu görüşün ABD tarafından da dile getirildiğini kaydetti. İngiliz Bakan, Sovyet Hükümeti'nin bu görüşleri kabul etmediğini ve Türk Hükümeti'ne belirtilen görüşlerinde ısrar eden bir başka nota verdiğini belirtti. Bakan Bevin, yaşananları bu biçimde özetledikten sonra Hükümeti'nin görüşünü açıkladı ve tıpkı Türk hükümetinin ikinci cevabi notasında olduğu gibi konuyla ilgili tartışmaları bir anlamda noktalamış oldu:

“Bizim şu andaki görüşümüz Potsdam'daki anlaşmaya göre Türk Hükümeti ile bire bir görüş alışverişi sürecinin sona erdiği yönündedir. Bu sebeple bunun ötesinde tartışmaların, bu amaçla düzenlenen uluslararası bir konferansta ele alınması gerekmektedir. Böyle bir uluslararası konferans çağrısının ABD, Birleşik Krallık, Fransa, Sovyetler Birliği ve Montreux Sözleşmesi'nin Japonya hariç tüm imzacılarına yapılması halinde biz katılım sağlamaktan memnun oluruz ve bu zor sorunun çözülmesi için çok çabalarız. Bu çözüm Türkiye'nin ve Sovyetler Birliği'nin meşru çıkarlarını dikkate almalıdır. Sizlere hatırlatmak isterim ki iki ülke ile de müttefiklik anlaşmaları yapmış durumdayız. Fakat herhangi bir çözüm, Türkiye'nin egemenliğine ve Karadeniz'in dışındaki ilgili diğer güçlerin de çıkarlarına saygı duymak zorundadır. İnanıyorum ki bu durum tek taraflı olarak değil fakat uluslararası bir zeminde ele alınırsa, bir çözüm bulunacaktır. Olaylar sinir harbi nedeniyle oldukça uygunsuz bir hal almıştır. Bu durum sona ererse, konuyu çok daha iyi bir zeminde tartışacak yeni bir atmosfer yaratılacaktır.”¹⁸⁰

2.4. Değerlendirme

Türkiye'nin, 7 Haziran taleplerinin ardından Batı bloğu tarafından hiç yalnız bırakılmadığı görülmektedir. İngiltere, Rusların Türkiye'ye yönelik taleplerinin ortaya çıkmasıyla Ankara'ya yönelik desteğini hemen belli etmiş ve bu desteğini Sovyetler Birliği'ne bildirmiştir. Amerikan hükümeti ise tehdidin belirginleşmesinin hemen ardından İngilizlerin aksine ve kendi Ankara Büyükelçisi'nin tavsiyelerine rağmen konuya kayıtsız kalmış, Rusların toprak taleplerini görmezden gelmiştir. Fakat Rusların Boğazlarda üs talebine Potsdam Konferansı'nda karşı çıkmıştır.¹⁸¹ Ne var ki

¹⁸⁰ House of Commons, "Part of the Debate – in the House of Commons", October 22 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-10-22a.1487.5&s=straits+%22straits%22+1945-01-01..1946-12-31#g1487.8.>, 3 Kasım 2017.

¹⁸¹ Hakan Yılmaz'a göre Türkiye, İkinci Dünya Savaşı'nda İttifak devletlerinin safında Hitler Almanya'sına karşı savaşmaktan imtina ettiği için savaş sonrasında ABD tarafından Rusların karşısında yalnız bırakıldı. ABD'liler en iyimser görüşle konuya kayıtsız kalmış, en kötümser görüşle ise Rusların

1945'in sonundan itibaren ABD'nin Ruslara ilişkin algıladığı tehdit, Türklere açıktan destek vermesine yol açmıştır.

Türkiye'nin çok partili hayata geçme arzusu yaygın olarak, Türklerin Ruslardan algıladığı tehditten ötürü Amerikan ve İngiliz desteğini sağlama çabasına bağlanmıştır. Burada ima edilen Anglosaksonların, İnönü'nün tek parti yönetiminin sürmesi halinde Türkiye'yi Ruslara karşı desteklemeyecek ve onu Rus işgaline maruz bırakacak olmalarıdır. Ne var ki arşiv belgeleri ve İngiliz parlamentosu zabıtları Anglosaksonların Türkiye'ye yönelik bir demokrasi hassasiyetlerinin bulunmadığını, kararlarını tamamen reel politik çerçevesinde aldıklarını göstermektedir. Çalışmanın vurguladığı bir başka husus ise Türkiye'nin Ruslardan sanıldığı kadar büyük bir tehdit algılamadığıdır. Türkiye'nin, Amerikalı diplomatlarla yaptığı görüşmelerde yalnızca tehditlerin belirginleştiği 7 Haziran 1945'te ve sonrasındaki kısa bir dönemde fevran halinde olduğu, yüksek bir tehdit algıladığı görülmektedir. Bu durum, İnönü'nün 8 Temmuz 1945'de Türkiye'de üst düzey komutanlara hitaben yaptığı konuşmadan anlaşılmaktadır. İnönü, olası bir Rus saldırısını düşünüyorsa da henüz San Francisco Konferansı'nda elli devletin birbirlerinin topraklarına müdahale etmeyeceğini garanti altına aldığına değinmiştir. İnönü'ye göre Rusların böyle bir zamanda Türkiye'ye saldırması tüm dünyaya meydan okumak anlamına gelecekti. İnönü'nün esas üzerinde durduğu görüş ise Rusların herhangi bir askeri müdahaleye girişmeden baskı yoluyla Türklere korku salacak olmasıydı. Böylece ülkeyi içerden çökertip, Türk milletine korku salarak 7 Haziran'da sıraladıkları taleplerini elde edebileceklerdi.¹⁸²

Nitekim Ankara, bu süreçte Amerikalılardan ve İngilizlerden açık bir biçimde destek talep etmiştir. Ankara'nın istediği destek, Anglosaksonların Türkiye'nin yanında durduğunu belli etmesi ve Rusları Türklere karşı girişebilecekleri herhangi bir saldırıdan caydırmalarıydı. Bu destek İngiltere tarafından taleplerin ortaya çıkışından hemen sonra, Amerikalılar tarafından ise bundan birkaç ay sonra verildi. Nitekim Türklerin, Amerikalılarla ve Ruslarla kurdukları diplomatik ilişkilerde algıladıkları tehdidin hiç de öyle yüksek olmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim İsmet İnönü'nün bu

taleplerini desteklemiştir: Yılmaz, **Democratization from above in Response to the International Context: Turkey, 1945–1950**, p. 5,8.

¹⁸² İlhan Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 36-37.

süreci yaşamış olan kızı, döneme ilişkin anılarında Rusların bir panikten ziyade tereddüt yarattığını ifade etmiştir:

“İsmet İnönü, Ruslara cevabını (Rus taleplerine yönelik) vermişti ve cevabını (red) kabul edeceklerini düşünüyordu. Büyük bir heyecan olmuştu, (Türk) Büyükelçiye ters muamele etmeleri... Ama zaten (Kremlin’e) giden büyükelçi ‘bizim cevabımız budur, (Ankara’ya) sormama da lüzum yoktur’ diyor. Tereddüt var ama panik hali yok.¹⁸³

Arşivlerin gösterdiği bir başka önemli bulgu, Rusların 7 Haziran 1945 tarihinde belirttiği toprak taleplerinden daha sonra vazgeçebileceğini açıklamış olmasıdır. Böylece Rusların toprak taleplerini yalnızca Boğazlarda üs hedeflerini gerçekleştirmek adına diplomasi masasında ellerini güçlendirmek için uydurdukları görüşü doğrulanmaktadır. Diğer bir deyişle Rusların toprak taleplerinin suni olduğu, taleplerin ortaya çıktığı 7 Haziran tarihinden kısa bir süre sonra anlaşılmıştır.

Literatürde Rus taleplerinin suni olduğunu ifade eden görüş, Milli Şef rejiminin Rusların söz konusu “tekliflerini” abarttığını ve bunu bir dış politika miti üretmek suretiyle hem iç politikada yeni oluşan muhalefeti sindirmek hem de Batı bloğuna katılmak için bir bahane¹⁸⁴ olarak sunduğunu savunmaktadır.¹⁸⁵ Bu görüşlerde belirli nispetlerde haklılık payı olabileceği gibi Türkler tetikleme Rusların bu teklifleri hiç yapmayacak olmasını savunmak zordur. İnönü, Rusların Dostluk Paktı’nı feshetmelerinin ardından yeni şartlara uygun bir antlaşma yapılması teklifinin Ruslardan geldiğini ifade etmiştir. İnönü’ye göre Ruslar yeni antlaşmanın bir ittifak antlaşması olabileceğini de kendileri ifade etmiştir. Bunun üzerine Türkler de antlaşma fikrine sıcak baktıklarını belirtmişlerdir.¹⁸⁶ Mesele Ruslar açısından pek masumane

¹⁸³ Özden Toker’le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

¹⁸⁴ Özkan, **1945 Türkiye - SSCB Krizi, Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası**, s. 76.; Konuyla ilgili diğer bir görüş, Türkiye’nin Sovyet tehdidini ABD’den talep ettiği ekonomik yardımlara dayanak olarak kullandığını savunmaktadır: Oral Sander, **Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979, s. 30.

¹⁸⁵ Niyazi Berkes de benzer şekilde İnönü’nün gerçekte demokrasi istemediğini, şeflik sistemini sürdürmek istediğini savunmaktadır. Buna göre İnönü, “tehlike” algısını süreklileştirmek niyetindeydi Niyazi Berkes, **Unutulan Yıllar**, İstanbul, İletişim, 1997, s. 342.; Stalin’in ölümünden sonra, SSCB’nin 1953 yılında Türkiye’den herhangi bir talebi bulunmadığını resmen bildirmesine rağmen Türkiye’nin Sovyetlere ilişkin dış politikasında 1964 tarihli Johnson Mektubu krizine kadar bir değişiklik yaşanmaması, bu argümanı desteklemektedir: Erel Tellal, **Uluslararası Ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri: 1953–1964**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2000, s. 24.

¹⁸⁶ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 96.

olmasa da¹⁸⁷ Türkiye'nin çok partili hayata geçişindeki yegâne etkenin Ruslardan algıladığı tehdit olduğunu savunmak abartılı olacaktır. Türkiye'nin çok partili hayata geçişini Rus tehdidinden dolayı ABD'ye yaklaşmak için bir adım olarak gören yaklaşımı doğrulayacak herhangi bir veri bulunmamaktadır. Aksine Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatlar, İnönü'nün Rus tehdidini bahane ederek çok partili hayata geçmekten kaçınma imkânının olduğunu fakat Milli Şef'in buna rağmen çok partili hayata geçtiğini savunmuşlardır. Amerikalılara göre İnönü, kendisine yakın çevresince verilen tavsiyeler uyarınca otoriter rejimini pekâlâ sürdürebilirdi. Bahane olarak ise Rus tehdidini öne sürebilir, ülkede demokrasiye geçişten kaynaklı olası bir kaosun yaşanma ihtimaline karşı Rus tehdidi ortadan kalkana kadar mevcut otoriter sistemle devam edilmesini savunabilirdi. İnönü'nün statükoyu sürdürmesinin önünde herhangi bir engel bulunmuyordu. Literatürde iç baskılar olarak sayılan halktaki ekonomi kaynaklı memnuniyetsizliklerin İnönü'yü rejimi demokratikleştirmeye zorlayacak ölçüde güçlü ve örgütlü olduğunu savunmak oldukça zordur.

Çalışmanın teorik çerçevesinde iç ve dış politikanın birbiriyle olan bağıntısına dikkat çekilmiş ve literatürdeki ilgili çalışmalara atıf yapılmıştır. Bu bölümde, Rusların 19 Mart ve 7 Haziran 1945 tarihli diplomatik aksiyonlarının Türkiye'nin ABD nezdindeki diplomatik faaliyetlerini artırdığı görülmektedir. Bu durumun Türkiye'nin iç siyasetine de yansıdığı, ABD'li diplomatların özellikle Missouri ziyareti sırasında tespit ettiği üzere iç siyasette ABD lehine olumlu bir atmosfer oluştuğu görülmektedir. Diğer yandan Sovyetlerin, yürüttükleri sınır savaşı kapsamında Türkiye'de yaşayan Ermenilere yönelik yaptığı çağrılara ilişkin Türk hükümeti iç politikada belirli adımlar atmış ve Sovyetler Birliği'ne göç etmek isteyen Ermeni asıllı vatandaşlara kolaylık sağlanması yönünde bir talimat vermiştir. Diğer bir deyişle uluslararası gelişmelerin Türkiye'nin iç siyasetinde belirli yansımaları olmuştur.

¹⁸⁷ Sovyetler Birliği'nin lideri Josef Stalin, Yugoslav lider Tito ile 1945 yılının Nisan ayında yaptığı görüşmede İkinci Dünya Savaşı ve sonrasında herhangi bir toprağı kontrolü altına alan bir devletin ordusunun gücünün yettiği yere kadar kendi toplumsal sistemini zorlaması gerektiğini ifade etmiştir. Sovyetlerin Türkiye'ye yönelik taleplerini anlamak için Stalin'in bu anlayışı göz önünde bulundurulmalıdır: Djilas Milovan, **Conversations with Stalin**, New York, Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1962, s. 114.

3. Çok Partili Hayata Geçište Türkiye'nin İç Siyasetindeki Gelişmeler

İkinci bölümde esas olarak Türkiye'nin savaştan sonra Sovyetler Birliği, ABD ve İngiltere ekseninde yaşadığı diplomatik tecrübelerle yer verilmiştir. Bu bölümde ise Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde iç siyasete ilişkin yaşananlar; uluslararası gelişmeler ve Amerikan arşivleri göz önünde bulundurulmak suretiyle odakta tutulmuştur.

3.1. Amerikalıların Türk Toplumuna ve Milli Şef Rejimine İlişkin Tespitleri

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde iç siyasete ilişkin yaşananlar ve Türk toplumunun gösterdiği refleksler yerli ve yabancı literatürde genişçe yer bulmuştur. Bu bölümde ise Türk siyasetine ilişkin yaşananlar Amerikan arşivlerinden izlenmiş ve Amerikan perspektifine yer verilmiştir.

3.1.1. İkinci Dünya Savaşının Türk Toplumunu Üzerindeki Etkileri ve Amerikalıların Değerlendirmesi

Cumhurbaşkanı İsmet İnönü, çok partili hayata geçiş sürecinde Türkiye'yi savaşın dışında tutmayı başardığı için halkın kendisine sonsuz bir minnet duyduğunu düşünüyordu. Kimilerine göre böyle bir minnet duygusu gerçekten de vardı. Ne var ki halk, bu minnet duygusunun yanında gündelik hayatındaki ve özellikle ekonomik alanda çekilen zorlukların sorumlusu olarak yine İnönü'yü görüyordu.¹

Yaşanan ekonomik zorluklar, kuşkusuz İkinci Dünya Savaşı'nın bir sonucuydu. Türkiye, savaşın dışında kalmış olmasına rağmen onun getirdiği tüm ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmıştı.² Üretim, Cumhuriyet tarihinde yaşanmamış düzeyde azalmış ve bunun sonucunda en temel tüketim maddelerinde

¹ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 27.

² Konuya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Morris Singer, **The Economic Advance of Turkey: 1938-1960**, Ankara, Ayyıldız Matbaası, 1978, p. 7-179.

dahi kıtlık baş göstermişti. Milli Şef yönetimlerinin savaşın getirdiği ekonomik zorluklarla mücadele edecek istikrarlı ve etkili bir ekonomi politikası bulunmuyordu. Karaborsa ile mücadelede yetersiz kalınmıştı. Denetimlerin yetersizliği, rüşvet uygulamasını yaygınlaştırmıştı. Savaşın başlamasıyla yarı-seferberlik ilan edilmiş ve savaş süresince aktif çalışma çağında bulunan yaklaşık iki milyon Türk vatandaşı silahaltına alınmıştı.

Savaş ekonomik anlamda ilk etkisini uluslararası ticarete gösterdi. Savaşan ülkeler o tarihe kadar sürdürdüğü ihracatlarını durdurdu. Diğer yandan Almanya, 1941'de Yunanistan'ı ve On İki Adaları kontrol altına alıp Ege Denizi'ne mayınlar döşediğinde İstanbul ve İzmir limanları ticarete kapanmış oldu. Bu süreçte Türkiye'nin ihracatında dramatik düşüşler yaşandı.

Savaşın başlangıcından önce 1938 yılındaki ekonomik göstergeler ile savaş sırasındaki ve savaş sonrasındaki göstergelerin karşılaştırılması söz konusu düşüşlerin tespiti açısından önemlidir. Türkiye'nin ana ihraç kalemi olan tarım ürünlerinin ihracatı 1940'ın ilk 10 ayında 1939'a kıyasla ağırlık cinsinden 276 milyon kg ve 1938 yılına göre ise 344 milyon kg daha azdı. İhracat, 1948 yılı fiyatları cinsinden yapılan bir hesaplama, 1938 yılında 724 milyon TL iken 1944 yılında 277 milyon TL'ye düşmüştü. Benzer şekilde 1940 yılının ilk 10 ayında gerçekleşen ithalat miktarı, 1939'a göre 248 milyon kg ve 1938'e göre 327 milyon kg daha düşüktü. İthalatın 1948 yılı fiyatları cinsinden değeri ise 1938'de 850 milyon TL iken 1941'de 257 milyon TL'ye düştü. Söz konusu değer 1944 ve 1945 yıllarında 300 milyon TL seviyesinde kaldı. Diğer yandan milli savunma harcamaları savaşa girilmemiş olmasına rağmen sürekli olarak artış gösteriyordu. 1938'de 163 milyon TL olan savunma harcamaları 1944'de 710 milyon TL'ye ulaştı.³

Tarım sektörünün milli gelirdeki payı, İkinci Dünya Savaşı öncesinde 1938'de yüzde 42 oranındayken, 1947 yılında yüzde 35'e indi. Ekonomi alanında devletin özel girişim karşısındaki payı ise 1938 yılında yüzde 28 iken 1946'da yüzde 58,3'e yükseldi. Bu durum devletçiliğin, özel girişimlerin aleyhine katı bir yorumuna işaret

³ Murat Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007, s. 53-55.

ediyordu. Ankara ve İstanbul şehirlerindeki konut inşaatları ve Bayındırlık Bakanlığı'nın harcamalarına göre sanayi sektöründe 1941 yılı ile başlayan düşüş bir yıl sonra yüzde 32 seviyesine ulaştı. Tarım, sanayi, inşaat, ticaret gibi 14 ayrı faaliyet alanına ilişkin yapılan hesaplamalar, Türkiye'nin 1940, 1941, 1943, 1944 ve 1945 yıllarında arka arkaya küçüldüğünü, büyümenin ise ancak çok partili hayata geçildiği 1946 yılıyla başladığını göstermektedir. 1942 yılında, istisnai olarak tarımsal üretime bağlı olarak Türk ekonomisinde geçici bir iyileşme görülmüş, 14 faaliyet alanının 8'inde büyüme yaşanırken yalnızca 6'sında küçülme yaşanmıştır.⁴ 1936'da 120 bin olan asker sayısının savaşın başlamasıyla 1 milyona çıkması ve bu sayının 750 bin kadarını köylülerin oluşturması tarımsal üretime negatif etki etti. Tarım hâsıla endeksi 1938'den 1945'e gelindiğinde neredeyse yüzde 40 gerilemişti.⁵

İngiltere ve Fransa'nın Almanya'ya savaş ilan etmesinin ardından ABD Ankara Büyükelçisi, savaşın Türkiye'nin iç politikasındaki etkilerini Washington'a bildirdi. Türkiye, gıda maddelerini, temel metallerini korumak ve savaşın Doğu Akdeniz'deki Türk ticaret filosuna zarar vermemesi için önlemler aldı, genelgeler yayımladı. Bu genelgelerin sonucunda kömür, mineral yağlar, gıda maddeleri ve hammaddelerin ihracatı yasaklandı. Türk ticari gemilerinin Türk limanlarını terk edip Çanakkale'nin ötesine yabancı hedeflere yolculuk yapması önlendi. Savaşın patlak vermesi Türkiye'de önce şok etkisi yaratsa da bu etki kademeli olarak azaldı. ABD Ankara Büyükelçiliği, savaşın etkisinin Türkiye'de ilk üç gün oldukça derinden hissedildiğini belirtti. Ticaretle uğraşanların borçları ve kredileri askıya alındı. Kayda değer oranda meblağ bankalardan çekildi. 7 Ekim 1939'da ise güven büyük ölçüde tazelendi ve krediler yeniden açıldı. Diğer yandan gazolin, mineral yağlar, tetraetil ve benzol gibi ürünlerin ihracatı yasaklandı. Ayrıca 10 Eylül itibariyle seyirleri yasaklanan Türk gemilerinin Karadeniz'deki limanlara ve İzmir'e gitmelerine tekrar izin verildi. 19 Eylül'de izinler Hatay'a ve Rodos'a genişletildi. 22 Eylül'de ise İtalya ve Türkiye arasındaki anlaşmaya ilişkin iki ülke arasındaki seferlerin 2 Kasım'da başlayacağı duyuruldu. Amerikan Büyükelçi ülkede turist sayısının düştüğünü ve Pera

⁴ İlhan Tekeli and Selim İlkin, **İktisadî Politikaları Ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İstanbul, İletişim, 2014, s. 421-425.

⁵ Metinsoy, **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, s. 56-57.

Palas otelinin dahi kapanmak zorunda kaldığını not etti. Amerikalı diplomat, buna rağmen savaşın etkisinin Türkiye’de fazla olmadığını, herhangi bir Avrupa devletinden az olduğunu kaydetti.⁶

Savaşın sonlarına doğru ise halk nezdindeki memnuniyetsizlik iyice belirginleşmişti. ABD İzmir Konsolosluğu personeli Ellis A. Johnson’ın, 1945’in Şubat ayında İzmir ve çevresindeki siyasal gelişmelere ilişkin hazırladığı rapora göre Ankara hükümetine yönelik olan hoşnutsuzluğun arttığı görülüyordu. Buna göre alt kademedeki memurların dahi eleştirilmesi halinde cezai işlem ön gören hukuksal mevzuata ve Emniyet güçlerinin katı denetimine rağmen hoşnutsuzluklar halk arasında dillendiriliyordu. Hükümet yetkililerin karıştıkları yolsuzluklara ilişkin iğneleyici sözler, hükümetin yetersiz bulunan ekonomi politikalarına yönelik eleştiriler ve bunun sonucunda oluşmuş hayat pahalılığına ilişkin şikâyetler kamuya açık yerlerde, sokaklardaki otomobillerde ve tren istasyonlarında duyulmaktaydı.⁷

3.1.2. Amerikan Büyükelçiliğine Göre Türk Hükümetine Yönelik Tepkilerin 10 Nedeni

ABD Ankara Büyükelçisi Laurence Steinhardt, 1945 yılının başında Washington’a çektiği telgrafta Büyükelçilik 3. Katibi Horner’ın Türk siyasal hayatına ilişkin hazırladığı raporun içeriğine ilişkin bilgiler aktardı. Raporda mevcut rejimin popülaritesini ve kamuoyu güvenini kaybettiği ifade edildi. Hükümete yönelik özellikle savaşın başlangıcı olan 1939 yılının Eylül ayından itibaren belirginleşen güven kaybı on ayrı nedene bağlandı.⁸

10 maddeden 7’si doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomiye ilişkindi. Bu durum, İnönü rejimine olan hoşnutsuzluğun daha çok ekonomiye ilişkin olduğu görüşünün Amerikalılar tarafından da paylaşıldığını göstermektedir. Türk toplumunda yaygın bir demokrasi talebi görülüyor, bu yönde eleştiriler yükselmeyordu. Demokrasi talebi, dar bir muhalif medya çevresinden ve daha sonra ortaya çıkacak

⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (01.11.1939), p. 37-42.

⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.03.1945), p. 44.

⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p. 15.

olan mecliste görev yapan muhalif görüşlü CHP’li milletvekillerinden gelecekti. Amerikalıların listesinde demokrasi kapsamına sokulabilecek maddeler, listenin sonunda, 8. ve 10. numarada belirtildiği üzere medya özgürlüğünün bulunmaması ve seçimlerin demokratik olmamasıydı:

- 1) Yüksek bürokrasinin kalkınması (halka göre ekonomik anlamda çok iyi durumda oldukları kastediliyor)
- 2) Hükümet yetkililerinin sorumluluktan kaçma eğilimleri
- 3) Türk orta sınıfının yoksullaşmasına neden olan enflasyon sarmalının kontrol edilememesi
- 4) Halkın büyük bir bölümünün hayat şartları kötüye giderken, küçük bir yönetici kliğin, hükümetin çeşitli bakanlıklarının ve kurumlarının başındaki kişilerin, BMM üyelerinin ekonomik olarak avantajlı bir pozisyonda olmaları
- 5) Yaygın şekilde bilinen rüşvetin ve yolsuzluğun Osmanlı dönemindeki kadar aşikâr olmasa da Türk siyasal hayatında öncü bir rol oynaması
- 6) Birçok işadaminin devletçilik ilkesine karşı olması
- 7) Aydınlar arasında eğitim sisteminin çok katı olduğuna dair genel hissiyat
- 8) Medya ve konuşma özgürlüğünün olmaması
- 9) Hükümetin sanayileşme alanında etkili bir politika uygulayamaması
- 10) Demokratik ilkelere sözde bağlı olma durumu, esas olarak tek parti rejimi tarafından yapılan atamalarla gerçekleştirilen sözde seçimler

Fiyat seviyelerinde 1939 yılından itibaren yaşanan yükselişler, halkın günlük yaşamında etkisini gösteriyordu. Örneğin 1939 yılının Aralık ayında 40 kuruşa satılan çuval, savaş sırasında 120 kuruşa satılmaya başlandı. Bu durum, çuvala satılan gıda maddelerinin fiyatlarına da yansdı. Benzer şekilde 1939 yılının Eylül ayında 22 kuruş olan fasulyenin kilogram fiyatı Aralık ayında 28 kuruşa, kutu çay ise 5 kuruştan 7,5 kuruşa çıktı. En temel tüketim maddesi olan ekmek ise 1939’da 10.09 kuruş iken 1943

yılında 40.90 kuruşa çıktı. 1945'e gelindiğinde ise kısmi bir gerilemeyle 33.05 kuruştan satılıyordu.⁹

Amerikan Büyükelçiliğine göre iç piyasada fiyatların yükselmesi nedeniyle orta sınıf yoksullaşmıştı. İttifak ve Eksen devletlerinin rekabetçi satın almaları da fiyatların yükselmesinde rol oynamıştı. Ülkede ekonominin yeni bir hükümet tarafından yeniden yapılandırılmasına ihtiyaç duyulmaktaydı. Fakat mevcut rejim, Türk lirasının devalüasyonundan başka bir önlem almamıştı. Hayat pahalılığının artmasından dolayı toplumun önemli bir kesimi finansal olarak darboğazdayken üst düzeydeki kişiler için aynı koşullar geçerli değildi.¹⁰

Diğer yandan Amerikalıların Türk halkında oluşan algılara yönelik tespitleri ile gerçekler her zaman birbirini tutmuyordu. Örneğin memurların 1938 yılından 1946 yılına kadar aldıkları maaş seviyeleri incelendiğinde, 100 lira asli maaşı bulunan yani üst gelir grubuna dâhil memurların satın alma endeksinde yüzde 60'luk bir kayıp yaşanırken, 10 lira asli maaşı olan grubun satın alma endeksinde yüzde 30'luk bir kayıp yaşandığı görülmektedir.¹¹ Diğer bir deyişle daha çok geliri olanların satın alma gücü oransal olarak daha fazla düşmüştü.

Türkiye'nin Amerikan misyonunda görev yapan bir diplomatla görüşen, İzmir'in önde gelen bir işadamı, Türkiye'nin 23 Şubat 1945'te Almanya'ya ve Japonya'ya savaş ilan etmesinin kendisini endişelendirmediğini belirtti. Eğer Türkiye'nin herhangi bir düşmanca tutumu olsaydı zaten o zamana kadar diğer ülkeler gibi savaşa girmiş olacağını belirtti. İşadamının gerçekten endişe ettiği konu, hükümetin savaş ilanını bahane ederek daha despotik, müdahaleci, yolsuzluğa yatkın ve keyfi davranması ihtimaliydi. Buna göre mevcut durumda hükümetle vergi, gümrük işlemleri yürüten ve hükümet yetkilileriyle ilişkisi bulunan her işadamı, önceden rüşvet niteliğinde ödeme yapması gerektiğini biliyordu. Bu düzeni bilmeyen işadamları ise ancak akliselim sahibi olmayanlardı. Bu kişiler işlerinin neden yürümediğine anlam veremeyeceklerdi. İzmirli işadamı, hükümetin devletçilik

⁹ Gönül Güneş, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam**, Ankara, Alter, 2013, s. 64-65.

¹⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p. 16.

¹¹ Tekeli and İlkin, **İktisadi Politikaları ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, s. 427.

politikasının komünizmden daha beter olduğunu ve özel girişimlere hiç alan bırakmadığını kaydetti. Buna göre bir işadaminin, zamanının yüzde 90'ını hükümet yetkililerine ayırıp, onların görüşlerini öğrenmek, onaylarını ve izinlerini almak için harcaması gerekiyordu.¹²

Gıda maddelerindeki ve giyecek kalemlerindeki yokluk, karaborsa sorununu beraberinde getirdi. Bu dönemde aile içinde dahi bireylerin birbirlerini gereğinden fazla ekmek yemekle suçlamaları yüzünden tartışmalar yaşanıyordu. Hükümet 1941 yılında ekmeğin %20 çavdar, %30 arpa ve %50 buğday unundan üretilmesi kararını aldı. Bununla beraber arpa oranının yüzde 50'ye kadar çıkarılabilmesinin önü açıldı. Ne var ki bu adımlarla ekmek sorununa bir çözüm getirilemedi.¹³ 13 Ocak 1942 yılında 267 sayılı koordinasyon kararıyla ekmek karneye bağlandı. Buna göre 7 yaşına kadar olan çocuklara günlük 187,5 gram, 7 yaşından büyüklere 375 gram, ağır işçilere 750 gram ekmek verilmesi öngörüldü. Bu gramajlar zaman içinde değişikliğe tabi tutuldu. 13 Nisan 1942'de 7 yaş altı günlük tüketimi 175 grama, Mayıs ayında 150 grama düşürüldü. 1 Eylül 1944'de ise yükselmeler yaşandı. 7 yaş altı ve 7 yaş üstü kişiler için öngörülen miktar 375 grama çıkarıldı. 2 Mart 1942 itibariyle ekmeğe yüzde 25 oranında mısır unu katılabileceği, Nisan itibariyle ise bakla karıştırılabileceği duyuruldu.¹⁴

Gıda maddelerinin yanı sıra karne sisteminin kendisi dahi karaborsaya düşmüştü. Belirtildiği gibi ağır işçiler için düzenlenen karnelerin diğer karnelerden daha fazla gıda maddesi alabilme hakları bulunuyordu. Bu statüdeki karneler karaborsada satılıyordu. Diğer yandan bu süreçte toplumdaki halk ve memur sınıfı olan ayırım belirginleşmişti. Devlet görünürde daha çok memur sınıfa destek oluyordu. Sümerbank'ın sattığı kumaş, ayakkabı ve şeker gibi kalemler, memurlar ve sıradan vatandaş için farklı fiyatlardan satılıyordu. Fiyat farkı memurların lehine idi.¹⁵

¹² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.03.1945), p. 44.

¹³ Güneş, **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam**, s. 67.

¹⁴ Cemil Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2**, İstanbul, İletişim, 2003, s. 409-410. Savaş dönemindeki karne uygulamalarına ilişkin çalışmalar için bkz. S. Dokuyan, "İkinci Dünya Savaşı Sırasında Yaşanan Gıda Sıkıntısı Ve Ekmek Karnesi Uygulaması," **Turkish Studies**, Vol.8, No:5; Bülent Bakar, "İstanbul'da Ekmek Karnesi Uygulaması, Karne Ve Ekmek Suistimalleri (1942-1946)," **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Vol.12, No:24, 2013/2.

¹⁵ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 27.

Ülkede koşulların daha iyiye gideceğine ilişkin bir ümit de görünmüyordu. Daha önce *İstiklal* isimli gazeteyi çıkarmış olan Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, “1945 Komedyası Başlıyor” isimli denemesinde hükümete eleştiriler yöneltti. Tepedelenlioğlu’na göre 1944 yılının sonlarına yaklaşılırken, yeni yılı tüm dünyada olduğu gibi Türkiye’de de yalnızca savaş vurguncuları kutlayabilecekti. 1945 yılında sevinilecek bir şey olmadığı, 1945 yılının 1944 yılına göre daha kötü geçeceği ifade edilmişti. ABD’nin Ankara Büyükelçisi Steinhardt, Tepedelenlioğlu’nun görüşlerinin organize bir grubu temsil etmediğini belirtse de benzer şekilde kötümser görüşlere sahip çok sayıda kişi olduğunu ifade etti.¹⁶

Amerikan Büyükelçiliğinin güvenilir kaynaklarına göre sivil bürokraside yükselmek için aile bağları ve etkili görevlerde bulunan tanıdıklar gerekiyordu. Bu durum genel olarak halk tarafından biliniyordu. Ayrıca gençler arasında hoşnutsuzluğa neden oluyordu.¹⁷

Köylüler de devletin savaş sırasındaki ekonomi politikalarından memnun değildi. Şehirliler ve köylerdeki nüfuzlular karşısında ticaret ve tarım koşullarındaki iyileşmeden zarar görmüşlerdi. Nitekim bu grup daha sonra ifadesini DP’de bulacak bir kırsal güç ittifakı olarak cumhuriyeti kuran partiye meydan okuyacaktı.¹⁸

Cumhurbaşkanı İnönü’ye ve ekonomiye ilişkin eleştirilerin özellikle 1945 yılının başlarından itibaren belirginleşmesi, Amerikalı diplomatların gözünden kaçmadı. ABD Ankara Büyükelçisi Steinhardt, Washington’ı halk arasında kulaktan kulağa dolaşan eleştirilere ilişkin bilgilendiriyordu. Bunlardan ilki 1944 yılının Ekim ayında Cumhurbaşkanı İnönü tarafından istifaya zorlanan Maliye Bakanı Ali Fuat Ağralı hakkındaydı. Amerikan Büyükelçi, Ağralı’nın *Ankara Radyosu* sanatçılarından şarkıcı Perihan Altındağ ile olan gönül ilişkisi yüzünden İnönü tarafından istifaya zorlandığına yönelik duyumları Washington’a aktardı. Ağralı’ya yönelik diğer bir eleştiri ise, zeytinyağı pazarında iddia edilen faaliyetlerine ilişkindi. Buna göre Bakan, zeytinyağı pazarındaki faaliyetlerinde dönemin Genelkurmay Başkanı Kazım Orbay ve BMM Başkanı Abdülhalik Renda ile birlikte hareket etmişti. Üçlü, Yunanistan-

¹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (09.01.1945), p. 3-5.

¹⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p.16

¹⁸ Mardin, **Türk Modernleşmesi, Bütün Eserleri 9, Makaleler 4**, s. 232.

Bulgaristan-Türkiye arasında nüfus mübadelesinin yaşandığı sırada İzmir yakınlarında zeytin bahçeleri almışlardı. Bu bahçelerin söz konusu üçlüye geçmeden önce mübadeleye zorlanan Anadolu Rumların mülkiyetinde olduğu not edildi. Büyükelçi Steinhardt, söz konusu üç kişinin de Balkan orjinli olduğunu ekledi. Amerikalı diplomatın bilgilendirme mesajında, Türk kamuoyunda yaşananları hicvetmek için üretilen tekerlemelere yer verildi. Bunlar, esas olarak Maliye Bakanı Ali Fuat Ağralı - Perihan Altındağ ilişkisini, zeytinyağı konusundaki yolsuzluk iddialarını ve İsmet İnönü'nün klasik müzik merakını tiye alıyordu.¹⁹

“Sabun ve zeytinyağ, Perihan altında”

“Memur darda, Köylü barda, Tüccar karda, Müteahhit ihtikârda (vurgunculukta), Başvekil hovarda ve Cumhuriyet Reisi Konservatuvarda!”²⁰

Büyükelçi'nin Washington'a ilettiği son tekerlemede Saraçoğlu Hükümetinin, memurlara yaptığı sosyal yardımlar eleştiri konusu edilmişti:

“İsmet uludur! İsmet uludur! Memurlar Saraçoğlu'nun kuludur! Haydi memurlar sabuna! Haydi memurlar şekere! Haydi memurlar kumaşa! Haydi memurlar kupona!”²¹

Tekerlemenin memurları kupona ve sabuna çağıran bölümleri, memurlara verilen aynı yardımları eleştirmek için yazılmıştı. Maliye Bakanı Fuat Ağralı zamanında memurlara ayda 15 lira değerinde dağıtıldığı tahmin edilen aynı yardımlar, Ağralı'nın istifasından sonra göreve gelen bakan zamanında bu kez 6 ayda bir yaklaşık 90 liraya karşılık gelecek şekilde dağıtılmaya başlandı.²²

ABD İzmir Konsolosluğunun görüştüğü yerel bir avukat da yozlaşmadan yakınıyordu. Buna göre avukat tutmak isteyen potansiyel müşteriler, avukatların belli bir alanda uzmanlıklarını ya da liyakatini esas almıyorlardı. Bunun yerine dosyayı

²⁰ İnönü'nün özel kalem müdürü olarak görev yapmış Haldun Derin'e göre başbakan Saraçoğlu, keyiflendiğinde coşup Ödemiş zeybeği oynardı. Saraçoğlu'na hovardalık yakıştırmasının sebebi bu olabilirdi. Diğer yandan İnönü'ye yönelik ‘Cumhuriyet Reisi Konservatuvarda’ dizesine neden olan husus ise kendisinin Batı müziğine olan ilgisi ve Halkevi salonlarında opera gösterimleri düzenlenmesini sağlamasıdır: Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 184-85.

²¹ **Ibid.**, p. 47-49.

²² Kemal Tahir, **Damağası: Notlar, Müsveddeler**, İthaki Yayınları, 2007, s. 14., Milli Şef rejimi ve devlet memurları arasındaki ilişkiyi ele alan detaylı bir analiz için bkz. Fatih Tuğluoğlu, "Tek Parti Döneminde Hükümet Memur Dayanışması," **Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi** C. 7, No:27, 2001, s. 353-373.

inceleyecek olan hâkimle ve yüksek hükümet yetkilileriyle ne kadar yakın olduklarını araştırıyorlardı. İzmir’de önde gelen bir doktorun ABD İzmir Konsolosluğu yetkilisine belirttiğine göre Sağlık Bakanı ve Sağlık Bakanı Müsteşarı, büyük ilaç stoku sahipleriyle işbirliği yapmak ve ilaçları karaborsada satmak yoluyla milyonlarca liralık yolsuzluk yapmıştı.²³

ABD Büyükelçiliğine göre Türk işadamları, hükümetin sanayileşme konusunda dinamik bir politika uygulayamamasını eleştiriyordu. Diğer yandan devletin sahibi olduğu bankalar kanalıyla yaşanan endüstriyel genişleme, devletçiliğin bir yansıması olarak değerlendiriliyordu. Bu durum, iş çevrelerine göre bir hataydı. Diğer yandan Türkiye’nin savaş sonrasında birçok komşusundan daha kötü koşullara sahip olacak olmasından endişe edilmekteydi. Orta büyüklükteki işletmeler üzerinde devlet kontrolündeki kurumlarla denetim sağlanması, bürokrasinin fikirlerinin ülkenin ticari hayatına yayılmasına neden oluyordu. Raporda Atatürk’ün bu anlamda Batılılaşma vizyonu yönünde çok sınırlı gelişmelerin yaşandığına dikkat çekildi. Diğer bir deyişle Amerikan Büyükelçiliği, Atatürk’ün serbest girişimi teşvik eden bir ekonomi politikası olduğunu, İnönü liderliğindeki tek parti rejiminin ise katı bir devletçilik politikası uyguladığını Washington’a anlatmak istiyordu.²⁴ İnönü ise İkinci Dünya Savaşı sırasında işadamlarına müdahale etmediğini savunuyordu:

“Büyük tüccar harp içinde kendisine müdahale edildiğinden şikâyetçidir. Büyük tüccardan harp içinde müdahale yüzünden az kazanan kaç kişiyi görüyorsunuz? Hükümet büyük tüccarlara müdahale etmediğinden, tüccarlara dinlemediğinden, hesapsız karlara karşı koyamadığından ittiham olunmuştur.”²⁵

Diğer yandan savaş ekonomisinde öne çıkan karaborsacılar ve vurguncular, dış ticareti kendi kontrollerine almışlardı. Süreç içinde karaborsa genişledi ve fiyatlarda dramatik artışlar gözlemlendi. Savaşın sonlarına doğru bazı vurguncular, yargılanıp hapse mahkûm edilse de, bu önlemler karaborsa düzeninin tasfiye olmasına yol açmadı.²⁶

²³ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (10.03.1945), p. 44-45.

²⁴ **Ibid.**, (12.02.1945), p. 16-17.

²⁵ Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 213.

²⁶ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 233-34.

Savaş sırasında yaşanan sıkıntılar yalnızca Türkiye'ye özel değildi. Halkın şikâyetçi olduğu karne sistemi, Batılı ülkelerde de uygulanıyordu. Ne var ki bu durum Türk halkının memnuniyetsizliğini azaltmıyordu:

“İngiltere’yi sıkı bir harp düzeni içinde bulduk. Londra’nın göbeği, yani en zengin kısmı Alman hava bombardımanlarıyla bir harabeye dönmüştü. Yiyecek, giyecek kıtlaşmıştı. Milletvekilleri ve lord'lara varıncaya kadar bütün İngilizlerin üst başları eski püskü idi. Hatta kolları meşin yamalı ceket giymek moda olmuştu. Her şey karneye bağlanmıştı. İngilizler sıkı bir mahrumiyete katlanmak zorunda kalmışlardı (...).”²⁷

Milli Şef de bizzat halka hitabında ekonomik sıkıntıların diğer ülkelerde de yaşandığını ifade ediyordu. Türk halkı ise İnönü'nün beklediği yönde bir karşılaştırmalı analiz yapıp, Türk yöneticileri mazur görme eğiliminde değildi:

“Haklı olarak propaganda edilen mevzu pahalılık meselesidir. İstirap vardır. Türü şekillerde müdahaleler olmuştur. Esaslı bir sebebi; harp zamanında para bollaşır, mal kıtlaşır. Bu, bir memleket ekonomisini idare etmek, iktidarda bulunan partinin mezhebi meselesi değildir. Komünist Rusya ile İngiltere aynıdır. İhtiyaçları tayına bağlarlar. Her vatandaşa ona göre tevzi ederler. Stoklar biriktirilir. Şehirli köylü ayırt edilmeksizin bütün memlekette teşkilat yapılır.(...) Millet karaborsadan alışveriş etmenin ayıp olduğunu anlayıncaya kadar bu bela devam eder.”²⁸

ABD Ankara Büyükelçiliğine göre eğitim alanında yapılan tartışmalarda ise aydınlar, Türk eğitim sisteminin fazla katı olduğuna dikkat çekmekteydi. Türkiye’de eğitim alan kişilerin vizyon eksikliğine işaret ediliyordu. Ne var ki Amerikan üniversitelerinde okuduktan sonra Türkiye’ye dönenler de memnun değildi. Bunun sebebi, Amerika’da ya da başta Almanya olmak üzere Avrupa’da öğrenim görüp ülkesine geri dönenlerin, Türk okullarından mezun olanların altında çalışmak zorunda kalmasıydı. Bu durum memnuniyetsizliğe neden oluyordu.²⁹

Amerikan Büyükelçiliğinin tarihsel gerçeklere uygun olarak aktardığına göre 1922 yılına kadar eğitim almış olan her Türk, subay olarak görev yapıyordu. Osmanlı İmparatorluğu’nda ticaret; Ermeni, Rum ve Yahudilere bırakılmıştı. Mevcut durumda ise ortalama bir Türkün ticari anlamda yetersiz olduğu görülmekteydi. Bunun nedeni ise o sırada görev yapan Türk hükümetinde aranmamalıydı.³⁰

²⁷ *Ibid.*, 227.

²⁸ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 212-13.

²⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p. 17.

³⁰ *Ibid.*, p. 18.

Milli Şef'in ekonomi politikalarının toplumsal hayat üzerindeki etkisinin üzerinde de durmak gerekir. Köyler ve kasabalar arasında yaşanan entegrasyon, köylülerin hükümet ve siyasetle ilişki kurmasına neden oldu. Milli Mücadele sırasında terkedilen, alt üst olan, ticaret ve el sanatlarıyla uğraşan sakinlerini kaybeden köyler zaman içinde gelişmişti. Cumhuriyet döneminde yaşanan altyapı gelişmeleri ve artan tarım ürünleri talebi ile zengin köyler ve kasabalar arasındaki ilişkiler gelişti. Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı sırasındaki ekonomik eğilimi, ithalatı sınırlama ve talebi iç pazardan karşılamaya yönelikti. Bu politika kapsamında gıda maddelerine yönelik artan iç talep köylülerin ürünlerine duyulan ihtiyaca yansdı. Hükümetin savaş ekonomisi, iş anlaşmaları yapmak, imzalar almak, hükümet yetkilileri tarafından denetlenmek gibi ilişkileri gerektiriyordu. Tek parti döneminde kasabalarda hükümet ile kurulan ilişkilerde öne çıkan yöneticiler, doktorlar, avukatlar ve işadamları, ifadesini 1946 yılının Ocak ayında kurulan Demokrat Parti'de buldu. DP, kasabaların simgelerine saygılı bir tutum takındı, camilere ve dinsel törenlere ilgi-saygı gösterdi. Böylece zaman içinde çevre kültürü ile özdeşleşti.³¹

İnönü cumhurbaşkanı görevine geldiğinde ABD'nin Türkiye misyonunun hazırladığı bir raporda Türk liderlerinin itibarlarını sürdürmek için yoksul halkı müreffeh bir topluma çevirmek zorunda oldukları belirtildi. Bunu yapmak için de Türklerin eski yöntemlerini temelden sarsacak olan modern metotların uygulanması ve onların gerçekten çalıştırılmaları gerektiği belirtildi. Bu durumun, muhaliflere en büyük kozu muhafazakârlık olarak vereceğini belirtti. Türkiye'yi yönetenlerin çelişkili bir durumda olduğu not edildi. Buna göre mevcut liderliğin ülkenin üzerinden ölü deriyi atması için modern metotlar uygulaması gerekecekti. Fakat bu metotlar halkta tiksinti uyandıracaktı.³²

O sırada İzmir'den Ankara'ya henüz dönmüş bir milletvekili, 1945 yılının Şubat ayında ABD'nin İzmir Konsoloslğu yetkilileriyle görüştü. Milletvekilinin, Batı Anadolu'nun birçok köyüne yaptığı ziyaretlerinde yaptığı gözlemlere göre kırsal alanda hükümete yönelik memnuniyetsizlik oldukça şiddetlenmişti. Ne var ki

³¹ Şerif Mardin, *Türkiye'de Toplum Ve Siyaset - Bütün Eserleri 6 - Makaleler 1*, İstanbul, İletişim, 2015, s. 71-72.

³² U.S. National Archives, Decimal File 867.20, (30.12.1938), p. 222.

milletvekiline göre hükümet, bu durumu iyileştirmek için hiç bir şey yapmıyordu. Bu tür şikâyetleri, “vaktini Türk dilini ve müziğini geliştirmeye vakfetmiş” olan Cumhurbaşkanı İnönü’nün dikkatine getirmek faydasızdı. İnönü, *Ulus* gazetesinin başyazarı gibi “bir takım asalaklarla ve ikiyüzlülerle” çevrili olduğundan, o sırada Atatürk’ten bile daha muhteşem biri olduğuna inanmakta ve politikalarını tıpkı onun gibi zorla kabul ettirmeyi arzulamaktaydı.³³

İkinci Dünya Savaşı’nda halk nezdindeki genel hoşnutsuzluğun ekonomi alanında da yaşandığı görülmektedir. Temel hak ve özgürlüklerin genişletilmesi, tek dereceli seçim sistemine geçilmesi, çok partili hayata geçiş gibi talepler ise 1945 yılında kademeli olarak dar bir medya grubu³⁴ ve meclisteki bir grup muhalif milletvekili tarafından dillendirilmeye başlanacaktı. Amerikalıların da Türk halkında tespit ettiği tepkiler çoğunlukla demokrasiye değil, yaşam şartlarına ilişkindi.

3.1.3. Amerikalıların Gözünden Türkiye’de Rejimin Mevcut Durumu

ABD Dışişleri Bakanlığı, İkinci Dünya Savaşı’nın ardından, Türkiye’de siyasi bir krizin yaklaştığı görüşünün üzerinde duruyordu. Bakanlık, bu nedenle Ankara Büyükelçiliği’ne, Türkiye’de beklenen siyasi krize ilişkin tahminlerini içeren bir rapor hazırlaması talimatı verdi.

Büyükelçilik 3. Katibi Horner’ın hazırladığı raporda Başbakan Şükrü Saraçoğlu’nun aydınlar ve işadamları başta olmak üzere nüfusun büyük bir bölümü nezdinde popülaritesini kaybettiği belirtildi. 25 Mayıs 1945 tarihli raporda Türkiye’nin siyasi analizi yapıldı. Buna göre mevcut hükümetin yakın gelecekte gönüllü ya da zorla düşeceğine ilişkin yorumlar gerçeği değil temennileri yansıtıyordu. Horner, raporunda gelecekte yaşanacakların alameti olabilecek unsurları üçe ayırmıştı. Bunlardan ilki medya özgürlüğü, ikincisi toprak reformu, üçüncüsü ise bütçe tartışmalarıydı.³⁵

³³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.03.1945), p. 45.

³⁴ Çok partili hayata geçişte siyasi gelişmelerin Türk mediasındaki yansımaları için bkz. Nilgün Gürkan, *Türkiye’de Demokrasiye Geçişte Basın, 1945-1950*, İstanbul, İletişim, 1998, s. 138-185.

³⁵ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (28.05.1945), p. 114.

21 Mayıs 1945'teki BMM oturumunda, "Bağımsız Grup"³⁶ lideri Ali Rana Tarhan dâhil tüm konuşmacılar; yüksek yaşam masraflarına, hükümet kaynaklarının israfına, hükümetin ülkenin ekonomik kalkınması için politikalarının eksikliğine dair eleştiriler yöneltti. Amerikan Büyükelçiliğine göre konuşmacılar arasında en cesuru, Manisa Milletvekili ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde İnönü kabinesinde bakanlık yapmış olan Hikmet Bayur'du. Bayur, hükümetin, devletin ve BMM'nin itibarının tehlikede olduğunu savundu. Uzun bir süredir hükümete ve Cumhurbaşkanı İnönü'ye yönelik eleştirel bir tavra sahip olan Bayur, hükümeti yetersizlikle, karaborsacıları korumakla ve görevi kötüye kullanmakla suçluyordu. Hükümeti bu uygulamaları durdurmaya ya da durduramıyorsa istifa etmeye çağırdı. Bayur'un hükümeti kategorik olarak eleştirmesine rağmen nasıl halen mecliste bulunmaya devam edebildiği sorusu önemliydi. Amerikalı diplomata göre bunun altındaki sebep Bayur'un hem seçmen hem de ülke çapında dürüstlüğü simgesi olarak bilinmesiydi. Hükümet, bu nedenle Bayur'un bir sonraki seçimlerde seçilmemesi için bir itibarsızlaştırma girişiminde bulunmuyordu.

Amerikan Büyükelçiliği, Türk hükümetini Faşist³⁷ olarak nitelemenin zor olduğunu belirtse de Türk siyasal sisteminin uzlaşma kültürünün bir sonucu olarak da tanımlanamayacağını not etti. Horner'ın raporundan üç sonuç çıktı. Bunlardan birincisi Saraçoğlu hükümetinin kesinlikle popüler olmadığı, ikincisi medyanın yani kamuoyunun, hükümete yönelik tatminsizliklerini ifade edecek imkânlarının bulunmasıydı. Üçüncü sonuç ise hükümete yönelik yapılan yoğun eleştirilerin, hükümeti istifaya zorlayabilme ihtimaliydi. Amerikan Büyükelçiliğine göre medyanın üzerindeki sansürün gevşetilmesiyle tüm gazetelerin Saraçoğlu hükümetine yönelik eleştirilerini artırması ve Saraçoğlu hükümetinin o ya da bu şekilde düşürülmesi muhtemeldi. Diğer yandan milletvekillerinin güvenoyu vermeme yöntemiyle hükümeti düşürmeleri ihtimali zayıftı. Milletvekilleri halk tarafından seçilmemiş, aksine CHP yönetimi tarafından atanmıştı. Raporda daha düşük olduğu belirtilen bir

³⁶ İsmet İnönü'nün, meclis çatısı altında "hükümeti denetlemesi adına" kurdurduğu Bağımsız Grup (Müstakil Grup), yine CHP milletvekillerinden oluşuyordu. Bu grubun başkanını ise bizzat İnönü atıyordu. Bu nedenle Bağımsız Grup'un gerçek anlamda bağımsız olmadığı, üzerinde uzlaşmış bir argümandır.

³⁷ Türkiye'deki rejimin faşist karakterli olduğu, Sovyetlerce savunulan bir argümandı.

başka ihtimale göre hükümet değişikliği, BMM’de mevcut olan bölünmenin daha da derinleşmesiyle gerçekleşebilirdi. Amerikalılara göre bu yöntemle Saraçoğlu hükümetinin sonunu getirecek iki partili bir sistemin gelmesi de akla yatkındı.³⁸

1950 yılında iktidardan düşmesinin ardından muhalefet partisi lideri konumuna gelen İsmet İnönü, sokakta karşılaştığı bir çocuğun “Ne yüzle buraya geliyorsun? Sen bana şekeri beş liraya yedirmedin mi?” çıkışına “ama seni babasız bırakmadım” şeklinde karşılık verdi.³⁹ Bu diyalog Milli Şef’in İkinci Dünya Savaşı sırasındaki politikalarının halk nezdindeki yansımalarının anlaşılması açısından önemlidir. “Şekeri 5 liraya sattırdılar, sigarayı 50 kuruşa içirdiler” gibi ithamlar dönemin Milli Şef rejimini hedef alıyordu.⁴⁰

İnönü, Türkiye’nin savaşa girmesini önlediği için halkın kendisine kayıtsız, şartsız bir minnet duygusu beslediği düşüncesindeydi. Ne var ki bunun yerine ekonomik sıkıntılar yüzünden eleştirilere maruz kalmıştı. Diğer yandan ekonomik sıkıntılar şehir efsanelerine de yol açmıştı. Bu efsaneler arasında İnönü’nün uşaklarına dahi o dönem oldukça lüks sayılabilecek beyaz undan francala ekmeği yedirdiği, kendisinin viyolonsel enstrümanı çaldığı, kimya deneyleri yaptığı, İsviçre bankalarında yüklü hesaplarının ve ABD’de çiftliklerinin bulunduğu yönünde iddialar yer alıyordu.⁴¹

3.1.4. Gazeteci Burhan Belge’nin Amerikan Büyükelçiliği ile Görüşmesi

Türkiye’de görev yapan Amerikan diplomatik misyonu, Türk siyasal hayatındaki demokratik gelişmelerine ilişkin öngörülerini Türk medya mensuplarıyla gerçekleştirdikleri görüşmelerle şekillendirme çabasındaydı. ABD Ankara Büyükelçiliği 3. Katibi Richard Gnade, bu amaçla Başbakanlık Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürü Burhan Belge ile Türk siyasal sistemine ilişkin bir görüşme gerçekleştirdi. 14 Şubat 1945 tarihinde ABD’nin Ankara Büyükelçiliği’nde

³⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.05.1945), p. 117.

³⁹ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 29.

⁴⁰ Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, s. 529.

⁴¹ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 31.

gerçekleşmiş olan görüşmede Belge, Türk siyasal hayatında gerçekleşmesini gerekli gördüğü değişiklikleri dört madde halinde sıraladı:

- 1) Dışişlerinde, yüksek siyasi mevkilerde, orduda ya da hükümetin diğer organlarında Türklerle azınlıklara aynı fırsatların sunulması
- 2) Biri liberal diğeri devletçi ya da biri muhafazakâr diğeri devletçi olmak suretiyle iki partili bir sistemin oluşturulması
- 3) Türkiye'nin tüm komşularıyla iyi ilişkiler kurması gerekliliği, ABD, İngiltere ve Rusya ile eşit ilişkiler kurulması, bunlardan birine diğerdinden daha fazla yakınlık gösterme hatasına düşülmemesi
- 4) Medya özgürlüğü, örgütlenme özgürlüğü, dini inanç özgürlüğü ve anayasada belirtilen fakat fiiliyatta uygulanmayan özgürlüklerin temin edilmesi⁴²

Belge, ayrıca İngiltere'nin ve ABD'nin Türkiye'de görev yapan diplomatik misyonlarının, Türkiye'deki liberal unsurlara yeterli derecede önem vermemesinden yakındı. Belge'ye göre Amerikalılar, Türkiye siyasetine ilişkin görüşlerini yalnızca hükümet yetkilileri ile görüşmelerine dayanarak oluşturuyordu. Buna karşılık Sovyet Büyükelçiliği ise görüşlerini Türk siyasetinin tüm açılarıyla iletişim kurarak oluşturmaktaydı. Amerikalı diplomat, Washington için hazırladığı raporda Belge'nin bir tür kurban psikolojisine girdiği sonucuna vardı. Belge, fazla açık sözlü olmasından dolayı sekiz yıldır görev yaptığı Basın Yayın Enformasyon Genel Müdürlüğü'nde kendisine iş yaptırılmadığını belirtmişti. Ne var ki Belge'nin, bu cümleleri sarf ettiği tarihte halen aynı kurumda çalışıyor olması, Amerikalı diplomatın dikkatinden kaçmadı.⁴³

3.1.5. Amerikalıların Çok Partili Hayata Geçişe Yönelik Aldığı Sinyaller

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde İngiliz ana akım medyasında çıkan bir makale, Türk toplumunda orta sınıfın geliştiğine işaret ediyordu. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra kapitülasyonların kaldırılması ve Osmanlı imparatorluğunun topraklarının büyük bölümünü kaybetmesi, azınlık nüfusunun azalması, Türklerin

⁴² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (05.03.1945), p. 23.

⁴³ *Ibid.*, p. 24.

ticarete ve mesleki hayata girmelerini sağlamıştı. Türkler bu fırsatı iyi kullanmış, böylece refah seviyesi ve etkisi artan bir orta sınıf oluşmuştu. Buna göre başarılı işadamları, bankerler, fizikçiler, avukatlar, mühendisler, esnaflar ve mekanikerler ülkenin siyasetinde daha fazla aktif pay istiyorlardı. Diğer yandan nüfusun dörtte üçünü oluşturan köylüler, azimli, güçlü, çalışkan olsalar da temkinli ve çekingenlerdi. Bunlar dünya savaşı sırasında zenginleşmişlerdi. Amerikalı diplomatların dikkatinden de kaçmayan İngiliz gazetesinin bu yorumu yapmasındaki sebep, İkinci Dünya Savaşı sırasında ithalatın durdurulması nedeniyle tüm iç tüketimin köylülerce sağlanmış olmasıydı. Köylüler, koşulları hakkında şikâyet etseler de diğer Balkan ülkelerindeki çiftçi partileri gibi siyasi bir örgütlenmeye gitmemişlerdi. Siyasi koşullar izin verdiğinde ise bunu yapabilirlerdi. Türk sanayisinde son yıllarda yaşanan gelişmeler ise işçi sınıfını güçlendirmişti. Türk işgücü eski loncaların baskı altına alınması nedeniyle profesyonel bir örgütlenme gerçekleştirememişti. Çalışma Bakanlığı'nın kurulması ise sosyal yardımlar, sigorta ve sendikaların kurulması için yasama çalışmalarının başlamasına neden olabilirdi. Türkiye'de komünist propagandanın aktif olduğu düşünülüyordu fakat Türk işçi sınıfının bundan ne kadar etkilendiğini söylemek İngiliz gazeteye göre imkânsızdı.⁴⁴

Bu süreçte, sonradan Demokrat Parti'yi kuracak olan CHP milletvekili Celal Bayar, hükümete yönelik eleştirilerini demokrasi alanında değilse de ekonomi alanında dillendirmeye başlamıştı. 1944 yılında gerçekleşen bütçe görüşmeleri sırasında Bayar'ın yönelttiği eleştiriler bu eğilimin işaret fişeği olarak yorumlanabilir. Bayar'ın eleştirilerini dillendirmeye başlaması, çok partili hayata geçiş konusunda inisiyatif alma zamanının geldiğine inancının göstergesidir. Bayar, Milli Şef yönetimi göreve geldiği 1938 yılından itibaren ona karşı mesafeliydi.⁴⁵

1944 tarihli bütçe görüşmelerinden yaklaşık 2 yıl önce, 1942 yılının sonlarında hükümetin ekonomi politikasına yönelik eleştirilerini niçin mecliste dillendirmediği

⁴⁴ "Ataturk's Successors", *Times*, 01.10.1945.

⁴⁵ Atatürk'ün 1937 yılında İsmet İnönü'yü başbakanlık görevinden alıp yerine Celal Bayar'ı getirdiği göz önünde bulundurulmalıdır.

kendisine sorulmuştu. Bayar'ın bu soruya verdiği yanıt, muhalefet fikrinin öncelerden beri aklında olduğunu göstermektedir:

“Meclis'te İnönü'nün bu despot idaresine karşı bir muhalefet uyanmıştır. Fakat her şeyin bir zamanı var. Bugün bu harp tehlikesi içinde milli birliği bozmak doğru olmaz.”⁴⁶

Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı E. L. Packer, aşağıda detayıyla ele alınan *Dörtlü Önerge*'nin verildiği gün olan 7 Haziran 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta Türkiye'deki muhalif harekete ilişkin bilgiler aktardı. Packer, yeni kurulacak partinin CHP'nin içinden hükümet karşıtı kişilerden oluşacağını belirtti. Muhalefet partisinin birkaç ay içinde kurulmasının beklendiğini not etti.⁴⁷

Türk medyasında muhalif bir parti kurulmasına ilişkin haber ve yorumlar, 1945 yılının Haziran ayından itibaren belirginleşti ve ABD belgelerinde yerlerini aldı. Vakit gazetesinde Milletvekili Asım Us, gazetede köşesinde yeni bir parti kurulmasına ilişkin niyeti olanların öncelikle CHP'den istifa etmeleri ve yeni partinin programını hazırlamaları gerektiğini belirtti. Yeni bir partinin kurulabilmesi için BMM'de kayda değer sayıda temsilcisinin olmasının gerektiğini not eden Us, 5-10 kişinin bir araya gelmesinin yeni bir siyasi organizasyon kurmak için yeterli olmayacağını kaydetti. Ayrıca, ikinci bir partinin kurulması için yeni dünya düzeninin kurulmasının ve Avrupa'da halen görevde olan orduların dağılmalarının beklenmesi gerektiğini savundu.⁴⁸ Hükümetin yeni bir parti kurulacağına yönelik söylentilere yaklaşımı ile Asım Us'un yazısı arasındaki paralellik Packer'ın ilgisini çekmişti.⁴⁹

Gazeteci Burhan Belge'nin bu süreçte kaleme aldığı ve Amerikan belgelerine yansıyan bir yazısında CHP'nin milli mücadeleden doğan devrimci bir örgüt olduğu fakat zaman içinde, ortak bir noktası bulunmayan birçok farklı fikre sahip kişinin çıkarlarını korumak için anlaştıkları bir kurum haline geldiği belirtildi. Belge'ye göre partinin sağa doğru açılmış olan kapısı sol görüşlülere karşı sınıksız kapatılmıştı. Bu da partiyi mevcut entelektüel duruma sürüklemişti. Sağ görüşlülerden oluşan kalabalık esnekliğini kaybettiğinde bir patlama yaşanabilirdi. Belge'ye göre bu patlama, toprak

⁴⁶ Sabiha Sertel, **Roman Gibi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987, s. 229.

⁴⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.06.1945), p. 128.

⁴⁸ Asım Us, “Ankara'da İkinci Bir Parti Mi Kuruluyor?”, **Vakit**, 05.06.1945, s. 1, 5.

⁴⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.06.1945), p. 129.

reformu tartışmaları sırasında ifadesini buldu. CHP'nin ülkeyi kurtaran idealist ve mütevazı insanların partisi olmaktan çıktığını, kişisel refahın ve serveti gözeten bir partiye dönüşme tehlikesiyle karşı karşıya olduğunu belirten Belge, partinin kendi düşüncesini paylaşmayan kişileri tasfiye etmesi gerektiğini vurguladı. Belge, CHP'den tasfiye edilecek olan kişilerin ikinci bir parti kurmaları gerektiğini savundu.⁵⁰

Amerikan Büyükelçiliği, 1945 yılının Haziran ayında Türk siyasal hayatında daha büyük değişikliklerin yaşanacağı konusunda kesin bir kanıya ulaşmanın zor olduğunu Washington'a aktardı. Packer'ın notunda İnönü'nün eleştirilere karşı direncinin ve arkadaşlarına olan sadakatinin mevcut hükümetin devamını sağlayabileceği belirtildi. Ne var ki Milli Şef'in tamamen bir kabine değişikliğine gitmesinin daha olası görüldüğü not edildi. Büyükelçilik raporuna göre İnönü, o sırada bulunduğu çıkmazdan tek çıkış yolunun ancak iki partili sistemin kurulması olduğuna karar verebilirdi. Packer, diğer yandan zamanında Atatürk'e içkiyi bırakmazsa yaşayamayacağını söylemeye cesaret edemeyen doktorlara atıf yaptı. Benzer şekilde İnönü'nün yakın çevresinin kendisine halk arasındaki popülerliğinin düştüğünü söylemeye cesaret edemeyeceklerini savundu. Ayrıca yeni bir siyasi partinin doğması halinde, İnönü'nün ömür boyu CHP genel başkanlığı pozisyonunu gözden geçirmesi gerekecekti.⁵¹

Amerikan Büyükelçiliği 1945'in yaz aylarından itibaren çok partili hayata ilişkin yorumların Türk medyasında görünmeye başladığı süreçte ABD'ye dost olduğunu düşündüğü ve mevcut Saraçoğlu hükümetinin karşısında olan bir milletvekili ile görüştü. Bu kişi Amerikalılara, Saraçoğlu hükümetinin görevine 1 ya da 2 yıl daha devam edebileceğini, hükümetin muhaliflerinin birlik halinde olmadığını, genelde kişisel nedenlerle muhalefet edildiğini belirtti. Muhalif milletvekiline göre Başbakan Saraçoğlu kendisinin düşürülüp yerine Ziraat Vekili Şevket Raşit Hatipoğlu'nun gelmesinden çekiniyordu. Ayrıca İnönü ile yakın ilişkisi bulunan ve Packer'ın yardımcı olarak tanımladığı Hasan Saka'nın da Saraçoğlu'nun halefi olabileceğini ifade etti. Medyada hükümete yönelik eleştirilerin ülkeye demokrasi süsü

⁵⁰ Burhan Belge, "İkinci Parti Meselesi", **Tanin**, 05.06.1945, s. 1, 6.

⁵¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.06.1945), p. 130.

vermek için yapıldığını savunan bu muhalif vekil, hükümetin medya mensuplarına, o tarihten sonra gelecek hükümetleri eleştirmemeleri yönünde talimat verdiğini belirtti.⁵²

E. L. Packer, 8 Ağustos 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta eski başbakanlardan ve mevcut hükümetin muhalifi olarak bilinen Rauf Orbay'ın *Vatan* gazetesine verdiği röportajı konu edindi. Amerikalı diplomata göre Orbay'ın *Vatan*'a verdiği röportaj, aynı gazeteye 1923 yılının Kasım ayında verdiği röportajın neredeyse aynısıydı. Buna göre Orbay, Cumhuriyet'in yalnızca çoğunluğun talepleriyle uyumlu olması halinde başarıya ulaşabileceğini belirtmişti. Packer'a göre Orbay'ın açıklamalarının zamanlaması önemliydi. Bu röportajın Saraçoğlu hükümetinin yoğun bir biçimde eleştirildiği, tek parti rejiminin liberal bir rejimle değiştirilmesi, medya özgürlüğünün tesis edilmesi, baskıcı yasaların feshedilmesi yönünde taleplerin arttığı bir dönemde yapılmış olması röportajın ilgi görmesine neden olmuştu. Packer, bu röportajın Rauf Orbay'ın sürgünden dönüp Atatürk'le uzlaşmasından sonra kamuoyuna yaptığı ilk açıklama olduğunu, bu açıklamaların liberal ve hükümet karşıtı grupları harekete geçirdiğini belirtti. Orbay'ın siyasal hayatta aktif bir rol üstleneceğine ve mevcut rejime muhalif bir harekete liderlik edeceğine yönelik güçlü sinyaller olmadığını, bunun yalnızca ikincil kaynaklar tarafından söylendiğini not etti.⁵³

ABD Ankara Büyükelçiliği'nin Washington'la yaptığı yazışmalarda Türk hükümetinin gayri resmi sözcüsü olduğu notunu düştüğü milletvekili Necmeddin Sadak, yeni bir muhalif partinin kurulmasının önemine dikkat çekmekteydi. Ne var ki aşağıda ayrıntıları ilgili gazeteden doğrudan aktarıldığı haliyle, Sadak'a göre bu geçişin bir süreç içinde yaşanması gerekiyordu. Muhalif partilerin sayılarının birden artması, kaosa yol açabilirdi:

“(…) Cumhuriyet rejimi, milli iradenin daha doğrudan doğruya temsili imkanlarını aradıkça seçim usulü hiç şüphesiz, daha iyiye doğru, değişiklikler geçirecektir. Siyasi eğitim, alışkanlık, tecrübe gibi türlü imkanlara bağlı olan bu gelişme, birdenbire verilmiş kararlardan ziyade birkaç dönemlik siyasi bir evrimden kendi kendine doğacaktır. (...). Şu halde yeni parti veya partiler nasıl kurulacak? Hiç şüphe yok ki bunun tek çaresi parti kurulmasına, fikir ve politika

⁵² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (09.06.1945), p. 131.

⁵³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.08.1945), p. 839.

cereyanı çıkmasına engel olan şart ve kayıtları kaldırmak, bunların doğmasına imkân vermektir. Fakat o zaman, İngiltere ve Amerika gibi, demokrasinin beşiği sayılan memleketlerde görülen iki parti doğmakla kalmaz, Fransa ve hatta Yunanistan'da harpten önce olduğu gibi sayısız partiler çıkar, memlekette demokrasinin en anarşili şekli baş gösterir.”⁵⁴

Eski milletvekili Etem İzzet Benice'ye göre ise yine ilgili gazeteden kendi sözleri ile aşağıdaki aktarıldığı üzere yeni bir partinin kurulması Kemalist demokrasinin gelişmesine hizmet ederdi. Bunun sebebi, Kemalist demokrasinin zaten çok partili bir hayatı öngörmesiydi:

“(…) Kemalist demokrasi bu milletin ve bu vatanın selamet ve saadetini hedef tutan ve yeryüzündeki demokrasi tipleri içinde en ileriye, en olgunu ve en üstünü ifadelendiren, en modern dünya görüşüne sahip olan demokrasidir. (...) ben bir ikinci partinin, hatta birçok partiler kurulmasının asla aleyhinde değilim. Bilakis, bütün bu partilerin Kemalist demokrasiyi daha çok kuvvetlendirmeye hizmet edeceğine kaniim.”⁵⁵

ABD Ankara Büyükelçiliğine göre mevcut hükümetin ve CHP'nin başarısı, eleştiri hakkına izin vermesine, yurtiçinde ve yurtdışında güvenilen, saygı gören, istikrarlı ve liberal bir rejim kurmasına bağlıydı. Böyle bir rejimi oluşturmanın tek yolu ise ülkede CHP'nin ya da hükümetin müdahalesi olmadan serbest ve adil seçimlerin gerçekleştirilmesiydi. Seçimlerde yaşanacak bu tip bir özgürlük, doğal olarak ülkenin çok ihtiyaç duyduğu bir başka siyasi partinin kurulmasına yol açacaktı. Packer, İnönü'nün 1946 yılının sonlarında gerçekleşmesi beklenen genel seçimlerin özgür ve adil olmasını sağlayabileceği görüşünü aktardı. Seçimlerin daha bile erken olabileceğini kaydetti.⁵⁶

Gazeteci Ahmet Emin Yalman, ise yine belgelere yansıyan biçimde bu süreçte “Siyasi hayatımızın bir tahlili” isimli, 10 makaleden oluşan bir yazı dizisi kaleme aldı. Yalman, ilk makalesinde Türkiye'yi tehdit eden dış etkenlere değindi. Yalman, dış tehditler karşısında bünyenin güçlendirilmesi gerektiğini savunmuş ve bu süreçte Sovyet tehdidi karşısında çok partili hayata geçişin Türkiye'yi güçlendireceğini ima etmişti:

⁵⁴ Necmeddin Sadak, “Seçim ve Partiler”, **Akşam**, 12.06.1945, s. 1.

⁵⁵ Etem İzzet Benice, “Onlar da Haklı Ben De”, **Son Telgraf**, 10.06.1945, s. 1, 3.

⁵⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (04.06.1945), p. 127.

“(…) Tecrübe bize öğretmiştir ki ecnebi ihtirasları; mevzu diye zayıf bünyeleri seçerler. (...) Bu itibarla siyasi hayatımıza ait serbest tenkit ve tahlillere girişmenin tam zamanıdır. Biz bu ilk yazıyı takip edecek birkaç yazıda bu bakımdan hissemize düşen vazifeyi yerine getirmeğe çalışacağız.”⁵⁷

ABD Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı E. L. Packer’ın 5 Eylül 1945 tarihinde Washington’a çektiği telgrafta Türkiye’nin ciddi siyasal gelişmelere gebe olduğu ifade edildi. Buna göre meclis, 1945 yılının Ekim ayında tekrar toplandığında medya ve dernekler yasalarında değişiklik yapıldıktan sonra meclisin dağıtılacağına, ardından genel seçimlerin gerçekleştirilmesiyle liberal ve reform odaklı yeni bir kabinenin oluşturulacağına yönelik emareler bulunmaktaydı.⁵⁸

Amerikan Büyükelçiliği, bir sonraki genel seçimlerde CHP’nin 100-150 arasında bir sayıda sandalye için özgür bir yarışın yaşanmasına izin vereceğine ve bu şekilde halkın tepkisini ölçeceğine yönelik görüşleri aktardı. Ayrıca Büyükelçiliğe BMM bünyesindeki 7 milletvekilinden oluşan yeni bir siyasi partinin kurulmasına ve liderliğinin eski başbakanlardan Celal Bayar tarafından yapılacağına yönelik istihbarat raporlarının ulaştığı anlaşılmaktadır.⁵⁹

Packer, bir Büyükelçilik çalışanının Eylül ayının ilk haftasında dört önemli kişiyle bu konuları görüştüğünü belirtti. Bu kişiler; Amerikalıların “liberal” olarak tanımladıkları *Vatan* gazetesinin başyazarı Ahmet Emin Yalman, “sol eğilimli” olarak tanımladıkları *Tan* gazetesinin başyazarı Zekeriya Sertel, “önde gelen serbest gazeteci” olarak tanımladıkları Burhan Belge ve hükümetin muhalifi ve zamanında Atatürk’ün güçlü muhaliflerinden olmuş olan Rauf Orbay’dı. Amerikan Büyükelçiliğinin yaptığı bu görüşmelerden Rauf Orbay’ın siyasi bir görev almayacağı fakat eski başbakanlardan Celal Bayar’ın büyük olasılıkla kurulacak yeni muhalefet partisine liderlik edeceği sonucu çıktı. Ne var ki Bayar, hükümetin yalnızca mevcut Basın Kanunu’nun 50. maddesi üzerinde değişiklik yapacağını ve demokratikleşme

⁵⁷ Ahmet Emin Yalman, “Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili: Milli Bünyemizi Derhal Kuvvetlendirmek İhtiyacı”, *Vatan*, 18.07.1945, s. 1.

⁵⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (05.09.1945), p. 228.

⁵⁹ *Ibid.*, p. 227.

açısından bunun ötesine geçmeyeceğini düşünüyordu. Böylece etkili bir muhalefet partisi kurulacak bir ortam oluşmayacaktı.⁶⁰

Büyükelçilik, önceki analizlerine benzer şekilde Türk siyasal hayatının yakın gelecekte alacağı şekil ile ilgili kesin bir tahmin yapmanın mümkün olmadığını belirtti. Diğer yandan takip eden birkaç ay içinde siyasi bir dönüm noktasına ulaşılabileceği ifade edildi. Buna göre Türkiye, ya mevcut tek parti sisteminde küçük değişiklikler yaparak yoluna devam edecekti ya da geçmişle ciddi bir kopuş yaşayarak Batı demokrasisi yönünde ilerleyecekti. İki durumda da son karar, ülkenin kaderini belirlemek için tek başına yeterli gücü ve itibarı olan Cumhurbaşkanı İnönü tarafından verilecekti. Amerikalı diplomat, kararın mevcut Saraçoğlu hükümetine bırakılması halinde demokrasiye geçişte kazanımdan çok kayıpların olacağını, parti hiyerarşisinin değişmeyeceğini not etti.⁶¹

Türkiye'nin demokrasiye geçişinde ihtiyatlı davranması gerektiği CHP içindeki bazı çevrelerce dillendiriliyor ve yazışmalara yansıyor. Milletvekili Necmeddin Sadak, Türkiye'de daha geniş bir demokrasi için artan talebe dikkat çekti. Sadak'a göre Türkiye'de demokrasi isteyen kesimlerin tek hedefi iktidara gelmekti. Yoksa daha geniş bir demokrasiyle hangi işi nasıl farklı yapacaklarına yönelik bir argümanları yoktu. Dolayısıyla muhaliflerin esas amacı, aşağıda ilgili gazeteden doğrudan aktarıldığı üzere, ülkenin demokratikleşmesi değil, kendilerinin iktidara gelmesiydi:

“(...) yeni, güzel idare ve kalkınma çarelerini ortaya koymak, millete bunları açıkça anlatmak, milleti bunlara inandırmak için, memlekette derin bir Demokrasi ve Hürriyet devrimine ihtiyaç olduğunu sanmıyoruz. Politikacılık, particalik, ihtilalcilik hep iş başına gelmek içindir. İş başına geçmek arzusu, daha iyi işler görmek kanaatinden doğar. Onun için politikacı, sadece ‘Demokrasi, hürriyet’ diye bağırılmaz, ‘Daha geniş demokrasi, daha büyük hürriyetle şunu bunu şu bu şekilde yapalım’ der. İşittiğimiz ses ise hep ‘Hürriyet isteriz’ feryadıdır.⁶²

⁶⁰ **Ibid.**

⁶¹ **Ibid.**, p. 228.

⁶² Necmeddin Sadak, “Geniş Demokrasi, Geniş Hürriyet Memleketi Sarsacak Anarşi Vasıtaları Olmamalıdır”, **Akşam**, 15.06.1945, s. 1, 2.

ABD Büyükelçiliği, Sadak'ın bu makalesinin içeriği konusunda Washington'ı bilgilendirdi. Sadak, makalesinde Türkiye'nin demokrasiye geçişte anarşiye düşebileceğini savunuyordu. Büyükelçiliğe göre makalenin düğüm noktası bu ifadeydi.⁶³

Sadak, yazısının Amerikalı diplomatların vurgu yaptığı kısmında, içerideki muhalif seslerin, anarşiye yol açabileceğini ima etmişti:

“Parti içinde, Parti dışında düşüncelerde, isteklerde, sözlerde, yazılarda, dünyanın bu karışık döneminde beliren anarşi nasıl ve hangi hedefe doğru durulacak?”⁶⁴

Sadak, kaleme aldığı ve yazışmalara yansıyan bir başka yazısında, demokrasiye geçişten yana olduğunu belirtse de bu sürecin aceleye getirilmemesi gerektiğini ifade ediyordu. Sadak'ın yazısı, ayrıntılı olarak incelendiğinde çok partili hayata geçişte kontrolün elden bırakılmamasına, denetimli bir rejim değişikliğine yönelik emareler görülmektedir:

“Daha geniş hürriyet, daha geniş demokrasi isteyenlerin, sabırsızlık göstererek bu işlerin hemen keyfi kararlarla ve zorla yaptırılmasını dilemeleri kadar demokrasiye zıt bir zihniyet olur mu? (...) İstemediğimiz şey, memlekette esmeye başlayan bu havanın, yabancı propagandalara cüretli bir zemin yapılması, hürriyetin fesatçılığa, demokrasinin sınıf mücadelelerine vasıta kılınması, nihayet dünyayı yıkan en korkunç harbin bile sarsamadığı bu bahtiyar memleketin içerden anarşi ateşine verilmesidir.”⁶⁵

CHP'nin yarı resmi medya organı *Ulus*'ta başyazar olarak görev yapan Falih Rıfkı Atay da demokrasi konusunda ihtiyatlı olanların arasındaydı ve bu tutumu Amerikan belgelerinde yer bulmaktaydı. Mevcut kabineye ve partinin liderliğine yapılan eleştirilere yönelik oldukça sert bir yazı kaleme alan Atay, yazısında Türkiye'nin tam bir demokrasiye geçmemesi yönünde argümanlar üretti. Buna göre Amerikalı gazeteciler Rusya'yı ziyaret ettiklerinde Ruslar kendilerine medya özgürlüğünün sadece Rusya'da bulunduğunu ifade etmişlerdi. Ruslara göre Amerikan medyası özel sektörün kölesi durumundaydı. Diğer yandan Fransızlar, siyasi partilerin

⁶³ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (03.07.1945), p. 65.

⁶⁴ **Ibid.**

⁶⁵ Necmeddin Sadak, “Toprak Bayramını Kutlarken: Hürriyet, Demokrasi, Parti Düşünceleri”, **Akşam**, 18.06.1945, s. 1, 2.

çekişmeleri arasında ülkelerinin nasıl çıktığını anlatıp duruyorlardı. Atay, Faşizmin ve Nazizmin savaşın ve saldırganlığın kaynağı olması nedeniyle lanetlendiğini belirtti. Ne var ki Atay'a göre üzerinde durulması gereken esas mesele tek partili ya da çok partili sistem değildi. Türkiye'nin son yirmi yıldır kendi demokrasisini oluşturma sürecinde olduğunu not eden Atay'a göre Türk anayasası farklı siyasi partilerin kurulmasına engel değildi. Nitekim daha önce muhalefet partileri kurulmuşsa da partilerin yönetimleri gerici unsurların eline geçmişti. Bunun sonucunda bizzat muhalefet partilerinin kurucuları, henüz Batılı anlamda bir muhalefet partisinin kurulmasının zamanının gelmediğini itiraf etmişlerdi. Atay'a göre mevcut durumda yeni bir partinin kurulmasını engelleyen bir unsur halen bulunmuyordu. Ne var ki yeni kurulacak bir partinin dini bir tartışma başlatmaması, laikliği benimsemesi ve Türk milliyetçiliğinin ilkelerine sadık kalması gerekiyordu. Amerika'nın özgürlükler ülkesi olmasına rağmen ülkede komünist bir parti kurmanın yasak olduğunu belirten Atay, Türkiye'nin kendisini Amerika kadar korumaya hakkı olduğunu belirtti. Hristiyanlığın Katolik mezhebinden olan birinin niçin Amerikan başkanı seçilmediğine⁶⁶ işaret eden Atay, zencilerin de Amerikan yasalarının koruması altında olmalarına rağmen niçin sürekli eziyet gördüklerini sordu. Atay, Türk demokrasisinin meclisin kendi disiplini ve yasaları içinde gelişeceğini not etti. Kurulacak diğer siyasi partilerin, laiklik, Türk milliyetçiliği gibi kavramları kabul etmeleri halinde toplumda iyi karşılanacağını savundu.⁶⁷

San Francisco'da düzenlenen Birleşmiş Milletler kuruluş konferansına katılan Türk heyetinin bir üyesi olan Milletvekili Ahmet Şükrü Esmer ise Amerikalıların Türkiye'nin demokratikleşmesine ilişkin ne düşündüklerini kaleme aldı ve sözleri Amerikan belgelerinde yer aldı. Esmer'e göre Amerikalılar, Türkiye'nin savaş dönemindeki politikalarına olan hayranlıklarını her fırsatta belirtmişlerdi. Buna göre ABD'nin Türkiye'yi önemseyen bir dost olarak tek düşüncesi, Türkiye'de istikrarın sağlanmasıydı. Türkiye, savaş nedeniyle anarşiye düşmüş olan bölgede huzurun ve istikrarın tek kalesi olarak kalabilmişti. Türkiye'yi savaş sırasında kendi yanlarında gören Amerikalılar, onu aynı zamanda rejimi açısından da demokrasi safında saymıştı.

⁶⁶ ABD'nin ilk Katolik Başkanı John F. Kennedy, Atay'ın yazısından 16 yıl sonra göreve geldi.

⁶⁷ Ulus, 19.08.1945.

Esmer'e göre Türk demokrasinin Amerikan demokrasisine uymayan yönleri de vardı. Fakat İngiliz demokrasinin de Amerika'ya uymayan tarafları vardı. Buna göre Amerikalılar kendilerinden Atatürk'ün rotasını takip etmelerini istiyordu.⁶⁸

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre Esmer'in bu yorumu yapmasında bir amacı vardı. Türkiye'de o sırada ABD'nin mevcut Milli Şef rejimini desteklediği ve herhangi bir reformun Türkiye'yi zayıflatacağını öne süren görüşler dillendiriliyordu. ABD Büyükelçiliği'ne göre Esmer bu görüşe destek vermek için yukarıdaki yorumu yapmıştı. Büyükelçilik, Esmer'in bu yorumu üstü kapalı bir biçimde yapmaya çalışsa da bunu başaramadığını belirtti.⁶⁹

Gazeteci Ahmet Emin Yalman bu süreçte kaleme aldığı yazılarda geçmişteki muhalefet partisi deneyimlerindeki başarısızlıkları sorguladı ve bu görüşleri Amerikalıların yazışmalarına yansıdı. Muhalefet partisinin olmayışının keyfi ve şahsi yönetimlere yol açtığını savundu ve çok partili hayata geçiş için zamanın geldiğini kaydetti:

“Bugün memleketimizin hakiki bir murakabe partisine ve ve serbest münakaşalara her vakitten ziyade muhtaçtır. Varlığımızın çok nazik bir dönüm noktası gelmiş, çatmıştır. Önümüzdeki vazife; mevcudu düzeltmek değildir. Yepyeni bir bina kurmaktır. Bu da ancak serbest ve kuvvetli bir siyasi parti ile işbirliğine girişmek suretiyle mümkün olabilir.”⁷⁰

ABD Ankara Büyükelçiliği'nin DP'nin kurulacağına dair izleniminin güçlendiği, 14 Kasım 1945 tarihinde hazırlanan bir raporda açıkça görülmektedir. Büyükelçilik İstihbarat Görevlisi G. Huntington Damon'ın hazırladığı raporda yakın bir gelecekte *Demokrat Halk Partisi*⁷¹ isimli bir partinin kurulacağı, eski Başbakan Celal Bayar'ın başkan ve Milletvekili Adnan Menderes'in de genel sekreter olarak bu partide yer alacağı Washington'a aktarıldı. İstihbarat görevlisinin, muhalif isimlerle görüşerek hazırladığı raporunda eski dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras ve milletvekili

⁶⁸ Ulus, 11.09.1945.

⁶⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (26.09.1945), p. 205.

⁷⁰ Ahmet Emin Yalman, Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili:9 Yakın Mazideki Üç Tecrübe, **Vatan**, 26.07.1945, s. 3.

⁷¹ Amerikalıların kurulacak olan yeni partinin ismine ilişkin “Demokrat Halk Partisi” olacağına yönelik istihbarat aldıkları anlaşılmaktadır.

Fuat Köprülü'nün de partinin lider figürlerinden olduğu belirtildi. Buna göre partinin programı, Atatürk'ün saf programına dönüşe dayalı olmak üzere mevcut koşullara göre liberalleştirilmiş ve geliştirilmişti.⁷²

Vatan gazetesi başyazarı Ahmet Emin Yalman, Büyükelçilik istihbarat görevlisi Damon ve İkinci Kâatibi John Evarts Horner ile özel görüşmesinde Saraçoğlu Hükümeti'nin yeni kurulacak partinin isminde "Halk" ibaresinin geçmesini engellemeye çalışacağını savundu. Buna göre Halk Partisi, günlük kullanımda Cumhuriyet Halk Partisi'ni işaret ettiğinden Saraçoğlu, yeni partinin isminde "Halk" ibaresi geçmesine karşı çıkacaktı. Yalman görüşmede yeni kurulacak siyasi partiyle kişisel bir bağlantısı olduğunu reddetti. Yaşamını bağımsız bir gazeteci olmayı sürdürmek istediğini ifade etti. Amerikalı diplomatlar ise Yalman'ın partiye girmeyecek olmasına şaşırıldı.⁷³ Bir başka görüşe göre ise *Demokrat Halk Partisi* isminden "Halk" kelimesinin çıkarılması, CHP ile ilişkiliymiş gibi bir algının engellenmesi içindi ve bu karar DP kurucuları tarafından alınmıştı.⁷⁴

Büyükelçilik raporunu destekleyen bir başka rapor, ABD'nin İstanbul'daki Askeri Ateşe Yardımcısı Albay Theodore Babbitt tarafından 28 Kasım 1945'te Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na sunuldu. Raporda Bayar'ın muhalif bir parti kurulması için başvuru yaptığı, bu partinin Kemalist çizgide kurulup faaliyet göstereceği belirtildi. Partinin prensipleri ile ilgili açıklamanın 1945 yılının Aralık ayının başında yapılacağı bilgisi geçildi. Yeni partinin destekçileri arasında Mareşal Fevzi Çakmak'ın olduğu ifade edildi. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, bu tarihte yeni kurulacak partinin isminin halen *Demokrat Halk Partisi* olacağını düşünüyordu. Büyükelçi, partinin isminin *Demokrat Halk Partisi* olarak belirlenmiş olmasını CHP'nin içindeki bir bölünmeye dayandırdı. Wilson, yeni partinin liderlerinin, bu sebeple eski partinin en iyi bilinen özelliğini kullanarak, Kemalizm'in orjinal ve saf

⁷² U.S. National Archives. Decimal File 867.9111, (30.11.1945), p. 329.

⁷³ *Ibid.*, p. 330.

⁷⁴ Samet Ağaoğlu, **Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru**, İstanbul, Baha Matbaası, 1972, s. 87.

prensiplerine bağılıklarını ilan edeceklerini ve CHP'nin 1943 programı yerine 1921 programını uygulayacakları öngörüsünde bulundu.⁷⁵

Gazeteci Ahmet Emin Yalman, Amerikan belgelerine yansıyan görüşlerinde Türkiye'nin dünyadaki genel eğilimleri kendisine uyarlaması gerektiğini düşünüyordu. Yalman, bu düzenlemelerin başkalarını memnun etmek için değil, Türk anayasasına uygun bir biçimde kendi ihtiyaçlarını karşılamak için gerçekleştirilmesi gerektiğini belirtti. Kendi varoluşlarına yönelik dışsal bir tehdit karşısında yalnız kendilerine güvenebileceklerini açıkladı. Türkiye'ye yönelik olası bir tehdit oluşturacak dış aktörün, Türkleri kenetlenmiş bir biçimde bulacağını kaydetti. Yalman, diğer yandan bazılarının dışsal tehdit kavramını kötüye kullandığını düşünüyordu. Bu sözleriyle Sovyet tehdidini bahane ederek Türkiye'nin çok partili hayata geçmemesi gerektiğini savunanları kastediyordu. Hükümetin dizginlerini elinde tutanların milli çıkarlara uygun olarak geç kalmadan adım atmaları gerektiğini belirtti. Yalman, hem millet için hem de kendileri için bu girişimin rejimin temsilcileri tarafından gelmesinin daha iyi olacağını belirtti. Aksi halde "uzun ve acı" tartışmalar yaşanacaktı.⁷⁶

Büyükelçilik İstihbarat Görevlisi Damon, ismini açıklamadığı bilgi kaynağının Mareşal Fevzi Çakmak'la 3 saat süren bir görüşme yaptığını not etti. Çakmak, bu görüşmede Türkiye'nin hem iç hem dış politikada gidişatının kötü olduğunu ifade etmişti. Buna göre Türkiye, hem Rusya'yla ilişkilerini kötüleştirmişti hem de demokrasilerle yakın müttefiklik ilişkisi kuramamıştı. Ayrıca Türkiye, Rus taleplerine direnebilmek için demokratik ülkelerin yeterli desteğine güvenebilecek durumda değildi. Bu sebeplerden Türkiye'nin politikası, demokrasilerin kesin desteğini elde etmek ve aynı zamanda Rusya'yla dostça ve güvenli bir ilişki tesis etmek yönünde olmalıydı.

Çakmak 1945 yılının Eylül ayında İsmet İnönü ile görüşüğünü belirtti. Fakat görüşmeyi tatmin edici bulmamıştı. Mareşal, aynı zamanlarda başbakan Saraçoğlu ile yaptığı görüşmeyi dahi daha tatmin edici bulduğunu ifade etti. Çakmak, İnönü'ye

⁷⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (30.11.1945), p. 330-331.

⁷⁶ Ahmet Emin Yalman, "Değişen Havalarda Karşısında", **Vatan**, 31.07.1945, s. 1, 3.

meclis grubunun artık etkisini kaybettiğini belirtmiş, meclisin kalibresinin yükseltilmesi gerektiğini ifade etmişti. Çakmak görüştüğü kişiye bu yükseltmenin gerçekleşmesinin tek yolunun gerçek bir muhalefet partisi kurmaktan geçtiğini belirtti ve kurulacak olan yeni muhalif partiye desteğini ifade etti. Ayrıca Türkiye'nin yabancı yatırımları olmadan yaşamını idame edemeyeceğini iddia etti. Buna göre Türkiye, yabancı yatırımcıları ülkeye rahatça girebileceklerine dair ikna etmeliydi. Bunun yolu, mevcut devletçilik politikasının değiştirilmesiydi. Amerikan Büyükelçiliğinin kaynağına göre Çakmak, kendini meşrulaştırmak için büyük çaba harcıyordu. Çakmak ayrıca görüşmede kendisinin hem siyasetçi hem de asker olduğunu belirtmiş, Atatürk'ün askeri liderlerin siyasete girmelerini önleyerek büyük bir hata yaptığını ifade etmişti. Çakmak, İnönü ile görüşmesinden sonra; Celal Bayar, Adnan Menderes ve Amerikalıların kaynağının bulunduğu bir toplantıya katıldı. Çakmak, toplantıda Türkiye'nin durumunun çok kritik olduğunu savundu. Tüm toplantı boyunca Bayar'ın siyasi faaliyetlerini destekleyeceğini belirtti. *Vatan* gazetesinin yeni kurulacak partinin sözcüsü olabileceğini belirtse de tüm gazetelerle iyi ilişkiler kurulmasının gerekli olduğunun altını çizdi. *Tasvir* gazetesi örneğini veren Çakmak, kurulacak olan partiye muhalif olması beklenen bir gazetede dahi lehte makaleler çıkartılmasının taktik bir zafer anlamına geleceğini belirtti. Mareşal, görüştüğü kaynağa zeki olduğu ve siyasi meselelerde propagandayı kullanma konusunda kurnaz davranabildiği izlenimini vermişti.⁷⁷

3.1.6. Amerikalıların Gözünden Milli Kalkınma Partisi

Cumhuriyet tarihinde 1924 ve 1930 tarihli Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve Serbest Fırka deneyimlerinden sonra CHP dışında kurulan üçüncü siyasi parti Milli Kalkınma Partisi oldu.⁷⁸ 1945 yılının 18 Temmuz günü İstanbul'da kurulan parti, başından itibaren Amerikalı diplomatlar tarafından dikkatle takip edildi. Partinin kurucusu Nuri Demirağ, kuruluş dilekçesini 18 Temmuz 1945'te İstanbul Valiliğine

⁷⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (14.11.1945). p. 332-33.

⁷⁸ Milli Kalkınma Partisi'ne ilişkin bir değerlendirme için: Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 674-690.

verdi. Partinin isminin ve ilkelerinin yer aldığı dilekçede MKP'nin kurulması için izin istedi. Parti, 22 Eylül 1945 tarihinde alınan kuruluş izninin ardından resmen kuruldu.

Demirağ, siyasette tecrübe sahibi olmamakla beraber iş hayatında oldukça başarılı sağlamış bir kimseydi. Müteahhit olarak girdiği iş yaşamında zaman içinde madencilik ve sanayi alanlarında da faaliyet göstermeye başladı. Yenilikçi ve fırsatları iyi değerlendiren birisiydi. Türkiye'de o dönem yeni gelişen bir sektör olan havacılık alanında yatırım yapan Demirağ, Yeşilköy'de pilot eğitimi veren bir okul açmıştı. Beşiktaş'ta ise uçak ve planörlerin üretildiği bir fabrika kurmuştu. Ne var ki Türk Hava Kurumu ile yapmış olduğu anlaşmalar kapsamında devletle olan ticaretinde sorunlar yaşadı. Türk Hava Kurumu, Demirağ'ın uçaklarını sözleşmeye uygun olmadığı gerekçesiyle satın almadı. Demirağ'ın kurumla olan ve yıllarca süren davası sonunda aleyhinde sonuçlandı. Bu durumun Demirağ'ın siyasete atılmasında etkisi olabileceği önemli bir ihtimal olduğu ortadadır. Demirağ'ın uçak fabrikasının kapatılması, İstanbul Boğazına yönelik Ahırkapı-Salacak arasında kurulmasını planladığı asma köprüünün inşasına karşı çıkılması, kendi hazırladığı köy imar planlarının uygulanmaması, İstanbul'da yaptırmayı planladığı büyük bir hastanenin engellenmesi, Demirağ'ın devletin ekonomiye müdahalesinden mustarip olduğu diğer vakalardı.⁷⁹

Nitekim Demirağ, MKP'nin 27 Ekim 1945 tarihinde düzenlediği açılış töreninde yaptığı konuşmasında devletçilik düzeninde mevcut durumdan daha fazla iş olanağının yaratılamayacağını savundu. Bu anlayışla adaletin gelemeyeceğini ifade etti. Geçmişteki girişimlerinin devletçilik ilkesi yüzünden engellendiğini iddia etti.⁸⁰

Demirağ, kendi pozisyonu itibariyle liberal ekonomik sistem yanlısıydı. Serbest girişim özgürlüğünü desteklemiş, katı devletçilik uygulamalarının karşısında yer almıştı. İnönü'yü ve dış siyaseti takip eden Nuri Demirağ, toplumda baş gösteren memnuniyetsizliği görmüş ve muhtemelen oluşan muhalefet boşluğunu işadamların hassasiyetiyle herkesten önce davranarak doldurmak istemişti. Ne var ki Demirağ'ın kitleleri mobilize edebilecek bir siyasi becerisi bulunmuyordu. Ayrıca ideolojik yönden eksik olduğu partisi kurulduktan kısa süre sonra anlaşılmıştı. Demirağ,

⁷⁹ B. Zakir Avşar and Elif Emre Kaya, "Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi," *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, C.13, No.2, 2012, s. 118-19.

⁸⁰ Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, İstanbul, İletişim, 1998, s. 640-642.

Amerikan belgelerine de yansıyan habere göre, kuruluş dilekçesini verdiği gün yaptığı açıklamada, partinin başka ülkelerdeki ilkeleri uyarlamayacağını söyledi. Partisinin iktidara gelme hırsı bulunmadığını ifade etti. Devletçilik ilkesiyle mücadele edeceklerini, liberalizmin ülkede gelişmesine çalışacaklarını kaydetti. Demirağ ekonomik olarak kamu ve özel girişimler arasında dengenin gözetileceğini ifade etmiş, geleneksel devletçilik anlayışından sapma gösterileceğinin sinyalini vermiştir.⁸¹ Burada Demirağ'ın kastının siyasal liberalizmden ziyade ekonomik liberalizm olduğunu belirtmek gerekir.

MKP'nin devletçilik ilkesinden başka bir hassasiyeti ise dış politika alanındaydı. MKP, dış politikada CHP ile aynı çizgide olduğunu savunsa da bir İslam Birliği – Doğu Federasyonu oluşturulmasını öngörüyordu.⁸² Demirağ, CHP'nin 6 ilkesine benzer bir anlayışla kendisine ait Pilot Okulu'nda uygulanan ve "Altı Kanat" olarak bilinen prensipleri partisine uyarladı. Buna göre MKP'de yer alacak kişiler alkol, kumar, iffetsizlik, tembellik ve zulümden uzak durmak zorundaydı.⁸³

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ın edindiği izlenime göre Demirağ'ın partisi, Ankara kulislerinde pek ciddiye alınmıyordu. Demirağ, kendi imkânlarıyla belli bir yere gelmiş olan bir müteahhitti. Demiryolu inşaatı gerçekleştiriyordu. Ayrıca çeşitli madenlerde imtiyaz sahibiydi. Diğer yandan Yeşilköy'de bulunan bir uçak fabrikasının ve uçuş okulunun patronuydu. Ne var ki Demirağ, uçak fabrikasının hükümet tarafından kapatılmasının ardından 'devletçilik' politikasını çok sert eleştirmeye başlamıştı. Wilson'a göre kurulması planlanan yeni parti, devletçilik ilkesinin karşıtlığından ilham almıştı. Parti, hükümetin ekonomi üzerindeki artan kontrolüne karşı çıkan iş çevrelerinin çıkarlarını yansıtacaktı.⁸⁴

Wilson'ın paylaştığı bir diğer yorum ise, Türk hükümetinin bu partinin Nuri Demirağ tarafından kurulacağını önceden bildiği ve bunu desteklediği yönündeydi.

⁸¹ Cumhuriyet, 11.07.1945.

⁸² Firizun Husrev Tökin, **Türk Tarihinde Siyasal Partiler Ve Siyasal Düşüncelerin Gelişmesi**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965, s. 78.

⁸³ Fatih M Dervişoğlu, **Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, s. 165.

⁸⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (14.07.1945), p. 187-188.

Buna göre hükümet, muhalefetin halk nezdinde kredisini düşürmek adına partinin kuruluş sürecini desteklemiş ve bunun genişçe duyulmasına izin vermişti.⁸⁵ Aynı olmasa da benzer bir analiz Cemil Koçak tarafından da yapılmıştır. Koçak'a göre hükümet o sırada CHP'den ihraçların yaşandığı süreçte çeşitli muhalefet partilerinin kurulmasına sıcak bakıyor olmalıydı. Böylece muhalefet bloğu parçalanacak ve etkili olamayacaktı.⁸⁶

3.1.6.1. Amerikalı Diplomat ile Demirağ'ın Öğle Yemeği Buluşması

Demirağ, partisi henüz 27 Ekim'de kurulmadan önce 4 Eylül 1945'te, ABD Ankara Büyükelçiliği 3. Katibi John Evarts Horner'ı Üsküdar'daki evinde öğle yemeğinde ağırladı. Demirağ, bu görüşmede ABD'ye duyduğu hayranlığı ve dostane duygularını ifade etti. Büyükelçiliğe göre, Demirağ'ın bu sempatisi ABD'nin endüstriyel metotlarına karşı duyduğu hayranlıktan kaynaklanıyordu. Görüşmeye ilişkin diğer notlar ise Demirağ'ın ABD'ye ilişkin derin bir bilgi sahibi olmadığı, en büyük oğlunun o sırada ABD'de bulunan *Massachusetts Institute of Technology* üniversitesinde öğrenci olduğu, 4 yaşındaki küçük oğlunun ise özel öğretmenle İngilizce öğrendiği yönündeydi. Amerikalı diplomat, Demirağ'ın evinde geçirdiği öğle yemeğinden sonra kendisinin Türk tipi bir muhafazakâr ve katı bir Müslüman olduğu kanısına vardı. Demirağ'ın alkol kullanmadığı ve evinde alkol servisi edilmesine izin vermediğinin üzerinde durdu. Demirağ'ın evinde yemek sofrasını kızlarının kurduğu, geleneksel Türk usullerine göre kızların ve erkeklerin yemekleri ayrı ayrı yedikleri belirtildi. Demirağ görüşmede devletin ekonomiye müdahalesinin kaldırılması, ifade özgürlüğü, medya, din, toplantı yapma özgürlükleri gibi hassasiyetlerini ifade etti.⁸⁷

Demirağ ayrıca liberal siyasi unsurlardan ve işadamlarından geniş bir destek gördüğünü savundu. Eski başbakanlardan Rauf Orbay'ın kendisini desteklediğini iddia etti. Buna göre partisi etkili olduğunu gösterdiğinde BMM'deki 7 muhalif milletvekili de Celal Bayar'ın liderliğinde kendi partisine katılacaktı. Demirağ, kendisine partisini kurabilmesi için gerekli iznin verileceğini düşündüğünü ve ABD'nin Saraçoğlu

⁸⁵ **Ibid.**

⁸⁶ Koçak, **Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 676.

⁸⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (13.09.1945), p. 252.

hükümetine, ülkeyi demokratikleşmesi yönünde baskı yapması gerektiğini söyledi. Amerikalıların demokratikleşmeden oldukça kazançlı çıkacağını ifade eden Demirağ, kendisinin ülkenin endüstriyel gelişimine, özellikle yabancı ve Amerikan sermayesine sıcak baktığını kaydetti. Demirağ, Amerikalı diplomata ülkeyi yabancı sermaye için cazip hale getireceğini aynı zamanda ihracatın ve ithalatın önündeki engelleri kaldıracağını, bütçeyi dengeleyeceğini, askeri harcamaları kısacağını ve rüşveti bitireceğini ifade etti.

ABD’li diplomatın konuşmadan çıkardığı sonuç, Demirağ’ın samimi ve yüksek kapasiteli bir işadamı olduğu, ne var ki siyasi hissiyatının eksik ve siyasette başarı kazanma şansının düşük olduğu yönündeydi. Diplomat, Demirağ’ın Celal Bayar ve Rauf Orbay gibi kişilerin desteğini almasıyla başarı sağlayabileceğini fakat bu desteğin gelmesinin hayli şüpheli olduğunu not etti.⁸⁸

Zaman, ABD’li diplomatın öngörülerinde yanılmadığını gösterdi. MKP, gerçekten de; Celal Bayar, Rauf Orbay gibi itibarlı muhaliflerin desteğini kazanamadı. Demokrat Parti’nin aksine, ülke çapında istikrarlı bir etki gösteremedi. ABD Büyükelçiliği, MKP’nin genel olarak alaya alınmasına rağmen, Türk kaynaklarının ve Amerikan Stratejik Hizmetler Ofisi’nin (OSS) partinin ciddiye alınması gerektiğini ifade ettikleri bilgisini aktardı. Evert Horner, Demirağ meselesini gazeteci Ahmet Emin Yalman ile de görüştü. Yalman, MKP’nin gelişmemiş ve kısır nitelikte bir parti olduğuna ve bu partinin tüm muhalif hareketlerin kredisini düşürdüğüne inanıyordu. Horner da Yalman’ın bu görüşüne katılıyordu.⁸⁹

Amerikan belgelerine göre Türk basınında partiyle alay eden yayınların yapılıyordu. MKP’nin kurucusu Demirağ’a ve partisine ilişkin plansız, programsız ve ne yaptığını bilmeyen bir tablo çiziliyordu. Partinin gerçekten de Demirağ’ın kişisel argümanlarının haricinde ciddi bir programı ya da amacı bulunmuyordu.⁹⁰ MKP, kendisinden sonra kurulan DP gibi organize değildi. Parti tüzüğünden ayrı bir de parti programı bulunmuyordu. Parti tüzüğü doksan maddeden oluşuyordu. Parti programında yer alabilecek nitelikte olan maddeler de bu tüzüğün içine yedirilmişti.

⁸⁸ *Ibid.*, p. 253-54.

⁸⁹ *Ibid.*, p. 254.

⁹⁰ Kemal H. Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2010, s. 132-133.

Bu maddeler, Demirağ'ın medyaya verdiği röportajlardan ve yaptığı açıklamalardan derlenmişti. Tüzüğün ilk maddesinde partiye üye olmak için gerekenler sıralanmıştı. MKP, İkinci Dünya Savaşı sırasında vurgunculuk ve suiistimalin yaygın olmasından ve bu algının yerleşmiş olmasından yola çıkarak ilk maddede bu konuları işledi. Buna göre sözü ile işi arasında çelişki bulunanların, ülkenin zararına kötü şöhretle tanınanların, görevi kötüye kullanan memurlarla çıkar ilişkisi olmakla suçlananların partiye üye olmaları için önce oluşturulan haysiyet divanından geçmeleri gerekiyordu. Tüzüğün 5. maddesinde tek dereceli seçim sistemi savunuluyordu. Seçim sistemi üzerinde dikkatle durulduğu anlaşılan tüzükte seçimlerin oluşturulacak bağımsız bir seçim kurulu tarafından denetlenip yönetilmesi önerilmişti. 7. maddede ise memurların seçimlerde tarafsız bir biçimde görev almaları gerektiği, uymayanların ise seçimlere hile karıştırmak suçuyla yargılanmaları öngörülüyordu. 8. ve 9. maddeler ise cumhurbaşkanının halk tarafından 5 yıl süre ile seçilmesini savunuyordu. Buna göre aynı kişi, üst üste iki dönem seçilemeyecekti. MKP'nin 13. Maddesi ile her 100 bin kişiye 1 milletvekili düşmesi gerektiğini savundu. Dönemin mevzuatı 60 bin vatandaşa 1 milletvekili düşmesini öngörüyordu. MKP'nin milletvekili sayısının düşürülmesinde tasarruf etme amacını güttüğü savunulabilir. MKP, programının 16. Maddesi uyarınca CHP'nin parti-devlet bütünlüğünü sağlayan, kamu görevi ile belediye başkanlığının tek kişide toplanmasına da karşıydı.⁹¹

MKP, 1946 genel seçimlerine giderken parti tüzüğünde köylülerle ilgili bir unsur bulunmamasını telafi etmeye çabaladı. CHP'nin meclisten geçirdiği Çiftçiye Topraklandırma Kanunu ve CHP kontrolündeki halkevlerindeki, köy enstitülerindeki çalışmalara MKP de benzer bir çalışmayla karşılık verdi. Köylülere yönelik bir köy imar planı hazırladı. Plan tüm Türkiye'ye yayılmış olan ve coğrafi olarak birbiri ile yakın durumdaki köylerin birleştirilmesini öngörüyordu. Böylece köylerin sayıları 40 binden 18 bine inecekti. Plan, "köylülerin medeniyetin nimetlerinden şehirdeki vatandaşların faydalandığı düzeyde" faydalanmasını sağlayacaktı. Ne var ki bu planın çok detaylı hazırlanmadığı, Nuri Demirağ'ın bilinmeyen bir tarihte gazetecilere yaptığı açıklamalardan türetildiği anlaşıyordu. Plan, Demirağ'ın uzun zaman önce uçak ve motor yatırımlarının olduğu Divriği bölgesindeki sanayi, maden ve tarım

⁹¹ Milli Kalkınma Partisi, **Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi**, İstanbul, Atlas Matbaası, 1945.

köyleri için hazırlanmıştı. Bu plana göre köylülerin civar köylerde barınabilmesi için çiftçi ve maden-işçi evleri inşa edilecekti. Demirağ, fabrikalarında kendisine çıkarılan engeller, çıkardığı madenlerin satışında yaşadığı sorunlar nedeniyle hedeflediği köy ve köy evlerinin inşasının gerçekleşemediğini belirtmişti. Şimdi ise bu yöntemin yeniden denenmesini istiyordu. Çiftçi evlerinin her biri 500 metrekare arsa içinde 70 metrekare oturumlu olacaktı. Çiftçi evlerinden oluşan bu tarım köylerinin her birinde 340 ev ve 1700 nüfus olacağı öngörülmüştü. 24 bin hektarlık alana yayılacağı belirtilen köylerin içinde devlet daireleri, sinema, konferans, tiyatro aktivitelerinin bulunduğu *Milli Kalkınma Evi* ismi verilen yapılar bulunacaktı. Ayrıca pazar, dükkân, cami, hamam, doğumevi, çamaşırhane gibi imkânlar sunulacaktı. Sanayi ve maden köyleri ise 1750 nüfustan ve 342 evden oluşacaktı.⁹² Bu projeksiyon, ülke çapında bir kalkınma modeli olmaktan çok Demirağ'ın kişisel girişiminde çalışacak işçilerin barınmasına yönelik bulduğu bir çözümden ibaretti.

Demirağ'la beraber partinin kurucularından olan Hüseyin Avni Ulaş ise o dönem İstanbul'da noter olarak görev yapmaktaydı. Ulaş'ın esas önemi ise Milli Mücadele döneminde yapılan meclis faaliyetlerinde yatmaktaydı. Ulaş, 1922 yılında kurulan ve esas olarak Mustafa Kemal'in muhaliflerinin bulunduğu "İkinci Grup" oluşumunun öne çıkan liderleri arasındaydı. Henüz Cumhuriyet kurulmadan önce BMM Birinci Başkan Vekili seçilmişti. MKP'nin kurucuları arasında siyaset tecrübesi olan tek kişiydi. Üç kurucu üyeden biri olan Cevat Rifat Atilhan ise, Türk Milli Mücadelesi'nde yüzbaşı rütbesiyle savaşmıştı. Emeklilik hayatından sonra ise Yahudi karşıtı unsurlar içeren kitaplar yazan birisi olarak tanınmaktaydı. Bu durum, serbest girişimi desteklediğini ifade eden bir parti için çelişki taşımaktaydı. Ne var ki Atilhan bir süre sonra partiden ayrıldı.⁹³

Wilson, 1 Kasım 1945 tarihli telgrafında, MKP'nin yönetim kurulu seçimlerine dair bilgiler aktardı. 20 Ekim ve 27 Ekim 1945'te partinin yönetim kurulu seçimleri gerçekleştirilmişti Hüseyin Avni Ulaş partiye genel sekreter olarak atandı. ABD Büyükelçiliği, Demirağ'ın yanı sıra yönetim kurulunda yer alan diğer 6 üyenin

⁹² Milli Kalkınma Partisi, **Köy İmar Planı**, İstanbul, Milli Kalkınma Partisi Neşriyat Serisi No 1, 1946.

⁹³ Rifat N. Bali, "Cevat Rifat Atilhan," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Muhafazakârlık 5**, İstanbul, İletişim, 2009, s. 402-406.

bilgilerini de aktardı. Lütfi Borovalı, Abdurrahman Hüseyin Sakar, İzzet Mühürdaroğlu, Ziya Ok, Bekir Boğaç ve Kemal Kaçar yönetim kurulunda yer aldı. ABD'nin Türkiye misyonunda görevli bir diplomat, seçimleri özel bir görüşmede gazeteci Ahmet Emin Yalman'la değerlendirdi. Yalman, 29 Ekim 1945'te gerçekleşen görüşmede yönetim kurulunun yaş ortalamasının düşük olduğuna dikkat çekti. 6 yönetim kurulu üyesinden ikisinin Robert Kolej mezunu olduğuna değindi. Yalman'a göre yönetim kurulu kompozisyonu, beklenenden çok daha iyiydi. Ayrıca Demirağ'ın asıl amacından sapıp muhafazakâr bir işadamı partisi yerine daha liberal bir platform yaratma planı uygulamış olabileceğini de düşünüyordu.⁹⁴

Amerikan Büyükelçiliğinin MKP'ye ilişkin bir başka raporunda, Amerikalı gazeteci William Kugeman'ın Demirağ'ın 22 Eylül 1945 tarihli öğlen yemeğine katıldığı bilgisi yer aldı. Kugeman, muhafazakâr olarak tanımladığı *Tasvir* gazetesinin Milli Kalkınma Partisi'nin resmi yayın organı olmasının güçlü bir ihtimal olduğunu belirtti. *Tasvir*'in parti en azından kendi yayın organını kurana kadar resmi yayın organı olabileceğini kaydetti. Kugeman, MKP'nin 1947'de yapılması planlanan genel seçimlere hazırlanacak pozisyonu alabilmek için önce yerel seçimlere odaklanacağını belirtti. Demirağ'ın Türkiye'nin ekonomik kalkınmasına vurgu yaptığını değindi. Demirağ'a göre ekonomik kalkınmanın yolu malların daha serbest dolaşımı, Amerikan ve diğer yabancı sermayenin Türkiye'ye girişinden geçiyordu. Kugeman'ın yemekteki gözlemlerine göre Demirağ, devletçilik ilkesine karşı sıkı muhalefетini sağlamlaştırıyordu. Büyükelçilik, ABD Dışışleri Bakanlığı'na Horner'in 4 Eylül'de Demirağ ile yediğı akşam yemeğini hatırlattı. Demirağ'ın devletçilik karşıtı duruşunun 4 Eylül görüşmesi ile tutarlı olduğunu belirtti. Büyükelçiliğın raporunda yer verdiği diğer bir isim, Sabiha Sertel'in anılarında Amerikan ajanı olduğunu belirttiğı, dönemin New York Times muhabiri olarak bilinen gazeteci Arslan Humbaracı idi. Milli Kalkınma Partisi'nin 27 Eylül'de gerçekleşen açılış törenine katılan Arslan Humbaracı, izleyicilerin heyecanının düşük olduğunu gözlemledi. Töreni izleyenleri hem nitelik hem nicelik açısından şaşırtıcı derecede zayıf olarak tanımladı. Törende herhangi bir manifesto yoktu ve çok az alkış vardı. Toplantıya İstanbul valisi ve diğer bir kaç yerel yönetici katılmıştı. Nuri Demirağ ve Hüseyin Avni Ulaş törende birer

⁹⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (01.11.1945). p. 288-289.

konuşma gerçekleştirmişlerdi. Humbaracıbaşı, konuşmacıların ifadelerinde hükümete ilişkin övücü unsurları dikkat çekici buldu. Buna karşın eleştiriler oldukça hafifti. Büyükelçiliğe göre Humbaracı'nın verdiği en kritik bilgi, konuşmalarda Cumhurbaşkanı İnönü'nün övülmesine rağmen kendisinin CHP genel başkanı olarak kalmaması yönünde belirtilen görüştü.⁹⁵

MKP, çok partili hayatın başlamasının ardından yerel seçimlere ve genel seçimlere katılım sağladı. DP, 26 Mayıs 1946 tarihinde gerçekleşen yerel seçimlere girmeyeceğini açıklarken MKP aksi yönde tutum aldı ve seçimlere katıldı. Türkiye'nin tamamında örgütlenmesini tamamlayamadığından yerel seçimlerde ancak belirli illerde yarışabildi. Bunlar; İstanbul, Adana, İzmir, Urfa, Hatay ve Çanakkale illeri idi. Ne var ki seçimlerin yapıldığı gün hile yapıldığını savundu ve seçimlerden çekildiğini duyurdu.⁹⁶

MKP, 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçimlere gidiş sürecinde de Amerikalı diplomatlarının ilgi alanındaydı. ABD İzmir Konsolos Yardımcısı Ellis A. Johnson, 1946 yılının Nisan ayında yaşanan siyasi gelişmeleri kaleme aldığı raporunda Nuri Demirağ'ın İzmir ziyaretine de yer verdi. Demirağ, 22 Nisan 1946 tarihinde İzmir'e vardığında yerel çevrelerden yoğun bir ilgi görmüştü. Johnson'a göre İzmir'deki yerel halk CHP'ye muhalif olan partilere eğilimli olmaya müsaitti. Fakat DP lideri Celal Bayar'a mesafeliydi. Bayar, İzmir'deki bağlantılarına ve arkadaşlarına rağmen devletçilik uygulamalarıyla özdeşleştiriliyordu. Ayrıca bakan ve daha sonra başbakan olarak görev yaptığı dönemlerde bulunduğu faaliyetler hoşnutsuzlukla hatırlanıyordu. Bayar'ın kişisel servetinin arttığına ve başbakanlık yaptığı dönemde oğlu Refi'nin kontrolsüz yaşamına ilişkin raporların bu negatif algıda payı vardı. Johnson'a göre Bayar'ın tecrübesi, ılımlı tutumu ve Başbakan Saraçoğlu ile bilinen görüş ayrılıkları kendisinin lehine olan unsurlardı. Bu nedenle MKP'nin liderinin ziyareti yerel çevreleri umutlandırdı. İzmir'de Demirağ'ın güçlü bir yerel örgüt kurması halinde en az DP kadar başarılı olabileceği düşünülüyordu. MKP'nin programı özellikle hükümet yetkililerinin karakteri ve dürüstlüğüne ilişkin olumsuz düşünen kişilerce ilgi

⁹⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (01.11.1945), p. 289.

⁹⁶ Toker, **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet ve Türk-Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, s. 154.

görüyordu. Ayrıca, zorunlu askerlik hizmetinin kaldırılması, devletçilik ilkesinin yürürlükten kaldırılması ve çift kamaralı bir siyasi sisteme geçilmesine yönelik fikirler partinin diğer cezbedici unsurlarıydı. Johnson'a göre MKP'ye muhalefet edenler ise parti programının, siyasi bir partiden çok dini ve toplumsal reform odaklı olduğunu savunuyorlardı. Johnson'a göre Demirağ, İzmirli ve komşu bölgede yaşayanlar tarafından iyi biliniyordu. MKP lideri, çeşitli köylerde kahvehanelerden ve diğer toplanma yerlerinden geçerken oldukça ilgi çekiyordu. Buna rağmen Demirağ'ın İzmir'de halen bir örgüt kuramadığı ve başkanını seçemediği not edildi. Johnson'ın vardığı sonuç, Demirağ'ın hayranlık uyandırıcı bir program hazırlamasına ve başarılı, kabiliyetli bir işadamı olarak bilinmesine rağmen siyasi tecrübesinin eksik olduğuydu. Bir siyasetçinin sahip olması gereken nitelikleri taşıyamıyordu. Amerikalı diplomat, ayrıca Demirağ'ın yakın çevresinin siyasette macera arayan kişilerle dolu olduğunu belirtti.⁹⁷

Nitekim 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçimlerde yarış, esas olarak CHP ve DP arasında geçti. Bu partiler, MKP'ye yönelik eleştirilerde bulunmaktan çok birbirlerini hedef aldı. MKP, Türkiye'de kendini göstermeye çalışan iş çevrelerinin İslamcı ve milliyetçi unsurlarla işbirliği ile yola çıkmasına rağmen ciddi bir ideolojik altyapıya sahip değildi. Belirgin bir sosyal tabanı da bulunmuyordu. Partide kurucu Demirağ'ın ağırlığı hissediliyordu. Zaman içinde kurucunun bireysel tutumuna karşı tavırlar oluştu. Partinin kurucularından Hüseyin Avni Ulaş bir süre sonra istifa etti.⁹⁸

Türkiye'de görev yapan Amerikan misyonu, MKP'nin kuruluş aşamasından sonraki geçirdiği süreçleri takip etmeye devam etti. Amerikan Büyükelçi Wilson, 26 Kasım 1945 tarihinde çektiği telgrafta Hüseyin Avni Ulaş'ın parti yönetim kurulundan istifa ettiğini aktardı. Diğer yandan Nuri Demirağ, 22 Kasım 1945 tarihinde *Tasvir*'de yayımlanan açıklamalarında partisinin önceki partilerle bir bağı olmadığını belirtti, Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) ile bir ilişkileri bulunmadığını vurguladı. MKP'nin ilk BMM'deki İkinci Grup'la da bir ilgisi bulunmadığını ve devrimci niteliğe sahip bir yapısı olmadığını açıkladı. TCF'yi kendi partisinin aksine illegal faaliyetlere girişmiş olmakla suçladı. Amerikalılara göre Hüseyin Avni Ulaş ise MKP'nin TCF'nin

⁹⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.05.1946), p. 616-617.

⁹⁸ Dervişoğlu, **Nuri Demirağ Türkiye'nin Havacılık Efsanesi**, s. 171.

devamı olduğunu savunuyordu. Wilson'a göre şimdi bu konuda bir söylem değişikliği yaşıyordu. Ulaş'ın istifası da muhtemelen bu nedenle gerçekleşmişti. Ulaş, *Cumhuriyet*'e yaptığı açıklamada partiden gelen baskıyla istifa ettiği söylentilerini reddetti. Esas nedeni arkadaşlarıyla arasında oluşan görüş ayrılıklarına bağladı. Fakat bu görüş ayrılığının ne olduğuna dair bir detay vermedi. Amerikan Büyükelçiye göre Demirağ, liberal anlayışına rağmen partisini TCF'den ayrıştırmak istiyordu.⁹⁹

MKP'de yaşanan iç karışıklık Ulaş'ın istifasıyla sona ermedi. Demirağ ile genel başkan vekili Cevat Rifat Atilhan arasında da gerilimler yaşandı. Atilhan, Demirağ'ı keyfi yönetim ve bilgisizlikle suçladı. Partinin Demirağ nedeniyle zayıfladığını iddia etti. Demirağ'ı, partiye nüfuzlu kişiler tarafından yapılan üyelik başvurularını engellemekle itham etti. İkili arasındaki gerilimler, MKP İstanbul İl Yönetim Kurulu'nun Demirağ'ı partiden ihraç etmesiyle sonuçlandı. Bundan sonra parti iki parçaya bölündü. Demirağ taraftarları, olağanüstü bir kongre toplayarak Demirağ'ı tekrar genel başkanlığa seçti. Diğer grup ise partinin ismini Milli Köylü Partisi olarak değiştirmek isteyip çalışmalarına Demirağ kliğinden ayrı bir biçimde devam etse de başarılı olamadı. 1947 yılında toplanan genel kurul Nuri Demirağ'ı tekrar genel başkan olarak seçti.¹⁰⁰

Amerikalı diplomatlara göre Nuri Demirağ, kurduğu MKP haricinde bir partiye üye olduğunun dahi farkında değildi. Bu durum, kendisinin siyasete uzak olduğunun bir başka göstergesiydi. Demirağ, CHP'nin bir üyesiydi. Amerikalılara göre işin komik yanı, CHP'nin Demirağ'ı partiden ihraç etmiş olmasıydı. CHP, Demirağ'ı siyasi parti organize etmekten ve kamuya açık yayınlarda eleştirel demeçler vermekten ötürü ihraç etmişti. Demirağ ise *Vatan* gazetesine verdiği röportajda bu konuya açıklık getirdi. 12 yıl önce CHP'nin yerel bir örgütünün başkanı olduğunu kabul etti. O zamandan beri tamamen pasif olduğunu ifade etti. Hala parti üyesi olduğuna şaşırıldığını söyledi. Demirağ, bu durumu bilmiş olması halinde kesinlikle istifa etmiş olacağını belirtti. Amerikan Büyükelçiliği, MKP'nin gelecekteki rolüyle ilgili vardığı sonuçta temkinli davrandı. Yalman'ın yorumuna atıfla, partinin genç ve daha liberal unsurları

⁹⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.11.1945), s. 316-318.

¹⁰⁰ Avşar and Kaya, "**Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi**," s. 122-123.

birleştirilebilmesi halinde Kemalist rejimin muhaliflerinin buluşma noktası olabileceğini belirtti. MKP'nin her koşulda somut bir parti olduğunu, hükümet tarafından tanındığı gerçeğinin altını çizdi. Büyükelçiliğe göre karşıt görüşlülerin, MKP saflarına katılabilme ihtimali vardı.¹⁰¹

Wilson, 3 Nisan 1946 tarihli telgrafında MKP'deki çalkantılara değindi. Nuri Demirağ ve bazı başlıca çalışma arkadaşları arasında tartışmalar yaşanıyordu. Bu çalışma arkadaşları, birbirlerini partiden ihraç etme gayretindeydi. Amerikan Büyükelçi, partinin geleceğinin parlak görünmediğini belirtti. MKP'nin yok olması halinde DP'nin, baskın CHP'ye karşı tek muhalefet partisi olarak kalacağını kaydetti.¹⁰² Nitekim MKP, Türk siyasal hayatında ciddi bir etki gösteremedi. Bunda kurucu Demirağ'ın tecrübesizliğinin payı olduğu kadar, Birinci Meclis döneminde Mustafa Kemal'e otoriter eğilimleri olduğu yönünde eleştiriler yönelterek sembolleşmiş bir isim olan Hüseyin Avni Ulaş'ın partide varlık gösterememesinin de payı olabilirdi.¹⁰³

3.1.7. Amerikalıların Gözünden Tan Gazetesi Baskını

Tan Gazetesi baskını, Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde sol eğilimli muhalefetin susturulması ve rejimin resmi görüşünün anlaşılması açısından önemlidir. Bu bölümde üniversite öğrencilerinin Tan gazetesine ve matbaasına yönelik saldırıları, Amerikan arşivlerinden izlenmiş ve konuya ilişkin Amerikan perspektifine yer verilmiştir.

3.1.7.1 Baskının Arka Planı

1945 yılının sonunda, çok partili hayata geçiş süreci belirginleştiğinde bir grup sol eğilimli aydın, *Görüşler* ismi ile bir dergi çıkarma kararı aldı. Dergi, ismini sol eğilimli gazeteci Sabiha Sertel'in *Tan* gazetesindeki¹⁰⁴ köşesinin isminden alıyordu. Bu mecrada Türkiye'nin demokratikleşmesine yönelik yayınlar yapılacaktı. Yalnızca

¹⁰¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (01.11.1945), p. 289-290.

¹⁰² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (03.04.1946), p. 580.

¹⁰³ Koçak, *Türkiye'de İki Partili Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)*, s. 689.

¹⁰⁴ Tan gazetesinin söz konusu dönemde üstlendiği rolün ele alındığı bir çalışma için: Mithat Kadri Vural, *ÇTTAD*, VII/16-17, (2008/Bahar-Güz), s.s.381-395.

bir sayı yayımlanabilmeyi başaran dergiye katkıda bulunmayı vaat edenler arasında Celal Bayar, Adnan Menderes, Refik Koraltan, Fuad Köprülü, Cami Baykurt, Behice Boran, Adnan Cemgil, Esat Adil Müstecaplıoğlu, Sabahattin Ali, Aziz Nesin, Pertev Boratav gibi isimler yer alıyordu.¹⁰⁵

Dergi yayımlandığında kapakta derginin isminin ilk harfi olan ‘G’, harfinin komünizmin iki sembolünden biri olarak orağı andırdığı görüldü. Sabiha Sertel’e göre ‘G’ harfi, derginin basımı sırasında, kendilerinin kontrolü dışında, kasıtlı olarak orağa benzetilmişti. Bu durum, kendilerine yönelik bir sabotaj girişimiydi. Sertel’e göre bir başka sol eğilimli yazar Sabahattin Ali de benzer bir deneyim yaşamıştı. Ali, imtiyaz sahibi olduğu *Yeni Dünya* isimli gazetesinin ilanlarında yer alan dünya logosunun etrafına tüm ülkelerin bayraklarının dizilmesini istemişti. İlk sırada ise Türk bayrağı olması gerektiğini bildirmişti. Ne var ki matbaada, basım sırasında bayrakların yerleri değişmiş, ilk sıraya Sovyet bayrağı yerleştirilmişti.¹⁰⁶

Görüşler’in ilk sayısının yayımlanmasının ve yarattığı tepkilerin ardından Celal Bayar, bu dergiye bağlantılı olmasının yeni kurulacak partiye zarar verebileceği endişesi ile dergi ile bir ilişkisinin olmadığını vurguladı. *Görüşler* dergisini çıkaran Sabiha Sertel ise, kaleme aldığı anılarında Bayar ve DP’nin diğer kurucularından gerekli izni aldığını belirtti. Sertel’e göre DP kurucuları, Ankara’da resmi çevrelerin, derginin ilk sayısına verdiği tepkiler üzerine ise, Tevfik Rüştü Aras aracılığıyla dergiye yazı vermekten vazgeçtiklerini bildirmişlerdi. Aslında Celal Bayar, dergiye yazı yazmayı değil röportaj vermeyi vadedmişti. Ne var ki Sertel, Bayar dergiye yalnızca röportaj verebileceğini söylemesine rağmen, kendisinin ismini derginin ilk sayfasına, dergiye yazı yazacaklarını vadedenler bölümünün en başına yazmıştı. Diğer yandan Sertel’in iddiasına göre Bayar kendisine çıkarılacak derginin sermayesini üstlenmeyi teklif etmiş fakat Sertel bunu kabul etmemişti. Diğer bir deyişle Bayar, dergiye kuruluş aşamasında destek verse de ilk sayıdan sonra gelen tepkiler üzerine geri adım atmıştı.¹⁰⁷

¹⁰⁵ Dergi ile ilgili ayrıntılar için bkz: Hülya Öztekin, Türkiye’de Çok Partili Hayata Geçiş Sürecinde Muhalif Bir Dergi:Görüşler, **İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi**, No:41, 2015.

¹⁰⁶ Sertel, **Roman Gibi**, s. 298-299.

¹⁰⁷ Sertel, **Roman Gibi**, s. 296-303.

Görüşler'in ilk sayısının çıkmasının ardından iktidara yakın köşe yazarlarının, dergiye yönelik yoğun bir karalama kampanyasına giriştiği Amerikalıların dikkatini çekti. Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın, Rusların Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlardan üs taleplerine atıf yaptı. Mücadelenin başladığını belirtti. Mücadele araçlarının ise söz ve yazı olduğunu açıkladı. Buna göre mücadeleyi gazetecilerin ve özgür vatandaşların yürütmesi gerekmektedir. Bu kişileri susturmak, hükümetin görevi değildi.¹⁰⁸ Bir başka deyişle Yalçın, Sertel çiftini Sovyetler Birliği ile özdeşleştiriyordu.

Türk medyasında *Görüşler*'e yönelik çıkan yazılar, toplumun genç kesimlerini hareketlendirdi ve binlerce öğrenciyi bir gösteride bir araya getirdi. Bir başka görüşe göre ise öğrenciler bizzat CHP'nin İstanbul İl Örgütü tarafından organize edilmişti. Sabiha Sertel'e göre *Tan*'ın matbaalarına saldıran bazı üniversiteli gençlik grupları daha önceden Halk Partisi ve Şükrü Saraçoğlu tarafından örgütlenmişti. Sertel, *Tan* Matbaası'nın Halk Partisi'nin ve Başbakan Saraçoğlu'nun talimatıyla yıktırıldığını savunuyordu.¹⁰⁹ Gösterinin *Tan* Matbaası'na yönelik yapılmasının nedeni, *Görüşler* dergisinin de aynı matbaada basılmalarıydı. Nitekim iki medya organı da Zekeriya Sertel'e aitti.

4 Aralık 1945 günü sabah saatlerinde sayıları yaklaşık 20 bin civarında olan üniversite ve lise öğrencileri sloganlar eşliğinde İstanbul Üniversitesi'nin Beyazıt yerleşkesinden yola çıktı. Göstericiler yürüyerek *Tan* gazetesinin bulunduğu binaya vardı. Polis, *Tan* gazetesinin matbaasının bulunduğu yerde olmasına rağmen göstericilere müdahale etmedi. Yürüyüş yapanlardan bazıları gazete binasına saldırdı. Ellerindeki baltalarla binanın pencerelerini ve içerideki basım makinelerini kırdı. Matbaa makinesi, camdan aşağı atılarak parçalandı. Gazete basmak için kullanılan

¹⁰⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, "Kalkın Ey Ehli Vatan", *Tanin*, 03.12.1945, s. 1, 3.

¹⁰⁹ Sertel, **Roman Gibi**, s. 308. Benzer şekilde Şevket Süreyya Aydemir de Tan olaylarının organize edilmesinde CHP'nin rolü olduğunu savunmaktadır: Şevket Süreyya Aydemir, **İkinci Adam, Cilt II (1938-1950)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005, s. 285.; Dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu'nun baskından üç ay kadar önce yaptığı bir basın toplantısında isim vermeden Tan ve Vatan gazetelerini eleştirdiğini ve söz konusu gazetelerin yayınlarındaki "uygunsuzluktan" yakındığını göz ardı etmemek gerekmektedir: Asım Uş, **Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi Ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, 1930-1950**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1966, s. 646.

kâğıt bobinleri talan edildi. Gösteri sırasında “kahrolsun komünizm kahrolsun Sertel’ler” şeklinde protestolar duyuldu.¹¹⁰

Göstericiler, *Tan* gazetesinin tabelasını indirdi ve yerine Atatürk’ün portresini asmalarının ardından İstiklal marşı eşliğinde Taksim’deki Cumhuriyet Anıtı’na çiçek bırakmak için Sirkeci’den geçerek Beyoğlu’na vardı. Yürüyüşçülerin güzergâhında bulunan *Yeni Dünya*, Fransızca dilinde yayımlanan *La Turquie* gazeteleri ve sol eğilimli kitaplar satan *Berrak Kitabevi* bu sırada saldırıya uğradı. Kurumlarda maddi zarar oluştu. Göstericiler, Cumhuriyet Anıtı’na çelenk bıraktıktan sonra dönüş yolunda Ankara Caddesi’nde bulunan ve bir Sovyet vatandaşı tarafından işletilen *ABC Kitabevi*’ne saldırdı. Sonrasında Vilayet Konağı’na ve CHP İl Örgütü Merkezi’ne gidildi. Atılan sloganların ardından topluluk dağıldı.

Tan gazetesine yönelik gösterinin, bizzat Milli Şef yönetimi tarafından hazırlandığına dair bir kanıt bulunmasa da bu yönde emareler mevcuttur. Polisin göstericilerin saldırılarına rağmen onlara müdahale etmemesi, göstericilerin maddi zarara yol açmalarına ve açıkça suç işlemelerine rağmen herhangi bir yasal işlem başlatılmaması dikkat çekicidir. Diğer yandan Milli Şef yönetimi ya da herhangi bir hükümet yetkilisi olayı kınayan bir açıklamada bulunmadı. Gösterilerin üzücü yanlarının olduğu gönülsüzce itiraf edilirken yaşananlar hükümet yanlısı medya organlarında genel olarak övüldü.¹¹¹

Söz konusu dönemde olayları organize etmekten gözaltına alınan Ali İhsan Göğüş, *Tan* baskının sorumlusunun Sabiha Sertel’in gazetede yazdığı yazılar olduğunu savundu:

“*Tan* hadisesi işte o günlerde yaşanıyor. Sabiha Sertel, *Tan* gazetesinde ‘20 küsur milyon evladını İkinci Dünya Savaşı’nda kaybetmiş olan bir memleketin kendisini, komşularını emniyete almasından daha tabii bir şey yoktur, arka bahçesini tanzim etmek onun hakkıdır’ tarzında bir makale yazıyor. Tanin’in sahibi ve başyazarı Hüseyin Cahit de cevaben ‘Kalkın ey ehli vatan’ diye bir başyazı kaleme alıyor. Bütün İstanbul’un yüksek okullarından, hatta liselere kadar 50-60 bin öğrencinin katıldığı bir gösteri yapılıyor. Çıkan olaylarda *Tan*

¹¹⁰ Uğur Mumcu, **40’ların Cadı Kazanı**, Ankara, Um:ag Vakfı Yayınları, 2002, s. 74-75.

¹¹¹ Örnek olarak bkz. Necmeddin Sadak, “Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünya Hayran Kalmıştır”, **Akşam**, 07.12.1945, s. 1, 2. ; Hüseyin Cahit Yalçın, “Nümayiş Hadisesi”, **Tanin**, 08.12.1945, s. 1.

Matbaası tahrip edildi. Bu gibi büyük gösterilerde halk hareketlerine hâkim olmak zordur. Başlar ve nerede duracağı belli olmaz.”¹¹²

Dönemin Sıkıyönetim Savcısı Kazım Alöç ise, dönemin CHP müfettişi Alaaddin Tiritoğlu'nun olayları organize eden toplamda 7 kişiyi nezaretleyen ziyarete gelmesine şaşırmişti. Alöç'e göre CHP müfettişi sanıklara sigara ikram ediyor, hal-hatır soruyordu.¹¹³

İkinci Dünya Savaşı sonrasında Batılı demokratik değerleri savunan gazeteci Ahmet Emin Yalman dahi kendi gazetesi *Vatan*'da gösteriyi eleştiren bir yazının çıkmasını engelledi. Bu durumun, gösterilere yönelik olası bir eleştirinin kendisini hükümetin hışmına maruz bırakabileceği endişesinden kaynaklandığını savunmak mümkündür. Yalman'ın sansürüne uğrayan yazar Mehmet Ali Aybar'ın hazırladığı yeni bir yazı ancak ikinci seferde *Vatan*'da yayımlanabildi.¹¹⁴

Tan gazetesinin sahibinin eşi Sabiha Sertel'e göre Milli Şef hükümetinin bu gösteriyle iki hedefi bulunuyordu. Bunlardan birincisi Celal Bayar'ın liderliğini yaptığı grubun, yani yeni muhalefet partisinin aşırı sol gruplarla olası bir bağlantı kurmasını önlemektir. İkinci hedef ise ABD'ye ülkede komünizmle mücadele yapıldığı görüntüsünü vermektir. Böylece ABD'den ekonomik yardımlar elde edilebilecekti.¹¹⁵

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, gösterilerin gerçekleştiği 4 Aralık 1945 günü, 'çok acil' notunu düştüğü telgrafında Washington'ı bilgilendirdi. Wilson, İstanbul'dan ilk görgü tanıklarının ifadelerini aktardı. Buna göre binlerce üniversite öğrencisi, *Tan* ve *La Turquie* gazetelerinin işyerlerine zarar vermişlerdi. Wilson, bu iki yayın organının da Sovyet yanlısı olduğunu belirtti. Ayrıca bir Rus kitapçısına zarar verildiğini kaydetti. Diğer yandan ana caddede yer alan bütün yapılar, Türk bayrağı göstermeye zorlanmıştı. Göstericiler tebeşir kullanarak yanından geçtikleri duvarlara ve arabalara 'kahrolsun komünizm' diye yazmışlardı. Wilson ayrıca kalabalığın

¹¹² Ali İhsan Göğüş, **Hep İsmet Paşa'nın Yanında**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008, s. 55.

¹¹³ Kazım Alöç, "İfşa Ediyorum," *Yeni Gazete* 12.04.1967 - 26.04.1967.

¹¹⁴ Mehmet Ali Aybar, **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm Seçmeler, 1945-1967**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968, s. 41.

¹¹⁵ Sertel, **Roman Gibi**, s. 314.

Sovyet konsolosluğu binasına ulaşmak istediğini fakat bunun polis tarafından engellendiğini ekledi.¹¹⁶

Büyükelçi, aynı gün Washington'a bir telgraf daha çekti. Bu mesajında Amerikan Başkonsolosu Macate'nin kendisine aktardıklarına yer verdi. Buna göre öğrenciler, sabah 10'da İstanbul Üniversitesi'nde toplanmışlardı. Kalabalık yaklaşık 2 bin 500 - 3 bin kişiden oluşuyordu. Ne var ki bazı tahminlere göre sayı 10 bin civarındaydı. Amerikan Konsolos, polisin kalabalığı dağıtmak için isteksiz davrandığı izlenimini edinmişti. Buna göre polis, yalnızca göstericileri Sovyet Başkonsolosluğundan uzak tutarken güç kullanmıştı. Amerikalı diplomat, gösterilerde hükümetçe görevlendirilmiş ajan provokatörlerin kullanıldığına dair bir kanıt bulunmadığını ifade etti.

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 4 Aralık günü Washington'a konuyla ilgili gönderdiği diğer telgrafında gösterilerin sebeplerine ilişkin kendi yorumlarını paylaştı. Buna göre gösterilerin altı sebebi bulunuyordu:

- 1) Türk toplumunda güçlü bir Rus karşıtlığı baş göstermişti. Bu duygu esas olarak Sovyetlerin Doğu bölgelerinde toprak talebinden, Boğazlarda üs talebinden ve İran'da yaşananlardan sonra daha da canlanmıştı.
- 2) *La Turquie* ve Serteller tarafından yönetilen *Tan* gazetelerinin yayınları etkili olmuştu. Wilson'a göre iki medya organının izlediği Sovyet yanlısı politikalar geçen aylarda daha da belirginleşmişti.
- 3) Son birkaç günde Sovyet yanlısı yayın yapan iki medya organı ortaya çıkmıştı. Bunlar, *Yeni Dünya* gazetesi ve *Görüşler* dergileriydi. *Yeni Dünya*, *La Turquie* gazetesinin sahibi tarafından yayımlanıyordu. *Görüşler*'in yayıncısı ise Sertel çiftiydi. *Görüşler*'in reklamlarında saygın muhaliflerin isimleri izinleri olmadan kullanılmıştı.¹¹⁷ Bunlardan biri olan Celal Bayar, *Görüşler* ile hiçbir bağlantısının bulunmadığını açıklamıştı.

¹¹⁶ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (04.12.1945), p. 345.

¹¹⁷ Wilson'ın Bayar ve arkadaşlarının Sabiha Sertel ile *Görüşler* dergisine ilişkin yaşadıklarından haberdar olmadığı anlaşılmaktadır.

- 4) Moskova Radyosu'nun Kasım ayının sonundan itibaren Türkçe dilinde yaptığı yayınlarda, Türk hükümetine ve liderlerine düşmanca bir yaklaşım vardı.
- 5) *Tanin* gazetesinden Hüseyin Cahit Yalçın, *Ulus*'tan Falih Rıfkı Atay ve *Tasvir*'den bazı yazarlar, son zamanlarda Ahmet Emin Yalman'ı ve Sertel çiftini Sovyet ajanı olmakla suçlamışlardı.
- 6) Türk gençliği ve üniversite öğrencilerinin aldığı eğitimin niteliği koyu bir biçimde milliyetçiydi.¹¹⁸

3.1.7.2. Wilson – Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Görüşmesi

Amerikan Büyükelçi Wilson, gösterilerde Sovyet Başkonsolosluğu'nun Türk askeri ve polisi tarafından korunduğunu kaydetti. Konsolosluk binasına hiçbir zarar gelmediğini belirtti. Amerikan diplomata göre olay yine de çok çirkindi. Sovyet hükümeti, olayı suiistimal etmek istemesi halinde bunu başarabilirdi. Amerikan Büyükelçi, konuyla ilgili Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin ile özel bir görüşme gerçekleştirdi. Erkin'e göre, son aylarda üniversite öğrencilerinde Sertel çiftine ve *La Turquie*'nin yayınlarına karşı büyük bir öfke birikmişti. Baskına giden süreç, *Görüşler* dergisinin ilk sayısının yayımlanmasından sonra hız kazandı. Erkin'e göre *Görüşler*, siyasi içeriği olmayan bir edebiyat dergisi olarak çıkacağını duyurmuştu. Celal Bayar ise, dergiye destek verip vermeme kararını netleştirmek için ilk sayının çıkmasını beklemişti. Ne var ki, bu beklenmemiş ve derginin ilk sayısında Bayar'ın ana yazarlardan biri olduğu söylenmişti. Bayar ise buna sert bir biçimde tepki vermişti. Erkin'in Amerikalı diplomata bu şekilde ilettiği olayların Sabiha Sertel tarafından nasıl aktarıldığı yukarıda ele alınmıştı.

Feridun Cemal Erkin'e göre Bayar'ın isminin derginin kapağına yazılması, bardağı taşıran son damla olmuştu ve öğrencileri provoke ederek harekete geçirmişti. Erkin'e göre göstericilerin taşıdığı pankartlarda 'çok yaşa Türkiye', 'biz faşist değiliz', 'Türk toprağı Türk kalacak' ifadeleri yer alıyordu. Kalabalık önce Sertel çiftine ait olan *Tan* gazetesinin mülkünü talan etmiş daha sonra ise Atatürk heykeline çelenk bırakmak için Pera'ya geçmişti. Ardından sırasıyla Sovyet propaganda edebiyatı satışı

¹¹⁸ *Ibid.*, p. 347-349.

yapan kitapçı talan edilmiş ve nihayet *La Turquie*'nin matbaa tesisi yok edilmişti. Erkin, Wilson'a Sovyet başkonsolosluğuna yönelik bir eylem yaşanmadığını ilettili. Amerikan Büyükelçi'ye göre ise bu durum gerçeği yansıtmıyordu. Erkin, gösterinin Sovyetlere karşı değil, içerideki 'hainlere' karşı yapıldığını savunuyordu. Erkin, Wilson'la görüşmesinde Rusların konuyu algılayış biçimine de yer verdi. Buna göre Türk Basın Genel Müdürü, 4 Aralık 1945 akşamında Rus resmi haber ajansı *Tass*'ın Türkiye temsilcisinin olayları Moskova'ya abartarak ilettiliği bilgisini edinmişti. *Tass* temsilcisi, Moskova'ya 'Ruslara ölüm', 'Kahrolsun komünizm' gibi sloganlar atıldığını aktarıyordu. Bu hareketin Sovyetler Birliğine karşı yapıldığını savunuyordu. Bunun üzerine Türk Basın Müdürü, *Tass* temsilcisiyle iletişime geçti. Aktardıklarının gerçeklerle örtüşmediğini belirtti. Rus gazetecinin, Moskova'ya göndermek istediği metni değiştirmesini önerdi. Rus gazeteci ise buna tepki gösterdi. Moskova'ya iletmek istediği haber metninin bir kelimesinin dahi değiştirilmesi halinde bunu kendi hükümetine şikâyet edeceği yanıtını verdi. Böyle bir durumda Sovyetler Birliği ile iletişiminin engellendiğini bildireceğini söyledi. Bunun üzerine Türk genel müdür gönderiyi değiştirmeden mevcut haliyle Moskova'ya gönderdi. Türk Basın Genel Müdürü, olayın yaşandığı akşam, uluslararası medya temsilcilerini İstanbul'a davet etti. Yaşananlara ilişkin haber metinlerini davet ettiği medya temsilcilerine dağıttı. Erkin, ayrıca yurtdışında görev yapan Türk büyükelçilere de tüm gerçek bilgilerin aktarıldığını savundu. Sovyetler Birliği'nin konuyu ajite etmesini beklediğini belirtti. Ruslar, 4 Aralık günü yaşananları büyük olasılıkla saptıracaktı ve suiistimal edecekti. Bu görüşme Erkin'in ofisinde gerçekleşti. Wilson, görüşme sırasında Erkin'in İstanbul'daki Rus başkonsolostan bir telefon aldığına şahit oldu. Rus diplomat, telefon konuşmasından hemen önce İstanbul valisine bir protesto mektubu göndermişti.¹¹⁹

3.1.7.3. Wilson – Saraçoğlu Görüşmesi

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 5 Aralık 1945 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta konuyu Türk başbakan ile de görüştüğünü bildirdi. Başbakan da yaşananları Erkin'in anlattığı biçimde aktarmıştı. Saraçoğlu'na göre malum gazetelerin Sovyet yanlısı ve Türk-karşıtı davranışları üniversite öğrencilerini provoke

¹¹⁹ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (05.12.1945), p. 352-355.

etmişti. Saraçoğlu, Wilson'a Türk hükümetinin yaşananlarla hiçbir ilgisinin olmadığını belirtti.

Gösterilerin öğrenciler tarafından ustaca organize edildiğini ve yaşananların birdenbire patlak verdiğini ifade etti. Başbakanı göre Türk yetkilileri olayın öncesinde gösterilere dair haberdar değildi. Polisin öğrencilere henüz müdahale edemeden, *Tan* gazetesine saldırıların başladığını aktardı. Öğrencilerin eylemlerini İstanbul'un dar sokaklarında organize etmesinin, eylemlere müdahaleyi zorlaştırdığını savundu. Polisin daha sonra göstericilerin Pera'ya geçişini engellemek istediğini ve Haliç köprülerini kapattığını kaydetti. Ne var ki bu sırada kalabalığın bir kısmı hali hazırda Pera'ya varmıştı. Bir kısmı ise deniz yolunu kullanarak botlarla gelmişlerdi. Pera'ya ulaşanlar polis kordonunu kırmış, *La Turquie*'nin ofisini ve Sovyet propaganda faaliyetlerinin merkezi olarak bilinen iki kitapçıyı yağmalamışlardı.

Wilson, Saraçoğlu ile yaptığı görüşmede başbakanın göstericilerin yaptıklarını onaylamaz bir tavrı olmadığını sezdi. Aksine Türk başbakan göstericilerin provoke edildiğini ve bu tepkilerin anlaşılır olduğunu düşünür gibiydi. Saraçoğlu, Wilson'a hükümetin medya kanununu liberalleştirmeye çalıştığını da belirtti. Fakat ardından Wilson'ın çok önemli bulduğu bir noktayı vurguladı. Saraçoğlu, Sovyet yanlısı gazetelerin mevcut medya özgürlüğünü suiistimal ettiklerini savundu. Bu nedenle medya kanununda demokratikleşme yönünde bir değişiklik yapmalarının imkânsız olduğunu bildirdi.¹²⁰

3.1.7.4. ABD Büyükelçiliğinin Tan Baskınına İlişkin Değerlendirmesi

Amerikan Büyükelçiliği, 6 Aralık 1945 tarihinde Washington'a gönderdiği bilgilendirme notunda konuyla ilgili vardığı sonucu açıkladı. Amerikalı diplomatlar Türk hükümetinin gösterilerin yapılacağını önceden bilmesine rağmen önlem almadığı sonucuna varmıştı. Wilson'a göre Türk hükümeti gösterilerin yaşanmasına göz yummuştu. Eğer bu vardığı sonuç doğruysa bunun arkasındaki neden belliydi. Türk hükümeti böylece komünist yanlısı medya eleştirilerine karşı sansür uygulamak zorunda kalmayacaktı. Eleştiriler, matbaaların yok edilmesiyle sansüre gerek

¹²⁰ *Ibid.*, p. 356-357.

kalmadan kendiliğinden bitecekti. Wilson'a göre hükümet yetkilileri yaşananlardan tatmin olmuştu. Ne var ki Sovyetlerden gelebilecek tepkiler konusunda endişeleri vardı. Nitekim Rus *Pravda* gazetesi 6 Aralık 1945 tarihli sayısında Türkiye'de faşist bir talan yaşandığını yazmıştı.¹²¹

Rus medyasının diğer bir organı *İzvestiya*, 4 Aralık olaylarını faşist bir kalkışma olarak değerlendirdi. Gazete, Sovyetlerin resmi ajansı *Tass*'ın 9 Aralık tarihli haberini kaynak göstermişti. Amerikan Büyükelçiliğine göre Türk hükümetinin *Tass*'ın haberine engel olma çabasının ardında ise iki neden vardı. Türk hükümeti, Sovyetlere yönelik tavrının içeride ve dışarıda duyulmasını istemiyordu. *Tass*, bu görüşü isim vermeden bazı Ankara gazetecilerine dayandırdı. Ayrıca Türkiye'nin, Sovyetlerle olan ilişkisini germesinin kendi yararına olmayacağına ilişkin görüş bildirdi. Türklerin bu nedenle gösterilerin Sovyet karşıtı ve faşist niteliğini inkâr edebileceklerini savundu. Göstericiler, Ruslara karşı tehditler savurmuştu. Otomobiller ve otobüsler, Sovyet karşıtı ibarelerle kaplanmıştı. Wilson'a göre Türk yetkililer, gösterilerin spontane bir biçimde geliştiğini savunuyordu. Rus haber ajansı *Tass*'a göre ise Türk hükümeti gösterilerin yapılacağından önceden haberdardı ve gösterilerin hazırlanmasını önlememişti. Ayrıca gösterilerin yapılması için Ankara'nın onayı alınmıştı. Amerikan raporu bu görüşten şüphe eden çok az sayıda gazeteci bulunduğunu savundu. Rus ajans, benzer gösterilerin aynı gün İzmir'de, bir gün sonra ise Bursa'da yapıldığını belirtti. Ruslar, gösterilerin İzmir'de ve Bursa'da da düzenlendiğine işaret ederek yaşananların tesadüf olmadığı savını güçlendirmeye çalışıyordu.

4.1.6.5. Ankara'nın Rusların Tazminat Talebine Cevabı

4 Aralık olaylarından sonra Türk Dışişleri Bakanlığı, Wilson'ı gelişmelere ilişkin bilgilendirmeye devam etti. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, Wilson'a Rusların tazminat taleplerini aktardı. İstanbul'daki Rus Başkonsolos, İstanbul valisini aramış ve Sovyet vatandaşın kitapçısına verilen zararın tazmin edilmesini istemişti. Vali ise Rus konsolosa verdiği yanıtta, kitapçının

¹²¹ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (06.12.1945), p. 363, 368.

sahibinin, maddi zarar gören diğer Türkler gibi mahkemeye başvurabileceğini belirtti. Rus Başkonsolos bu öneriyi reddetti ve zararın ölçülmesi için özel bir komisyon kurulmasını talep etti. Bu talep, Türk hükümeti tarafından değerlendirildikten sonra kabul edildi ve zararları tespit etmek için bir komisyon kurulmasına karar verildi.¹²²

Türklerin Sovyetlerin tazminat talebini yerine getirmemesi, Ruslardan algıladığı tehdidin çok yüksek olmadığına yönelik bir işaret sayılabilir. Milli Şef, Rus ordusuna karşı askeri bir mücadelede başarı kazanma şansı olmadığını pekâlâ farkındaydı. Buna rağmen, Rusların Türk devletinin bütçesini sarsması düşünülemeyecek bir tazminat talebinin dahi Ankara tarafından yerine getirilmemesi, Türkiye'nin kendini belirli ölçüde güvende hissettiğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker de Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde Ruslardan algılanan tehdidin belirleyici olmadığını ifade etmiştir:

“Yapılan şeyler (demokrasiye geçiş), Rus baskısı olduğu için yapılmadı. O zaman babamın politika anlayışına göre yapıldı. Ama (babam) Ruslara hiçbir zaman güvenmedi. Ölüm döşeğinde bile ‘Boğazlara dikkat edin, Rusların gözü vardır’ derdi. Özellikle Akdeniz’e inmek için bu vardı.”¹²³

Diğer yandan Türkiye'nin Ruslara ilişkin iyi niyet adımları geçmişte karşılık bulmamıştı. Almanya'nın Ankara Büyükelçisi Von Papen suikastına karışan Sovyet vatandaşlarının SSCB'ye iadesi, Hitler ordularına katılmış Türk asıllı Sovyet vatandaşlarının SSCB'ye iadesi gibi adımlar, Rusların Türkiye'nin iyi niyet adımlarını önemsemediğini göstermişti. Tazminat talebinin yerine getirilmemesinde bu durumun da etkisi olduğu düşünülebilir.

3.1.7.5. Wilson – Türk Dışişleri Bakanı Görüşmesi

Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Büyükelçi Wilson'ı kendilerine verilen Sovyet notasına dair bilgilendirdi. Buna göre Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi, 8 Aralık 1945 tarihinde Türk Dışişlerinden telefonla randevu istemişti. Ruslar böylece 4 Aralık olayları için protesto notalarını iletcekti. Saka, Rus Büyükelçiyi bu telefondan hemen yarım saat sonra kabul etti. Saka, Wilson'a Rusların kendilerine iletmiş nota metnini gösterdi. Nota metninde 4 Aralık İstanbul gösterileri sırasında, SSCB'ye

¹²² U.S. National Archives. Decimal File 867.00, p. 376.

¹²³ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

yönelik düşmanca ifadelerin kullanıldığı yazılıydı. Bu ifadelerin kalabalık tarafından bağırıldığı, Rus yayınlarının satışını yapan iki kitapçının ve Sovyet kitaplarının yok edildiği belirtilmişti. Bu gerçeklerin gösteriye Sovyet-karşıtı bir karakter kazandırdığı savunulmuştu. Notaya göre, Türk polisi tüm bu düşmanca davranışlara rağmen göstericilere karşı koymamış ve onları korumuştur. Nota, Sovyet hükümetinin böyle provokatif bir olayı hoş göremeyeceği ve Türk hükümetinin bu olaydaki sorumluluğunu belirtmesiyle son buluyordu.¹²⁴

Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, kendisine verilen nota metnini okuduktan sonra Rus Büyükelçi Vinogradov'a sözlü olarak hemen o sırada yanıt verdi. Sovyet hükümetinin temel aldığı bilgilerin yanlış olduğunu savundu. Kalabalığın Sovyetler birliğine yönelik düşmanca bir kelime kullanmadığını kaydetti. Bakana göre gösteriler, SSCB'ye yönelik değildi. Gösteriler, komünizmin Türkiye'ye getirilmesine yönelikti. Bakan Saka komünizmin Türkiye'de yasadışı olduğunu vurguladı. Buna göre polis göstericileri korumamıştı. Aksine kitapçıları korumaya çalışmıştı. Bunun kanıtı polisin göstericilerle çıkan çatışmalarda yaralanmasıydı. Bakan, kitapçıların sahiplerinin zararlarını karşılamak için yasal haklarının olduğunu söyledi. Diğer yandan Sovyet Hükümeti'nin edindiği bilgilerin TASS temsilcisine bilgi veren kaynakla aynı olduğunu ifade etti. Türk yetkililerin bu bilgilendirmedeki hatalar konusunda TASS temsilcisini uyardığını fakat temsilcinin haberi o haliyle geçmekte ısrar ettiğini kaydetti. Saka, 4 Aralık gösterilerinin herhangi bir yabancı ülkeyle ilgisi olmadığını belirtti. Gösteriler, tamamen Türkiye'nin içsel sorunları ile ilgiliydi. Konuya ilişkin raporun tamamlandıktan sonra Rus tarafına da verileceğini belirtti. Türk Dışişleri Bakanı, Türk hükümeti yetkililerinin Moskova Radyosu'nun her akşam yaptığı yayınlarını takip ettiğini belirtti. Bu yayınlarda Türk kurumlarına ve kişiliklerine saldırıldığına farkında olduklarını ifade etti. Saka'ya göre, bu yayınlarda, İstanbul olaylarına kıyasla çok daha güçlü düşmanlık belirtileri bulunuyordu. Ne var ki Türk hükümeti Moskova'nın bu kelimelerinde düşmanlık aramıyordu.

Saka, ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'la yaptığı özel görüşmede Sovyetlerin bu yönde tepki vermesini beklediğini belirtti. Saka'ya göre bu fırsat, Ruslar açısından

¹²⁴ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (08.12.1945), p. 378.

kaçınılmayacak kadar iyiydi. Sovyetler 4 Aralık'ta yaşananları gelecekte kullanmak üzere kaydetmişlerdi. Türk Dışişleri Bakanı ayrıca, Rusların İran'daki amaçlarına ulaştıklarında sıranın Türkiye'ye geleceğine dair inancını Wilson'la paylaştı. Sıra Türkiye'ye geldiğinde Ruslar uydurdukları diğer suçlamaların yanında 4 Aralık olaylarını da kullanacaktı. ABD Dışişleri Bakanlığı, 13 Aralık 1945'te Ankara misyonuna bir talimat gönderdi. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği'ne Tan olayları ile ilgili hazırladıkları rapor için teşekkür edildi. Büyükelçiliğe Türk yetkililerine itidal çağrısı yapma talimatı verildi. BM örgütü tamamen işler hale gelmeden önce provokatif olarak yorumlanabilecek herhangi bir olayın yaşanmasından kaçınmaları gerektiğinin Türklere iletilmesi istendi.¹²⁵

3.1.7.6. Amerikalıların Gözünden Türk – Rus Notalaşması

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 11 Aralık 1945 tarihli telgrafında 4 Aralık olaylarına ilişkin Türk-Rus notalaşmasını değerlendirdi. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, 11 Aralık 1945 tarihinde, sabah saatlerinde Wilson'la temasa geçmişti. Türk diplomat, Sovyet Büyükelçisi'ne gönderdikleri cevabi notanın bir kopyasını Amerikan Büyükelçiye verdi. Sovyet Büyükelçi, protesto notasını Türkiye'ye 8 Aralık'ta iletmışti. Türkler ise bu notadan bir saat sonra, akşam 6'da cevabi notasını Sovyetlere vermişti. Erkin, Türk hükümetinin cevabi notayı hazırlarken uzlaştırıcı olmaya çalıştığını ifade etti. 4 Aralık gösterilerinin Türkiye'nin iç işleriyle ilgili bir mesele olduğunu anlatmaya gayret etti. SSCB'ye yönelik hiçbir düşmanca yaklaşımlarının bulunmadığını belirtti. Erkin, ABD Dışişleri Bakanı Byrnes'in 1-2 gün içinde Moskova'ya gideceği haberini almışti. Amerikalı bakana ziyareti sırasında Sovyetler tarafından bu konuyla ilgili bilgi verileceğini öngörüyordu. Bu nedenle, Türklerin cevabi notasının Moskova ziyaretinden önce Amerikalı bakana da iletilmesini istedi. Erkin'e göre Ruslar ABD'li bakana yaşananların provokatif ve faşizan nitelikte olduğunu söyleyecekti.¹²⁶

Türk hükümetinin Sovyetlere verdiği notada 4 Aralık olaylarına ilişkin soruşturmanın tamamlandığı belirtildi. Soruşturmada, İstanbul'daki olayların

¹²⁵ *Ibid.*, p. 379-380.

¹²⁶ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (11.12.1945), p. 391.

tamamen içsel faktörlere dayalı olduğu sonucu çıkmıştı. Notaya göre Türk medyası tam bir özgürlük içindeydi. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye’de de karşıt ideolojiler yayıncılık alanında mücadele halindeydi. 4 Aralık olayları, Türk kamuoyunun bir kısmının, bazı Türk gazetecilerin teorilerine karşı ayaklanmasıydı. Notaya göre bu tespit hem resmi raporlarda hem de uluslararası medya muhabirlerinin yazdığı haberlerde açıkça görülüyordu. Notada olayların Sovyetlerle özdeşleştirilmesinin çok yanlış olduğu belirtildi. *Tass* temsilcisinin uyarılmasına rağmen Moskova’ya tamamen yanlış bilgiler geçtiğini ve devletlerarası anlaşmazlığa neden olduğu savunuldu. İki ülke arasındaki ilişkilerin bozulması için provakatörlerin rol oynayıp oynamadığına ilişkin kapsamlı bir soruşturma emri verildiği belirtildi. Soruşturmanın sonucunda yaşananların herhangi bir ülkeye yönelik olmadığı bulgusuna ulaşılmıştı. Soruşturma kapsamında maddi zarara uğrayanlar arasında bir Sovyet vatandaşının olduğu tespit edildi. Maddi zarara uğrayan kişilerin hukuk yoluna başvurması gerektiği not edildi. Zarara uğrayan Türk vatandaşlarının bu konuyla ilgili adım attıkları bildirildi. Olaylarda Türk hükümetinin bir sorumluluğunun olmadığı, Türk polisinin bir ihmalinin bulunmadığı ifade edildi. SSCB’ye düşmanca bir tutum olmadığı kaydedildi.¹²⁷

ABD Büyükelçisi Wilson ve Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, 12 Aralık 1945 tarihinde akşam yemeğinde bir araya geldi. Saka, yemek sırasında Sovyetlere yaptıkları teklifi Wilson’a ilettiler. Türkler, Sovyetlere karşılıklı verdikleri notaları kamuoyuna açıklamayı teklif etmişti. Rus Büyükelçi Vinogradov, konuyu Sovyet hükümetine soracağını belirtti. Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, bu gelişmeler konusunda Wilson’ı bilgilendirmeye devam etti. Vinogradov, iki gün sonra 14 Aralık 1945 tarihinde yanıtını verdi. Türk hükümetinin dilediği takdirde karşılıklı notaları açıklayabileceğini, Sovyet hükümetinin buna karşı çıkmayacağını kaydetti. Ne var ki Sovyetlerin, Türk notasını tatmin edici bulmadığını ve gerçeklerin inkârı olarak değerlendirdiğini belirtti.

Saka ise Rus Büyükelçiye teşekkür etti. Notaları 15 Aralık tarihinde duyuracaklarını ifade etti. Vinogradov’un Türk notasına ilişkin değerlendirmesine itiraz etti. Türk notasında doğrulanmış gerçeklerin yer aldığını savundu. Wilson’a göre

¹²⁷ *Ibid.*, p. 395.

Sovyetler ise Türk hükümetine haber vermeksizin nota metinlerini, üzerinde anlaşıkları günden bir gün önce, 14 Aralık 1945 akşamında Moskova Radyosu kanalıyla yayımladı. Erkin, Wilson'a bu hamleyi beklemediklerini ve şaşırdıklarını belirtti. Erkin, Türk hükümetinin notaların tam metnini 15 Aralık günü öğle saatlerinde yayımlayacağını belirtti.¹²⁸

Amerikan Büyükelçi Wilson, 17 Aralık 1945 tarihinde Washington'ı Türk Dışişleri'ne verdiği mesaja ilişkin bilgilendirdi. Wilson, 4 Aralık olaylarından itibaren iki kez Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin ile temasa geçmiş, bu temaslarda Türk tarafına sükûnet telkin etmişti. Wilson, olayların daha fazla büyümesini önlemek için gerekli adımların atılmasını umduğunu belirtti. Genel Sekreter, durumun sakin olduğunu ve olayların daha fazla büyümeyeceğini belirtti. Erkin, birkaç gün önce İzmir'de yayın yapan bir gazetenin imzasız mektuplar aldığını Wilson'a bildirdi. Gazete, *Tan*'a karşı yapılan saldırılara benzer tehditler alıyordu. Bunun üzerine polise olayı soruşturması için hemen talimat verildi. Polis de gazeteye gerekli korumayı sağladı. Wilson, Washington'a gönderdiği değerlendirmesinde Sovyet-yanlılarına yönelik *Tan*'a yapıldığı türden protestoların devam etme olasılığının düşük olduğunu söyledi. Wilson'a göre Türkiye'deki Sovyet yanlıları oldukça korkmuştu. Bunun için bir süre sessiz kalacakları öngörüsünde bulundu. Wilson, 'bizim tehlikemiz' olarak tanımladığı esas tehlikenin, ileride kasti bir Sovyet provokasyon kampanyasının başlama ihtimali olduğunu kaydetti.¹²⁹

ABD'nin Ankara Büyükelçisi Wilson, 17 Aralık 1945 tarihli telgrafında Bursa, İzmir ve Çatalca bölgelerinde yaşanan öğrenci gösterilerine değindi. Wilson, bu üç bölgedeki protestolarda 4 Aralık'a kıyasla daha fazla öğrenci toplandığını ifade etti. Wilson *Ulus*'a atıf yaptı. *Ulus*, gösterilerin son zamanlarda komünizm lehine çıkan makaleleri protesto etmek için düzenlendiğini yazmıştı. Öğrenciler, Anıtkabir'e yürüdü ve çelenk bıraktı. *Görüşler* dergisinin kopyaları paramparça edildi. Sol yayınları satmayı reddeden kitapçılar alkışlandı. Göstericiler tam bir düzen içinde

¹²⁸ *Ibid.*, p. 398-400.

¹²⁹ *Ibid.*, p. 406.

davranmıştı. Hiç bir binaya zarar verilmedi ya da rapor edilen kişisel bir yaralanma olmadı.¹³⁰

Amerikan Büyükelçiliği, 4 Ocak tarihli telgrafında, Türkiye'nin çeşitli yerlerinde gerçekleşen öğrenci gösterilerine ilişkin bildirimlerine devam etti. Bu gösterilerin 4 Aralık'taki kadar şiddetli olmadığını belirtti. Gösteriler daha barışçıl ve yurtsever nitelikteydi. Hedefte Ruslar bulunmuyordu. Yaşananlara ilişkin dört Amerikan Büyükelçisi çalışanı ve Askeri Ataşe Ofisi tarafından bir rapor hazırlanmıştı. Rapora göre göstericiler şiddete bulaşmama ve Rus-karşıtı açıklamalar yapmama konusunda dikkatliydi. Gösterilerde yurtsever şarkılar söylendi. Atatürk'ün mozolesinde 1 dakikalık saygı duruşunda bulunuldu. Göstericiler, sadece milli ve ebedi şeflerinin arkasında olduklarını ve milli birliklerini göstermek istediklerini ifade ediyordu. Türk bayrakları, Türk devlet adamlarının portreleri taşınıyordu. Polis, itfaiye ve bazı askerî unsurlar, öğrencileri ana meydanda toplanmadan önce dağıtmaya kalktıysa da başarılı olamadı. Ne var ki gösterilerin devlet binalarının önünde yapılması önlendi. Öğrencilere dağılmaları yönünde uyarılar yapıldı. Polis, çok geçmeden öğrencileri ana meydanda dağıtmayı başardı. Öğrenciler 2000 kişi kadardı. Amerikalılar, öğrencilerin ruh halini genel olarak "iyi huylu" olarak tanımladı. Gösterinin Sovyet karşıtı olduğunu savunan bazı görüşler öne çıksa da Amerikalılar, hazırladıkları raporda Rus karşıtı bir unsur görmediklerini vurguladı. Öğrenciler, 15 – 24 yaş arası gençlerden oluşuyordu. Gösteri alanı Sovyet Büyükelçiliğinden birkaç mil uzaktaydı. Wilson, ABD Büyükelçiliğinin diğer bir çalışanının söylediklerini de aktardı. Buna göre bir grup, Türkiye haritası taşıyordu. Türklerin kendi topraklarını binlerce yıldır koruyabildiklerine ve 1 karışını dahi teslim etmeyeceğine yönelik sloganlar atılıyordu.¹³¹

Türk medyasında çıkan ve Amerikalılar tarafından da kullanılan haberler, Amerikan misyonunun raporlarıyla uyumluydu. Şehrin çeşitli yerlerinden gelen iki bin kadar öğrencinin 4 Ocak 1946 tarihinde öğleden sonra Ankara'da, Ulus meydanında vatansever gösteriler gerçekleştirdikleri belirtilmişti. Gösterilerin barışçıl niteliğinin

¹³⁰ **Ibid.**

¹³¹ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, p. 448-449.

altı çizildi. Fakat buna rağmen gösteri için gerekli izinlerin önceden alınmadığı vurgulandı. Hükümet yetkililerin bu gösterinin sorumluları hakkında işlem başlattığı ifade edildi. Gösteriye halk arasından katılan bazılarının gözaltına alındığı belirtildi.¹³²

Wilson, 7 Ocak 1946'da, bu tip gösterilerin Türkiye'nin çeşitli yerlerinde devam ettiğini bildirdi. Göstericilerin amacı, Sovyetlerin toprak taleplerine karşılık hükümetle dayanışma halinde olduklarını göstermekti. Büyükelçi'ye göre başkaca bir hedefin olduğuna dair bir kanıt yoktu. Ankara'da gerçekleşen gösterilerin diğer bölgelerdeki gösterilerden farkı, önceden izin alınmamış olmasıydı. Wilson, Türk hükümetinin bu nedenle gösteriyi uygun bulmadığını belirtti. Hükümetten iki bakan, bizzat gösteri alanına gelip öğrencilerden sınıflarına dönmelerini istemişlerdi. Ayrıca kolluk kuvvetleri bazı öğrenci liderlerini tutukladı. Wilson'a göre bunlar, hükümetin toplantıyı uygun bulmadığının göstergeleriydi.¹³³

3.1.7.7. Sovyet Yanlısı Zekeriya Sertel'in ABD'ye İltica Talebi

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 10 Aralık 1945 tarihli telgrafında Sertel çiftinden iltica talebi aldıklarını Washington'a bildirdi. Wilson, mesajında talebi reddettiklerini açıkladı. Amerikan Büyükelçi, 9 Aralık sabahı ABD İstanbul Başkonsolosu MacAtee'den bir mesaj almıştı. Amerikan medya temsilcisi, 8 Aralık gecesi Amerikan Başkonsolosunu aramış ve Sertel çiftinin kendisini evlerine davet ettiğini haber vermişti. Sertel çifti terörize edildiklerini savunuyor, ABD İstanbul Başkonsolosu MacAtee'den iltica ve koruma talep ediyordu. MacAtee, Sertel çiftine böyle bir yetkisinin bulunmadığı yanıtını verdi. Amerikan Büyükelçi, İstanbul'daki rezidansında bulunmuyor iken kendisinin iltica hakkı verme yetkisi yoktu. Başkonsolos MacAtee, buna rağmen konuyu Büyükelçi Wilson'a iletceğini belirtti ve öyle de yaptı.

Amerikan medya temsilcisine göre Serteller, iltica talebine dayanak olarak 4 Aralık olayından sonra yaşanan herhangi bir gelişmeyi dayanak olarak göstermemişti. Wilson, Washington'a Başkonsolos MacAtee'nin kendisinden konuya ilişkin bir talimat istediğini belirtti. Wilson, Amerikan başkonsolosa verdiği talimatta İstanbul

¹³² “Şehrimizde Dün Yapılan Toplantılar”, **Ulus**, 05.01.1946, s. 1.

¹³³ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (07.01.1945), p. 466.

mülklerinin ekstrateryal statüsünün bulunduğunu belirtti. Fakat iltica hakkının verilmesi için acil bir ölüm tehlikesinin olması gerektiğini belirtti. Ayrıca tehlikenin odağındaki kişilerin sığınacağı başka hiç bir güvenli bölgenin olmaması gerekiyordu. Wilson, Sertel çiftinin durumunun bu kriterleri sağlar görünmediğini de ekledi. Amerikan Büyükelçi, bu konuyu Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'e ilettili. Büyükelçi, Türk dışişlerinin Sertel çiftine yeterli koruma sağlamak isteyebileceğini ifade etti. Erkin, Wilson'a teşekkür ettikten sonra Sertel çiftinin tehlike altında olmadığına emin olduğunu belirtti. Buna rağmen acilen güvenlik güçlerinin yöneticilerine yeterli korumanın sağlandığı konusunda emin olmaları için talimat vereceğini kaydetti. Wilson bu görüşmeyi, Başkonsolos MacAtee'ye ilettili.¹³⁴

Sertel çiftinin iltica talebine ilişkin Amerikan otoriteleriyle bağlantıya geçen yalnızca kendileri değildi. Zekeriya Sertel'in üvey oğlu Frank O'Brien, 26 Aralık 1945 tarihinde ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a bir mektup gönderdi. O'Brien, *Associated Press* haber ajansının Bükreş temsilcisi olarak görev yapıyordu. O'Brien, mektubunda üvey babası ve eşinin ABD'ye yaptıkları iltica taleplerinin kabul edilmesini istiyordu. Wilson, 7 Ocak günü bir de Washington'a telgraf çekti. Wilson, bilgilendirmeyi ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika Ofisi Direktörü Loy W. Henderson'a hitaben yaptı. Bu telgrafta hem O'Brien'in 26 Aralık tarihli mektubunu hem de kendisinin 7 Ocak tarihli cevabi mektubunun tam metinlerini gönderdi. O'Brien, mektubunun son paragrafında, Zekeriya Sertel'in ABD'ye gidebilmesi halinde kullanışlı olabileceğini belirtmişti. Wilson, Sertel'in herhangi bir biçimde ABD'ye gitmesinin yolunun açılması halinde kendisinin ABD Hükümeti tarafından neden istihdam edilemeyeceğinin nedenlerinin net bir biçimde belirtilmesi gerektiğini savundu. Diğer yandan Sertel'i iyi tanımadığını not etti. Wilson, Sertel'le yalnızca iki kez karşılaşmıştı. Bir keresinde uzunca sohbet etmişlerdi. Büyükelçinin, yargılarına güvendiği kimselerden elde ettiği bilgiye göre Zekeriya Sertel; zayıf, güçsüz ve oldukça aptal biriydi. Liberal düşüncelerinde samimiydi. Muhtemelen

¹³⁴ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (10.12.1945), p. 382-383.

Sovyetler tarafından kullanıldığıının farkında değildi. Wilson, Sertel'in tamamen şiddetli bir Sovyet yanlısı olan karısı Sabiha'nın etkisi altında olduğunu kaydetti.

ABD Dışişleri Bakanlığı ABD Dışişleri Bakanlığı Yakın Doğu ve Afrika Ofisi Direktör Loy W. Henderson'dan Wilson'a aynı gün gelen yanıtta ise Zekeriya Sertel'e sığınma hakkı vermemekle iyi ettiği belirtildi. Amerikan Dışişleri Bakanlığının Wilson'ın tavrını tamamen onayladığını ifade etti. Henderson, Sertel'in ABD'ye geliş planının, Türkiye'de aldığı hapis cezasını çekene kadar ertelenmesi gerektiğini belirtti. Ayrıca Sertel'in ABD'ye gelmesi halinde bir Sovyet propagandacısına dönüşebileceği ihtimalinin de altını çizdi. Sertel konusunu halletmenin en iyi yolu, Wilson'ın Sertel'in üvey oğlu olan O'Brien'a hitaben kaleme aldığı cevabi mektupta yer aldığı gibiydi. Buna göre ABD İstanbul Başkonsolosluğu, Sertel'in vize başvurusunu liyakatine göre, mevcut durumdan ön yargısız biçimde değerlendirmeliydi. Henderson, bakanlığın Sertel çiftine ilgisinin olduğunu altını çizdi. Gelişmelerle ilgili bilgilendirilmelerini istedi.¹³⁵

Zekeriya Sertel, Büyükelçiliğe kendi de bir mektup göndermişti. ABD Ankara Büyükelçiliği Katibi Horner 12 Aralık 1945 tarihinde Sertel'den bir mektup aldı. Wilson, mektubu ulaştıran Türk kaynaklarının güvenilirliklerinin tartışmalı olduğunu not etti. Zekeriya Sertel, mektubunda 4 Aralık olaylarından sonra tehdit altında olduklarını savunuyordu:

“Yaşanan olay (4 Aralık olayları) gizli polis teşkilatı tarafından organize edildi ve yürütüldü. Ben ve karım bu üzücü olayın ardından kendimizi bu ülkede güvende hissetmiyoruz. Her gün ve her gece gizli polisin ajanları tarafından tehdit ediliyoruz. Bu nedenle Amerikan Başkonsolosluğu'na sığınmak istiyoruz. Eğer mümkünse ABD'ye gönderilmek istiyoruz. Lütfen bu dilekelerimizi Büyükelçi'ye iletir de bize sonucu telefonla bildirir misiniz? Telefon numaram 60387. Saygılarımla arz ederim. Zekeriya Sertel.”¹³⁶

Wilson, mektubu teslim alan Horner'a konuyla ilgili talimat verdi. Büyükelçiliğin Sertel'in iltica başvurusuna ilişkin tavrı negatifti.

3.1.7.8. Wilson'ın Tan Baskınına İlişkin Vardığı Sonuçlar

¹³⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.01.1946), p. 460-461.

¹³⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (18.12.1945), p. 416.

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 4 Aralık tarihli *Tan* baskınına ilişkin vardığı nihai sonuçları 17 Aralık 1945 tarihinde Washington'a gönderdi. Amerikan Büyükelçi, değerlendirmeyi İstanbul'da yaşayan önemli gözlemcilerin raporlarına dayandırdığını ifade etti. Bu gözlemcilerin çoğu Amerikalıydı ve olaylara bizzat şahitlik etmişlerdi:

- 1) Gösteri boyunca Sovyetlere yönelik düşmanca sloganlar atıldı. Sloganlardan bazıları, “Kahrolsun Komünizm”, “Kahrolsun Serteller”, “Ne komünist ne faşistiz” şeklindeydi. Sadece bir kaynaktan elde edilen bilgiye göre küçük bir genç grubu, “Kahrolsun Sovyetler” diye bağırıyordu. Bu kaynak, sokaktan geçen bir otomobilden de aynı sloganın atıldığını belirtti.
- 2) Sovyet yayınları satan kitapçılar yıkıldı. Sovyet kitapları yok edildi. Bu da gösteriye SSCB'ye yönelik düşmanca bir karakter veriyordu. Bu dükkânlardan biri Sovyet vatandaşına aitti ve Komünist propagandanın merkezi olarak biliniyordu. Diğer bir kitapçı dükkânının sahibi Türk'tü. Bu Türk vatandaşı, komünist propaganda unsurlarının basımını yapan biri olarak biliniyordu. Bu dükkânların Sovyet hükümetiyle irtibatlı olduğu düşünülürse, bunlara zarar vermek gösterilere SSCB'ye yönelik düşmanca bir karakter vermekteydi.
- 3) Göstericilerin düşmanca tutumları Türk polisinin hiçbir karşı müdahalesi olmadan gerçekleşti. Diğer bir deyişle polis, gösteriyi korumuş oldu. Türk polisi, *Tan* ofisine yapılan saldırıdan sonra, İstanbul'da Haliç'in üstündeki sallanan açılır kapanır köprüleri kapattı. Bunu kalabalığın Pera'ya geçişini önlemek için yaptı. Pera'da Sovyet Başkonsolosluğu ve talan edilen kitapçılar bulunuyordu. Rus notasında gazetelere verilen zararlara hiç değinilmemişti. Gözlemcilerin birleştiği nokta gösterinin tek belirlenmiş hedefinin *Tan* gazetesi olmasıydı. *Tan* baskınından sonra kitapçılara yapılan saldırılar önceden tasarlanmamıştı. Pera'ya ulaşmayı başaran göstericiler, burada diğer öğrencilerle birleştiler. Pera tarafından ana caddeye çıktıktan sonra kitapçıları geçip Taksim meydanına geldiler. Burada Atatürk anıtına çelenk bırakıldı. Vatanperver nutuklar atıldı. Oradan dönüşte ise kitapçılara zarar verildi. Türk polisi Sovyet başkonsolosluğunu korumak için etkili önlemler aldı. Yan sokaklardan başkonsolosluğa varan girişlere kordon oluşturuldu. Kalabalık,

polis hattını geçmek için ciddi bir çaba harcamadı. Bu yönde az sayıda girişim olduysa da bunlar polis tarafından geri püskürtüldü. Türklerin komünizm düşmanlığı, bu akımın Sovyetlerle özdeşleşmesinden ve Moskova'dan kontrol edilmesinden kaynaklanıyordu. Fakat gözlemcilerin birleştiği nokta, gösterilerde komünizmin bu boyutunun vurgulanmamış olmasıydı. Gösterilerde hedef alınan yerel komünizm ve Türkiye'deki komünist faaliyetlerdi. Bu faaliyetler, Sertel çiftiyle sembolize ediliyordu.¹³⁷

3.2. Türk Siyasetinde Muhalefetin Ayak Sesleri: Eleştiri Sıralamasında Önce Ekonomi Sonra Demokrasi Vurgusu

Bu bölümde Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde dillendirilen eleştirilerin üzerinde durduğu konulara yer verilmiştir. Kronolojik olarak incelendiğinde meclis çatısı altında görev yapan milletvekillerin eleştirdiği konuların öncelikle ekonomi alanında olduğu görülmektedir. Bu durum, savaş sırasında Amerikalıların Türk toplumuna ilişkin yaptığı gözlemlerle uyumludur. Demokrasiye yönelik eleştirilerin ise Birleşmiş Milletler'e üyelik sürecinde dillendirildiği ve demokrasi talebinin uluslararası gelişmelere dayandırıldığı anlaşılmaktadır. Bu bölümdeki eleştirilerin kronolojisi ve ele aldığı konuların anlaşılması, sürecin anlaşılması açısından önemlidir.

3.2.1. 1944 Bütçe Görüşmelerinde 2 Muhalif Ses

İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde yükselen muhalif sesler demokrasi taleplerini değil ekonomik eleştirileri dile getiriyordu. Bu süreçte Türk lirası sürekli olarak değer kaybediyordu. Öyle ki Türk lirası 1945 yılında yüzde 35 seviyesinde değer kaybederken altının fiyatında artış yaşanıyordu.¹³⁸ Savunma harcamalarının ülkenin tüm bütçesi içindeki payı 1940'tan

¹³⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (17.12.1945), p. 408-410.

¹³⁸ Aziz Köklü, **Türkiye'de Para Meseleleri**, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1947, s. 72.

itibaren kademeli olarak düştüyse de 1945 yılına gelindiğinde askeri harcamalar, 278.7 milyon lira ile halen önemli bir paya işaret ediyordu.¹³⁹

Meclis içinden yöneltilen eleştirilerin ekonomi alanından demokrasi alanına dönmesi ise San Francisco Konferansı'nda imzalanmış olan Birleşmiş Milletler Antlaşması'nın BMM'de onaylanması sürecinde dillendirilmeye başlandı. O döneme kadar yöneltilen ekonomi alanında eleştirilerin kendine alan bulabildiği başlıca platform, her yıl Mayıs ayında gerçekleştirilen bütçe görüşmeleriydi. 1944 yılının bütçe görüşmeleri 22 ve 23 Mayıs tarihlerinde gerçekleşti. Hükümet meclisteki bütçe oylamasında, 392'ye karşılık 1 ret oyuyla ibra edildi. Ret oyunun sahibi eski başbakan Celal Bayar, bütçe görüşmelerinde hükümetin ekonomi politikalarına eleştiriler yöneltti. Ne var ki siyaseten ve demokrasi açısından herhangi bir konuya değinmedi.¹⁴⁰

Bayar'a göre fiyat artışları ve hayat pahalılığı, kâğıt para basma politikaları yüzünden yaşanıyordu. Türkiye'nin 887 milyon TL seviyesindeki dalgalı borç tutarı oldukça fazlaydı. Vergi kaynakları sonuna kadar kullanılıyordu. Bayar, maksimum-radikal biçimde tasarruf yapılması gerektiğini ifade etse de tasarruf yapılacağı konusunda şüpheli olduğunu belirtti. Ticaret Vekâleti'nin bir yayınına yaptığı atıfla, Ankara'da önceden 100 lira ile geçinebilen bir ailenin 1942 sonunda 307 liraya, 1943 yılında ise 326 liraya ihtiyacı olduğunu dile getirdi. Memurlardan alınan gelir vergisi de eleştiri konusuydu. Bayar, uçak vergisinin ise ülke savunmasında kullanılacağından tamamen kaldırılmasından yana olmadığını belirtti. Fakat bu vergi, geliri 100 lira ve daha fazla olan vatandaşlardan alınmalıydı. Memurların durumları böylece iyileştirilmiş olacaktı. Bayar, İzmir milletvekili olarak görev yapıyordu. Konuşmasında İzmir'deki bir tütüncünün şikâyetini de dile getirdi. Buna göre devlet, çiftçiden 1945 Şubat ayında 260 kuruş karşılığı anlaşarak aldığı tütünün bedelini zamanında ödememişti. Ayrıca köylüye 260 yerine 200 kuruştan ödeme yapılması için İnhisar İdaresi'ne yukarıdan baskılar yapılıyordu. Diğer yandan devlet, savaş sırasında vergi olarak topladığı ve satın aldığı ürünleri doğru bir biçimde muhafaza edemiyordu.

¹³⁹ Maliye Bakanlığı, **Savunma Ve Güvenlik Hizmetleri (1924-1993)**, Ankara, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1993, s. 17, 88.; Oluşturulan bütçelerin savaş sırasındaki seyri için: Ertuğrul Baydar, **İkinci Dünya Savaşı İçinde Türk Bütçeleri**, Ankara, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu, 1978.

¹⁴⁰ Taner Timur, **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, İstanbul, İletişim, 1991, s. 11.

Devletin ilgili birimlerinin kendilerine ayrılan kontenjandan daha fazla tütün aldığını savunan Bayur, tütünlerin iyi saklanamadığından ziyan olduğunu bizzat bildiğini ifade etti. İzmir’de sıtmadan kaynaklı ölümlerin görülmemiş derecede arttığını savundu. Sıtma tedavisinde kullanılan ‘kinin’ isimli ilacın ithalatının savaşın başında yapılmış olması gerektiğini belirtti. Diğer gıda stokları için de önceden harekete geçilmesi gerektiğini fakat artık geç olduğunu kaydetti.¹⁴¹

Bütçe görüşmelerinde tek ret oyu Bayur’dan gelmesine rağmen farklı kişiler de eleştirilerde bulundu. Hükümete eleştiri yönelten diğer bir isim, Manisa Milletvekili Yusuf Hikmet Bayur oldu. İçinde bulunulan zorlukların farkında olduğunu ifade eden Bayur, dış ticaretin azaldığını belirtti. Fiyat seviyelerinde yüzde 500 olarak ifade ettiği artışın ise bu nedenlerle açıklanamayacağını savundu. Dünyanın hiçbir bağımsız ülkesinde bu denli artışlar görülmediğini, savaşa giren ülkelerde dahi %20-30 seviyesinde hayat pahalılığı yaşandığını savundu. Bayur’a göre karaborsa konusu, bir bahane olarak öne sürülüyordu. Diğer ülkelerde de vesika (karne) sistemi uygulanıyordu. Vesika sisteminin diğer ülkelerde halkın normal ihtiyaçlarının neredeyse tamamını karşılamakta olduğunu belirtti. Bununla yetinmeyenler ise karaborsadan 10 katını ya da 20 katını ödeyerek ürün almaktaydı. Türkiye’de ise fiyatlar yalnızca ekmek kaleminde makul seviyede idi. Diğer tüm kalemler, yabancı ülkelerdeki karaborsa düzeninde olduğu gibi ancak fahiş fiyatlarla piyasadan alınabiliyordu. Bayur, yanlış ve eksik tedbirleri örtmek için karaborsanın kullanılmaması gerektiğini ifade etti. Buna göre, yurtdışında karaborsada bulunan malların fiyat seviyeleri Türkiye’de günlük piyasa fiyatlarına denk gelmekteydi. Bayur, vurgunculuğun ilerlemesini hükümetin başarısızlığına bağladı. Vurguncuların beyaz francala ekmeği, kuru üzüm, kuru fasulye, yeşil sebze ve meyve kalemlerindeki kazançlarını sıraladı. Bu durumun üreticide tepkiye sebep olduğunu ifade etti. Hükümetin geçmiş 5 sene içinde vurguncuları korumuş olduğunu, üreticileri koruyamadığını ifade etti. Hükümetin bu konuda “beceriksiz, kifayetsiz olduğunu itiraf etmesini ve bundan sonra ne olursa olsun üreticiyi koruyacağını açıklamasını” istedi. Bayur’a göre bu sözün kürsüden verilmemesi halinde sermaye, üretimden

¹⁴¹ **Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi**, 7. Dönem 10. Cilt 58. Birleşim, 1944, s.149-152.

çekilip vurgunculuğa yatırılacaktı. Bayur, Maliye Vekilini ise köylerden şehirlere, şehirlerden köylere giden tüm mallar üzerinde yüzde 200-300 seviyelerini ve bundan da fazlasını bulan muamele vergisi almakla eleştirdi. Bu paraların milletin cebinden çıktığını, yükün tüm memurların üzerinde hissedildiğini savundu. Türk ulusu, daha fazla suiistimal edilmemeliydi. Bayur'a göre memurlar, aldıkları maaşların yarısını, üçte ikisini, dörtte üçünü vurgunculara vermek zorunda kalıyordu. Köylü de vurgunculuğun hâkim olduğu sistemden aynı şekilde etkilenmişti. Buğday üreticisi ürününü eskiye kıyasla 5 katı fiyatla satıyordu. Fakat şehirden aldığı tüm kalemler eskiye göre 10-15-20 kat pahalılaştı. Bayur, günlük hayatta trende, kahvede karşılaştığı vatandaşlardan yoğun tepkiler aldıklarını belirtti. Ekonomik durumdaki kötü gidişatın manevi duruma da yansındığını ifade etti.¹⁴²

Bütçe konuşmalarında Bayar ve Bayur'un söylemlerindeki ton dikkat çekicidir. Celal Bayar'ın söylemlerinde eleştiriye rağmen itidal vurgusu sezilmektedir. Bayur'un eleştirileri de genel olarak düşmanca bir tutum taşımasa da oldukça serttir. Amerikalılar Bayur'un tüm ülkede dürüstlüğün sembolü olarak bilindiğini belirtmişlerdi. Diğer yandan Bayur'un siyasi bir hesabı bulunmuyordu. Buna karşılık Celal Bayar'ın kullandığı ılımlı dilde, siyasi beklentisinin olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde toplumun demokrasi talebinden çok CHP içindeki odakların iktidar mücadelesinin etkili olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum, Batı'da yaşandığı üzere demokrasinin ve demokratik kurumların kitlesel bir ihtiyacın patlak vermesiyle yaşanmamıştır. Bunun yerine CHP içindeki muhalif kimseler, uluslararası konjonktürle uyumlu bir biçimde demokrasi taleplerini seslendirmişler ve iktidardan pay kapma iradesi göstermişlerdir.¹⁴³

¹⁴² **Ibid.**, s.152-158.

¹⁴³ Konuya ilişkin kapsamlı bir analiz için: Fahriye Üstünler, "Türkiye'de Demokrasi Tartışmalarının Düşünsel Arka Planı: 1945-1950," **ODTÜ Geliştirme Dergisi**, Vol.27, No:1-2, 2000. Yazar, bu dönemde Türkiye'de demokrasi kavramının bir değerler sisteminden ziyade yalnızca bir yönetim şekli olarak algılandığını savunmaktadır.

3.2.2. Şirket-i Hayriye'nin Devletleştirilmesi Tartışması

1944 yılındaki bütçe görüşmelerinden yaklaşık 7 ay sonra, çok partili hayata geçiş sürecinde önemli bir eşik sayılabilecek bir başka gelişme yaşandı. 15 Ocak 1945 tarihinde *Şirket-i Hayriye*¹⁴⁴ isimli deniz ulaşımı şirketinin devletleştirilmesine ilişkin görüşmelerde hükümete yönelik eleştiriler öne çıktı. Eleştiriler yine ekonomi temelliydi. 1849 yılında Osmanlı Devleti'nde kurulmuş olan ve İstanbul Boğazında taşımacılık faaliyetinde bulunan vapurculuk şirketinin devletleştirilmesine karşı olan milletvekilleri hükümete karşı açıktan pozisyon aldı. Yasa tasarısına göre şirket zarar ettiği için, hükümet tarafından satın alınacak ve faaliyetleri Devlet Denizyolları tarafından sürdürülecekti.¹⁴⁵

Oylamada 7 milletvekili, bu şirketin devletleştirilmesine karşı oy kullandı. Tasarı 281 lehte oyla yasalaştı. Aleyhte oy kullananlardan Recep Peker, mecliste yaptığı konuşmada girişimcilerin desteklenmesi ve sermaye sahibi olan vatandaşların önünün açılması gerektiğini belirtti. Şirket-i Hayriye'nin yaşamına devam etmesi gerektiğini savundu. 1944 yılının Mayıs ayında gerçekleştirilen bütçe görüşmelerinde Bayar'ın hükümete yönelik verdiği ret oyundan sonra bu kez bir yasa tasarısında 7 kişinin birden ret oyu kullanması muhalif düşüncelerin ifadesini ekonomi alanıyla sınırlı da olsa bulduğunu göstermektedir.¹⁴⁶

3.2.3. Meclis Görüşmelerinin Kamuoyuna Açılması Talebi

Şirket-i Hayriye görüşmelerinde hükümetin desteklediği yasanın aleyhine oy veren 7 milletvekilinin yarattığı krizden 4 ay sonra, BMM'de alışlagelmedik bir başka gelişme yaşandı. Milli Şef iktidarında, medya mensuplarının görüşmeler sırasında BMM'de bulunmaları yasaktı. Meclis görüşmelerine ilişkin haberler, medya mensuplarına BMM Zabıt Kalemi tarafından özet biçimde dağıtılıyordu. Ne var ki bu görüşmelerde eleştirilerin ya da karşıt fikirlerin yer bulması mümkün olmuyordu.

¹⁴⁴ *Şirket-i Hayriye*'ye ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Eser Tutel, *Şirket-i Hayriye*, İstanbul, İletişim, 1994.

¹⁴⁵ Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) (Cilt 2)**, s. 530-531.

¹⁴⁶ "Şirketi Hayriyenin Satın Alınması ve Millet Meclisi", **Cumhuriyet**, 16.01.1945, s. 1.

Diğer bir deyişle hükümet, meclis görüşmelerini sansüre tabi tuttuktan sonra kamuoyuyla paylaşıyordu.

CHP Bursa Milletvekili Muhittin Baha Pars, 3 Nisan 1945 tarihinde meclis grubunda dış politika hariç tüm görüşmelerin kamuoyuna açık yapılması ve görüşmelerin tutanaklarının günlük gazetelerde yayımlanmasına ilişkin bir önerge verdi. Pars'a göre önceden vatandaşlar milletvekillerini gördüklerinde saygıdan ayağa kalkıyorlardı. Ne var ki artık milletvekillerine saygı gösterilmiyordu. Saygının tekrar kazanılması için kendilerinin halka tanıtılması gerektiğini savunan Pars, bu tanıtımın önerdiği şekliyle meclisin halka açılması yoluyla yapılabileceğini belirtti.¹⁴⁷ Yusuf Hikmet Bayur ve daha sonra DP'nin kurucularından olacak Fuat Köprülü, bu önergeden yola çıkarak hükümeti sert biçimde eleştirdi. Bunun üzerine Başbakan Saraçoğlu, önergeden yana tavır almak zorunda kaldı. Kendisinin de meclisteki görüşmelerin açık bir biçimde yapılmasından yana olduğunu belirtti. Bayur'un eleştirileri, hükümetin gazetecilere sansür uyguladığı yönündeydi. Gazeteler, meclisteki görüşmelerden yalnızca *Anadolu Ajansı*'nin verdiği bölümleri yayımlayabiliyorlardı. Başbakan ise gazetelere bir müdahale olmadığını, olsa dahi o gün itibariyle artık müdahalenin yaşanmayacağını açıkladı.

Pars'ın önergesine ilişkin BMM'de yaşanan tartışmalar üzerine Milli Şef, parti genel sekreteri Memduh Şevket Esendal'ı yanına çağırdı. Yaşananların arkasında bir düzen olup olmadığını sordu. İnönü, bu hareketin arkasında bir oyun olduğu ve tartışmaların meclis dışından bazı eski politikacılar tarafından desteklendiği sonucuna varmıştı.¹⁴⁸ Esendal, *Şirket'i Hayriye* olayından bir süre sonra istifa etti. ABD Ankara Büyükelçiliği Maslahatgüzarı Packer'a göre Esendal'ın CHP parti sekreterliğinden istifasına ilişkin akla en yakın açıklama İnönü'nün Esendal'a yönelik kızgınlığıydı. Buna göre kızgınlığın sebebi Esendal'ın BMM'de hükümete yöneltilen eleştirileri susturmayı başaramamasıydı. Packer, Esendal'ın güçlü bir figür olmadığını belirtti. Ayrıca partideki üyelerin güvenine sahip değildi.¹⁴⁹

¹⁴⁷ Barutçu, *Siyasi Anılar (1939-1954)*, s. 715-716.

¹⁴⁸ *Ibid.*, s. 288-89; Us, *Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi Ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, 1930-1950*, s. 633-634.

¹⁴⁹ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (07.07.1945), p. 130.

ABD Ankara Büyükelçiliği, 14 Mayıs 1945 tarihli gönderisinde Sağlık Bakanı'nın kapatılma cezası verdiği bir yüzme havuzuna dair bilgiler aktardı. Bursa'da yer alan havuz, meclis görüşmelerinin açık yapılması teklifini yapan milletvekili Muhittin Baha Pars'a aitti. Büyükelçilik, havuzun kapatılmasının Pars'ın mecliste medya özgürlüğü yanlısı tutumuna bir karşılık olabileceğini belirtti. Diğer yandan Pars ile Sağlık Bakanı Sadi Konur'un uzun süredir kişisel husumetlerinin olduğunu kaydetti. Büyükelçilik, ayrıca havuzun 5 yıldır ticari amaçla kullanımda olduğunu ve o ana kadar hijyenik koşullara ilişkin herhangi bir problem yaşamadığını not etti.¹⁵⁰

3.2.4. 1945 Bütçe Görüşmeleri: Menderes'ten İlk Demokrasi Vurgusu

1945 yılının 21 Mayıs günü başlayan bütçe kanunu görüşmelerinde Çiftçi Topraklandırma Kanunu sırasında ortaya çıkan hükümete yönelik eleştiriler belirginleşmişti.¹⁵¹ Bütçe görüşmelerinde hükümetin 1 Haziran – 31 Aralık 1945 tarihleri arasında uygulamayı planladığı bütçe tasarısı tartışılacaktı.

Görüşmeler sırasında söz alan Bağımsız Grup Başkan Vekili Ali Rana Tarhan, bütçe yasa tasarısından övgüyle bahsettiyse de milletvekili Feridun Fikri Düşünsel, ekonomide özel girişimlere ve sermayeye önem verilmesi gerektiğini savundu.¹⁵² Görüşmeler sırasında söz alan milletvekili Emin Sazak, devlet dairelerinde boş yere çalıştırılan memurlar konusunu ve yapıldığını iddia ettiği para israflarını eleştirdi. Hükümetin savaş sırasında elindeki malları iyi değerlendiremediğini savundu. Buna göre sanayi alanında özel girişimlere izin verilmemesi hayat şartlarının ağırlaşmasına neden olmuştu. Köylülere uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi'ni, Orman Kanunu'nun uygulanma biçimini ve köylerde ilköğretim okulları inşa etmek için köylülerden zorla para toplanmasını eleştirdi.¹⁵³ Yusuf Hikmet Bayur da benzer şekilde özel girişim vurgusu yaptı:

¹⁵⁰ U.S. National Archives. Decimal File 867.9111, (14.05.1945), p. 12.

¹⁵¹ Akandere, **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler, (1938-1945)**, s. 366; Tevfik Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003, s. 454-455.

¹⁵² Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 234.

¹⁵³ Akandere, **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler, (1938-1945)**, s. 367.

“(…) memlekette korunan hiçbir unsur, hiçbir faydalı unsur yoktur. Gidişten istifade eden, gelişen bir unsur varsa, muhtekirdir, vurguncudur. (...) Hükümete diyorum ki, bu yılki çalışma yalnız başarılı bir yıl olmamıştır.”¹⁵⁴

Bunun yanında Demokrat Parti'nin kurucularından olacak milletvekili Adnan Menderes'in ekonomik sorunlara bulduğu çare ekonomiye değil demokrasiye ilişkindi. Menderes, dünyanın yeni gerçeklerine uyulması halinde ekonomik zorlukların üstesinden gelineceğini savundu. Menderes'in bu yorumu, uluslararası ilişkilerde yükselen demokrasi dalgasına yapılan bir atıftı.¹⁵⁵ Menderes'e göre Türkiye'nin demokratikleşmesi halinde ekonomik sorunlar da aşılacaktı. Bu görüş, mecliste demokrasiye yönelik yapılmış ilk somut vurguydu.

1945 bütçe görüşmeleri, muhaliflerin mecliste ilk kez blok halinde belirginleştiği platform oldu.¹⁵⁶ Meclisteki bütçenin oylanması sırasında 5 CHP'li aleyhte oy kullandı. Bu üyeler; Celal Bayar, Adnan Menderes, Emin Sazak, Fuat Köprülü ve Refik Koraltan'dı. Meclisteki oylamalardan sonra söz alan Başbakan Saraçoğlu, eleştirilere yanıt verdi ve hükümeti için güvenoyu yoklaması yapılmasını talep etti. Yapılan yoklamada bu beşliye ek olarak Hikmet Bayur ve Recep Peker olmak üzere 7 milletvekili hükümete güvenoyu vermedi.¹⁵⁷

Bu 7 kişiden dördü ileride Demokrat Parti'nin kurucuları olacaktı. Emin Sazak'la beraber Bayar, Menderes, Koraltan ve Köprülü mecliste Çiftçiyyi Topraklandırma Kanunu'na da karşı çıkmıştı. Bu gelişmeden sonra İnönü ile Başbakan Saraçoğlu, Çankaya'da bir araya geldi. Söz konusu görüşmeden sonra Ticaret Bakanı Celal Sait Siren ve İktisat Bakanı Fuat Sirmen görevden alındı. Bu durum, CHP genel sekreteri M. Şevket Esenal'ın da görevden ayrılması paralel bir gelişmeydi.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 235.

¹⁵⁵ Şerif Demir, **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, Paraf, İstanbul, 2010, s. 62.

¹⁵⁶ Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, s. 454.

¹⁵⁷ Mahmut Goloğlu, **Milli Şef Dönemi (1939-1945)**, Ankara: Kalite Matbaası, 1974, s. 352-54; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 85.

¹⁵⁸ Osman Akandere, **Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler, (1938-1945)**, s. 371.

3.2.5. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Amerikalıların Değerlendirmeleri

1930'lu yıllarda başlayan toprak reformu sürecinde ana motivasyon ekonomik değil sosyal ve siyasi idi.¹⁵⁹ Toprak reformlarının görünürdeki amacı, köylülerin toprak sahibi yapılması ve böylece tarımsal verimliliğin artırılmasıydı. Buna göre köylüler, kendilerinin sahip olduğu topraklarda daha arzulu çalışacaklar ve ülke ekonomisine sağladıkları payı artıracaklardı. Diğer yandan Aydın Milletvekili Adnan Menderes, toprağı bulunmayan köylü sayısının son derece az olduğunu ifade etmişti. Feroz Ahmad'a göre ise kırsaldaki ana sorun toprak değil emek kıtlığıydı.¹⁶⁰

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu tasarısı, 1945 yılının 19 Ocak gününde meclise gelmesinden itibaren yoğun tartışmalara konu oldu. Tasarı, özel tapulu ya da devlete ait topraklara, sahibi belirsiz topraklara, bataklık ya da göllerin kurutulması ile ya da nehirlerin doldurulması ile kazanılacak arazilere ilişkindi. Belirtilen türdeki toprakların, ihtiyacı olan köylülere dağıtılabileceğini öngörüyordu.

Yasanın karşısında duran Aydın milletvekili Adnan Menderes ise, düzenlemenin Nazi Almanya'sının Erbhoof Yasası'ndan kopyalandığını savundu. Böylece köylü nüfus, toprağı bağlanarak siyasi mobilizasyonu engellenecekti.¹⁶¹

Yasanın meclisteki muhalif unsurları hareketlendiren kısmı özel toprak sahiplerinin ellerindeki toprakları devletleştirilme ihtimaliydi.¹⁶² Kanun tasarısına göre devlet, geniş düzlüklerin bol olduğu alanlarda vatandaşların topraklarının 5000 dönümü aşan kısımlarına el koyabilecekti. Geniş düzlüklerin az olduğu bölgelerde ise 2000 dönüm eşiğinden fazla toprağı sahip kişilerin topraklarının söz konusu eşiğı aşan kısımları müsadere edilebilecekti. Ayrıca devlet, bu kısımları sahiplerinden alıp

¹⁵⁹ Feroz Ahmad, "The Political Economy of Kemalism," **Atatürk: Founder of a Modern State**, Ed. by Ergun Özbudun, Ali Kazancıgil, London, C. Hurst and Company, 1981, p. 153-154.

¹⁶⁰ M. Asım Karaömerlioğlu, Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi, **Birikim Dergisi**, Mart, No:107, 1998, s. 34.

¹⁶¹ İnce Erdal, "Köylülü Topraklandırma Kanununun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri," **ÇTTAD**, C.13, No:Güz 2006, s. 66.

¹⁶² Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu'na ilişkin nitelikli analizler için: M. Asım Karaömerlioğlu, Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi, **Birikim Dergisi**, Mart, No:107, 1998, s. 31-47; Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler," **Yapıt Toplumsal Araştırmalar Dergisi** C.8, 1984, s. 52-63.

toprağı olmayan köylülere dağıtabilecekti. Köylülerden kendilerine verilen toprakların ücretini belirli bir vadede toplayacak ve bu ücreti toprak sahiplerine verecekti. Bu uygulama, köylünün topraklandırılması için yeterli olmazsa 5000 dönümden daha az toprağa sahip olan vatandaşların mallarına da el konulabilecekti. Böylece yasa tasarısının 17. Maddesi uyarınca 50 dönümden fazla toprağa sahip olan herkesin topraklarının devletleştirilmesinin önü açılmış oluyordu.

ABD Ankara Büyükelçiliğine göre ise toprak sınırlarını fiziksel olarak belirlemek imkânsız olmasa da çok zordu. Buna göre toprakların belirlenmesi tehlikeli olasılıklar içermekteydi. Köylülerin sahip olduğu topraklar sınırlıydı ve toprak mülkiyeti konusunda çatışmalara varan kıskançlıklar yaşanmaktaydı, bu uğurda suç işlenebilmekteydi.¹⁶³ Diğer yandan devlet, kamulaştırdığı toprakların sahibine yapacağı ödemeleri arazi vergisine matrah olan değerlerin kendisi ya da iki ila üç katı üzerinden yapacaktı.¹⁶⁴ Söz konusu ödemeler için ise 20 yıl gibi uzun bir vade belirlenmişti.

Mecliste bulunan, toprak sahibi CHP milletvekilleri, eleştirilerini ilk aşamada doğrudan kendi mallarının korunması ve köylülere verilmesinin önlenmesi üzerinden yapmadı. Bunun yerine tasarımı farklı yönlerden eleştirdiler. Buna göre tasarı hayata geçmesi halinde tarımsal üretim düşecekti. Savundukları argüman, geniş toprakların ekonomik açıdan daha verimli olmasıydı. Topraklar bölünüp köylülere paylaştırıldıkça verimliliği düşecekti. Öne çıkarılan bir diğer argüman köylülerin kendilerine verilecek olan toprakları işleyecek sermaye ve teknik donanıma sahip olmamasıydı. Buna rağmen tasarıya yönelik eleştirilerin ana motivasyonu bir noktada dillendirildi. Tasarıya karşı çıkanlar, topraklarının kamulaştırılıp çiftçilere dağıtılmasını

¹⁶³ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (14.06.1945), p. 147.

¹⁶⁴ Devlet bu hesaplama için 1944 bütçe yılı arazi vergisine matrah olarak kaydedilen değer üzerinden bir hesaplama yapmıştır. Buna göre arazinin 5 bin dönümü aşan kısımları için vergi matrahında yazan değer, 2 bin ila 5 bin arası dönüm arasındaki kısımlar için bu değer iki katı, 2 bin dönümün altında kalan topraklar için söz konusu değer üç katı olarak ödeme yapılacaktı. Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, toplamda 28 yıl yürürlükte kaldı ve yasa kapsamında 22 milyon dönüm toprak, köylülere dağıtıldı. Ne var ki 22 milyon dönümün yalnızca 54 bini toprak sahiplerinden elde edildi: Ecehan Balta, "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu: Reform mu Karşı Reform mu?", **Praksis**, No:5, 2002, s. 297.; Bu durumda 1950 seçimlerinden önce geçirilen bir başka kanunun, büyük toprak sahiplerinin elindeki toprakların kamulaştırılma ihtimalini ortadan kaldırmasının payı önemlidir: Çağlar Keyder ve Şevket Pamuk, "**Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler**", s. 54

istemediklerini açık etti. Dönemin başbakanı Şükrü Saraçoğlu, tasarının muhaliflerinden Adnan Menderes'in de dâhil olduğu bir grubun kendisini ziyaret ettiğini belirtti. Saraçoğlu'na göre Menderes, köylülere toprak verilmemesi yönünde girişimde bulunmuştu.¹⁶⁵

Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu, 11 Haziran 1945 tarihinde yasalaştı. ABD'nin Türkiye'deki Ticari Ataşesi Edward B. Lawson, konuyu istikrarlı bir şekilde Amerikan yanlısı olduğu ifade edilen ve ABD'de birkaç yıl geçirmiş bir Türk milletvekili ile görüştü.¹⁶⁶ İsmi geçirilmeyen milletvekilinin hükümete eleştirel bakan biri olduğu not edildi. Milletvekili, yeni ve gerçekten bağımsız bir siyasi partinin kurulacağına dair bir olasılığın bulunsa da o sırada bunun olasılık dışı olduğunu belirtti. Muhalif milletvekiline göre Toprak Reformu yasası tamamen siyasi motivasyonlarla hazırlanmıştı. Ne var ki yasanın ekonomik özelliği, ülkedeki köylülere maddi olarak çıkar sağlayabilirdi. Muhalif milletvekili, yasa tasarısının özüne karşı değildi. Doğru uygulanabildiğinde tarım ekonomisi üzerinde olumlu etkisi olabileceğini savunuyordu. Fakat yasanın bu amaçla değil, siyasi sebeplerle tasarlandığını belirtti. Muhalif vekile göre yasanın öngördüğü genişlikte toprağa sahip olan çok fazla kişi bulunmuyordu. Türkiye, bu açıdan Avrupa ülkelerine benzemiyordu. Dolayısıyla böyle bir yasa gereksizdi. Muhalif milletvekili, yasanın ülkede oyları kontrol etme konusunda önemli bir rolü olan Tarım Bakanlığı tarafından hazırlandığını belirtti. Hükümetin yasayı geçirmekte direktmesi halinde bir kaos çıkacağını savundu.¹⁶⁷

Akademik literatürde de yasanın ekonomik değil fakat siyasi sebeplerle hazırlandığını savunan görüşler mevcuttur. Buna göre yasa, yeni filizlenen parti içi muhalefeti bastırmak için hazırlanmıştı. Köylülerin asıl ihtiyacı ise toprak değil çekim hayvanlarıydı.¹⁶⁸

¹⁶⁵ Cem Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi Ve İdeolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970, s. 10-11; Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 79.

¹⁶⁶ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (14.06.1945), p. 145

¹⁶⁷ **Ibid.**, s. 146.

¹⁶⁸ Karaömerlioğlu, **Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçiyi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi**, s. 118-119.

ABD Büyükelçiliği'nin toprak reformuna ilişkin hazırladığı 25 Mayıs 1945 tarihli raporda, yasanın siyasi nitelikte olduğu belirtildi. Buna göre Türk hükümetinin bu yasaya ilişkin hedefleri arasında şu ikisi öne çıkıyordu;¹⁶⁹ (i) Ülke genelinde uzun süredir artan huzursuzluğu yatıştırmak (ii) Sovyetler'den Türkiye'ye yöneltilen, kitlelerin refahına hiç önem vermeyen faşist çizgide bir ülke olduğu başta olmak üzere çeşitli suçlamalara karşı koymak.

Yasa tasarısı meclise ilk olarak 19 Ocak 1945 tarihinde gelmiş olsa da konu mecliste 5 Mart 1945 tarihinde tartışılmaya başlandı. Bu süre zarfında yasayı incelemek adına Başbakan Şükrü Saraçoğlu'nun önerisiyle 8 kişilik bir komisyon kuruldu. Komisyonun çalışmalarına ilgi yoğundu. Öyle ki komisyona ayrılan oda zaman içinde yeterli gelmemiş ve çalışmalar meclis kütüphanesine taşınmıştı.¹⁷⁰

Amerikan Büyükelçiliğine göre Başbakan Saraçoğlu, bu yasayı inceleyen komisyona 3 ay boyunca kendi görüşlerini dayatmak için müdahale etmişti. Aydın Milletvekili Adnan Menderes, bu koşullarda komisyonun raportörlüğü görevinden istifa etmenin gerekli olduğunu düşündü ve yasa tasarısının Nazi Almanya'sından etkilendiğini savundu. Tasarının belirli yönlerini eleştirdi. Bu eleştiriler doğrudan Almanya'da eğitim gören Tarım Bakanı Şevket Raşit Hatipoğlu'na yapılmıştı. Elazığ Milletvekili Sabit Sağıroğlu ise, yasa tasarısını komisyonda iki kez tartıştıklarını belirtti. Sağıroğlu'na göre Başbakan, son gün komisyona gelip yasa tasarısına tamamen aykırı, milletin birliğine zarar veren nitelikte olan kendi teklifini getirmişti. Bu hareketin onurla bağdaşmayacağını belirten Hatipoğlu, komisyon üyeliğinden istifa etmişti. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre BMM'deki bu tartışma, yıllardır ilk kez kamuoyuna ve basına açık yapılması nedeniyle ilginçti. Amerikalılar, yasaya karşı çıkanların esas olarak geniş topraklara sahip oldukları belli olan milletvekillerinden oluştuğu sonucuna vardı. Bu vekillerin öfkesi, hükümetin yasayı zorla geçirme isteğiyle çelişecekti. Sonucun CHP içinde bir bölünmeye varabileceğini belirten Amerikan Büyükelçiliği, bu bölünmenin kabineye de yayılabileceğini belirtti.

¹⁶⁹ U.S. National Archives. Decimal File 867.00, (28.05.1945), p. 115.

¹⁷⁰ Erdal, "Köylülü Topraklandırma Kanununun Türk Siyasal Yapısının Oluşumu Üzerindeki Etkileri," s. 65.

Amerikan misyonu, Almanya'ya yönelik savaş ilanı yasası dâhil olmak üzere son yıllarda bu denli farklı fikirlerin oluşmasına neden olan bir yasanın daha bulunmadığını belirtti. Büyükelçilik İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihli konuşmasında yasaya açıkça destek çıktığını da not etti.¹⁷¹

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre yasayla ilgili tartışmalar, hükümetin meclisteki tartışmaların medya tarafından yayımlanmasına izin vermesi açısından bir ilkti. ABD Dışişleri Maslahatgüzarı E. L. Packer, "seçilmiş" temsilcilerin ilk defa birbirlerini kıyasıya eleştirdiklerini not etti. Diplomata göre Türk medyası bu tartışmaları eksiksiz olarak yayımladı. Amerikalılara göre Türk gazeteleri, Türk hükümetinin San Francisco konferansı sırasında kendilerine sansür uygulamaya cüret edemeyeceklerini düşünüyordu. Amerikan Büyükelçiliği yetkilileriyle görüşen birçok liberal görüşlü Türk, Toprak Reformu görüşmeleri sırasında konuşma ve basın özgürlüğüne izin verildiğinden memnun olduklarını belirtti. Ne var ki bu kişilerin çoğuna göre Türk hükümeti, eleştiriler kendisine yönelilmeye başladığında basın özgürlüğüne tekrar son verecekti.¹⁷²

Tarım Bakanı'nın açılış konuşmasıyla ve arkasından Bağımsız Grup başkanı Ali Rana Tarhan'ın yasayı destekler nitelikteki sözleriyle başlayan görüşmeler belirtildiği gibi geniş toprakları bulunan milletvekillerinin muhalefetiyle karşılaştı. Bu isimlerin arasında Adnan Menderes'in yanı sıra Cavit Orak ve Emin Sazak da bulunuyordu. Tarım Bakanı, bu sert muhalefetin ardından İnönü'den yardım istemiş, İnönü'nün "toprak reformu istemeyen parti, benim partim olamaz" mesajını meclise iletmesinden sonra tasarı aynen yasalaşmıştır.¹⁷³

Toprak reformu, Türk siyasal hayatında muhalefetin belirginleşmesi açısından önemli bir eşiktir. Öyle ki İsmet İnönü, kanunun yasalaşmasından yaklaşık 1 yıl sonra halen konuya ilişkin açıklama gereği duyuyordu. İnönü, çok partili hayata geçtikten sonra gerçekleştirilecek ilk yerel seçimler öncesi çıktığı Doğu bölgesi ziyaretinde

¹⁷¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00 (28.05.1945), p. 116.

¹⁷² U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (25.05.1945), p. 24.

¹⁷³ Doğan Avcıoğlu, **Türkiye'nin Düzeni: (Dün-Bugün-Yarın)**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1969, s. 494-495.

kanunu siyasal nüfuzu bulunan toprak ağalarını karşısına alma pahasına meclisten geçirdiğini itiraf etmiştir:

“Toprak Kanunu ile nüfuzlu vatandaşları bize karşı gücendirdiğimizi bilmez miyim? Bir politika mücadelesinde köylülerin bana yardım edemeyecek kadar dilsiz, çaresiz olduğunu anlamaz mıyım? Propaganda ile avutmaya bakarak zamanımı boş geçirebilirim.”¹⁷⁴

3.2.6. Mecliste İlk Yazılı Demokrasi Vurgusu: Dörtlü Önerge

Tek parti hükümetine yönelik açıktan demokrasi eleştirilerinin BMM’de yazılı önerge şeklinde verilen ilk örneği 7 Haziran 1945’te yaşandı. *Dörtlü Önerge*¹⁷⁵ adıyla bilinen doküman, bu tarihte İzmir milletvekili Celal Bayar, İçel Milletvekili Refik Koraltan, Aydın Milletvekili Adnan Menderes ve Kars Milletvekili Fuat Köprülü imzasıyla CHP Meclis Grup Başkanlığına verildi.¹⁷⁶ Önergede esas olarak aşağıdaki konular ele alındı.¹⁷⁷

- 1) Meclisin hükümeti gerçek anlamda denetlemesine olanak sağlanması
- 2) Vatandaşların hak ve özgürlüklerinin geniş bir biçimde yaşaması
- 3) Parti çalışmalarında yukarıdaki maddeler çerçevesinde yeniden yapılanma

Önerge verildiğinde Birleşmiş Milletler San Francisco Konferansı henüz devam ediyordu. 4 milletvekiline göre önergenin nedeni, vatandaşların çoğunun ülkede demokrasi ilkelerinin tamamen uygulanmasını istemiş olmasıydı. Dört milletvekilinin bu iddiasına rağmen toplumun geniş kesimlerinin o dönemde ciddi bir demokrasi arzusu olduğuna yönelik bir emare görünmemektedir. Önergeyi verenler, kendi perspektiflerinden bu amaca yani demokrasiye ulaşmak için yapılması gerekenleri sıralamıştı.

Önergede kullanılan dil, ılımlı ve yapıcıydı. Türkiye’de “Ortaçağ’dan kalma bazı zararlı kurumlarla ve gerici faaliyetlerle mücadele etmek adına 1925’ten itibaren

¹⁷⁴ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 212.

¹⁷⁵ *Dörtlü Tahrir* olarak da tanımlanmaktadır.

¹⁷⁶ Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)*, s. 313-330, 404-409.

¹⁷⁷ *Ibid.*, s. 315; Şahingiray, Celal Bayar’ın Söylev ve Demeçleri (1946-1950), s. 25.

bazı siyasi özgürlüklerin kısıtlandığı” belirtilmişti. Diğer yandan devletin Teşkilat-ı Esasiye kanununun demokratik ruhuna sadık kaldığı ve Atatürk’ün ölene dek demokrasiyi hedeflediği not edilmişti.¹⁷⁸

Önerge sahipleri, Atatürk döneminde kurulan Serbest Fırka’yı buna kanıt olarak sundu. Ayrıca milletvekili seçimlerinde bağımsız adaylara ayrılan koltuk sayısının gittikçe artmasını örnek göstererek Milli Şef yönetiminin de demokrasi yolunda ilerlediği savunuldu. Metnin başında verilen mesaj, Türkiye Cumhuriyeti’nin başından itibaren demokrasiyi hedeflediği yönündeydi. Ne var ki bazı sebeplerden ötürü bu hedefin gerçekleştirilmesi ertelenmişti. Böylece Milli Şef hükümetlerinin otoriter yönetim biçimine de bir anlamda hak verilmiş, bunun savaş koşullarının doğal bir sonucu olduğu belirtilmişti.¹⁷⁹

Bunun yanında Bağımsız Grup’un kurulması olumlu karşılanmış fakat bu kurumun demokrasi adına olumlu bir sonuca ulaşamadığı belirtilmiştir. Metnin giriş bölümünden sonra, o sırada sürmekte olan San Francisco konferansı, doğrudan telaffuz edilmediyse de ima edildi. O sırada tüm dünyada özgürlük ve demokrasinin zafer kazandığı, demokratik özgürlüklere riayet edilmesinin milletlerarası teminata bağlanmak üzere olduğu ifade edildi. Cumhurbaşkanı’dan en küçüğüne kadar tüm milletin aynı demokratik idealleri taşıdığı belirtildi. Önerge sahipleri, yüzyıllardır bağımsız bir devlete sahip olan Türklerin siyasi özgürlüklerini bilinçli bir şekilde kullanacak seviyede bulduklarını, bunun da Cumhuriyet’in 20 yıldır yaptığı hamlelerle başarıldığını savundu. İç siyasette gerekli siyasi olgunluğa erişildiği, uluslararası ilişkilerde ise demokratik ruhun öne çıktığı vurgulandı. Teşkilat-ı Esasiye kanununun Türk siyasal hayatında uygulanması için üç öneri sunuldu. Meclis denetiminin anayasanın sadece şekline değil, ruhuna da uygun bir şekilde uygulanması için gereken önlemlerin alınması, vatandaşların siyasi hak ve özgürlüklerinin ilk Teşkilat-ı Esasiye Kanunu’nun öngördüğü şekliyle genişletilmesi ve üçüncü olarak ise tüm parti çalışmalarının ilk iki öneri çerçevesinde yeniden düzenlenmesiydi. Önergede İnönü’nün 19 Mayıs 1945 tarihinde demokrasi sinyali verdiği konuşmasına da atıf

¹⁷⁸ Koçak, **Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 316.

¹⁷⁹ Karpaz, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 233.

yapıldı. Cumhurbaşkanının, siyasi haklar ve düşünce özgürlüğü konusunda demokrasi prensiplerinin daha geniş bir ölçüde hüküm süreceğini belirten düşüncelerine vurgu yapıldı. Bu nedenle kendi düşüncelerinin yersiz ve zamansız olmadığı belirtildi.¹⁸⁰

Dörtlü Önerge, önerge sahiplerinin lehte ve geri kalan tüm milletvekillerinin aleyhte oylarıyla reddedildi. Ne var ki parti grup başkanvekilliği, reddin gerekçesinin önergenin içeriğinden değil fakat yöntemden kaynaklandığını belirtti. Buna göre kanun değişikliği tekliflerinin mecliste, tüzük değişikliği önerilerinin ise parti kurultayında yapılması gerekiyordu.¹⁸¹ *Dörtlü Önerge*, parti içinde yeniden yapılanma çağrısı yapıyordu. Bu durum, tüzük değişikliği gerektiriyordu. Tüzük değişikliğinin yeri ise parti kurultayı idi. Hâlbuki önerge, meclise getirilmişti.

Önergede yer alan öneriler, belirli bir yasaya atıf yapmıyordu. Yapılan tavsiyeler soyut ve belirsizdi. Önergenin ana fikri, demokrasi yönünde adım atılması gerekliliğiydi. Ne var ki, bu adımların atılması için bir yasa önergesinde bulunması gereken unsurlar bulunmuyordu. Hangi numaralı yasalarda net olarak hangi türden değişikliklerin yapılması gerektiği belirtilmemişti.

Hükümetin önergeyi reddetmesinin altında iki muhtemel motivasyon olduğu savunulabilir. Bunlardan birincisi önergenin reddedilmesi ile muhalif milletvekillerinin CHP'den ayrılması ve bir muhalif parti oluşturmalarının yolunun açılmasıdır.¹⁸² İkincisi ise Milli Şef'in 19 Mayıs 1945'teki demokratikleşme sinyalinin yalnızca vitrinde bir liberalleşme görüntüsü sağlamaktan ibaret olduğu, hükümetin otoriter nitelikli yönetimini sürdürmek istemesidir.¹⁸³

Celal Bayar, hükümete yönelik eleştirilerini daha önce ekonomi alanında dile getirmişti. *Dörtlü Önerge*'nin içeriği ise demokrasiye ilişkindi. Ne var ki, önerge eleştiriden öte iyi niyetli bir tavsiye mektubu olarak hazırlanmıştı. Şükrü Saraçoğlu, başbakanlık görevine başladığında Bayar'a grup başkan vekili pozisyonunu teklif

¹⁸⁰ Yeşil, Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, s. 189-192.

¹⁸¹ Rıfki Salim Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950**, İstanbul, Olgaç Yayınevi, 1979, s. 15.

¹⁸² Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 234.

¹⁸³ Karpat, **Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System**, p. 146.

etmişti. Bayar ise kendisine Saraçoğlu'nun teklifini kabul etmesi yönünde ısrar eden bir kişiye ancak Bağımsız Grup Başkanlığı teklifini kabul edebileceğini belirtti.¹⁸⁴ Sonradan bunu şaka olarak söylediğini ifade etmişse de bu şakadan Bayar'ın Saraçoğlu hükümetine hoş bakmadığı ve Milli Şef yönetimini onaylamadığı sonuçları çıkarılabilir.

Bayar, *Dörtlü Önerge* sırasında aklında muhalif bir parti kurmanın olmadığını söylemesine rağmen¹⁸⁵ 1944 yılının yaz aylarında hükümete muhalif kimselerle yeni bir parti kurulması konusunda görüştüğü anlaşılmaktadır. Hasan Rıza Soyak, Kılıç Ali gibi kişilerin ortak paydası, CHP'nin karşısında liberal bir parti kurmaktan ziyade İnönü karşıtıydı. Öyle ki bu süreçte muhaliflerin Bayar'dan faydalanmaya çalıştıkları görüşü dillendirildi. Böylece Bayar'ın, yeni bir parti kurma fikriyle tekrar meşgul olması için 1 yıl daha geçmesi gerekti.¹⁸⁶ Diğer yandan, Celal Bayar'ın o dönemde bir muhalefet partisi kurmak için hazır olmadığını düşündüğü, İnönü'nün manevra kabiliyetinden çekindiği görüşü dikkate değerdir:

“Biz, kanunlarda bir değişiklik yapmak, daha geniş bir demokrasi kurabilmek için, iktidara gelmeliyiz. Bugün bir seçim yapılırsa, halkın bütün muhalefetine rağmen, oyları yine İnönü toplayacaktır. Memleketimizde seçimlerin nasıl yapıldığını bilirim. İktidarda olan hükümet, seçim listelerini valilere, kendine bağlı yüksek memurlara gönderir. Onlar da bu listelere dayanarak bazen zor ile bazen menfaat sağlayarak oyları toplarlar. Biz henüz küçük bir muhalefetiz. Parti disiplinine uymaya mecburuz.”¹⁸⁷

3.2.7. Amerikalıların Türkiye'deki Basın Özgürlüğü Rüzgârını Suni Bulması

25 Nisan 1945 tarihinde San Francisco'da başlayan Birleşmiş Milletler konferansından aylar önce, 1944 yılının sonbaharında, Türkiye'deki önde gelen muhalif gazeteler, hükümet tarafından kapatılmıştı. Bunlar *Tan*, *Tasvir-i Efkar* ve *Vatan* gazeteleriydi. Bu gazetelere 22 Mart 1945 tarihinde yeniden yayım hayatına başlama izni verildi.

¹⁸⁴ Samet Ağaoğlu, *Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, İstanbul, İletişim, 1992, s. 418-419.

¹⁸⁵ Burçak, *Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950*, s. 59.

¹⁸⁶ Ağaoğlu, *Siyasi Günlük: Demokrat Parti'nin Kuruluşu*, s. 420.

¹⁸⁷ Sertel, *Roman Gibi*, s. 261.

ABD Ankara Büyükelçiliği 3. Katibi John Evarts Horner, 19 Mayıs 1945 tarihinde Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na yaptığı bilgilendirmede Türkiye'deki basın özgürlüğü konusunu el aldı. Horner, yukarıda belirtilen üç gazetenin yayın yasağının kaldırılması ile ilgili Büyükelçilik görüşünü özetledi. *Vatan*, *Tasvir-i Efkar* ve *Tan* gazetelerine 6 aydır uygulanan yayın yasağı kaldırılmıştı. ABD Büyükelçiliğine göre Türkiye, bu adımı pragmatik bir nedenle atmıştı. San Francisco'da Birleşmiş Milletler Konferansı'nın düzenlendiği sırada, gazete kapatmış bir hükümet olma utancından kurtulmak istemişti. Bu adım, Türk hükümetinin tartışma özgürlüğünü teşvik etmek için attığı samimi bir adım olarak değerlendirilemezdi. ABD Büyükelçiliği, argümanını güçlendirmek adına gazeteci Burhan Belge'nin radyo programının yayından kaldırılmasını örnek gösterdi.¹⁸⁸

Gazeteci Burhan Belge daha önce belirtildiği üzere Amerikalı diplomatlarla iletişime geçmiş ve programının İnönü'nün emriyle yayından kaldırıldığını ifade etmişti. Bir başka görüşe göre, kapatılan gazetelere verilen izinde, Amerikan Gazetecileri Başyazarları Birliği'nin bünyesinde kurulan Özgür Medya Komisyonu'nun, 1945 yılının Şubat ayının sonlarında Türkiye'ye gerçekleştirdiği ziyaretin de payı olabilirdi. Amerika merkezli komisyon, bu kapsamda *Ulus* başyazarı Falih Rıfkı Atay ve Başbakan Saraçoğlu ile görüşmüştü. Bu derneğin amacı, medya özgürlüğünü uluslararası antlaşmalara bağlamak koşuluyla temin etmektir.¹⁸⁹

ABD Ankara Büyükelçiliğine göre yaşanan, bu üç gazetenin tekrar yayımlanmaya başlamasına yönelik bir iznin verilmesi değildi. İzinden ziyade, bu gazetelere yayımlarına tekrar başlamaları için talimat verilmişti. *Tasvir* gazetesinin patronları, yayımlarına başlayabilmek için tamamen hazırlıksızdı. Amerikan Büyükelçiliği, *Tasvir*'in patronajının bu nedenle kararı protesto ettiği bilgisine ulaştı.¹⁹⁰

Büyükelçiliğin edindiği bilgiye göre *Tasvir*'in patronları bu kadar kısa sürede tekrar yayın hayatına başlayamayacaklarını, gazete personelinin dağınık olduğunu belirtmeler de protestoları bir sonuç vermedi. Diğer yandan Milli Şef hükümeti,

¹⁸⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, p. 60.

¹⁸⁹ Koçak, **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (Cilt 1)**, s. 139-140.

¹⁹⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (28.05.1945), p. 114.

kapatılan gazetelerin derhal tekrar yayınlarına başlamalarını istiyordu. Aslında yaşanan, gazete patronlarının, San Francisco Konferansı sürecini fırsat bilip, gazetelerinin yeniden açılması için izin istemesiydi. Bahsi geçen gazetelerin temsilcileri 16 Mart 1945 tarihinde Cumhurbaşkanı İnönü'ye bir telgraf çekmiş ve tekrar yayın hayatına başlamaları için izin istemişlerdi.¹⁹¹ Fakat bu iznin bu kadar kısa sürede geleceğini muhtemelen tahmin etmiyorlardı. Patronların muhtemel hesabına göre iznin alınması belirli bir süre alacak, gazeteler de bu süre içinde yayın hazırlıklarına başlayacaklardı.

Ne var ki Amerikan Büyükelçiliği, bu iznin hemen verildiğini ve Ankara'nın gazetelere yayın hayatlarına derhal başlamaları gerektiği talimatını verdiği bilgisini edindi.

3.2.8. Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a Amerikan Ajansı Suçlaması

Amerikan Büyükelçiliğinin Türk siyasetini analiz etmek için dikkatle takip ettiği ve sıklıkla görüştüğü isimlerden biri olan gazeteci Ahmet Emin Yalman, hükümete demokrasi alanında yönelttiği yoğun eleştirilerle biliniyordu. Yalman'ın görüşleri ve başyazarı olduğu *Vatan* gazetesindeki yayınları resmi çevrelerden tepki çekiyordu. Yalman'ın yabancı ajanlığıyla ilgili tartışmalar Amerikalıların yazışmalarına yansiyordu.

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Yalman'ın resmi çevrelerce ajanlığını yapmakla suçlandığı ülkenin ABD olduğunu belirtti. Büyükelçi, Yalman'ın bu yönde ithamlarla ilk kez karşılaşmadığını kaydetti. Buna göre bazı kimseler, kendi çevrelerinde Yalman'ın Amerikan yanlısı yazılarından ötürü ABD'den yardım aldığına inananların bulduklarını daha önceden Büyükelçi'ye bildirmişlerdi. Büyükelçiliğin Yalman'ın ajan olduğunu düşünmeyen Türk kaynakları ise, Yalman'ın Amerikan eğitiminin (Columbia Üniversitesi) ve ABD ile kurduğu uzun ilişkinin onu Amerikan kurumlarını kayırmaya yönelttiğini düşünüyorlardı.

¹⁹¹ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim Ve İştiklerim (Cilt 4)**, İstanbul, Rey Yayınları, 1971, s. 8-9.

Wilson'a göre Türklerin Yalman'ın Amerikan yanlısı tutumunun yararlı mı zararlı mı olduğuna yönelik görüşleri kendi peşin hükümlerine bağlı olarak değişiklik gösteriyordu. Bazıları Yalman'ın Amerikan fikirlerini ve yaşam tarzını Türkiye'ye adapte etme görevini yerine getirdiğini ve bu değerlerin yerel olmamasından ötürü söz konusu adaptasyonun mümkün olmadığını düşünüyordu. Wilson'a göre "biz bize benzeriz" öğretisine mensup olan bu kişiler, demokrasinin her ülkede değişik anlamlara gelebileceğini savunanlardan oluşuyordu. Buna göre Türkiye, kendi Türk tarihi, ihtiyaçları ve Türk insanının ilhamlarına dayanarak kendi demokrasi kavramını üretmişti. Bu grup, *Akşam* gazetesinin başyazarı Necmeddin Sadak ile ifadesini bulmuştu. Wilson'a göre vesayet politikasının sürmesini isteyen bu kişiler, Yalman'ın eleştirilerine maruz kalıyorlardı.¹⁹²

Amerikan ulusal arşivlerinde Ahmet Emin Yalman'ın ajanlık olarak nitelendirilebilecek, ABD ile profesyonel nitelikte ilişki kurduğuna dair bir kanıt görünmemektedir. Ne var ki Yalman'ın anılarında belirttiği ile arşiv belgelerinde görünenler arasında çelişki bulunmaktadır. Yalman kendi ifadesine göre İkinci Dünya Savaşı sırasında Amerikalı General Donovan tarafından bir teklif almıştı. Amerikalı General, Yalman'a kendisine değişen dünya siyasetine ilişkin mektuplar yazıp görüşlerini bildirmesini istemiş, bunun için dilediği ücreti verebileceğini söylemişti. Bu teklifin yabancı bir hükümet adına çalışma olarak görülmemesini isteyen General, durumu Türk yetkililerine açıklayabileceğini de ifade etti. General'e göre Yalman'ın görüşleri ortak davaya hizmet edecekti. Yalman ise Türk hükümetinin bunu hoş görmesi halinde dahi kendisinin yine de reddedeceğini belirtti. Buna göre Yalman'ın gazetecilik anlayışı, tüm çalışmalarını halkın önünde açık bir biçimde gerçekleştirmesini gerektiriyordu.¹⁹³ Ne var ki Amerikan Ulusal Arşiv belgeleri, Yalman'ın anılarında belirttiğinin aksine, ABD'li diplomatlarla sık sık bir araya gelip onlara Türk siyasal hayatı hakkında analizlerini sunduğunu göstermektedir.

¹⁹² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (20.09.1945): p. 255-256.

¹⁹³ Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim Ve İştiklerim (Cilt 3)**, İstanbul, Pera, 1997, s. 336.

3.2.9. Birleşmiş Milletler Antlaşmasının Büyük Millet Meclisinde Oylanması

İkinci Dünya Savaşı sonrasında yeni bir uluslararası düzen tesis etmek adına San Francisco konferansına katılan devletler bir antlaşma üzerinde uzlaştı. Antlaşma, 26 Haziran 1945 tarihinde BM'ye üye olan her ülkenin delegasyonları tarafından ABD'de imzalandı. Bundan sonra Antlaşmanın her ülkenin kendi iç yasama yolları çerçevesinde kabul edilmesi gerekiyordu. Türkiye, parlamenter sistemle yönetildiğinden, antlaşma 15 Ağustos 1945'te meclisin gündemine geldi.

Görüşmeler sırasında söz alan milletvekili Adnan Menderes'in görüşleri, Türkiye'nin çok partili hayata geçişi açısından büyük önem taşımaktadır. Menderes, mecliste yaptığı konuşmada BM Antlaşmasının bazı ideallerini saydı. Buna göre antlaşmanın milletler arasında barışı korumak, uluslararası siyasi ekonomik ilişkilerde tekil olarak milletlerin özel çıkarlarıyla tüm milletlerin ortak çıkarlarının uyumlu hale getirilmesi, kişileri ve toplumları saldırılardan korumak ve temel ihtiyaçlarının temininden mahrum bırakmamak gibi idealleri bulunuyordu.

Menderes konuşmasında uluslararası anlaşmazlıklarda Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi kararlarının hakem, uzlaşma gibi barış yöntemlerinin kabulünü ve herhangi bir saldırıya karşı BM ile birlikte hareket etme yükümlülüklerinin olduğunu kaydetti. İkinci olarak ise demokrasi prensiplerine uygun olarak vatandaşların kişisel özgürlük ve dokunulmazlıklarının, siyasi haklarının korunması gerektiğini belirtti. Menderes'e göre BM Antlaşması'nın yepyeni ve çok önemli özelliği ikinci yükümlülük yani siyasi haklardı. Buna göre BM Antlaşması, eski Milletler Cemiyeti'nin yaptığı gibi ülkelerin yalnızca dış ilişkilerinde barışı esas almalarıyla yetinmiyordu. Aynı zamanda her ülkenin iç siyasetinde de millet egemenliğini esas aldığını belirtiyordu. Ayrıca kişisel hak ve özgürlükleri karşılıklı olarak taahhüde bağlıyordu. Menderes'e göre bunun sebebi, İtalya'da ve Almanya'da diktatörlüklerin kurulması ve farklı ülkelerin de aynı yolu takip etmeleri nedeniyle barışın tehlikeye girmiş olmasıydı. Herhangi bir milletin demokrasi ilkesini benimsememesi, diğer milletlerin de barışını tehlikeye attığından, BM'de diktatörlük yönetimine sahip üye ülke istenmemekteydi.

Menderes, bu durumun ülkelerin iç işlerine karışılması anlamına gelmediğini savundu. Aksine, milli iradenin hâkim kılınmasının ve oy verme özgürlüğünün milletlerin bağımsızlığını ve özgürlüğünü güçlendirdiğini belirtti. Daha sonra konuyu Türkiye'ye getirdi. Türk anayasasının ruhunun tamamen milli egemenlik ilkesine dayandığından BM Antlaşması ile tam olarak uyum içinde olduğunu, BM Antlaşmasının Türkiye'nin anayasasına fazladan bir yük getirmedikini savundu. Olsa olsa uygulamada bazı uyumsuzlukların giderilmesi gerekebileceğini ifade etti. Bunlar da yasaların millete karşı yükümlülüklerinin yerine getirilmesi anlamına geliyordu. Menderes, BM Antlaşması'nın Türk devrimiyle tamamen uygun düştüğünden belgeyi güvenle ve sevinçle onaylayabileceklerini ifade etti.

Menderes'ten sonra söz alan Recep Peker ise karşı görüşteydi. Menderes'in bahsettiği demokrasi konusunun üçüncü, beşinci derecede önem taşıdığını, esas konunun ortak güvenlik ilkesi olduğunu savundu. Peker, konuşmasında kişisel hak ve hürriyetlere hiç değinmedi. Yalnızca BM organlarından Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin yapısına ilişkin eleştirilerini sıraladı. Konuyla ilgili söz alan milletvekillerinden Mümtaz Ökmen ise Menderes'i hedef alarak Türkiye'nin anayasasının dünyanın en ileri anayasası olduğunu savundu. Ökmen'e göre Türkiye'deki rejim, tüm rejimlerin içinde en olgunuydu. Türkiye, milli iradenin en çok hâkim olduğu ülkeydi. Fuat Köprülü ise konuşmasında Adnan Menderes'e destek verdi. Kanun mecliste bulunan 332 milletvekilinin oy birliği ile kabul edildi. Böylece yapılan görüşmelerde Menderes antlaşmanın siyasi hak ve özgürlükler yönünü öne çıkarmış oldu ve özgür seçim vurgusu yaptı. Köprülü dışında söz alanlar ise antlaşmanın uluslararası güvenlik boyutunun altını çizdi ve Türkiye'nin mevcut rejiminin devamından yana bir tavır ortaya koydu.¹⁹⁴

CHP'nin yarı resmi medya organının başyazarı Falih Rıfkı Atay, bu süreçte tek parti rejimine karşı pozisyonlarını belirginleştiren muhalifleri hedef alan çok sert bir yazı kaleme aldı ve bu yazı Amerikalıların belgelerine yansdı. Atay, yazısında CHP'nin son yirmi yıldır yürüttüğü faaliyetleri savundu. Muhalifleri savaşılmaması

¹⁹⁴ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi, "7. Dönem, Cilt 19, S.171-176.," (15.8.1945).

gereken unsurlar olarak addeden Atay'ın görüşlerinin, kendisinin CHP'nin yarı resmi gazetesinin başyazarı olması nedeniyle dikkate değerdir:

“(…) Meğer yirmi yıl önce bu memlekette bir şahsi ve keyfi idare kurulmuştur; halkın içinden ve üstünden bir sürü dalkavuk seçilerek bir parti kurulmuştur (…). Bunlar, yirmi yıldan beri hiçbir zaman barışmadığımız ve bağdaşmadığımız, bundan böyle de kendilerine karşı açıkça savaşağımız muhaliflerimizin yazdıkları ve söyledikleridir.”¹⁹⁵

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre bu konu tüm köşe yazarlarının, Türk rejimine ilişkin etkelerindeki taşları dökmeleri için bir fırsat sunmuştu. Büyükelçiliğin Washington'ı bilgilendirdiği raporunda gazeteciler; Ahmet Emin Yalman, Zekeriya Sertel ve *Yeni Sabah* gazetesinin demokratikleşme taraftarı oldukları belirtildi. Belirtilen üçlü, Türk yasalarının Türk anayasası ve BM Antlaşması ile çeliştiğini, uluslararası siyasetin Türkiye'den demokratikleşmesini beklediği argümanını savunuyordu.¹⁹⁶

3.2.10. Adnan Menderes ile Fuat Köprülü'nün CHP'den İhraç Edilmeleri ve Amerikalıların Değerlendirmesi

BM Anlaşması'nın BMM'de tartışılması sırasında mecliste yaşanan cepheleşmenin aşağıda genişleterek yer verildiği üzere Türk medyasının sayfalarına yansıdığı ve Amerikalılar tarafından takip edildiği görülmektedir.

Milli Şef yönetimine yakınlığıyla bilinen Falih Rıfkı Atay, *Ulus*'taki köşesinde CHP'nin içinde kendini göstermeye başlayan muhalefeti eleştirdi. Bu kişilerin CHP'nin bünyesinde kalmaya devam edip partiyi eleştirme haklarının bulunmadığını belirtirken diğer yandan yeni bir partinin kurulmasına olumlu yaklaşıyordu:

“Sosyal, ekonomik ve siyasi fikir ayrılıklarını belirtmeyen ve Cumhuriyet Halk Partisini şahıslar etrafında gelişigüzel parçalayıp ‘kaleyi içten fethetmek’ amacını güden şark usulü politikacılığı hemen karşılamak zorundayız (…). Eğer bir takım fikir ayrılıkları tabi bir ayrılmayı gerektiriyorsa, bundan asla kaygılanmıyoruz. Hatta bunu istiyoruz.”¹⁹⁷

¹⁹⁵ Falih Rıfkı Atay, “Gerçek Demokrasiye Doğru”, *Ulus*, 18.08.1945, s. 1.

¹⁹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (08.09.1945), s. 182.

¹⁹⁷ Falih Rıfkı Atay, “Gülünç Bir Şantaj”, *Ulus*, 20.08.1945, s. 1, 3.

Atay'ın bu yazısına cevap BM görüşmeleri sırasında Adnan Menderes'i destekleyen Fuat Köprülü'den geldi. Köprülü'ye göre Atay'ın yazıları “gizli ve açık tehditler, küfürler, alaylarla dört tarafa hücum eden ve böylece siyaset ve basın alanında, adeta bir terör havası yaratmak isteyen” nitelikteydi.¹⁹⁸ Başbakan Saraçoğlu ise gazetecilerle yaptığı bir toplantıda isim vermeden Menderes'i eleştirmişti:

“Harp biter bitmez, mağluplardan başka bütün devletler, demokrat olduklarını ilan etmekte tereddüt göstermedi. Tek çatlak ses Türkiye'den çıktı. Bir milletvekili, meclis kürsüsünden ‘anayasamız demokrattır ama fiiliyatta değildir’ dedi.”¹⁹⁹

Adnan Menderes ise Başbakan Saraçoğlu'na hitaben bir yazı kaleme aldı, başbakanı demokratik hak ve özgürlükler konusunda daha açık konuşmaya davet etti. Menderes'e göre Saraçoğlu en son yaklaşık bir yıl önce konuyla ilgili yaptığı açıklamada tek parti sistemine övgüler düzmüştü.²⁰⁰ Menderes'in ve Köprülü'nün *Vatan* gazetesinde yazdığı yazılar dönemin koşulları açısından çizgiyi aşmak anlamına geliyordu.

CHP Parti Divanı, Köprülü'nün ve Menderes'in söz konusu yazıları üzerine 21 Eylül 1945'te toplandı. Fuat Köprülü'nün ve Adnan Menderes'in partiden ihraç edilmelerine karar verildi. Gerekçe, partinin faaliyetlerine ve hareketlerine zıt davranışlarda bulunmaktı.²⁰¹

İhraçtan bir hafta sonra ise Celal Bayar, meclis başkanlığına yazdığı kısa bir mektupla CHP üyeliğinden değil fakat milletvekilliğinden istifa ettiğini bildirdi. Herhangi bir neden de göstermedi.²⁰² Bunun üzerine medyada yapılan değerlendirmelerde çoğunlukla, Bayar'ın istifa etmesinin ihraç kararlarıyla ilgili olduğu ve siyasal yaşamdan çekilme anlamı taşımadığı üzerinde duruldu. Böylece *Dörtlü Önerge*'yi verenlerden ikisi milletvekilliklerini korusalar da CHP'den ihraç edilmiş, biri ise milletvekilliğinden istifa etmiş oldu.

¹⁹⁸ Fuat Köprülü, “Açık Konuşalım”, *Vatan*, 25.08.1945, s. 1.

¹⁹⁹ Şerif Demir, *Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes*, s. 73.

²⁰⁰ Adnan Menderes, “Başbakanın Demeci Münasebetile”, *Vatan*, 13.09.1945, s. 1.

²⁰¹ “İki Milletvekili Partiden Çıkarıldı”, *Cumhuriyet*, 22.09.1945, s. 1.

²⁰² Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 18.

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün partiden ihraç edildiklerini fakat milletvekili statülerini koruduklarını Washington'a ilettili. Wilson'a göre ihraç nedeni Menderes ve Köprülü'nün *Vatan* gazetesine yazdıkları hükümete ve CHP'ye eleştirel yaklaşan yazılardı. Amerikan Büyükelçiye göre bunun yanında söz konusu iki ismin BM Antlaşmasının mecliste kabulü sırasındaki sözleri de ihraçta rol oynamış olabilirdi.²⁰³ Büyükelçinin *Vatan* vurgusu, CHP'den gelen resmi açıklamada da yer alıyordu. Fakat ikilinin BM Antlaşması görüşmeleri sırasındaki tavırlarının bu ihraçta rol oynamış olabileceği, Amerikan Büyükelçi'nin kendi yorumuydu. Fuat Köprülü'nün ise, CHP Genel Sekreterliği'ne hitaben kaleme aldığı cevabi mektubunda, *Vatan* gazetesinin savunduğu demokrasi idealleriyle CHP'nin idealleri arasında bir fark görmediğini, bu nedenle bu gazeteye yazı yazmakta bir sakınca görmediğini ifade ettiği yer alıyordu. Diğer yandan *Ulus* gazetesinde kendine yönelik saldırı niteliğinde yazıların yayımlanmasının ardından cevap verme ihtiyacı duyduğunu kaydetti. Yazılarda partinin ana ilkelerine ve memleketin çıkarlarına aykırı bir unsur bulunmadığını savundu. Benzer şekilde Adnan Menderes de kaleme aldığı cevabi metinde hareketlerinin parti tüzüğüne ve parti programına aykırı bir yanı olmadığını kaydetti.²⁰⁴

Gazeteci Falih Rıfkı Atay, Adnan Menderes ve Fuat Köprülü'nün CHP'nin düşmanlarıyla ortak hareket ettiğini savundu. Atay'a göre iki isim CHP disiplinine aykırı hareket etmişti:

“Hem bir partiden görünmek, hem de o partinin yirmi küsur yıllık sayılı ve açık düşmanlarıyla aynı gazetelerde fikir ve işbirliği yapmak, bütün demokrasilerde aynı cezayı görür. (...) bir parti ancak, programı ile siyasi faaliyetlerini nizamlayan disiplini ile yaşayabilir ve kuvvetlenebilir. Eğer keyfi istedikçe Partinin programı dışında yazmak ve söylemek, işine gelince Parti disiplini hiçe saymak cezalandırılmayacak olursa, hiçbir şey ayakta kalmaz.”²⁰⁵

Diğer yandan Türk medyasında Köprülü'ye tek parti sistemini eleştirmek için neden bu kadar zaman beklediğinin sorulduğu belgelere yansdı. Türkiye'de yirmi yıldır tek parti rejiminin bulunduğu ifade edildi. Konuya ilişkin yayımlanan bir

²⁰³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (28.09.1945), p. 260.

²⁰⁴ Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 26-29.

²⁰⁵ Falih Rıfkı Atay, Parti Divanının Kararı, *Ulus*, 23.09.1945, s. 1.

başyazıda Köprülü ve arkadaşlarının partinin nimetlerinden yararlanmak için tek parti düzenine ses çıkarmadıkları, şimdi ise daha büyük nimetler için demokrasi çağrılarını yaptıkları savunuldu.²⁰⁶ Gazeteci Ahmet Emin Yalman ise, Köprülü ve Menderes'in partiden ihraçlarını CHP için bir kayıp, memleket için ise bir kazanç olarak niteledi. Yalman'a göre CHP, serbest tartışma ortamına geçişi değil, itaat ve disiplin kültürünü sürdürmek istiyordu. Diğer yandan CHP'nin iki ismi partiden ihraç etmesi söz konusu kişilerin tereddüt içeren tutumlarına son verecek ve yeni bir partinin kuruluşuna yol açacaktı:

“Murakabe (denetim) vazifesini görecektir bir parti hayatına destek olmak azmiyle, suyun kenarında duranlar çoktu fakat bunlar suya girmek kararını bir türlü veremiyordu. Parti, iki kıymetli unsuru kanaatlerine göre hareket etmekte serbest bir hale koyunca , yeni bir siyasi partinin nüvesi kendi kendine ve çok sağlam ve tabii bir şekilde vücut bulmuştur.”²⁰⁷

3.2.11. Refik Koraltan'ın İhracı ve Amerikalıların Yorumu

Dörtlü Önerge'de imzası bulunan CHP İçel Milletvekili Refik Koraltan, Menderes ve Köprülü özelinde yaşananlara ilişkin Başbakan Saraçoğlu'nu ve ihraç kararını eleştirdi. Menderes ve Köprülü'nün ihraçlarının şaşırtıcı olduğunu ve ihraçların parti tüzüğüne aykırı olduğunu söyledi. Bu iki milletvekilinin, CHP'nin yarı resmi organı *Ulus* gazetesinde Falih Rıfkı Atay tarafından saldırıya uğradığında Menderes ve Köprülü'nün kendilerini savunma amaçlı medyaya başvurduklarını not etti. Koraltan, savunma yapanların suçlu bulunup da buna sebep olanların niçin suçlu bulunmadığını soruyordu:

“Ben ve üç arkadaşım, Milli Hakimiyet esaslarının ve Parti prensiplerinin kuvvetlenmesine çalışmaktan başka bir şey yapmadık. Prensiplerden ayrılan bizler değiliz, iki arkadaş hakkında ihraç kararı verenlerdir.”²⁰⁸

Bu açıklama üzerine CHP genel sekreteri, Koraltan'ı tutumu konusunda açıklama yapmaya çağırdı. Koraltan ise ancak parti grubuna açıklama yapabileceğini belirtti. Bunun üzerine CHP meclis grubu 27 Kasım 1945'te toplandı. Toplantıda Koraltan'ın da partiden ihraç edilmesine karar verildi. Kararda Koraltan'ın 2 Ekim 1945'te *Vatan*'da yer alan fikirlerinin ve söylemlerinin parti tüzüğüne göre ihraç

²⁰⁶ Yeni Sabah, 24.09.1945.

²⁰⁷ Ahmet Emin Yalman, “Bizi Bekleyen Mevki”, *Vatan*, 23.09.1945, s. 1.

²⁰⁸ *Vatan*, 02.10.1945.

sebebi olduğu belirtildi. Koraltan, CHP'ye yönelttiği eleştirilerini kısaca savundu. Bu eleştirilerin parti tüzüğü'nün izin verdiği ölçülerde olduğunu belirtti. Daha sonra oylamaya geçildi ve Koraltan, 280'e karşı 1 oyla CHP'den ihraç edilse de milletvekili olarak statüsünü korudu.²⁰⁹

ABD Ankara Büyükelçiliğinde görevli bir diplomat konuyu gazeteci Ahmet Emin Yalman'la görüştü. Yalman'a göre Koraltan, bu açıklamayı partiden disiplin istemiyle ihraç edilmek için kasıtlı olarak yapmıştı. Amacı, partiden ihraç edilen Köprülü ve Menderes ile dayanışmasını göstermekti. Yalman'la görüşen Amerikalı diplomat, Celal Bayar'ın neden sadece partiden değil de milletvekilliğinden istifa ettiğini de sordu. Yalman'a göre Bayar, partinin bu ihraçlarını onaylamadığını göstermek istemişti. Ne var ki kendisi CHP'nin kurucularından olduğundan partiden istifa etmeyi uygun bulmamıştı. Bu nedenle CHP'nin bir üyesi olarak kaldı fakat milletvekilliğinden istifa ederek meclis dışına çıktı.²¹⁰

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 29 Kasım 1945 tarihinde Washington'ı İçel Milletvekili Refik Koraltan'ın ihracına yönelik bilgilendirdi. Wilson, konuyla ilgili *Ulus*'un yayınlarına değindi. Wilson'a göre *Ulus*'un haberinde gerçeklerden çok resmi bir söylem vardı. Büyükelçiye göre gazete, Koraltan'ın ihraç edildiği sırada mecliste bulunan fakat oy vermeyen milletvekillerinin sayısını belirtmemişti. Ayrıca o sırada mecliste bulunmayan milletvekillerinden de bahsedilmemişti. Wilson, toplantının kameraya kaydedildiğini ve bu bilgilerin o görüntü kayıtlarından başka bir yerde güvenilir bir şekilde mevcut olmadığını ifade etti. Oy verme işlemine katılmayan yaklaşık 120 milletvekilinin bulunduğunu fakat bu kişilerin oylama sırasında mecliste bulunup bulunmadığının bilinmediğini not etti. Büyükelçi benzer şekilde ihraca karşı oy veren kişinin de kimliğinin belirsiz olduğunu, bu kişinin Koraltan'ın kendisi olduğuna inanıldığını aktardı. Amerikan Büyükelçi, *Ulus*'un 28 Kasım tarihli haberinden, kararın parti başkanlık divanı tarafından alındığı izlenimini edindi. Meclis genel kurulu ise yalnızca bu kararı onaylamak için toplanmıştı. Wilson'a göre karar, başkanlık divanında ağırlığı olan İnönü'ye aitti. Wilson, Washington'a aktardığı analiz

²⁰⁹ Gürhan Kınalı, Aynur Soydan Erdemir, Demokrat Parti'nin Kurulmasında Refik Koraltan'ın Rolü, **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No:1, Aralık 2017, s. 59

²¹⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (05.10.1945), p. 265.

raporunda Menderes, Köprülü ve Koraltan'ın ileride ne yapacaklarının henüz belli olmadığını belirtti. Eski başbakan Rauf Orbay ve Celal Bayar'ın *Demokrat Halk Partisi* isimli bir parti kuracakları söylentileri olsa da bunun iki lider tarafından da reddedildiğini ifade etti. Buna rağmen Wilson'a göre böyle bir partinin tasarlandığı çok açıktı. Wilson, yaşanan durumu ABD'deki Demokrat Parti'nin 1820'li yıllardaki bölünmesine benzetti. CHP'nin iki gruba bölündüğünü ve her ikisinin de partinin ruhani mirasçısı olduğunu iddia ettiğini belirtti. Büyükelçi, Türkiye'deki yorumcuların uzlaştığı noktayı da Washington'la paylaştı. Buna göre baskıcı nitelikteki basın yasası, örgütlenme yasası ve diğer yasalar yürürlükten kaldırılana kadar muhalefet harekete geçmeyecekti.²¹¹

3.3. Milli Şef'in 'Çok Partili Hayata Geçiş' Mesajlarının Kronolojisi: Önce Amerikalılar Sonra Türkler

3.3 Türkiye'nin Çok Partili Hayata Geçişini Türklerden Önce Amerikalıların Öğrenmesi

İsmet İnönü'nün çok partili hayata geçişe dair sinyaller verdiği konuşmaları, bu sürecin anlaşılması açısından önemlidir. Bu konuşmaların kronolojisi ve konuşmaların muhatapları, Milli Şef'in hassasiyetlerinin anlaşılması açısından hayati ipuçları barındırmaktadır.

İkinci Dünya Savaşı sonunda Türkiye'nin içinde düştüğü uluslararası atmosfer, ülkenin çok partili hayata geçişi ve demokratikleşme yönünde adımların atılması için gerekli zemini hazırladı. Savaşın başından beri var olan, fakat 1945 yılının Mart ayından itibaren belirginleşen Sovyet tehdidi, Türkiye'nin Batı bloğu ile ilişkilerini geliştirmek istediği sürecin ivme kazanmasına neden oldu. İkinci Dünya Savaşı'nda demokrasi cephesi olarak bilinen İttifak güçlerinin zaferinin ardından, savaş sonrasında uluslararası düzeni oluşturmak için bir dizi uluslararası konferans düzenlendi. Üç büyükler arasında düzenlenen bu konferansların sonucunda 1945'in

²¹¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (29.11.1945), p. 325-327.

Nisan ayında, Birleşmiş Milletler kuruluş konferansı gerçekleştirildi. Türkiye, San Francisco’da yapılan bu konferansa kurucu üye olarak katıldı.

İsmet İnönü’nün, çok partili hayata geçişe dair net sinyalleri ilk kez Türk milletine değil Amerikalı siyasetçilere vermeyi tercih ettiği görülmektedir. 1945 yılında Birleşmiş Milletler ’in kuruluş konferansına katılım sağlayan Türk heyetinin üyesi olan Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, San Francisco’ya hareket etmeden önce İsmet İnönü’den bir talimat aldı.

Cumhurbaşkanı İnönü, Erkin’e Türkiye’nin demokratik bir yönetime geçeceğini 1945 yılının Nisan ayında Amerikalılara bildirmesini söylemişti. İnönü, Erkin’e verdiği talimatta Türkiye’nin Atatürk’ün vizyonu çerçevesinde demokrasiye geçmek istediğini, ne var ki bunu İkinci Dünya Savaşı koşulları nedeniyle başaramadığını bildiriyordu. Mevcut durumda ise demokrasinin önünde bir engel kalmamıştı. Bu konuyu Erkin yıllar sonra açıklayacaktı:

”1945 Nisan ayının başıydı Sovyetler Birliği, aramızda mevcut tarafsızlık ve saldırmazlık paktını vadesinden evvel feshetmiş ve esasen gayet zengin olan ilişkilerimize yeni bir belirsizlik unsuru katmış... O günlerde Türkiye adına gitmekte olduğumuz San Francisco Konferansı dolayısıyla İnönü bana şu kayda değer sözleri söyledi: ‘Amerikalılar çok partili demokrasiyi ne zaman kuracağımızı bizlere sorabilirler. Böyle bir soruya şu cevabı verebilirsiniz. Türkiye Cumhuriyeti tarihinde Atatürk büyük reformcu olmuştur. İnönü’nün rolü, reformları raylarında perçinleştirmek ve Atatürk’ün arzu ettiği gerçek, tam demokrasiyi kurmak olacaktır. İnönü şimdiye kadar böyle bir çığıra gitmek istiyordu. Harbin çeşitli tehlike ve sorunları buna imkân vermedi. Savaş bitince bu amacı gerçekleştirmek Cumhurbaşkanı’nın en aziz arzusudur.’”²¹²

Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin, İnönü’nün talimatına uygun olarak bu görüşleri konferans sırasında kendisine sorulan sorular üzerine muhataplarına ilettiler. Bu durum, meselenin yalnızca bir iç mesele olmadığını, uluslararası boyutunun da bulunduğunu göstermektedir. Türkiye’de henüz kamuoyunun haberi olmadığı hayati önem taşıyan rejim değişikliğinin ilk önce Amerikalılara haber verilmesi bu açıdan önem taşımaktadır. Böylece Türkiye’nin, Batı bloğunda yer alma girişimini Birleşmiş Milletler Kuruluş Konferansı’na katılarak

²¹² Feridun Cemal Erkin, “İnönü, Demokrasi, Dış İlişkiler, **Milliyet**, 14.01.1974, s. 2.

pekiştirmeye çalıştığı, Sovyetlerden gelen tehdidi dengelemek adına tek parti rejimini değiştireceği yönünde vaatlerle Batı'nın ve özellikle ABD'nin desteğini kazanmaya çalıştığı savunulabilir.

Türk heyetine başkanlık eden Dışişleri Bakanı Hasan Saka ise *Reuters* haber ajansına benzer bir açıklama yaptı:

“Cumhuriyet rejimi, siyasi bir müessese olmak sıfatıyla modern demokrasilerin çok üzerinde, azimle gelişmektedir. Anayasamız en ileri demokrat anayasalarla mukayese edilebilir ve başkalarını çok geride bırakır (...) Her demokrat tezahürü, harpten sonra Türkiye’de de gelişecektir.”²¹³

San Francisco Konferansı, Türkiye'nin algıladığı Sovyet tehdidinin belirginleşmeye başladığı bir tarihe denk gelmişti. Ruslar 19 Mart 1945 tarihinde, iki ülke arasında var olan dostluk antlaşmasını yenilemeyeceğini belirtmiş ve böylece Türkiye ile ilişkilerin gerileceği sinyalini açıkça vermişlerdi. San Francisco Konferansı ise bu olayı takip eden Nisan ayında başladı. Konferansın başladığı tarihte Ruslar henüz aynı yılın 7 Haziran'ında Türkiye'ye yönelik üs, toprak ve Boğazlarda ikili görüşmelerle rejim değişikliği taleplerini iletmemiş olsalar da Türklerin Sovyetlerden algıladığı tehdit azımsanmayacak boyuttaydı. Nitekim Türk Dışişleri Bakanı, San Francisco'ya vardığında ilk iş olarak Sovyet Dışişleri Bakanı Molotov'la iletişime geçmiş, feshedilen dostluk antlaşması yerine yeni bir antlaşmanın imzalanması için gerekli şartlar konusunda Rus tarafının niyetlerini öğrenmeye çalışmışsa da bir sonuç alamamıştı.²¹⁴

Milli Şef yönetimi, rejimi demokratikleştirme konusundaki net sinyallerini 25 Nisan – 26 Haziran 1945 tarihleri arasında gerçekleşen San Francisco Konferansı sırasında önce ABD'de Amerikalı muhataplarına daha sonra ise Türkiye'de Türk milletine vermiştir. Nitekim dönemin önde gelen gazetecilerinden Nadir Nadi, Türk

²¹³ Necdet Ekinci, **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, s. 276-277.

²¹⁴ Edward Weisband, **Turkish Foreign Policy, 1943-1945**, Princeton, Princeton University Press, 1973, p. 309.

demokrasisini “San Francisco Markalı” olarak tanımlamıştır ve Türkiye’nin bir anlamda çok partili hayata BM örgütüne katılmak için geçtiğini ima etmiştir.²¹⁵

Milli Şef’in tercih ettiği bu bilgilendirme sıralaması, ABD’nin Türkiye’ye yönelik bir baskı yaptığı, Türkiye’nin de bu baskıyı dindirmek için Amerikalılara çok partili hayata geçiş ‘müjdesi’ verdiği şeklinde yorumlanmamalıdır. Bu yönde bir Amerikan baskısını gösteren herhangi bir arşiv belgesi bulunmamaktadır.

Ayrıca San Francisco Konferansı’na katılıp, 24 Ekim 1945 tarihinde üye olan ülkeler arasında o tarihte demokrasi ile yönetilmeyen İspanya, Portekiz, Suriye Arap Cumhuriyeti, Küba, Mısır, El Salvador, İran, Brezilya gibi ülkeler bulunmaktaydı. Diğer bir deyişle İnönü de demokrasiye geçişin konferansa katılım için bir önkoşul olmadığını farkındaydı. İsmet İnönü’nün kızı Özden Toker kendisine sorduğum soru üzerine bu konuya dikkat çekmiştir:

“BM’ye girmek için yaptı (çok partili hayata geçti) diyenler var fakat BM’ye demokrasiyle alakası olmayan ülkeler girdi. Sadece savaş bitmeden o savaşa katılma şartı vardı, o da (İsmet İnönü) bunu yaptı.”²¹⁶

San Francisco’daki demokrasi sinyali daha çok İnönü’nün Türkiye’yi Anglosakson devletlerin yanında konumlandırma çabasıyla açıklanmalıdır. Bu çabanın altındaki olası motivasyonlar; İkinci Dünya Savaşı sonrasında tek partili rejimlerin gözden düşmesi, Almanya-İtalya-Japonya bloğunda görülen totaliter siyasi sistemlerin itibarının tamamen kaybolması ve Türkiye’nin İkinci Dünya Savaşı’nın başından itibaren hissettiği Sovyet tehdidinin 19 Mart 1945 tarihinde Rusların Dostluk ve Saldırmazlık Paketi’ni feshetmesiyle daha artmış olmasıdır.

Ne var ki Türkiye’nin, 7 Haziran 1945’ten kısa bir süre sonra Ruslara yönelik tehdit algısının azaldığı görülmektedir. İnönü, buna rağmen çok partili hayata geçiş yapmıştır. Amerikalıların görüşlerine göre İnönü olası serbest seçimlerde iktidarı asla kaybetmeyeceğini düşünüyordu. Böylece İnönü, San Francisco’da gösterdiği iradeyi gerçekleştirmiş olacak, Türkiye’yi Atatürk’ün vizyonu doğrultusunda demokrasiyle tanıştıran lider olarak tarihe geçecek, ülkeyi Batılı ülkelerin safında

²¹⁵ Nadir Nadi, “Yaşasın Demokrasi”, **Cumhuriyet**, 26.08.1945, s. 1.

²¹⁶ Özden Toker’le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

konumlandıracaktı. Tüm bunların yanında, kendi hesaplamalarına göre cılız bir muhalefetle yarışacaktı. Böylece mecliste büyük bir CHP çoğunluğu elde edilecek, İsmet İnönü de cumhurbaşkanı unvanını koruyarak ülkeyi belirli bir süre yönetmeye devam edecekti. Ne var ki İnönü'nün söz konusu yöndeki muhtemel düşüncelerinin 21 Temmuz 1946 seçimleri ile sekteye uğradığı görülmektedir. Nitekim Milli Şef, 1950 seçimleri ile İnönü iktidardan düşmüş ve muhalefet partisi lideri konumuna gelmiştir. İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker'e Milli Şef'in Amerikalılara yönelik bu bilgilendirmeyi niçin Türk milletinden önce yapmış olabileceğini sordum. Toker'e göre İnönü bu bilgilendirmeyi kendisine yönelik bir baskı olmadığını göstermek için yapmıştı:

“Onlara (Amerikalılara) söylemek yani, bunu (çok partili hayata geçişi) sizden bir baskı altında yapmıyoruz, kendiliğimizden, siz söylemeden evvel biz size bunu söylüyoruz, bizim kararımız bu (anlamına geliyor). Kararımızı hem Amerikalılara hem de dünyaya ve Türkiye'ye söylüyoruz. Bunu Amerikalılara söylüyor, çünkü Amerikalılardan gelecek olan önemli. Çünkü Türkiye'yi Birleşmiş Milletler'e Amerikalılar alacak. Ama nasıl olsa gireceğini de biliyor.”²¹⁷

3.3.1 İnönü'nün Çok Partili Hayata Geçişe Yönelik Türk Halkına Verdiği

İlk Sinyal

Türk halkı, ülkesinin çok partili hayata geçeceği yönündeki ilk sinyali 19 Mayıs 1945'te Cumhurbaşkanı İsmet İnönü'den aldı. İnönü, konuşmasında İkinci Dünya Savaşı sırasındaki tedbirlerin kalkmasıyla demokrasinin daha geniş bir biçimde yaşanacağını Türk halkına açıklıyordu:

“Memleketimizin siyasi idaresi; Cumhuriyetle kurulan halk idaresinin her istikamette ilerlemeleri ve şartlarıyla, gelişmeğe devam edecektir. Harp zamanlarının ihtiyatlı tedbirlere lüzum gösteren darlıkları kalktıkça, memleketin siyaset ve fikir hayatında demokrasi prensipleri daha geniş ölçüde hüküm sürecektir. (...) Büyük Millet Meclisi'nin kudretli elinde olan millet idaresi, demokrasi yolunda olan gelişmesinde devam edecektir.”²¹⁸

İnönü'nün bu konuşması sırasında San Francisco'da gerçekleşen Birleşmiş Milletler Kuruluş Konferansı, halen devam etmekteydi. Rusların 7 Haziran talepleri henüz dillendirilmemişse de Ankara 19 Mart'ta yaşanan krizin halen etkisindeydi.

²¹⁷ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

²¹⁸ “Milli Şefimizin Gençliğe Hitabesi”, **Cumhuriyet**, 20.05.1945, s. 1.

İnönü'nün, Gençlik ve Spor Bayramı vesilesi ile yaptığı konuşmasının ve demokrasi sinyalinin Türk kamuoyunda ciddi yansımaları olduğuna ve coşkuyla karşılandığına dair bir gösterge bulunmamaktadır. Bu durumun otoriter yönetimlerin tipik bir özelliği olan siyasi olaylara kayıtsız (apathy) kalma geleneğinin toplumda yerleşmesiyle ilintili olduğu savunulabilir.²¹⁹

Diğer yandan ülkede cumhuriyetin kuruluşundan itibaren muhalif görüşlerin örgütlenmesine izin verilmemiş; Dernekler Kanunu, Polis Kanunu, Basın Kanunu gibi araçlarla muhalefetin organize olması ve kendini ifade etmesi bilinçli olarak engellenmişti. Bu durum, İnönü'nün otoriter düzeni devam ettirmesi halinde iç kamuoyunda ciddi bir dirençle karşılaşmayacağını göstermektedir.

Ne var ki dış etkilerle başlayan demokratikleşme hareketinin içeride de yansımaları olmuş, muhalefet zaman içinde örgütlenme imkânı bulabilmiştir. İnönü'nün çok partili hayata geçişinde tasarladığı muhtemelen uzun bir hazırlık süreciydi. Milli Şef'in, ülkenin siyasi görünümünü demokratik bir sistem yönünde değiştirmekle beraber siyasal sistem üzerindeki kontrolünü ve CHP'nin iktidarını belirli bir süre sürdürmeyi planladığı savunulabilir. Bu kontrolü antidemokratik yöntemlerle değil doğrudan halkın kendisine vereceği oylarla sağlayacaktı. Amerikalıların bu yönde vardığı sonuç İnönü'nün olası bir serbest seçimde kaybedeceğine hiç ihtimal vermemesiydi. Bu çalışma, İnönü'nün çok partili hayata geçişte Amerikalılardan bir baskı görmediğini savunmaktadır. Fakat bu durum, Milli Şef'in dış etkenlerden hiçbir biçimde etkilenmediği anlamına da gelmemektedir. Nitekim dış politikanın iç politikayı etkilediğini bu süreçte bizzat kendisi ifade etmiştir:

“Ben uzun deneylerimle şunu görmüşümdür: hiçbir dış sorunu iç sorunlarla karıştırmadan ve hiçbir iç sorunu da dış sorunlarla karıştırmaksızın çözümlediğimi bilmiyorum. Biri mutlaka diğerini etkiler.”²²⁰

ABD maslahatgüzarı E. L. Packer tarafından 22 Mayıs 1945 tarihinde Washington'a geçilen telgrafta Cumhurbaşkanı İnönü'nün 19 Mayıs 1945 tarihinde Gençlik ve Spor Bayramı vesilesi ile yaptığı konuşmaya ilişkin detaylara yer verildi.

²¹⁹ J.J. Linz, **Totalitarian and Authoritarian Regimes**, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 2000, p. 167.

²²⁰ Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, s. 316.

Ankara'nın bayraklarla, vatansever ve ilham verici sloganların yer aldığı pankartlarla donatıldığı kaydedildi. Top atışları, tren düdüklere ve fabrika sirenlerinin Atatürk'ün Samsun'a indiği saat olan sabah 7'de çaldığı bir günde, 19 Mayıs stadında muhteşem bir atletik gösteri yapıldığı belirtildi. Atletlerin İzmir'den İstanbul'a yolculuklarında taşıdıkları "Ebedi Şeften Milli Şefe" yazılı pankart, Cumhurbaşkanı İnönü'ye teslim edilmişti. Cumhurbaşkanı İnönü'nün her sene milli politikanın göstergesi olarak algılanan konuşması bu sene geçen seneye göre daha kısaydı. Geçen seneki konuşması bir saatten fazla sürmüştü. İnönü 1944'ün 19 Mayıs'ında hem faşizm hem de komünizm olmak üzere yabancı ideolojileri suçlamış ve bunların ülkenin barışını tehdit ettiğini belirtmişti. Bu seneki konuşmasını ise savaş sonrası yeniden düzenlemelerine ilişkin bir metinle sınırlı tutmuştu. İnönü, hükümetin üç esas hedefini; köylülerin durumlarının iyileştirilmesi, ülkenin daha çok endüstriyelmesi ve ülkede demokrasinin daha fazla yaygınlaştırılması olarak açıkladı.²²¹

Amerikalılar, "Türk aydınlarının ve liberallerinin" konuya ilişkin görüşlerini Washington'a aktarıldı. Buna göre aydınlar, İnönü'nün milletin yönetiminin BMM eliyle demokratik sınırlar içinde gelişmeye devam edeceğini belirtmesine karşı çıkmışlardı. BMM için gerçekleştirilen seçimlerin niteliği kamuoyunda sıklıkla alay konusu haline getiriliyordu. Sistem seçimden ziyade atama niteliğindedeydi. Bu atamalar, parti genel sekreterinin cumhurbaşkanı ve başbakanın onayı ile oluşturduğu listeyi CHP genel merkezine iletilmesiyle gerçekleşiyordu. Parti, her seçim bölgesi için seçilecek olan adayları belirlemekteydi. Bazen bir seçim bölgesi için alternatif sunulsa da, iki aday da aynı partinin yani CHP'nin mensuplarından oluyordu. Cumhurbaşkanı İnönü, CHP'nin genel başkanı görevini yürütüyordu. İnönü'nün atadığı başbakan ise CHP genel başkan yardımcısı görevini ifa ediyordu. Böylece tek parti rejiminin devam ettiği bir ülkede tam bir kontrol sağlanmaktaydı. Parti tarafından gösterilen milletvekili adayları çoğu zaman seçim bölgelerini hiç görmemiş kişilerden oluşuyordu. Milletvekillerinden çoğu ise seçimlerden sonra dahi seçim bölgelerine yılda yalnızca bir kez kısa bir ziyaret gerçekleştirmekteydi. Bu konuda kendilerini bazen sadece tek bir seçim bölgesinin değil, tüm milletin vekilleri oldukları yönünde savunmaktaydılar.

²²¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (22.05.1945), p. 102-103.

Esasen bu kişilerin çoğu olayda milleti değil CHP'nin genel merkezini temsil etmekteydi.²²²

Amerikan Büyükelçiliği yetkilileri, bu süreçte Türk hükümeti tarafından istihdam edilen yabancı bir gözlemci ile özel bir görüşme gerçekleştirdi. Söz konusu gözlemci Türkiye'nin karşı karşıya olduğu üç zorluk olduğunu savunmuştu Bunlar; 1) Türkiye'nin Balkan ülkeleri ve Rusya ile diplomatik ilişkilerindeki gelişmelerdeki siyasi belirsizliğin olması. Türk ordusunun olağanüstü hal kapsamında hazır tutulmaya devam edilmesinin halkta huzursuzluğa ve barışın devamına yönelik güven kaybına yol açması 2) Hükümetin ekonomik ve endüstriyel plansızlığı ve savaş sonrası sorunların çözümüne ilişkin programların oluşturulamaması 3) Ülkenin yönetiminin hatalarının farkında olmalarına rağmen önde gelen Türklerin arasındaki medeni cesaret eksikliği, yaşanan kaosu açıkça eleştirmemeleri ve kendilerini riske atmama istekleri.

Gözlemci ilk iki soruna kısa zamanda çare bulunabileceğini fakat yüzlerce yıldır otoriter yönetimlere alışmış insanlara ancak kuşaktan kuşağa eğitim yoluyla medeni cesaret aşılabilceğini, bunun da yıllar alabileceğini belirtmiştir.²²³

3.3.2 İnönü'nün Amerikalılarla Yaptığı 12 Ekim 1945 Görüşmesi

Cumhurbaşkanı İnönü, çok partili hayata geçiş söylentilerinin ayyuka çıktığı bir dönemde, 12 Ekim 1945 tarihinde ABD'li Senatör Claude Pepper'ı ve ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ı Çankaya'da kabul etti.²²⁴ İnönü, bu görüşmede Amerikalılara gerçek bir temsili demokrasinin kurulmasına varacak olan reformları yapmaya niyetli olduğunu belirtti. İnönü, "mecliste muhalefet lideri olarak oturduğu gün kendisini Türkiye için vazifesini yapmış sayacağımı" ifade etti.²²⁵

Görüşmeden bir kaç gün sonra gazeteci Ahmet Emin Yalman, ABD Büyükelçilik yetkilileriyle bir araya geldi. Wilson'a göre Yalman, yukarıdaki görüşmeden ve İnönü'nün sözlerinden habersizdi. Ne var ki Yalman'a göre İnönü bazı

²²² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (22.05.1945), p. 104.

²²³ *Ibid.*, p. 105.

²²⁴ Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 199-200.

²²⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.11.1945), p. 275.

önde gelen Türk gazetecileriyle yaptığı görüşmede yukarıdaki sözlerin aynılarını kullanmıştı. İnönü'nün mecliste muhalefet lideri olarak oturduğu gün kendisini vazifesini yapmış sayacaktı. Yalman, İnönü'nün gazetecilerle yaptığı görüşmeye dayanarak, 1946 yılının Ocak ayında gerçekleştirilmesi beklenen genel seçimlerin özgür nitelikte olacağı sonucuna vardı. Yalman'a göre Cumhurbaşkanı, bu durumu 1 Kasım 1945'te BMM'de yapacağı açılış konuşmasında ima edecekti. Wilson, 1946 yılının Ocak ayını çok erken bulduğunu ifade etse de Yalman görüşünde ısrar etti.²²⁶

Amerikalı diplomatların edindiği bilgilere göre Türkiye'deki bazı gözlemciler, Cumhurbaşkanı'nın samimi olarak demokrasi yönünde adım atma isteğine karşılık, uluslararası durumun bu isteği tavsiye edilmez kıldığını düşünüyordu. Bu görüştekiler özellikle SSCB ile ilişkilere dikkat çekmekteydi. Buna göre CHP'nin kontrolü dışında yapılacak serbest seçimler, ülkeyi muhtemel bir kaosa ve gergin bir atmosfere sokma riski taşımaktaydı.²²⁷

3.3.3 İnönü'nün Çok Partili Hayata Geçişi Türk Halkına Resmen İlan Etmesi

İsmet İnönü, çok partili hayata geçişe ilişkin Türk halkına hitaben en net mesajını 1 Kasım 1945 tarihinde BMM açılış konuşması sırasında vermiştir. Cumhurbaşkanı İnönü, Türkiye'nin çok partili hayata geçeceğine ilişkin mesajı önce Nisan ayında, San Francisco Konferansı sırasında Amerikalı siyasetçilere vermişti. Bundan yaklaşık bir ay sonra, 19 Mayıs 1945 tarihinde Türk halkına yaptığı konuşmada ise çok partili hayata geçiş yapılacağına dönük net bir mesaj vermemiştir. Fakat demokrasinin ülkede daha geniş bir şekilde işleyeceğini duyurmuştur. Milli Şef, yukarıda belirtildiği üzere 12 Ekim 1945 günü Çankaya'da kabul ettiği bir Amerikalı diplomat ve Amerikalı siyasetçiye ise çok partili hayata geçeceğini açık bir biçimde ifade etmiştir.

Buna göre İnönü, muhalefet sıralarında oturduğu gün kendini esas vazifesini yapmış sayacaktı. Bunun anlamı, Türk siyasal hayatında CHP'den farklı partilerin

²²⁶ *Ibid.*, p. 275-276.

²²⁷ *Ibid.*, p. 276.

kurulup, iktidara gelme şanslarının olacağıydı. İsmet İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihinde mecliste yaptığı konuşma ise Türk halkına verilmiş olan en net ve son mesaj niteliğindedir. Nitekim bu açıklamadan çok kısa bir süre sonra Türk siyasal hayatında yeni partilerin kurulduğu görülmektedir. İnönü, konuşmasında Türkiye'de tek eksiğin CHP'nin karşısında muhalefet partilerinin bulunmaması olduğunu ifade etmiştir:

“Demokratik karakter, bütün Cumhuriyet devrinde prensip olarak muhafaza olunmuştur. Diktatörlük, prensip olarak hiçbir zaman kabul olunmadıktan başka, zararlı ve Türk milletine yakışmaz olarak daima itham edilmiştir. Büyük Meclis'in her deneti yanında milletin vergileri ve harcadıkları üzerindeki deneti, en ileri demokratik milletlerin hiçbirinden eksik kalmayacak kadar kesin ve kavrayışlıdır. Bizim tek eksiğimiz, hükümet partisinin karşısında başka parti bulunmamasıdır. Bu yolda, memlekette geçmiş tecrübeler vardır. Hatta iktidarda bulunanlar tarafından teşvik olunarak teşebbüse girişilmiştir.²²⁸ İki defa memlekette çıkan tepkiler karşısında teşebbüslerin muvaffak olmaması bir talihsizliktir. Fakat memleketin ihtiyaçları yönünde, hürriyet ve demokrasi havasının tabii işlemesi sayesinde, başka siyasi partinin de kurulması mümkün olacaktır.”²²⁹

3.4 Demokrat Parti

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde Milli Kalkınma Partisi'nden sonra kurulmuş olsa da iktidara ciddi bir alternatif olarak görülen ilk parti niteliğindeki Demokrat Parti, literatürde geniş bir biçimde yer almıştır. Bu bölümde DP'nin kuruluş ve örgütlenme süreci, Amerikan arşivlerine dayanmak suretiyle ele alınmıştır.

3.4.1 Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Kuruluşu

Celal Bayar, 1 Aralık 1945 tarihinde *Tan*, *Vatan*, *Tasvir* ve *Akşam* gazetelerinin Ankara temsilcilerine yaptığı açıklamada CHP'ye muhalif bir parti kurma niyetinde olduğunu açıkladı. Bayar'ın açıklamaları ertesi gün gazetelerde yayımlandı. Bayar'ın parti kuracağını açıkladığı gün, medyada yukarıdaki vurgulandığı gibi, Bayar'ın sol

²²⁸ İnönü burada 1924 tarihli Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ve 1930 tarihli Serbest Fırka'nın kurulması girişimlerini kastetmiştir. Atatürk döneminde kurulan iki parti de farklı sebeplerden ötürü kurulduktan kısa bir süre sonra kapanmıştır. Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'na ve Serbest Fırka'ya ilişkin yetkin çalışmalar için bkz. Erik Jan Zürcher, **Cumhuriyet'in İlk Yıllarında Siyasal Muhalefet: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (1924-1925)**, İstanbul, İletişim, 2010; Cemil Koçak, **Belgelerle İktidar Ve Serbest Cumhuriyet Fırkası**, İstanbul, İletişim, 2006.

²²⁹ İnönü Vakfı, "Tarihte Bugün - 1/2 Kasım," Kasım 1 1945, (Çevrimiçi) <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/component/content/article/89-kasim/1727-tarihte-bugun-1-2-kasim>, 1 Ekim 2017.

çizgide yayın yapan *Görüşler* dergisinin yazarlarından biri olduğu belirtiliyordu. Celal Bayar, konuya ilişkin açıklamalarda bulundu. İsminin bu dergi tarafından kullanılmasına izin verdiği ve derginin yazarlarından biri olduğu iddialarını yalanladı. Açıklamasının sonunda ise yakın bir gelecekte Kemalizm prensiplerine dayalı yeni bir parti kuracağı duyurdu. Bu açıklama gazetelerin 2 Aralık tarihli sayılarında yayımlandı. Bayar, daha önce milletvekilliğinden istifa etmiş fakat CHP'ten istifa etmemişti. Kendisine göre zamanı geldiğinden CHP'ye de istifa mektubunu sundu.²³⁰

İktidara yakınlığıyla bilinen milletvekili Necmeddin Sadak, yazdığı bir yazıda Bayar'ın parti liderliği için gereken tüm şartlara sahip olduğunu belirtti. Üstün, milliyetçi, dürüst ve faziletli bir insan olduğunu savundu. Ekonomi alanında meslek sahibi olduğunu, liberal ve özel girişimden yana olduğunu vurguladı.²³¹

Demokrat Parti'nin kuruluşunun²³² ardından Türk medyasında bu partiye ilişkin olumlu yazılar yayımlanmaya devam etti. Gazeteci Nadir Nadi, DP'nin ve CHP'nin programları arasındaki benzerliğe dikkat çekti. DP liderlerinin CHP'nin içinden çıkmalarının DP'nin hem güçlü hem de zayıf tarafı olduğunu savundu. Böylece halk, yeni partiye ilişkin şüpheye düşmeyecek, onun zararsızlığından emin olacaktı. Nadi'ye göre DP'nin zayıf yanı ise partinin bir küskünler partisi konumuna gelebilmesi ihtimaliydi. DP'nin CHP'den ayrılacak küskünlerin bir araya geldiği bir platform olma olasılığı bulunuyordu.²³³

Cumhurbaşkanı İnönü'nün kurulan yeni partiye yönelik tavrı Bayar'la yaptığı görüşmeden anlaşılmaktadır. Bayar, Cumhurbaşkanı tarafından 4 Aralık 1945 tarihinde Çankaya'ya çağrılmış ve uzun bir sohbetten sonra İnönü tarafından akşam yemeğine kalması istenmişti. ABD Ankara Büyükelçiliği, edindiği bilgilere göre Bayar'ın Türk hükümetinden yeni parti kurmak için gerekli onayı alacağı öngörüsünde bulundu. İnönü ve Bayar arasındaki bu görüşmede dış politikada polemiklere

²³⁰ “Celal Bayar C.H.Partisinden İstifa Etti, **Tasvir**, 04.12.1945, s. 1, 3.

²³¹ Necmeddin Sadak, “Bir İyi Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti”, **Akşam**, 03.12.1945, s. 1, 2.

²³² Demokrat Parti'nin kuruluşundan seçimlere katılma sürecine ilişkin bir değerlendirme için bkz. Karpaz, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 225-255.

²³³ Nadir Nadi, “Yeni Partinin Kuvvetli ve Zayıf Tarafı”, **Cumhuriyet**, 13.01.1946, s. 1.

girilmemesi ve CHP iktidarının yeni kurulacak partiye engel olmamasına yönelik uzlaşmaya varıldı.²³⁴ İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker'e göre ise babasının bu süreçte kurulacak muhalefete ilişkin tek hassasiyeti şeriate yönelikti.²³⁵

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre, Sertellerin kontrolünde çıkarılan *Görüşler* dergisinin, yazarlarından biri olarak Bayar'ı öne sürmesi, yeni parti kurma çalışmalarını hızlandırmıştı. Bayar böylece kendini liberal muhalefetle ilişkilendirmeye çalışan aşırı sol unsurların girişimlerini boşa çıkarmak istemişti.²³⁶ Daha önce belirtildiği üzere DP'nin kurucuları Zekeriya Sertel'in sahibi olduğu *Görüşler* dergisine katkı sağlamayı kabul etmişti. Ne var ki dergi, ilk sayısı yayımlandıktan sonra resmi çevrelerden yoğun bir tepki almış, DP'nin kurucuları ise bunun üzerine dergiyle bir bağlantılarının bulunmadığını savunmuşlardı.²³⁷

Amerikalıların Türk mediasından derledikleri bilgilere göre DP'nin en belirgin özelliği, kişisel bir düzene dayalı olmamasıydı. Buna göre parti tek kişinin değil, belirlenmiş ilkelere ve ideallere inanan bir grup insanın etrafında kurulacaktı. Parti böylece tamamen demokratik bir modele sahip olacak, tepeden inmece bir yaklaşımla değil, milletten BMM'ye yükselen bir nitelikte oluşacaktı. Demokrasiye geçişte milletin yönetimde söz sahibi olması için kurallarda, kavramlarda ya da uygulamada karşılaşılabilecek her türlü sorunun üstesinden gelinmeye çalışılacaktı. Yeni partinin ilkeleri mevcut anayasanın temel ilkelerine uygun, tamamen demokratik bir ruhla oluşturulacaktı. Partinin CHP'den farkı, bu temel ilkelerin dışında kalan bölümlerdeki anlayışın ve ilkelerin uygulanmasına ilişkindi. Uzun yıllardır süren tek parti rejiminden ayrılırken geçirilen süreçte, milli yapıda bir rahatsızlık meydana gelmemesi için maksimum dikkat gösterilecek, geçmişte yaşanan tüm parti hareketleri, milli hükümet kurulduğundan itibaren edinilmiş tecrübeler göz önünde bulundurulacaktı.²³⁸

²³⁴ Tevfik Çavdar, **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2004, s. 455-456.

²³⁵ Özden Toker'le Efe Sivış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

²³⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.12.1945), p. 366.

²³⁷ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 79-80.

²³⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (18.12.1945), p. 416.

DP'nin kuruluş dilekçesi 1946 yılının ilk günlerinde Refik Koraltan tarafından İçişleri Bakanlığı'na verildi. DP, görünürde liberal unsurlar taşımaya rağmen Milli Kalkınma Partisi gibi İstanbul'da değil Ankara'da kuruldu. Bu durum DP'nin rejimle ılımlı ilişkilerinin bir yansıması olarak yorumlanabilir. İstanbul, çok partili hayata geçiş sürecinde Ankara'ya muhalefetiyle simgeleşmiş bir şehirdi. Milli Şef yönetiminin otoriter eğilimlerine karşı çıkan görüşler çoğunlukla İstanbul medyasında dillendiriliyordu. Nitekim 1946 seçimlerinde CHP, İstanbul'da hiç beklemediği bir sonuçla karşılaşacaktı. Celal Bayar ve kurmayları 7 Ocak 1946 tarihinde düzenledikleri basın toplantısıyla Demokrat Parti'nin kurulduğunu açıkladı.²³⁹

Bayar, partisinin CHP ile anlaşmalı olarak göstermelik bir muhalefet oluşturmak adına kurulduğu, bir danışıklı dövüş partisi olduğu iddialarını reddetti. Bir soru üzerine kadınlara mevcut durumdan daha fazla haklar tanınması yönünde düşüncelerinin olmadığını belirtti. Partisinin muhafazakâr mı liberal mi sosyalist mi komünist mi olduğu sorusuna "Demokrasi Partisi" olarak yanıt verdi. Partinin maddi ihtiyaçlarını karşılamak için 19 milyonluk nüfustan kendilerine yardım edecek birkaç yüz kişi bulacaklarını düşündüklerini belirtti.²⁴⁰

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, bir gün sonra bu toplantıdan derlediği notları Washington'a aktardı.²⁴¹ Parti; derneklerin, köylülerin, işadamlarının, sanayicilerin, profesyonellerin, memurların ve hatta ortaokul öğretmenlerinin dahi sosyal ve ekonomik nedenlerden dolayı örgütlenmesini gerekli gördüğünü açıkladı. Derneklerin, kooperatiflerin ve sendikaların kurulmasını desteklediğini kaydetti. Serbest seçimlere inandığını, gizli oy ve tüm partilere eşit mesafe ilkesini benimsediğini kaydetti. Ülkenin toprak bütünlüğüne ve bağımsızlığına kasteden, vatandaşların temel haklarını ihlal eden ve yabancı siyasi kurumlarla bağlantılı siyasi partilerin yasa dışı ilan edilmesine destek verdiğini belirtti. Partinin kültür ve ideal kitlesine dayalı, tüm vatandaşların ortak tarihinden yaratılmış ve her tür dışlayıcı hareketi reddeden milliyetçiliğe inancı olduğunu vurguladı. Laiklik özgürlüğünü ve tam bir din özgürlüğünü kutsal saydığını not etti. Açıklamada devletçilik kavramından ne

²³⁹ Sertel, **Roman Gibi**, s. 323.

²⁴⁰ Şahingiray, **Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)**, s. 41-42.

²⁴¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.01.1946), p. 489-490.

anladıkları da belirtilmişti. Buna göre DP, devletçilikten devletin doğrudan ya da dolaylı olarak ekonomik alana müdahalesini anlıyordu. Devletin hızlı kalkınmada rol oynamasını öngörüyordu. Açıklamada özel girişimlerin ve sermayenin çıkarlarının teşvik, destek ve regülasyonlarla korunması gerektiği de vurgulanmıştı. Partinin dış politikası, milletlerin haklarının eşitliğine, milletler arasında siyasi, ekonomik, kültürel işbirliklerine, toplu güvenlik ve iyi komşuluk ilişkilerine dayanıyordu. Milli çıkarların yalnızca milli güçler tarafından korunabileceği belirtilmişti. Milletlerin birliğini amaçlayan sadık ve barışsever dış politikanın Türkiye için gerçekçi ve faydalı olduğu ifade edilmişti.²⁴²

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Washington'a aynı gün bir telgraf daha çekti. Büyükelçi, DP'nin parti programının 7 Ocak 1946 tarihinde İçişleri Bakanlığı'na gönderildiğini belirtti. Üst düzey resmi yetkililerle görüştüğünü bildiren Wilson, DP'nin başvurusunun onaylanacağı bilgisini edinmişti. DP'nin programında özetle kolektif güvenliğe, uluslararası işbirliğine, sendika kurma özgürlüğüne ve tüm vatandaşların ırk, dil, ayırt etmeden eşitliğine vurgu yapıldığını kaydetti.²⁴³

Partinin kurulduğu gün yapılan basın toplantısında ABD Büyükelçiliğinin yukarıda özetlediği 85 maddeden oluşan parti programı tanıtıldı. Celal Bayar bu toplantıda ayrıca DP'nin CHP'nin kontrolünde bir parti olduğuna yönelik eleştirileri yanıtladı. DP kurucuları arasında danışıklı dövüşü kabul ya da teklif edecek kimse bulunmadığını, ülkenin de danışıklı dövüşte tahammülünün olmadığını belirtti. Toplantıda ayrıca DP'nin siyasi spektrumun neresinde bulunduğu konu edildi. Celal Bayar, sağda ya da solda olduğunu belirlemenin zor olduğunu fakat demokratik safta olduklarını kaydetti.²⁴⁴

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Bayar'ın dış politika hakkındaki görüşlerine de yer verdi. Buna göre Bayar; uluslararası işbirliği, kolektif güvenlik ve Atlantik Bildirgesi ile uyumlu, barışçıl bir dünya vurgusu yapıyordu. Gerçek anlamda bir Birleşmiş Milletler'in kurulmasını dilediklerini belirtmişti. Atatürk'ün dış politikasının Türkiye'nin bağımsızlığını ve dünya barışını öngördüğünü savunan DP

²⁴² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.01.1946), p. 489-490.

²⁴³ *Ibid.*, p. 491.

²⁴⁴ "Demokrat Parti Dün Resmen Teessüs Etti", *Cumhuriyet*, 08.01.1946, s. 1.

lideri, kendi partilerinin politikasının da aynı olduğunu savundu. Milli gururlarının gerektirdiği üzere, Türkiye'nin toprak bütünlüğüne yönelik uzaktan ya da yakından her tür tehdide karşı olacaklarını kaydetti.²⁴⁵ Bayar, Amerikalı bir gazeteciye verdiği röportajda Rus taleplerinin gerçeklerle ilgisi olmadığını belirtmiş, DP'nin dış politika anlayışının milletlerin hukuki eşitliğine ve uluslararası işbirliğine dayandığını ifade etmişti.²⁴⁶

3.4.2. Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Programı

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 22 Ocak 1946 tarihinde Washington'a çektiği telgrafta DP'nin parti programına²⁴⁷ ilişkin bilgiler aktardı. Büyükelçiye göre DP'nin dört nedenden ötürü CHP'den çok farklı bir program uygulaması beklenmiyordu. Birincisi anayasanın CHP'nin 6 ilkesini içermesiydi. Anayasada Türk devletinin cumhuriyetçi, milliyetçi, halkçı, devletçi, laik ve inkılapçı olduğu yazılıydı. Herhangi yeni bir partinin de bu ilkeleri kabul etme zorunluluğu vardı.²⁴⁸

Nitekim DP'nin kurucuları partinin 6 temel ilkesi üzerinde uzlaşmıştı. Kurucular arasında öncelikle Atatürk'ün ilkelerinin ve devrimlerinin devamının sağlanması üzerinde anlaşmaya varıldı. Parti organizasyonunun yukarıdan aşağıya değil fakat aşağıdan yukarı doğru yönlü olması kararı alındı. Seçim sisteminde değişiklik yapılması ve seçimlerin yargı denetimine açılması gerektiği üzerinde duruldu. Üzerinde uzlaşmaya varılan diğer iki ilke ise laiklik ve parti içi demokrasiydi.²⁴⁹

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a göre DP-CHP programlarının arasında fark olmamasında etken olan ikinci neden, Dernekler Yasası'nın ilkelerinin dar bir biçimde yorumlanmasıydı. Üçüncü neden, DP'nin dört kurucusunun da yıllar boyunca CHP'nin önde gelen üyelerinden olmalarıydı. Wilson'a göre bu kişiler Kemalizm'e inanmış kimselerdi. Programların benzer olmasının dördüncü nedeni ise, Demokrat

²⁴⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.01.1946), p. 501.

²⁴⁶ Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 49.

²⁴⁷ Baside İcra, *Demokrat Parti Tüzük Ve Programı: Demirkırat Alfabeti*, Ankara, Demokrat Parti, 1992.

²⁴⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.01.1946), p. 502.

²⁴⁹ Celâl Bayar, *Başvekilim Adnan Menderes*, İstanbul, Baha Matbaası, 1969, s. 40-43.

Parti'nin kurucularının kişisel hırslarından çok esas olarak mevcut hükümete makul eleştiri yapan etkili bir muhalefet ihtiyacına yönelik ortaya çıkmış olmasıydı. Wilson, DP'nin muhtemelen bu nedenle programında hükümeti irite etmekten kaçındığını ifade etti.²⁵⁰

DP lideri Celal Bayar, uluslararası medya kuruluşlarının dış politika konusundaki sorularına CHP ile ortak hareket edecekleri yönünde yanıt vermişti. Bu yanıt, Bayar'ın partisinin kurmadan önce İnönü ile yaptığı bire bir görüşme ile uyumluydu. Bayar'a göre iç siyasette farklılıklar olmakla beraber dış politikada ayrılık olmayacaktı.²⁵¹

Celal Bayar, Amerikalı bir gazeteciye verdiği röportajda DP'nin CHP'den ayrıldığı noktaların adli, mali ve ekonomik alanlar olduğunu belirtti. Kamu yararı çerçevesinde özel girişim ve sermayenin esas olduğunu not etti.²⁵²

Diğer yandan Celal Bayar, henüz 1942'nin sonunda dahi dış politika konusunda İnönü ile aynı düşünüyordu. Bayar'ın İnönü'den ayrıştığı esas nokta ekonomi alanına, özellikle devletçilik meselesine ilişkindi:

“Devletçilik ekonomide rolünü oynamıştır. Bir zaman fertlerin elinde sermaye biriktirmesine hizmet etmiştir. Fakat şimdi durum değişmiştir. Devletin ekonomideki rolü, özel sermayeye daha geniş serbestlik vermek, ekonomiyi bu yolda ayarlamaktır. Devletçiliğe son verilsin demek istemiyorum. İlk hamlede devletçilikten ayrılmamak lazım. Ancak devletçilik yeniden ayarlanmalıdır. Devlet sermayesi, özel teşebbüsün kar edemeyeceği alanlara yatırılmalıdır. Devletin ekonomiye müdahalesi azaltılmalıdır. Onun ödevi ekonomideki kuvvetleri birleştirmek ve ayarlamak olmalıdır.”²⁵³

Amerikan Büyükelçiliği iki partinin programlarındaki farklılıklara da değindi. Bu farklılıkları, ilkesel farklılıklar olarak değerlendirmese de nüansların bulunduğunu savundu. Wilson'a göre DP'nin CHP'den farklı olduğu noktalar aşağıdaki gibiydi:²⁵⁴

- 1) Mevcut iki dereceli seçim sistemi yerine tek dereceli sisteminin gelmesi gerektiğini savunması

²⁵⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.01.1946), p. 502.

²⁵¹ Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 49-50.

²⁵² Şahingiray, **Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)**, s. 49.

²⁵³ Sertel, **Roman Gibi**, s. 226.

²⁵⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.01.1946), p. 502-503.

- 2) İşçi sendikalarının, işverenlerin ve profesyonellerin derneklerinin kurulmasını desteklemesi
- 3) Tüm vatandaşların dini ve ırkı fark etmeksizin açıkça eşitliğini savunması
- 4) Özellikle verimlilik ve akılcılık konusu olmak üzere ekonomik alana eskisinden daha çok ilgi göstereceğini vurgulaması
- 5) Tarımı milli ekonominin ana dayanağı olarak gördüğünü belirtmesi, çiftçi gelirlerini ve üretimini artırmak için bazı yöntemleri önermesi

Wilson, iki partinin örgütsel yapılarını da kıyasladı. DP'nin başkanının her iki yılda bir seçime tabi olacak olmasını ilginç buldu. CHP'nin başkanı İsmet İnönü yaşam boyu görev için seçilmişti. Yeni partinin bir başka dikkate değer özelliği, parti üyeliğine alımlarda gereken niteliklere ilişkin katı tutumdu. Wilson'a göre bunun sebebi, 1930'da başarısız olan Serbest Fırka deneyiminin tekrarlanmasını önlemektir. Serbest Fırka o dönemde hem sağdan hem soldan hoşnutsuzları çekmişti. Wilson'a göre yeni partinin esas olarak iş çevrelerini ve profesyonel grupları kendine çekmesi bekleniyordu. Bu gruplar Saraçoğlu hükümetine ekonomik anlamda muhalif olan kişilerden oluşuyordu.²⁵⁵

İkinci Dünya Savaşı sırasında Karaborsacı ve Hacıağa tiplerini ortaya çıkarmıştı. Bunlar, gelir adaletsizliğinin sembolü olmuş tiplerdi. Hacıağalar, mahsullerini karaborsada değerlendirir ve elde ettikleri ölçsüz gelirle keyif içinde bir yaşam sürerlerdi. Köylüler, gıda maddelerine erişim açısından şehirlilere göre daha şanslıydı. Savaşta en dezavantajlı olan kesim, şehirlerde yaşayan ama memur olmayan vatandaşlardı. Bu kesimin çok partili hayata geçişte ağırlıklı olarak DP'ye yönelmesi sürpriz değildi.²⁵⁶

3.4.3. Amerikalıların Gözünden Demokrat Partinin Örgütlenme Süreci

DP lideri Bayar, 1945'in başlarında, seçimlerin 1 yıldan fazla bir süre sonra yapılacağını hesap ediyordu. Bu nedenle partinin örgütlenmesini aceleye getirmeydi.

²⁵⁵ *Ibid.*, p. 503.

²⁵⁶ Toker, *Tek Partiden Çok Partiye*, s. 27-28.

Üye adaylarının üzerinde titizlikle durdu.²⁵⁷ DP'nin ilk teşkilatı 4 Şubat 1945'te Ankara'da kuruldu. Aynı ay içinde önce İzmir, sonra İstanbul teşkilatları oluşturuldu.²⁵⁸ Parti, kurulmasını takip eden üç ay içinde 26 il ve 75 ilçede örgütlenmiş durumdaydı.²⁵⁹

DP'nin örgütlenme süreci Amerikalı diplomatlar tarafından dikkatle takip edildi. ABD Ankara Büyükelçiliği Müsteşarı Herbert S. Bursley, 4 Şubat 1946 tarihli telgrafında partinin örgütlenmek için dinamik bir biçimde çalıştığını belirtti. DP'ye gelen üyelik başvuruları hızla artıyordu. Bursley, partiye önemli isimlerin katılacağına dair söylentilerin olduğunu fakat bunu doğrulamanın zor olduğunu belirtti. Bir kaynağa dayandırdığı habere göre mevcut BMM'de görev yapan CHP milletvekilleri arasında kayda değer sayıda DP yandaşı vardı. Meclisteki bu kişiler, DP'ye katılma kararı vermeden önce partinin gücünü ölçmek için beklemedeydiler.²⁶⁰

Herbert S. Bursley, 27 Şubat 1946 tarihli telgrafında DP'nin Ankara, İstanbul, İzmir, Burdur, Mersin, Manisa, Aydın, Maraş, Samsun ve daha farklı bölgelerde geçici yönetim kurullarını oluşturduğunu Washington'a bildirdi. Üyelerin genellikle tanınmış kişilerden olmasa da önde gelen yerel vatandaşlardan oluştuğu rapor edildi. DP'nin Ankara'da toplanan genel yönetim kurulu toplantısının katılımcılarından biri ise CHP'den birkaç gün önce istifa eden Kırşehir milletvekili Fuat Çobanoğlu idi. Parti programı, tüm ülkeye dağıtılabilmesi için bülten şeklinde bastırılıyordu.²⁶¹

DP lideri Celal Bayar, parti örgütünün gelişiminden memnundu ve bu memnuniyet Amerikan belgelerine de yansımaktaydı. Bayar, yavaş ve dikkatli çalışmalarına rağmen partinin kuruluşundan 1,5 ay sonra 16 ilde, 36 ilçede ve ayrıca bucaklarda örgütlenmenin gerçekleştiğini belirtti. Bunlar DP'nin ilk örgütünün kurulmasını takip eden bir buçuk ay içinde gerçekleşmişti. Bayar, DP'nin bazı zorluklarla karşılaştığını belirtti. Bu zorluklar, bazı bölgelerde partinin CHP ile

²⁵⁷ Bayar, **Başvekilim Adnan Menderes**, s. 49.

²⁵⁸ Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, 1963, s. 92-94.

²⁵⁹ DP'nin örgütlenmesine ilişkin bir değerlendirme için: Fehmi Akın, **Türkiye'de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947)**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, 2004, s. 81-87.

²⁶⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (04.02.1946), p. 534.

²⁶¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (27.02.1946), p. 542.

danışıklı olarak kurulduğu yönünde yayılan görüşlerden ve DP'nin geçici bir girişim olduğuna ilişkin söylentilerden kaynaklanıyordu. Bayar, danışıklı dövüşün iki tarafı olduğunu ve iki tarafı da alçalttığını belirtti. Daha önceki açıklamalarına atıfla CHP'nin ya da kendi partilerinin bu tür küçültücü bir şeyle suçlanamayacağını belirtti. Kamuoyunun, kuruluşundan itibaren DP'yi takip ettiğini, artık bu imaları reddedecek yeterli kanıtlara sahip olduğunu kaydetti. Bayar, açıklamasında ikinci ve üçüncü sınıf insanların partilerinin gelişimini engellemeye çalıştığını savundu. DP'nin liderine göre bu kişiler, yeni bir partinin ülkenin milli birliğine darbe vurduğunu savunuyordu. Bayar, bahsettiği bu görüşlere yanıt verdi. Türkiye'nin iki partili bir sistemi işletmek için yeteri kadar olgun olduğunu söyledi. Ülkeyi yönetenlerin de bu şekilde düşündüğüne inandığını belirtti.²⁶²

DP'nin Ege bölgesindeki faaliyetleri ile ilgili bir rapor, ABD'nin İzmir'deki diplomatik misyonu tarafından hazırlandı. ABD'nin İzmir Konsolos Yardımcısı Ellis A. Johnson, 1946 yılının Şubat ayında İzmir'de yaşanan önemli olaylar arasında DP lideri Celal Bayar'ın şehri ziyaretine yer verdi. Bayar, İzmir'de ve civarında DP'nin çeşitli yerel örgütlerinin açılışını yapmaya gelmişti. Bayar, Ankara treni ile yola çıktığı İzmir'e 5 Şubat 1946'da vardı. Tren istasyonunda destekçileri ve kişisel arkadaşları tarafından karşılandı. Johnson'a göre Bayar'ın İzmir'e varışı, Serbest Fırka'nın lideri Fethi Okyar'ın 1930'da İzmir'e varışına benzemiyordu. Amerikalı diplomat, bu yolla Bayar'ın varışının İzmir'de büyük bir heyecan yaratmadığına işaret ediyordu.²⁶³ Johnson'a göre bu kez kamuoyu tarafından coşkulu gösteriler yapılmamıştı. İstasyonda Bayar'ı karşılayan geniş kalabalıklar yoktu. Konsolos yardımcısına göre Bayar'ın varışını bilenlerin sayısı çok azdı. Bayar, ertesi gün, arkadaşları ve destekçileri ile İzmir'deki örgütlenmesini oluşturmak için çalışmalarına başladı. Diğer yandan valiyi, belediye başkanını ve CHP müfettişini aradı. Johnson, karşılama törenindeki cılızlığın aksine kamuoyunun bir süre sonra Bayar'a yoğun bir ilgi gösterdiğini de not etti. Buna rağmen Bayar'ın çalışmalarında çarpıcı bir nitelik bulmadığını belirtti. Bayar'ın, çalışma arkadaşlarıyla yaptıkları toplantılar, genelde

²⁶² "DP Başkanı Celal Bayar'ın Gazetelere Verdiği Beyanat", **Vatan**, 14.03.1946, s. 1, 3.

²⁶³ Fethi Okyar'ın İzmir'e gelişi heyecan yaratmış, 7 Eylül 1930'da İzmir Alsancak'ta düzenlediği mitinge yaklaşık 50 bin kişi katılmıştı: Tekin Erer, **Türkiye'de Parti Kavgaları**, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, 1963, s. 80.

İzmir'in tanınmış bir tıp doktorunun evinde gerçekleşiyordu. Yerel örgütlerin yönetim kurullarında yer alan isimler büyük bir gizlilik içinde saklanıyordu. Johnson'a göre Celal Bayar önde gelen işadamlarını ve özel sektör çalışanlarını parti örgütlerine kaydetme konusunda endişeliydi. Bu kategorilerdeki insanların partiye başvuruları reddediliyordu. Amerikalı diplomata göre bunun sebebi Bayar'ın, Fethi Okyar'ın kurduğu Serbest Fırka'nın liberal muhalefetine karşı 1930'da rejim tarafından yapılmış olan misillemeden ve kindar cezaların tekrarlanacağından korkmasıydı.²⁶⁴

Johnson, çevre köylerden Bayar'a gelen ziyaretçilere de değindi. İzmir'deki ve yakınındaki köylerden çeşitli temsilcilerin Celal Bayar'la görüşmek için İzmir'e geldiklerini aktardı. Bu kişiler Bayar'a CHP'den kitleler halinde istifa edebilecekleri yönünde teklifler yapıyor, toplu olarak DP'ye üye olabileceklerini bildiriyorlardı. Bayar bu teklifleri reddetti. Her başvuru yapan bireyi ayrı ayrı değerlendirmek istediğini söyledi. Bayar'ın kurmaylarının İzmir'de daha başka tanınmış kişilerle bağlantıya geçtiği not edildi. Ne var ki bu kişiler partiye katılmayı reddetmişti. Ret sebebi DP'nin programının CHP'den farklı olmamasıydı. Bu kişilere göre DP'nin devletçilik, laiklik gibi konularda CHP'den bir farkı yoktu. Bayar, İzmir'den 13 Şubat 1946'da ayrıldı. Aynı gün partisinin İzmir ili merkez komitesi üyelerinin isimlerini açıkladı. Komitenin üyeleri arasında yerel banka müdürleri, ihracat işinde varlıklı bir tacir, bir mühendis ve yerel bir İngiliz firmasıyla ortak bir işadamı bulunuyordu. Liste, birçok yerel gözlemci tarafından hayal kırıklığı olarak değerlendirilmişti. Johnson'a göre ise bu isimlerin hiç birisi daha önce CHP hükümetinin şüpheli ve tepki toplayabilecek faaliyetlerinde yer almamıştı. Amerikalı diplomata göre Bayar'ın İzmir listesi buna rağmen olumlu karşılanmadı.²⁶⁵

Kamuoyu, İzmir'de yüksek sayıda muhalif unsurların olduğunun farkındaydı. Hemen tüm sınıflardan CHP'ye ve hükümete yönelik şikâyetler geliyordu. Johnson'a göre kamuoyu, Bayar'ın İzmir'le olan ilişkisini göz önünde bulundurarak, İzmir merkez komitesine çok daha yüksek entelektüel şöhretler ve daha yüksek siyasi etkisi olan kişilerin seçilmesini bekliyordu. Amerikalı diplomat, DP'ye katılmak isteyen birçok kişinin CHP'den istifa etme konusunda katı bir tutum takındığını belirtti. Bu

²⁶⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.03.1946), p. 561.

²⁶⁵ *Ibid.*, 561-562.

kişiler, böylesi bir davranışın olası sonuçlarını hesap ediyorlardı. Johnson'a göre kamuoyu, Cumhurbaşkanı İnönü'nün yeni muhalefet partilerinin kurulmasına sıcak baktığını belirttiği konuşmasını, hükümet ve CHP üyeleri tarafından yapılmış benzer açıklamaları güvence olarak görmüyordu. Konsolos yardımcısı, güvenilir kaynaklardan edindiği bilgiye dayanarak, Celal Bayar'ın İzmir'deki faaliyetlerinin yerel Emniyet güçleri tarafından yakın bir biçimde takip edildiğini belirtti. Bu bilginin kamuoyu tarafından da bilindiğini ifade etti. Johnson, argümanını desteklemek için bir olaydan bahsetti. Bayar, eski bir arkadaşının karısının Göztepe ilçesindeki evine ziyarete gitmişti. Bayar'ın binaya girişinden binayı terk edişine kadar sivil kıyafetli iki adam motosikletlerle kapının yanında durmuştu. Amerikalı diplomat, Bayar'ın ziyaret ettiği evin gözlendiği tahmininde bulundu. Bayar'ın İzmir'den ayrıldığı 13 Şubat 1946'da, istasyonda iki üniformalı polisin görüldüğünü belirtti. Bu kişiler belirgin bir şekilde Bayar'ın orada bulunan çalışma arkadaşlarının isimlerini kaydediyordu.²⁶⁶ Bayar ise 12 Şubat günü medyaya yaptığı açıklamada partisine İzmir'de gösterilen ilgiden memnun olduğunu belirtti. Partide çalışmak isteyen çok değerli kişilerle görüştüğünü ifade etti.²⁶⁷

Amerikalı diplomat Ellis A. Johnson, diğer yandan, DP'ye katılmış olan bazı kişilerin hükümetle ilişkilerinde zorluklar yaşadıklarını belirtti. Önceden Aydın Belediye Başkanı ve CHP Aydın İl Başkanı olarak görev yapan Ethem Menderes, DP'ye katıldığı için şiddetli ve eziyetli bir incelemeye tabi tutulmuştu. Menderes, son 6 yıldır yürüttüğü resmi faaliyetlere ilişkin incelendiğini kaydetmişti. Johnson'a göre Menderes, belediye başkanı olarak görev yaparken aynı zamanda Aydın'da otomobil lastiklerinin, benzinin ve diğer bazı eşyaların dağıtımından sorumluydu. Amerikalı diplomat, CHP adına kötücül bir davranış olarak adlandırdığı bu yaklaşımlara bir örnek daha verdi. Hükümetin bu yeni partiye katılan işadamlarına vergi müfettişleri gönderdiğini savundu. Benzer şekilde CHP'den istifa edip yeni Milli Kalkınma Partisi'ne geçen kişilerin muhasebe defterleri ve yazışma dosyaları hükümete ait kamyonetlerle taşınıp götürülüyordu. Johnson'a göre amaç, olası bir vergi kaçağını tespit etmektir. Amerikalı diplomat, bu yöntemlerin muhalefet partilerine katılmayı

²⁶⁶ *Ibid.*, 562-564.

²⁶⁷ Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 44.

düşünenlere korku aşılacak için Ankara'dan gelen bir emirle mi uygulandığını yoksa alt kademedeki yerel memurların muhaliflere karşı öfkesinden mi kaynaklandığını bilmediğini itiraf etti. Diğer yandan Celal Bayar, DP'ye katılmanın vatandaşlar için iyi akıbetler doğurmayacağı yönünde telkinlerin yapıldığına vurgu yapmıştı. Bu telkinlerin yasalara aykırı olduğunu savunmuştu.²⁶⁸

Johnson, ayrıca DP'nin CHP'nin genel merkezinden talimatlar alan bir danışıklı dövüş partisi olduğuna yönelik çok sayıda yorum yapıldığını belirtti. Bu düşünceye sahip olanlara göre, ülkede muhalif partiler yalnızca görünürde kurulacaktı. Dünyaya Türkiye'deki mevcut rejimin totaliter olmadığı iddia edilecekti. Johnson'a göre bu görüşün kaynağı, Celal Bayar'ın CHP'ye karşı yavaş, sağduyulu ve hatta saygılı davranışlarıydı. Johnson, raporunda DP'nin İzmir İl Başkanı'nı da tanıttı. Cezmi Kutsay'ın ABD İzmir konsolosluğu tarafından bilinen yerel bir işadamı olduğunu belirtti. Bu kişinin devletçilik konusundaki görüşlerini büyük ölçüde değiştirdiğini kaydetti. Cezmi Kutsay, Johnson'la yaptığı özel bir görüşmede Celal Bayar'ın kendisinin devletçilik ilkesinin uygulanmasına ilişkin görüşlerini değiştirdiğini belirtti. Kutsay, kendi devletçilik anlayışının CHP'nin uyguladığı türden ticarete ve rutin faaliyetlere müdahale şeklinde olmadığını belirtti. Diğer yandan DP'nin CHP'ye yönelteceği eleştirilerin sağlam ve tedbirli olacağını bildirdi. Özellikle uluslararası ilişkilerdeki durumun ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü tehdit eden Sovyet amaçlarının göz önünde bulundurulduğunu belirtti. Türkiye'de muhalif parti kurmanın çok kolay olduğunu kaydetti. Her vatandaşın hükümete ilişkin şikâyetleri olduğunu savundu. CHP'nin bu şikâyetlere son vereceğine ve iç politikada reformlar yapacağına dair bir işaret görünmediğini belirtti. DP il başkanına göre arka planı olmayan, tanınmamış bir vatandaş dahi muhalefet partisi kurması halinde binlerce taraftar toplayabilirdi. Cezmi Kutsay, toplumun mevcut ruh hali ve hükümetin inatçılığından yola çıkarak DP'nin gelişigüzel saldırılarda ve eleştirilerde bulunması halinde anarşinin ve kaosun geleceğini savundu. Bu durumun ülkenin çıkarlarına aykırı olduğunu belirtti. Böyle bir durumda muhalefet partilerinin muhtemelen 1930'da olduğu gibi kapatılacağı tahmininde bulundu. Kutsay, DP'nin kuruluşunun şimdiden ülkenin kamu yaşamına faydalı olmaya başladığını savundu. Johnson,

²⁶⁸ *Ibid.*, s. 45.

DP'nin 1946 yılının Şubat ayının sonlarına doğru İzmir şehri için bir komisyon kurduğunu belirtti. Bu komisyon, DP İl Örgütü'nün bir kademe altıydı. Komisyonda 4 işadami ve 1 Yahudi doktor bulunuyordu. Amerikalı diplomat, üye olarak azınlık mensubu birinin alınmasını önemli bir adım olarak değerlendirdi. İzmir'de daha sonra kurulan daha alt komisyonlarda en az 2 Yahudi üyenin daha bulunduğunu bildirdi. Johnson, İzmir'de çeşitli işadamlarının yerel banka kanalıyla isimsiz olarak DP'ye bağış yaptıklarını kaydetti. 100,000 TL olan bağış miktarının 30,000 TL tutarındaki kısmı yalnızca bir işadami tarafından gönderilmişti. Şubat ayı sonu itibariyle DP'nin İzmir'in çeşitli köy ve kazalarında beş şubesi açıldı ve geçici komisyonlar kurdu. Johnson ayrıca DP'nin İzmir'de bir gazete yayınlayacağı bilgisine ulaştığını bildirdi.²⁶⁹

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, Türk medyasının kuruluş aşamasını takip eden süreçte DP'ye yoğun bir biçimde ilgi gösterdiğini aktardı. DP'ye ilişkin haberler medyanın günlük yayınlarında doğru ve tam bir şekilde yer alıyordu. Haberlerin konusu genel olarak yerel şubelerin açılmasına ilişkindi. Wilson, 10 Mart 1946 tarihinde beş gazetenin birden CHP Eskişehir Milletvekili Emin Sazak'ın istifa edip Bayar'ın grubuna katıldığını haberleştirmesinin altını çizdi. Wilson'a göre CHP'de de gayretli çalışmalar başlatılmıştı. Bu çalışmalar, kendi içinde düzeni sağlamak ve DP'den eksik kalmamak adına yapılıyordu. CHP, tüm ülkede genel bir propaganda çalışmasına başlamıştı.²⁷⁰

Wilson, Ankara'da herhangi bir siyasi gruba bağlı olmayan çevrelerin görüşlerini Washington'a aktardı. Bu kesimler DP'nin gelişiminden, yerel şubelerini düzenleme konusundaki başarısından ve partinin aldığı geniş destekten etkilenmiş görünüyorlardı. Yaptıkları diğer bir yorum ise iki partinin arasında dış politika konusunda bir fark olmadığını. Buna göre iki parti de, Sovyetlerin toprak taleplerine ve Türkiye'nin egemenliğini zayıflatacak diğer taleplere direnme konusunda kararlıydı. Wilson'ın bağımsız çevrelerden aktardığı diğer gözlem ise DP'nin esas

²⁶⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.03.1946), p. 562-564.

²⁷⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (18.03.1946), p. 573-574.

desteğini ekonomik açıdan hoşnutsuz kesimlerden aldığıydı. Bu kesimler, Saraçoğlu hükümetinin ekonomi politikalarından memnun değildi.²⁷¹

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 16 Nisan 1946 tarihli telgrafında DP yandaşlarının Samsun'da ve Manisa'da Ticaret Odası seçimlerini kazandığı haberini ilettili. Bu gelişme, açıkça dillendirilmese de DP adaylarının kesin bir başarısına işaret ediyordu. Yine Wilson'a göre gelişmeler, Türk iş çevrelerinde genel olarak CHP'den hoşnut olunmadığı argümanını destekler nitelikteydi. Bu kesimler, devletçi politikalarından hoşlanmıyorlardı. DP, resmi olarak devletçilik karşıtı değildi çünkü devletçilik ilkesi, Kemalizm'in altı okundan biriydi ve anayasada yer alıyordu. Wilson'a göre buna rağmen DP'nin uygulamada devlet girişimlerini kısıtlayıp bireysel girişimcilere ülke ekonomisinde daha büyük rol vermesi yönünde çalışacağı netleşiyordu. Büyükelçi, bu unsurun CHP'nin ve DP'nin arasındaki başlıca fark olacağını savundu.²⁷²

3.4.4. Demokrat Partinin Dayandığı Taban

DP'nin kuruluşunda halk nezdinde geniş ölçekli bir yansıması olduğuna dair bir delil bulunmamaktadır. Daha önce belirtildiği üzere otoriter yönetimlerin karakteristik özelliği uyarınca Türk toplumu siyasete ilgi duymuyordu. Siyasi meselelere ilişkin bir kayıtsızlık hali belirgindi. DP'nin kuruluşunun, ülkede o tarihe kadar ancak çok sınırlı siyasal katılım imkânı bulabilmiş kitleler için büyük bir heyecan yarattığına ilişkin herhangi bir belirti bulunmamaktadır.

Diğer yandan Demokrat Parti, bir halk hareketinden doğmadı. DP'nin kuruluşunda temelde üç grup rol oynadı. İlk grup mecliste bulunan, geniş topraklara sahip milletvekilleri idi. İkinci grup Türk medyasının tek parti rejiminin karşısında olan gazetecilerdi. Üçüncü grup ise erken Cumhuriyet döneminden başlayarak rejim tarafından dışlanmış ve rejime muhalif kimselerdi. Bunun yanında DP'nin kuruluşunda halka dayandığı, ifade edilen bir görüştür.²⁷³ Nitekim Amerikalı

²⁷¹ *Ibid.*, p. 574-75.

²⁷² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.03.1946), p. 588.

²⁷³ Ahmet Mumcu, **Türk Devrimi'nin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1982, s. 181-182.

diplomatlar, ülkenin genelinde baş gösteren hoşnutsuzluğu, ekonomik olarak memnuniyetsiz kişilere ve insan doğasına bağlamıştı. Hayatını dış ticaret yoluyla kazanan kesimler, CHP'nin savaş sırasında uyguladığı ekonomi politikalarına karşıydı. Bu kesimin sınırlı sayıda bir bölümü orantısız ölçüde çok yüksek kârlar elde etmişti. Çoğunluk ise hükümetin Milli Korunma Kanunu'na (MKK) dayanarak ekonomik yaşamın üzerinde kesin bir hâkimiyet kurmasına tepkiliydi. Diğer yandan Varlık Vergisi, başta serbest çalışan gayrimüslimleri hedef alsa da Müslüman kesimleri de etkilemişti. Varlık Vergisi'ne maruz kalmayanlar ise mal güvenlikleri konusunda şüphelenmişlerdi. İşçi sınıfı da halinden memnun değildi. 1936 tarihli işçi yasası, işçilere toplu sözleşme, sendikalaşma, grev gibi haklar konusunda bir kazanım sağlamıyordu. Savaş zamanında fiyat seviyelerinin artışı, enflasyon gibi unsurlar işçi sınıfının satın alma gücünü düşürmüştü. Karaborsa ve kıtlık yüzünden tepkiler artmıştı. Küçük köylüler ve sınırlı toprak sahibi olanlar, MKK'ya dayanarak uygulanan Toprak Mahsulleri Vergisi, Yol Vergisi gibi uygulamalara karşı öfkeliydi.²⁷⁴ DP'nin kuruluşunda hayati öneme sahip kesim ise toprak ağalarıydı. Bu kesim savaş döneminde belirgin bir maddi zarara uğramasa da Toprak Mahsulleri Vergisi bu grubu da etkilemişti. Ne var ki bu kesimi esas harekete geçiren unsur, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu idi.

3.5. Demokrasi Yönünde Uygulamada İlk Adım; Ara Seçimler ve Amerikalıların Değerlendirmeleri

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde gerçekleştirilen ara seçimler, o tarihe kadar gerçekleştirilen seçimlerden ayrılmaktadır. 1877 yılından 1943 yılına kadar yapılagelen genel seçimler iki dereceliydi. Halk, öncelikle ikincil seçmenleri seçiyordu. İkincil seçmenler ise milletvekili seçimleri için oy kullanıyordu. Ne var ki bu süreçte gerçek bir seçim yaşanmıyor, yalnızca CHP genel merkezinin belirlediği

²⁷⁴ Yol vergisi ve tarım ürünlerinden alınan vergiler halkın memnuniyetsizliğini artırıyordu. Altı lira tutarında tahakkuk eden vergiyi ödeyecek durumda olmayanlar, bunun yerine yol yapımı ya da madenlerde çalıştırılıyorlardı. İşçilerin ise herhangi bir güvenceleri ya da sosyal yardım alma gibi hakları bulunmuyordu: Ercan Haytaoğlu, "İnönü Döneminde Siyasal Yaşam 1938-1950," **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Ed. by Ercan Haytaoğlu, Süleyman İnan, Ankara, Anı Yayınları, 2006, s. 85.

adaylar onaylanıyordu. Halk tarafından seçilen ikincil seçmenler de CHP üyesiydi. CHP üyeleri ise parti tüzüğü gereği genel merkezin talimatlarına uymak durumundaydı. Bu koşullar altında bağımsız aday olarak ikincil seçmenlerin ya da milletvekili olmak isteyenlerin bir şansı bulunmuyordu. CHP'li ikincil seçmenler de yine genel merkezin işaret ettiği milletvekili adaylarına oy veriyorlardı.²⁷⁵

Ne var ki 1945 yılından itibaren gerçekleştirilen ara seçimlerde kısmen değişikliğe gidildi. Ara seçimler, bir sebeple görevini yürütemeyecek duruma gelen belirli sayıda ildeki milletvekilleri için yapılıyordu. CHP genel merkezi, bu süreçte önceki seçimlerde olduğu gibi ikincil seçmenlere belirli adayları seçmeleri için talimat vermeyeceğini bildiriyordu. Böylece ikincil seçmenler kâğıt üzerinde tercihlerinde özgür bırakılıyordu. Ne var ki uygulamada, ikincil seçmenler, oylarını CHP üyesi milletvekili adaylarına vermeyi sürdürdü. Bağımsız olarak adaylığını koyanlar, bu ara seçimlerde ciddi bir varlık gösteremedi.

CHP 6 seçim bölgesinde 17 Haziran 1945'te gerçekleşecek ara seçimlerde partinin resmi olarak aday göstermeyeceğini duyurdu. ABD Ankara Büyükelçiliği 1. Katibi E. L. Packer'a göre söz konusu karar, Cumhuriyet tarihinin başından bu yana Türk siyasal hayatında demokrasinin ilk uygulamasıydı. Büyükelçilik raporlarında ara seçimlerin Cumhuriyet tarihinde CHP'nin adayları resmen belirlemediği ilk seçim olacağı vurgulandı. Bu durum Amerikan Büyükelçi Wilson tarafından İnönü'nün gelecek genel seçimlere hazırlığı olarak yorumlandı. Ne var ki Wilson, seçimlerin ABD'de anlaşıldığı şekliyle serbest olmayacağını belirtmiş ve adayların sözde ikincil seçmenler tarafından seçileceğini not etmişti. İkincil seçmenler, 1943 yılının Şubat ayında halk tarafından seçilmiş olsalar da esas olarak CHP tarafından belirlenmişlerdi. Diğer bir deyişle halkın bir tercih şansı bulunmuyordu.²⁷⁶

Ara seçimlerde adaylığını koyanlar arasında hükümete muhalif kişiler de bulunuyordu. Eski dışişleri bakanı Tevfik Rüştü Aras, Zonguldak'tan aday olmuştu.

²⁷⁵ Hakkı Uyar, "Tek Parti Döneminde Seçimler," **Toplumsal Tarih**, C.Nisan, No:64, 1999, s. 21-31. Tek parti iktidarı sırasında gerçekleşen seçimlere ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Ahmet Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler Ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul, İletişim, 2015.

²⁷⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (14.06.1945), p. 145.

Amerikalılara göre Sovyet yanlısı olan Aras, bir röportajında hükümetin icraatlarını “yılmak bilmeyen bir azimle” denetleyeceğini, insanların ekonomik sıkıntılarına cevap verilmesi gerektiğini belirtmişti.²⁷⁷

Wilson, yine de gizli sandıklarda gerçekleştirilecek olan bu seçimlerin Saraçoğlu hükümetine olan muhalefetin gerçek gücünü gösterebileceğini belirtti. Büyükelçi, daha özgür koşulların ise ancak kurulması beklenen muhalefet partisiyle oluşabileceği izlenimini edinmişti. Büyükelçiliğin görüştüğü bazı gazeteciler yeni bir partinin kurulması için mevcut siyasi parti ve dernekler yasasında değişiklikler yapılması gerektiğini belirtmişlerdi.²⁷⁸

Hükümetin ara seçimlerde resmi bir aday gösterilmeyeceğine dair açıklamasıyla değişik bölgelerden farklı kişiler seçimlere adaylıklarını koydular. Amerikalılar, bu gelişmelerin ve seçimin farklı açılarının Türk medyası tarafından ilgiyle takip edilmeye başlandığını Washington’a aktardı. Örneğin *Tan* gazetesi, konu ile ilgili anketler gerçekleştirmiş ve vatandaşa ikincil seçmenler yerine kendilerinin oy kullanması halinde oyunu kime vereceklerini sormuştu. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, ara seçimlerin gerçek demokrasi yönünde bir ilerleme olduğunu kaydetti. Diğer yandan CHP tarafından 1943 yılında seçilmiş ikincil seçmenlerin özgür iradeleriyle davranmalarının beklenemeyeceğini vurguladı.²⁷⁹

Ne var ki Büyükelçi Wilson, seçimlerin ardından yazdığı telgrafta 18 Haziran 1945’te gerçekleşen ara seçimlere sözde özgür denmesine rağmen, tüm kazananların CHP üyesi olduğunu belirtti. Buna göre Wilson, seçimlerin ülkede ciddi bir ilgi görmesine rağmen, medyada çıkan haberlerdeki çeşitlilik ve sayısız adayın yer alması dışında daha özgür bir siyasal hayata yönelik bir gelişme olarak görünmediği sonucuna vardı.²⁸⁰

Nitekim seçim sonuçları, ikincil seçmenlerin parti disiplini içinde hareket ettiklerini ve oylarını milletvekili adayı olan CHP üyelerine verdiklerini

²⁷⁷ “Seçim Faaliyeti Çok Hızlandı”, *Cumhuriyet*, 11.06.1945, s. 1.

²⁷⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (14.06.1945), p. 132.

²⁷⁹ **Ibid.**

²⁸⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, p. 151

göstermektedir. Bunun tek istisnası ise İstanbul'da CHP'nin desteklediği Hakkı Tarık Us'a karşı yarışıp milletvekili seçilmeyi başaran Muhiddin Üstündağ idi. Bu durum ikincil seçmenlerin, kısmen de olsa parti disiplininin ayrı hareket ettiklerinin bir göstergesi sayılabilir.

İkinci Dünya Savaşı sonrasında uygulamada ikinci demokrasi sinyali yine dönemin başbakanı tarafından verildi. Saraçoğlu, CHP genel başkan yardımcısı unvanıyla yaptığı duyuruda, 2 Aralık 1945'te Kocaeli, İstanbul, İzmir, Denizli ve Muğla'da gerçekleşecek ara seçimlerde CHP'nin resmi aday göstermeyeceğini duyurdu. Ayrıca bir önceki seçime ek olarak ikincil seçmenlerin CHP'li adaylara oy verme zorunluluklarının bulunmadığı açıkça belirtildi. Seçimlerin yapıldığı tarihte kurulmuş olan Milli Kalkınma Partisi ise seçimlere katılmayacağını açıkladı. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a göre İstanbul'daki ara seçimler, CHP üyesi olmayan adayların mevcut koşullarda seçilemeyeceklerini göstermişti. Wilson, önceki ara seçimlerdekine benzer şekilde 2 Aralık ara seçimlerinde de demokratikleşme ibaresinin bulunduğunu fakat bunun çok zayıf olduğu yorumunu yaptı.²⁸¹

ABD Büyükelçiliği önceki raporlarına benzer şekilde ikincil seçmenlerin CHP tarafından belirlenmiş olduklarını vurguladı. Buna göre 17 Haziran 1945 ara seçimlerinde görüldüğü üzere, resmi adaylar gösterilmese dahi mevcut CHP yönetimini destekleyen çok sayıda ikincil seçmen bulunuyordu. Amerikan Büyükelçisi Wilson, İstanbul seçimlerinin fazla bir önemi olmadığını belirtti. Bu seçimlerin, CHP üyesi olmayan adayların mevcut koşullarda seçilemeyeceğini, CHP tarafından seçilmiş ikincil seçmenlerin yine parti üyelerini seçtiğini bir kez daha gösterdiği sonucuna vardı.²⁸²

Cumhuriyet tarihinin iki dereceli düzenlenen son seçimleri 21 Nisan 1946 tarihinde İstanbul, Kütahya, Seyhan ve Niğde illerinde gerçekleştirildi. CHP, önceki iki ara seçimlere benzer biçimde resmi adaylar göstermedi. CHP genel merkezi, bir önceki seçimde vurguladığı üzere ikincil seçmenlerin CHP üyesi adaylara oy verme

²⁸¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.12.1945), p. 370.

²⁸² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.12.1945), p. 370.

zorunluluğu olmadığını tekrarladı. Ne var ki seçmenler oylarını yine kendi partileri olan CHP'nin üyesi adaylara verme eğilimi gösterecekti.²⁸³ Diğer yandan DP, ara seçimlere katılmama kararı almıştı. Bayar, iki dereceli seçim yöntemini eleştirdiği açıklamasında bu sistemin kaldırılması çağrısı yaptı. Bu yönde bir adım atılmadığı takdirde kendilerinin bir yasa teklifi vereceklerini kaydetti.²⁸⁴

Ankara Büyükelçisi Wilson, 26 Nisan 1946 tarihli telgrafında ara seçimlere ilişkin notlarını aktardı. 21 Nisan 1946'da, dört seçim bölgesinde yapılmış ara seçimlerle belirlenen milletvekillerini açıkladı. İstanbul'da Yahya Kemal Beyatlı, Kütahya'da Emin Toktar, Niğde'de Rifat Gürsoy ve Seydan'da Sinan Tekeklioğlu seçimleri kazanmıştı. Wilson, sıraladığı son üç adaya ilginin düşük olduğunu belirtti. Bu kişiler CHP'nin üyeleri oldukları için seçilmişlerdi. Buna karşılık İstanbul'da yarış birbirine çok yakın seyretmişti. Yahya Kemal Beyatlı, eski milletvekili Hakkı Tarık Us'tan sadece 43 oy fazla almıştı.²⁸⁵

Wilson'ın güvenilir bir kaynağa dayandırdığı bilgiye göre CHP, İstanbul'da Bayatlı'yı yenmek için ciddi girişimlerde bulunmuştu. Büyükelçi, Bayatlı'nın tamamen bağımsız bir aydın olmadığını, fakat CHP üyesi de olmadığını belirtti. Wilson'a göre CHP gerçekten böyle bir müdahalede bulunduyorsa, bu Başbakan Saraçoğlu'nun 14 Nisan 1946 tarihli açıklamasıyla çelişiyordu. Saraçoğlu açıklamasında CHP'nin resmi bir aday göstermeyeceğini, ikincil seçmenlerin istedikleri adaya oy vermekte özgür olduklarını belirtmişti. Wilson, ikincil seçmenlerin, CHP tarafından 1943 yılındaki genel seçimlerle seçildiği gerçeğinin tekrar altını çizdi. Bu sebeple DP adına Bayar, MKP adına ise Demirağ seçimden önce partilerinin bu seçimlere katılmayacağını açıklamıştı. İki lider de tek dereceli seçim sistemini savunuyordu. *Moskova Radyosu*, Türk hükümetinin ara seçimlere müdahale ettiğini savundu. Wilson, *Moskova Radyosu*'nun yorumunu Rusların mevcut sinir harbi kapsamında değerlendirdi.²⁸⁶

²⁸³ Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)*, s. 324.

²⁸⁴ Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 46.

²⁸⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.04.1946), p. 598.

²⁸⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.04.1946), p. 598.

3.6. Cumhuriyet Tarihinde Bir İlk: Tek Dereceli Yerel Seçimler

26 Nisan 1946 tarihinde toplanan CHP meclis grubu, normal koşullar altında 1946 yılının Eylül ayında yapılması planlanan seçimlerin Mayıs ayına çekilmesi için BMM'ye önerge verilmesine karar verdi.²⁸⁷ Konu üç gün sonra, 29 Nisan 1945 tarihinde meclis gündemine geldi. Meclisteki görüşmeler sırasında, milletvekili Adnan Menderes'in eleştirileri öne çıktı. Böylesine önemli bir kararın alınmasının nedenlerinin millet tarafından bilinmesi gerektiğini belirtti. Diğer türlü demokrasi, yalnızca görüntüde sağlanacaktı. Tek parti yönetiminin devam ettirilmesinin amaçlandığı sonucu çıkacaktı. Adnan Menderes, seçim tarihinin öne çekilmesine tepki gösterdi. Seçimler, normal koşullar altında kış mevsiminde yapılacaktı. Tarihi öne çekme gerekçesi olarak, kış mevsiminin seçim için uygun olmadığı söylentileri vardı. Menderes, bu gerekçeyi akla yatkın bulmadı. Menderes'e göre aksine köylüler yazın tarlalarda çalışmaktaydı. Bu nedenle seçimlerin erkene alınarak yaz aylarına denk getirilmesi zararlıydı. Böylece kuruluş sürecindeki partilere, hazırlanmaları için bir kaç ay dahi kalmıyordu. Milli iradenin özgürce ortaya çıkması engellenmiş olacaktı.²⁸⁸

Celal Bayar, daha önce verdiği bir röportajda DP'nin seçimlerin erken bir tarihe alınarak 1946 senesi içinde yapılması halinde dahi hazır olacağını belirtmişti.²⁸⁹ Bu açıklamanın yayımlandığı tarih 24 Nisan 1946 idi. Ne var ki Bayar'a göre belirli şartların sağlanması gerekiyordu. Şartlardan kasıt seçimin tek dereceli ve özgür bir şekilde gerçekleştirilmesiydi. CHP'li çevreler muhaliflerin seçimlerin erkene alınmasına dair itirazları karşısında, Bayar'ın bu açıklamasına atıf yaptı. CHP'ye göre Bayar, seçimlerin erkene çekilmesini onaylamıştı.

3.6.1. Amerikalıların Gözünden Demokratların Seçime Katılmama Kararı

DP, 8 Mayıs 1946 tarihinde yerel seçimlere katılmayacağını duyurdu. Celal Bayar imzasıyla yapılan 13 Mayıs 1946 tarihli açıklamada ise partinin seçimlere katılmama kararının iki sebebi olduğu belirtildi. İlk neden, milli iradenin ifade edilmesini engelleyen yasal hükümlerin halen değiştirilmemiş olmasıydı. Bayar, ikinci

²⁸⁷ "Parti Grupunda Verilen Mühim Kararlar", *Vatan*, 27.04.1946, s. 1.

²⁸⁸ Türkiye Büyük Millet Meclisi Tutanak Dergisi: VII., Cilt: 22, B: 45, 29.04.1946, s. 214-237.

²⁸⁹ Şahingiray, *Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)*, s. 47.

neden olarak seçim tarihlerinin öne çekilmesini gösterdi. Buna göre tarih değişikliği, CHP'nin muhalefeti hazırlıksız yakalayıp bundan avantaj sağlamak için yaptığı siyasi bir manevraydı. Bayar, DP'nin böyle bir emrivakiyi kabul etmeyeceğini belirtti. Diğer yandan basın ve dernekler kanunlarının baskıcı niteliğine değindi. Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım 1945 konuşmasına atıf yaptı. İnönü, bu konuşmasında, yasaların baskıcı olduğunu itiraf ediyordu. İnönü aynı konuşmasında genel seçimlerin 1947 yılının başlarında, yerel seçimlerin ise 1946 yılının Eylül ayında yapılacağını açıklamıştı. Bayar, o zamandan beri siyasal koşullarda bir iyileşme yaşanmadığını ifade etti. Yerel seçimlerin CHP'ye avantaj sağlayacağını savundu.²⁹⁰

Bayar'a göre seçimlerin dört ay erkene alınması, DP'nin örgütlenmesine fırsat vermemek için atılmış bir adımdı.²⁹¹ ABD Ankara Büyükelçiliği, konuya ilişkin DP yanlılarının pozisyonunu Washington'a aktardı. Buna göre mevcuttaki basın, polis ve derneklerle ilgili yasalar yürürlükteyken yapılacak seçimler özgür nitelikte olamazdı. DP'liler, Cumhurbaşkanı İnönü'nün geçen Kasım ayındaki tavsiyesine rağmen bu yasaların değiştirilmesi yönünde bir gelişme olmadığını savunuyordu. DP'liler, İnönü'nün Doğu bölgesindeki şehirlere gerçekleştirdiği geziye de eleştirel yaklaşıyordu. İnönü, bu gezilerde mevcut dış politikayı destekleyenlerin CHP'ye oy vermeleri gerektiğini savunuyordu. Hâlbuki İnönü'nün dış politikasına DP de destek veriyordu.²⁹²

DP'nin seçimlere girmeme kararı, CHP'de tepkilere yol açtı. CHP'nin önde gelenlerinden milletvekili Nihat Erim, sosyal bünyede rahatsızlıkların ortaya çıkması halinde özgürlüklerin bir süre askıya alınmasını önerdi:

“(…) sosyal bünyede derin rahatsızlıklar müşahede edildiğinde bunu gidermenin yolu, bir müddet için ‘hürriyet ilahının üzerine bir şal örtmek’ ve yukarıdan aşağı bir otorite tesis eylemektir.”²⁹³

Gazeteci Falih Rıfkı Atay ise DP'nin seçimlere katılmayacağını duyuran genelgesini sert bir dille eleştirdi, bunu DP'nin seçimlerde kendine güvenmemesine

²⁹⁰ “Demokrat Parti Kararını Verdi: Belediye Seçimlerine Girmiyor”, **Vatan**, 09.05.1946, s. 1, 2.

²⁹¹ Şahingiray, **Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)**, s. 50.

²⁹² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.05.1946), p. 627.

²⁹³ Nihat Erim, “Demokrasi Gaye Midir Vasıta Mıdır?”, **Ulus**, 30.05.1946; Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, s. 519.

bağladı. Atay'ın yazısında Milli Şef rejiminin dış politikaya yönelik hassasiyeti kendini belli ediyordu:

“(…) Demokrat Parti, teşkilat kurabildiği yerlerde dahi ne belediye, ne de Meclis seçimlerini kazanamayacağını görmüştür; kendini ortaya atsaydı bütün memlekette bugünkü iktidara karşı umumi bir hoşnutsuzluk olduğu hakkındaki iddiasını bizzat yalanlamış olacaktı. Demokrasilerde hiç de şerefsiz olmayan seçim başarısızlığı yerine, Türkiye’de halk oyunun serbestçe beliremeyeceği gibi ancak bazı yabancı propaganda servislerinin işine yarayabilecek bir bahaneyle bürünerek sahneden uzaklaşmayı tercih etmiştir (...).”²⁹⁴

Milletvekili Adnan Menderes ise yine Amerikan belgelerine yansıyan biçimde, CHP'nin DP'ye kurulduğu dönemde hoşgörü ve iyi niyetle yaklaştığını belirtti. Fakat seçimlerin erkene çekilmesi ile bu yaklaşım son bulmuştu. Menderes, seçimlerin erkene alınmasının nedenini DP'nin gördüğü ilgiye ve az zamanda elde ettiği önemli sonuçlara bağladı. Böylece önceden toleranslı bir tutum takınan CHP, DP'nin gelişmesini önlemek ve durdurmak istemişti. CHP'nin bu süreçte DP'ye çeşitli iftiralar attığını savunan Menderes'e göre bunlar; Moskova Radyosu ile ortak hareket etmek, ülkeyi yabancılara karşı kötü göstermek, hükümeti bölmek, hızla iktidara gelmeye çabalamak yönünde suçlamalardı.²⁹⁵

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a göre DP; basın, polis ve dernekler kanunlarında hızlı bir değişim yaşanmazsa yerel seçimlere katılmayacaktı. Amerikan Büyükelçi, DP'nin mevcut koşullar altında muhtemelen genel seçimlere de katılmayacağını ifade etti. Diğer yandan Milli Kalkınma Partisi, yerel seçimlere katılacağını açıkladı. Ne var ki Wilson'a göre MKP'nin ciddi bir başarı kazanması beklenmiyordu.²⁹⁶

İnönü, bu süreçte mevcut durumda olduğu üzere cumhurbaşkanının aynı zamanda bir siyasi partinin lideri olması gerektiğini savunuyordu. Bayar ise Türk anayasasına atıfla, cumhurbaşkanının partiler üstü olması gerektiğini dillendiriyordu. Amerikan Büyükelçisi Wilson'a göre Bayar'ın bu açıklamaları, DP'nin Türkiye'ye demokrasi süsü vermek için tasarlanmış bir danışıklı dövüş partisi olduğu görüşünü

²⁹⁴ Falih Rıfkı Atay, “Demokrat Partinin Tamimi Üzerine, **Ulus**, 10.05.1946, s. 1.

²⁹⁵ Adnan Menderes, “Teessür Verici Bir Manzara”, **Vatan**, 19.05.1946, s. 1, 4.

²⁹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.05.1946) p. 628.

dağıttı. Bu durum, hükümete iki seçenek vermişti. İlk seçenekte hükümet, Bayar'ın değindiği yasaları değiştirecekti ve genel seçimleri 1946 yılının Eylül ayından önce gerçekleştirmeyecekti. Aksi halde ikinci seçenek gündeme gelecekti. Bu da DP'nin genel seçimlerden çekilmesi anlamına geliyordu. Wilson, hükümetin bu durum karşısında Milli Kalkınma Partisi'ni ve diğer küçük partileri seçime girmeleri için teşvik edebileceği görüşünü Washington'a aktardı.²⁹⁷

ABD Ankara Büyükelçiliği, 9 Mayıs 1945 tarihinde Türk hükümetinin yerel seçimleri erkene almasının yanında genel seçimleri de erkene çekme niyetine ilişkin Washington'ı bilgilendirdi. Büyükelçiliğin ismini belirtmediği kaynağı Türk Dışişleri Bakanlığında görev yapan bir yetkiliydi. Buna göre hükümetin seçimleri erkene çekme niyetinin altında iki sebep bulunuyordu. Bunlardan birincisi ülkedeki güçlü milli birlik dalgasıydı. İkincisi ise Türk ekonomisinin o sıradaki avantajlı durumuydu. Türk kaynağa göre, Sovyetlerin başlattığı sınır savaşı, Türkler üzerinde Moskova'nın beklediğinin tam tersi yönde etki göstermişti. Sınır savaşı, ülkede bölünmelere ve hoşnutsuzluğa sebep olmamıştı. Aksine halkın birlik olmasına katkıda bulunmuştu. Türk olmayan unsurlardan Ermeniler ise o sırada tehdit olamayacak kadar etkisizdi. Kürtler geçen yıllarda sınır bölgelerinden uzaklaştırılmıştı. Türkiye'de kalmış Rum tacirlerin ise kayda değer bir etkisi bulunmuyordu. Türk yetkili, Sovyetlerin Ortodoks kilisesini manipüle etme girişimlerinin başarılı olmadığını belirtti. Başarılı olması halinde Türk hükümetinin bu kiliseyi kontrol etmek için gerekli önlemleri alabileceğini kaydetti. Hükümet, ayrıca Türkiye'nin o sıradaki ekonomik durumunun iyi olduğunu düşünüyordu. Yakın zaman içinde ise mevcut ekonomik durumun iyileşmesini beklemiyordu. Fakat kötüye gidişin mümkün olduğunu öngörüyordu. Hükümet, bu nedenle vatandaşların hoşnutsuzluğu henüz çok artmamışken seçimlerin gerçekleştirilmesini istemekteydi.²⁹⁸

Konunun uzmanı Kemal Karpat'a göre ise seçimlerin öne çekilmesinin arkasında CHP'nin iktidarda kalmasının sağlanması ve muhalefetin iktidara hızla gelmesinin engellenmesi fikri vardı. Ayrıca o dönemdeki söylentilere göre DP'nin

²⁹⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (16.05.1946), p. 634.

²⁹⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (09.05.1946), p. 625.

kuruluşundan birkaç ay sonra iktidara gelmesi ancak her türden hoşnutsuz kitleyi kendisine çekmesiyle başarılabilirdi. Böyle bir durumda ise rejimin temelleri sarsılabilirdi.²⁹⁹

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre Cumhurbaşkanı İnönü ve hükümet üyeleri, Türkiye'nin siyasi yapısına ilişkin eleştirilerin ve Atatürk'ün zamanında dayattığı tek parti rejiminin gerçek anlamda demokratik sayılamayacağını şüphesiz farkındaydı. Hükümet, bu sebeple diğer siyasi partilerin kurulmasını teşvik etmişti. Yeni kurulan partilerin yerel ve genel seçimlerde kendi adaylarını çıkarmalarının önü açılmıştı. Büyükelçilik, belirli bir öneme sahip olan tek partinin Celal Bayar'ın Demokrat Partisi olduğunun altını çizdi.³⁰⁰

Diğer yandan 1945 yılının Mayıs ayına gelinmesine rağmen, Amerikan Büyükelçiliğine bilgi aktaran Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilisinin DP'nin kuruluşuna ilişkin görüşleri halen net değildi. Amerikalılara bilgi aktaran Türk Dışişleri yetkilisi dahi DP'nin bir danışıklı dövüş partisi olmadığına emin değildi. Bu yetkili, Amerikalı diplomatlara, Bayar'ın DP'yi kurmasının altında İnönü'nün talebi olabileceğini ilettiler. Amerikan Büyükelçiliği, Türk Dışişleri yetkilisinin bu görüşünü Washington'a aktarırken Atatürk'ün 1930'da Fethi Okyar'a muhalif bir parti kurması yönündeki talimatını hatırlattı. Buna göre, DP'nin danışıklı dövüş partisi olarak kurulmuş olması halinde yalnızca görünüşte muhalefet yapacağını, gerçekte ise CHP'nin istediği doğrultuda hareket edeceğini ifade etti.³⁰¹

ABD İzmir Konsolos Yardımcısı Ellis A. Johnson 1946 yılının Nisan ayına ilişkin hazırladığı raporda İzmir bölgesinde yerel seçimlerin öne alınması teklifinin oldukça dikkat çektiğini belirtti. Buna göre, hiçbir siyasi partiyle bağlantısı olmayanlar dahi, bu hamleyi CHP'nin açık bir engellemesi olarak yorumluyordu. Bu yoruma göre CHP, yeni kurulan muhalefet partilerinin önünü tıkamaya çalışıyordu. Muhalefet partileri, yerel seçimlerin esas tarihi olan Eylül ayına kadar hazırlanabilmelerine fırsat verilmesi halinde başarılı olabiliyorlardı. Kamuoyundaki algı bu yöndeydi. Johnson, CHP'nin bazı taşra bölgeleri dışında seçimleri kazanacağına yönelik bir beklenti

²⁹⁹ Karpat, **Türk Demokrasi Tarihi**, s. 242.

³⁰⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (09.05.1946), p. 626.

³⁰¹ **Ibid.**

olduğunu aktardı. Ne var ki muhalefet partilerine bir yıl kadar hazırlanma süresi verilmesi halinde sonucun değişebileceği yorumunu da aktardı. Diğer yandan, vatandaşlar, CHP'ye karşı oy kullanmaları halinde bir yaptırımla karşılaşacağını düşünüyordu. Johnson, bu algının değiştirilmesi halinde seçim sonuçlarının CHP aleyhine değişebileceği görüşünü de Washington'a ilettili.³⁰²

3.6.2. Rusların, İngilizlerin ve Amerikalıların DP'nin Yerel Seçimlere Katılmama Kararına İlişkin Pozisyonları

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson 16 Mayıs 1945 tarihli telgrafında, Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov ile yaptığı görüşmeyi Washington'a bildirdi. Wilson ve Vinogradov, DP'nin yerel seçimlere katılmama kararına ilişkin sohbet etmişti. Wilson, Sovyet Büyükelçinin bu durumdan son derece memnun olduğu izlenimini edindi. Görüşmede Sovyet diplomat *New York Times* ve *Chicago Tribune* gazetelerinin yerel muhabirinin DP'li Fuat Köprülü ile yaptığı röportaja değindi. Aşağıda detayıyla ele alınacağı üzere bu röportajda CHP'nin DP'nin siyasi faaliyetlerini engellediğine ilişkin iddialar yer almaktaydı. Sovyet diplomata göre, dünya bu röportaj sayesinde Türkiye'de gerçek demokrasinin ne ölçüde mevcut olduğunu görebilecekti. Wilson, Vinogradov'un İngiltere'ye ve ABD'ye de tepkili olduğunu gözledi. Sovyet Büyükelçi, görüşmede İngiliz karşıtı söylemlere girişti. Bunun için Churchill'i seçti. Churchill'e ilişkin hakaretamiz sözler sarf etti. Churchill'in o sırada Sovyetlere karşı bir müdahaleyi örgütlediğini iddia etti. Buna göre İngilizler ve Amerikalılar, Birinci Dünya Savaşı sonrasında yaşananlara benzer şekilde Sovyet Rusya'ya yönelik bir müdahalenin hazırlığı içindeydi.³⁰³

Sovyetler, DP'nin seçimlere girmeyecek olmasından memnundu. Böylece Türkiye'ye ilişkin yürüttükleri kara propaganda sürecinde elleri güçlenecekti. Diğer yandan İngilizler, DP'nin seçimlere girmesini arzu ediyordu. ABD'nin Londra Büyükelçisi Averell Harriman, DP'nin yerel seçimlere katılımı konusunu Türk Dışişleri Bakanlığından bir yetkiliyle görüştü. Harriman, görüşmeden Celal Bayar'ın

³⁰² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.06.1946), p. 619.

³⁰³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (16.05.1946), p. 635.

seçimlere katılıp katılmayacağını henüz belirsiz olduğu sonucuna vardı. Bazı DP üyeleri seçimlere katılmak istiyordu. Ne var ki Bayar'a göre seçimlerin erkene çekilmesi kendisini açığa düşürüyordu. Bayar, partisinin seçimlere hazırlanmak için yeterli zamanı olmadığını belirtmişti. Londra Büyükelçisi Averell, Türk Dışişleri Bakanlığı yetkilisine önemli bir mesaj ilettili. Buna göre İngilizler, DP'nin seçimlere katılmasını arzu ediyordu. İngiltere hükümetinin görüşüne göre, DP'nin seçimlere katılmaması halinde Sovyetlerin eli güçlenecekti.³⁰⁴ Wilson'ın edindiği bilgiye göre DP'ye yakın kişiler dahi partiye yerel seçimlere katılmalarını tavsiye etmişti. DP'nin katılımının Türkiye'de demokrasinin gelişimine katkı sağlayacağını ifade etmişlerdi.³⁰⁵

Nitekim İsmet İnönü de DP'nin yerel seçimlere girmeme kararının uluslararası toplum nezdinde olumsuz bir görüntü arz edeceğinin farkındaydı. İnönü seçime katılmama taktiğini, "yabancı devletlere karşı, memleketin iç idaresini itham etmek" olarak addetmiş, Türk milletinin bu taktiğe hoş bakmayacağını savunmuştur:

"Kendi iç idaremizi, yabancı devletlere karşı kötülemek teşebbüsünü, Türkiye denilen memlekette vatandaşların hoş görmeyeceklerine eminim (...)"³⁰⁶

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 26 Mayıs yerel seçimlerinden iki gün önce Washington için yaptığı değerlendirmede Türk siyasal hayatına ilişkin önemli sonuçlara vardı. DP'nin yerel seçimlere katılmama kararını, Türkiye'nin uzun vadeli çıkarları ve Batılı anlamda demokratik gelişimi açısından talihsiz bir olay olarak nitelendirdi. DP'nin bu kararı almasında bazı nedenlerin altını çizdi. Nedenlerden biri, DP'nin yerel seçimlerin öne alınmasını CHP'nin lehine siyasi bir manevra olarak görmesiydi. Wilson, diğer yandan Cumhurbaşkanı İnönü'nün uluslararası ilişkilerde yaşanan mevcut sakin havadan yararlanmak istediğini ve seçimleri bu sebepten öne aldığını düşünmekteydi. Amerikalı diplomata göre İnönü, dünya düzeninin çalkantılı bir döneme gireceğinden endişe ediyordu. Çalkantılı bir dünya düzeninde sorunlarla karşılaşılacaktı. İnönü, bu sorunlarla baş ederken görev süresinin dolması beklenen bir meclisle çalışmak istemiyordu. Wilson'a göre yerel seçimler bu nedenle öne alınmıştı.

³⁰⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (22.05.1946), p. 670.

³⁰⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (24.05.1946), p. 681.

³⁰⁶ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 85.

Yerel seçimlerle, BMM yenilenmiyordu. Bu seçimler yalnızca belediye meclislerine yönelikti. Fakat Wilson, BMM seçimlerinin genelde yerel seçimlerinin hemen arkasından yapıldığını belirtti. Buna göre genel seçimlerin Temmuz ayının sonunda yapılacağına yönelik yaygın bir inanç hâkimdi. Diğer bir deyişle, CHP yerel seçimleri öne alarak, genel seçimleri de öne almış oluyordu.³⁰⁷ Nitekim Amerikan Büyükelçinin öngörüsü doğru çıktı. Genel seçimler de tıpkı yerel seçimler gibi öne alınacaktı.

3.6.3. Amerikalıların Gözünden CHP İçindeki Demokrasi Karşıtı Grup

Amerikan Büyükelçi Wilson, CHP'nin içinde bazı kişilerin Celal Bayar'ın partisinin hızlı bir şekilde yükselmesinden endişe ettiklerini belirtti. Bu kişiler, DP ile yarışmaları halinde kendilerinin tekrar milletvekili seçilmeyebileceklerini düşünüyordu. Büyükelçiye göre bu kişiler, kendi çıkarlarını yerel seçimlerin erken bir tarihe alınmasında görmekteydi. Genel seçimler ise yerel seçimlerden hemen sonra gerçekleştirilmeliydi. Böylece genel seçimlerde tekrar milletvekili seçilebileceklerdi. CHP'nin birçok üyesi, özellikle İstanbul, İzmir, Antalya, Bursa ve Samsun gibi sahil illerinde hükümete yönelik hoşnutsuzlukların arttığını görmüşlerdi. Hoşnutsuzluğun yaygın olduğu kesimler, genel olarak toprak sahipleri, sanayiciler ve ihracatçılardan oluşuyordu. CHP'nin birçok üyesi genel seçimlerin anayasanın öngördüğü üzere 1947 yılının Bahar aylarında yapılması halinde, DP'nin örgütlenmesini tam anlamıyla gerçekleştirebileceğini düşünüyordu. Bu görüşe göre CHP, seçimlerde hezimete uğrayabilirdi.³⁰⁸

Resmi çevrelerin kafasında muhalefet partilerinin mecliste sahip olması “gereken” sandalye sayıları belliydi. Bu sayının aslında İnönü'nün kafasındaki sayı olduğu pekâlâ savunulabilir. Nitekim Amerikalıların raporlarında İnönü'nün serbest seçimlerde olası bir yenilgiyi hiçbir şekilde hesaba katmadığı sonucuna varılmıştır.

CHP içinde demokrasiye geçmekte direnç gösteren grupta milletvekili ve *Akşam* gazetesi yazarı Necmeddin Sadak, milletvekili Nihat Erim, Başbakan Saraçoğlu ve CHP içinde olası bir serbest seçimlerin gerçekleşmesi halinde kendi

³⁰⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (24.05.1946), p. 680.

³⁰⁸ *Ibid.*

çıkarlarını tehlikede gören kişiler bulunuyordu.³⁰⁹ Amerikalıların Türk hükümetinin gayri resmi sözcüsü olarak algıladıkları ve bu olayda olduğu gibi sıkça yorumlarını aktardıkları milletvekili Necmeddin Sadak'ın çok partili hayata geçişin hemen öncesinde kaleme aldığı ve gazeteden doğrudan aktarılan yazı, bu açıdan oldukça anlamlıdır. Muhalif bir partinin kurulmasını destekler görünen Sadak'a göre bir muhalefet partisi mecliste 50 milletvekili gibi az bir sayı ile temsil edilse dahi denetleme ve eleştiri yönünden oldukça faydalı bir hizmet görecekti. Fakat muhalefet partileri çok partili hayata geçişten sonra gerçekleştirilecek ilk seçimler dahil olmak üzere uzun bir zamanda iktidara gelmeyi düşünmemeliydi. Ülkeyi daha uzun yıllar yönetecek olan parti CHP idi:

“Halk Partisinin işbaşından çekilmesi için – mademki daha ileri bir demokrasi istiyoruz- gene demokratik yollardan giderek ilerdeki seçimlerde Mecliste çoğunluğu kazanacak başka bir partinin çıkması lazımdır. Denilecek ki, ama bu, çok zamana muhtaçtır, Halk partisinin Şefi ve teşkilatı karşısında başka bir partinin çoğunluk kazanması güç hatta imkânsızdır. Boyuna bekleyeceğiz ve memleketi, o mesut zaman kadar hep Halk Partisi ve hükümetleri mi idare edecek? Çok yazık olacak, fakat hiç şüphesiz evet. (...) daha uzun zaman, memlekette gerçek ve ciddi bir parti kurulabileceğini sanmıyoruz. Bunun birçok sebebi vardır. Bunun içindir ki yeni partiler kurulmasını beklemekle vakit geçirecek yerde bütün dikkat ve emeklerin C. Halk Partisi üzerine çevrilmesi lüzumunda ısrar ettik. Tam demokratik bir Cumhuriyet rejimini koruyacak, yürütecek tek siyasi kurul- uzun zaman için – gene odur. Memlekette bir kısım halkın inan ve sevgisini kazanmış bir lider çıkıp, gerçek bir parti kurduğu zaman, hiç şüphe yok ki seçimlerde de kazanacak ve Millet Meclisine kolaylık girecektir. Böyle bir parti, ilk defasında, hatta uzun zaman seçimlerde Halk partisini yenemez. Fakat Mecliste elli kişi ile temsil edilse dahi göreceği tenkit ve kontrol vazifesi çok değerli olacaktır.”³¹⁰

³⁰⁹ Türk entelijansiyası içinde değerlendirilebilecek bir grup, bazı sosyo-ekonomik devrimlerin yapılmaması halinde Atatürk devrimlerinin çok partili hayat içinde korunamayacağını savunuyordu. Buna göre tek parti sistemi sürmeli fakat etkili bir sosyo-ekonomik program uygulanmalıydı: Suna Kili, **Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler 1960–1975**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976, s. 92.

³¹⁰ Akşam, 10.09.1945.

İnönü'ye oldukça yakın bir isim olan Necmeddin Sadak'ın gazetesindeki köşesinde yer verdiği 50 milletvekili öngörüsünün, bir bakıma İsmet İnönü'nün muhalefete ilişkin anlayışını yansıttığı savunulabilir. Nitekim Amerikalı diplomatlar da Necmeddin Sadak'ın görüşlerinin rejimin görüşlerini yansıttığına eminlerdi. Washington'a yaptıkları bilgilendirmelerde Sadak'ın köşe yazılarının rejimin resmi görüşü olarak algılanması gerektiğini ifade etmişlerdir.

Diğer yandan Amerikalılara göre Başbakan Şükrü Saraçoğlu, demokrasiye geçişte temkinli yaklaşıyordu. ABD Ankara Büyükelçiliği, buna bir kanıt olarak Başbakan'ın 5 Eylül 1945 tarihli açıklamalarını gösterdi. Saraçoğlu, bu açıklamasında mevcut rejimin antidemokratik olduğu suçlamalarını reddediyordu. Başbakan, demokrasinin her ülkede milli bir form aldığını kaydetmişti. İngiliz, Amerikan, Fransız demokrasilerinin arasında farklar olduğunu savunmuştu.³¹¹ Saraçoğlu'nun kastettiği, demokrasinin Türkiye'de de farklı bir form alabileceğiydi. Bu form, şüphesiz Batılı anlamda liberal demokrasi formu değildi. Öyle olsaydı, Saraçoğlu bunu Batı demokrasisi olarak isimlendirmekte bir beis görmezdi. Saraçoğlu'nun kastettiği, muhtemelen Türkiye'nin çok partili hayata geçtiği fakat muhalefetin sınırlı bir biçimde varlık gösterebildiği bir rejime işaret ediyordu. Nitekim İnönü, yaptığı konuşmalarda yakın çevresinde demokrasiye geçilmemesi gerektiğini düşünen kişilerin olduğunu itiraf etmiştir. İnönü'ye göre bu kişiler Rus tehdidi karşısında özgür bir tartışma ortamının yaratılmasının doğru olmadığını düşünüyordu:

“(…) Rus propağandası ve sonra ... mücadelesi tabii bir şekil aldı (...). Bu politika çıktıktan sonra memleket serbest bir münakaşa rejiminin içinde bulunuyordu. Hatırlıyorsunuzdur. Şimdi memleket bu kadar ağır ihtimaller karşısında bulunurken, içerde bu çekişmelere dedikodulara bu kadar geniş ölçüde müsaade etmeli mi, etmemeli mi? Bu bir meseledir. Birçok vatandaşlar, akli başında tecrübeli arkadaşlar bunu tehlikeli görüyorlar. Bu kadar bir dış tehlike karşısında bulunduğumuz zaman memleketi toparlayamayız. Onun için buna müsaade etmemeliyiz. İyi niyetli ve tecrübe görmüş arkadaşlar bunu bana söylemişlerdir.”³¹²

³¹¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (07.09.1945), p. 235-236.

³¹² Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 99.

3.6.4. Amerikalıların Gözünden Fuat Köprülü'nün New York Times Röportajına Gelen Tepkiler

CHP'nin çok partili hayata geçişte hassasiyetinin iç politikadan çok dış politika olduğu savunulabilir. İç politikada, CHP hükümetinin yönetemeyeceği ölçüde bir demokrasi isyanı görünmüyordu. Halkın geniş kesimlerinin arzusu demokrasi değil hayat şartlarının iyileşmesi yönündeydi. Milli Şef yönetiminin dış politika hassasiyeti, DP'nin kurucularından Fuat Köprülü'nün dış basına verdiği röportajla daha da belirginleşti.

Röportajı gerçekleştiren kişi, *New York Times* ve *Chicago Tribune* gazetelerinin İstanbul temsilcisi Arslan Humbaracı'ydı. Köprülü, 14 Mayıs 1946 tarihinde Humbaracı'ya verdiği röportajında Türk polisinin DP üyelerinin telefonlarını dinlediğini savundu. Ayrıca DP üyelerinin tüm posta yazışmalarına sansür uygulanıyordu, mektupları açılıp okunuyordu. DP örgütlerinin faaliyetleri engelleniyordu. Köprülü, hükümetin muhalefetin gelişimini önlemek için illegal ve antidemokratik yöntemler uyguladığını savunuyordu. Buna göre DP'nin faaliyetleri, Anadolu'nun çeşitli köylerinde hükümet yetkilileri ve polis tarafından sabote edilmekteydi. Köprülü, Sivas'ın Koyulhisar ilçesinde DP adına ofis açmak isteyen bir vatandaşın polis tarafından gözaltına alınıp tüm gece dövüldüğünü iddia etti. Benzer şekilde, Adana'da belediye başkanının DP'nin şubesinin açılış töreninin durdurulması yönünde talimat verdiğini belirtti. Köprülü bunun yalnızca iki örnek olduğunu, diğer yandan hükümet kadrolarında tüm önemli görevlerin CHP'lilerce işgal edildiğini vurguladı. CHP'nin silahlı güçlerle işbirliği yaparak DP'nin açmaya gayret ettiği yerel şubeleri kapatmasını eleştirdi. Siyasi partilerin kendilerini silahlı güçlerden ve resmi üniformalı görevlilerden ayrı tutmaları gerektiğini savundu. Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1945 yılının Kasım ayında yaptığı konuşmasında verdiği sözleri tutmaması halinde DP'nin genel seçimleri protesto edeceğini belirtti. İnönü'nün sözleri, seçimlerin özgür bir şekilde gerçekleştirilmesi ve anayasada belirtilen özgürlüklerin uygulanmasını engelleyen yasaların değiştirilmesi yönündeydi. Bu durumun, Türkiye'nin dört yıl daha tek parti sistemiyle yönetilmesi anlamına geldiğini belirtti. Fuat Köprülü'nün röportaj verdiği sırada Celal Bayar da yanında bulunuyordu.

Röportajı yapan Humbaracı, Amerikan Büyükelçiliği'ne yaptığı değerlendirmede, haberin sansür komitesinden geçmesi halinde İstanbul gazetelerinde yayımlanacağını belirtti. Wilson'a göre Türk medyası, bu haberi yayımlamaya çekiniyordu. Fakat haber yurt dışına telgraf olarak gönderildiğinde Türk medyasının da bunu yayımlamak durumunda kalacağı öngörüsünde bulundu. Wilson'a göre Köprülü'nün Humbaracı'ya belirttiği iddiaları doğrulayacak bir veri bulunmuyordu. Fakat Amerikan Büyükelçi, CHP ve polisin istisnai durumlarda kanun dışı şekilde davranabilmiş olabileceğini ifade etti. Wilson, istisnai durum olmaz ise ülkenin iki partili sistemi uygulayabileceğini savundu. Amerikan Büyükelçi, Türklerin 1930'daki Serbest Fırka deneyiminin ardından geçen sürede siyasi olarak olgunlaştığı görüşünü Washington'a aktardı. Ayrıca Köprülü'nün açıklamalarının *Moskova Radyosu* tarafından alıntılanabileceğini belirtti.³¹³

Köprülü'nün röportajı, resmi çevrelere yakın medya tarafından ilgi gördü ve alıntılandı.³¹⁴ Köprülü'nün söylemleri resmi çevrelerce tepkiyle karşılandığında, açıklamalarını yazılmamak kaydıyla (off the record) yaptığını savunsa da bu açıklaması tatmin edici olmadı.³¹⁵ Köprülü'ye yönelik tepkilerin sebebinin İnönü'nün ve rejimin uluslararası topluma yönelik hassasiyetinden kaynaklandığını savunmak yerinde olacaktır. Nitekim İnönü, 21 Temmuz genel seçimlerine giderken yaptığı konuşmada da uluslararası topluma vurgu yapmıştır:

“(...) memleket idaresini ve politikasını içerde ve dışarda karlı bir hale getirmek için yeni büyük seçimlere karar verdik. (...) Bu devrede Türkiye'nin politikası hangi istikamette ve ne anlayışta olduğunun içeride ve dışarda açık bir surette belli olması lazımdır. Buna, memleketin büyük menfaatleri bakımından ihtiyaç gördük.” (...) Bütün dünyanın gözü önünde tek dereceli olarak ilk yapacağımız milletvekili seçiminin milletimizin vazifeseverliğini ve sağduyusunu gösterecek muvaffakiyetli bir imtihan olacağına şüphem yoktur.”³¹⁶

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a göre Köprülü'nün röportajı vermek için seçtiği gazetecinin iki yabancı gazetenin temsilcisi olması, milliyetçi Türk basınında hoşnutsuzluklara sebep olmuştu.³¹⁷ İsmet İnönü'ye yakınlığıyla bilinen milletvekili

³¹³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.05.1946), p. 629-630.

³¹⁴ “Demokrat Partinin Son Demecinin Münakaşası”, **Cumhuriyet**, 15.05.1946, s. 1.; Hüseyin Cahit Yalçın, “Bir Fena Vatandaş Örneği”, **Tanin**, 17.05.1946, s. 1.

³¹⁵ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 94.

³¹⁶ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 81,130.

³¹⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (21.05.1946), p. 660.

Nihat Erim'in, Köprülü'nün röportajına yönelik tepkisinde ise meselenin uluslararası boyutu ve dış politikaya ilişkin hassasiyet belli oluyordu:

“(…) hele Demokrat Parti ileri gelenlerinden Fuat Köprülü'nün bir yabancı gazete muhabirine kendi memleketinin idaresinden şikâyetinde bulunması karşısında, aklımız durdu, dilimiz tutuldu. Nereye gitmek istiyorlar acaba? Diledikleri ileri demokrasi kurulunca, kendi aile işlerimizi yabancılarla mı görüşeceğiz?”³¹⁸

Amerikan Büyükelçiliği, hazırladığı raporda Köprülü'nün pozisyonunu aktardı. Köprülü, CHP'nin ve hükümet yetkililerinin kendi partisine yönelik kara propaganda ve baskı yaptığını, yasa dışı faaliyetlerde bulunduğunu iddia ediyordu. DP'nin gelişimine engel olunmaya çalışıldığını savunuyordu. Buna göre DP, CHP'den medyada kendi partilerine yönelik yaptığı karalamaları durdurmalarını istemişse de bir sonuç alamamıştı. Aksine propaganda faaliyetleri daha da artmıştı. DP bu yüzden meselenin kamuoyuna duyurulması gerektiğine karar vermişti. Köprülü yaşananların sorumlusunun baskı gören taraf olan DP değil, baskıyı uygulayan CHP olduğunu savunuyordu.³¹⁹

Köprülü, Türkiye'nin dünyadan kopuk bir ülke olmadığını vurguladı. Bu tür olayların dünya kamuoyundan gizlenemeyeceğini belirtti. Köprülü, kendilerini *Moskova Radyosu* ile işbirliği yapmakla suçlayanlara da yanıt verdi. Bu kişiler, aslında CHP'nin Anglosakson dünya ile olan dostluk ve müttefikliğinde samimi olmadığını açığa vuruyordu. Köprülü'ye göre bu kişiler, DP'nin iktidara gelmesi halinde Türkiye'nin Romanya, Bulgaristan, Arnavutluk ve Polonya gibi kötü bir duruma düşeceği fikrini yaymaya çalışmaktaydı. Aynı zamanda DP'yi Türk milletinin ve Anglosakson dünyanın gözünde karalamak istiyorlardı. Köprülü, barışın gelmesiyle bu eleştirileri yapanların çıkarlarının zedelendiğini belirtti. Türk halkının özgürlük karşıtı rejimlere destek vermediğini ifade etti. Buna göre, DP'nin temsil ettiği ve savunduğu demokrasi, sahte bir tek parti demokrasisi değildi. Sonu Batı Avrupa'da ve Anglosakson ülkelerinde bulunan çok partili sisteme varacak olan bir demokrasydi.³²⁰

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson olayın ilginç bir yönü olduğunu belirtti. Basın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Köprülü ile röportajı yapmış olan

³¹⁸ Nihat Erim, “Gene O Mesele”, *Ulus*, 16.05.1946, s. 4

³¹⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (21.05.1946), p. 661

³²⁰ *Ibid.*, p. 662.

gazeteciden röportajı ‘çok ilginç’ olduğu sebebiyle yayımlamak için izin istemişti. Büyükelçiye göre bu beklenmedik davranışın altında iki sebep olabilirdi. İlk olasılık, hükümetin DP’nin ‘kirli çamaşırlarını’ ortaya sererek onu toplum nezdinde gözden düşürme gayretiydi. İkincisi ise Türkiye’de rejime muhalif olan seslerin de kendilerini diledikleri gibi ifade edebildikleri görüntüsünü dünyaya vermektir. Büyükelçiye göre birinci olasılık daha güçlüydü. Wilson’a göre Türkiye, Köprülü’nün açıklamalarından sonra yaşanan türden tartışmalara ve muhaliflerin hükümeti şiddetli bir şekilde eleştirebilmesine alışık değildi. Büyükelçi’ye göre Köprülü’nün bu açıklamaları, DP’nin danışıklı dövüş partisi olmadığı yönündeki algıyı daha da güçlendirdi. Wilson, Türkiye’de yaşanan siyasi tartışmaların İngiltere ve ABD’dekilere yakın seviyede seyrettiğini belirtti. Türkiye ile Batı dünyası arasında siyasal sistemler açısından yalnızca bir adım fark olduğunu sonucuna vardı.³²¹

Diğer yandan Büyükelçi, yerel seçim kampanyalarını ahlaki ölçüler açısından zayıf buldu. Seçim kampanyaları sırasında bireyler üzerinde gereğinden fazla durulmuştu. Medyada ölçsüzce yapılmış kişisel saldırılara yer verilmişti. Wilson’a göre Fuat Köprülü’nün *New York Times* ve *Chicago Tribune* gazetelerine verdiği röportajdan sonra kendisine yapılan saldırılar, bunun tipik bir örneğiydi. Köprülü’nün iddiaları, bazı DP liderlerinin telefonlarının ve mektuplaşmalarının sansür edildiğine yönelikti. Wilson’a göre bu iddiaların gerçek olma olasılığı vardı. Diğer yandan Köprülü’nün röportaj vermek için Türk olmayan bir gazeteyi seçmesi tepkilere sebep olmuştu. Wilson’a göre Türkler kendi iç işlerine karışılması konusunda halen oldukça alerjik bir yaklaşım sergilemekteydi. Diğer yandan Türk medyası beklenenin aksine Köprülü’nün açıklamalarını karartmadı. Röportaj, *Anadolu Ajansı* ve birçok gazete tarafından yayımlandı. Bu durum, Wilson’a göre DP için bir bumerang etkisi yarattı. Köprülü’nün üzerinde çok fazla düşünmeden yaptığı bu açıklamalar, CHP’ye destek kazandırmıştı. Ne var ki bu durum bazı hükümet yanlısı gazeteciler tarafından çarçur edilmiş, boşa harcanmıştı. CHP yanlısı bu gazeteciler Sovyetlerin, Köprülü’nün açıklamalarını kendi çıkarları için kullanabileceklerini savundu. DP ile SSCB arasında bir bağlantı kurmaya kalkıştı. Büyükelçi, bu iddiaların bazı eğitimsiz köylüleri

³²¹ *Ibid.*, p. 659-662.

etkileyebileceğini belirtse de daha iyi eğitilmiş Türkler tarafından ciddiye alınmayacağını ve iddiaların maksadını aştığı sonucuna ulaştı.³²²

3.6.5. Amerikalıların Yerel Seçimlere İlişkin Analizi

Cumhurbaşkanı İnönü, yerel seçimlerin öncesinde 12 gün sürecek olan bir ziyaret için Kars'ın da dâhil olduğu Doğu bölgelerine Ankara'dan hareket etti. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'a göre İnönü'nün bu gezideki amacı, halka vatandaşlık görevlerini yerine getirme çağrısı yapmak, 26 Mayıs 1946 tarihli yerel seçimlerde oy kullanmalarını sağlamak ve daha sonraki bir tarihte gerçekleştirilecek olan genel seçimlerde başarılı olmaktı.³²³

İnönü bu gezilerde özellikle ekonomik sıkıntılar üzerinde durdu. Karne uygulamasının savaş ekonomisi gereği Rusya, İngiltere gibi ülkelerde de uygulandığını savundu. Millettin, karaborsanın ayıp olduğunu anlayana kadar bu belanın devam edeceğini not etti. Diğer yandan DP'ye ilgi gösteren büyük tüccarlara ve toprak sahiplerine de seslendi. Savaş zamanında büyük tüccarın devlet müdahalesi yüzünden az para kazandığı önermesinin doğru olmadığını savundu. Aksine hükümetin büyük tüccarlara müdahale etmemekle suçlandığını ifade etti. Diğer yandan daha önce belirtildiği üzere Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ile nüfuzlu vatandaşları gücendirdiklerinin farkında olduğunu belirtti. Siyasi mücadelesinde kendisine fayda sağlayacak olan kesimin nüfuzlu vatandaşlar olduğunun farkında olmasına rağmen, kendi çıkarı için toprak reformundan vazgeçmeyi doğru bulmadığını kaydetti.³²⁴

DP, yerel seçimlere katılmasa da seçimlerden dört gün önce yaptığı duyuruyla kendi taraftarlarını oylarını diledikleri gibi kullanmaya davet etti. 26 Mayıs 1946 tarihinde gerçekleştirilen belediye seçimleri sabah 8'den akşam 7'ye kadar sürdü. Wilson, seçime katılım oranının en iyi ihtimalle yüzde 50 olarak tahmin edildiği görüşünü aktardı. Seçim kayıtları aceleye getirilip tamamlanamamıştı. Bu nedenle

³²² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (24.05.1946), p. 682.

³²³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (23.05.1946), p. 671.

³²⁴ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 212-213.

birçok seçmen oy kullanma hakkından mahrum kalmıştı. Wilson'ın değindiği bir diğer nokta aile reislerinin, tüm aile yerine oy kullanmasıydı.³²⁵

DP'nin destekçilerinin yoğun olduğu yerlerde yerel seçimlere katılım düşüktü. Seçimlere İzmir'de % 24, Bursa'da % 24, Manisa'da % 34 oranında katılım sağlanırken, Erzurum, Gümüşhane, Mardin, Kars gibi bölgelerde yüzde 90'ının üzerinde katılım gerçekleşti.³²⁶ Seçim sonrası CHP, muhalefet partileri olan DP'yi ve MKP'yi seçimlere fesatla suçladı. DP ve MKP ise CHP'yi hile ve baskı yapmakla itham etti.³²⁷

ABD Büyükelçisi Wilson, yerel seçimlerin sonucunda oluşacak belediye meclislerinin 1 Haziran'da göreve başlayacağına dikkat çekti. Büyükelçi buna rağmen 31 Mayıs itibariyle birçok bölgede seçim sonuçlarının henüz belli olmadığını kaydetti. Seçimlerin CHP'nin ezici bir üstünlüğü ile bitmesi bekleniyordu. Bu durum CHP tarafından bir güvenoyu olarak değerlendirilmekteydi. Muhalef medyaya, DP'nin ve MKP'nin liderlerine göre, seçimlere katılım oranı düşüktü. Bu görüşe göre düşük katılım, halkın CHP'ye ve tek parti rejimine gösterdiği tepkinin bir kanıtıydı. Buna göre bazı bölgelerde kayıtlı seçmenin yalnızca yüzde 20'si oy kullanmak için sandığa gitmişti. Wilson, ayrıca *Moskova Radyosu*'nun, muhalif Türk liderlerin sözlerine geniş yer verdiğini kaydetti.³²⁸

Wilson, muhalefetin seçimlere müdahale edildiğine yönelik iddiaları da değerlendirdi. Muhalefete göre seçimlerde bazı düzensizlikler yaşanmıştı. İddiaya göre polis ile gece bekçileri ve benzer nitelikteki düşük rütbeli yerel yönetim çalışanları, insanları seçime gitmeye ve CHP'ye oy vermeye zorlamışlardı. Wilson'a göre seçimlerin organizasyonundaki yetersizlikler de göze çarpmıştı. Yetersiz hazırlıklar, seçim görevlilerin ilgisizliği, seçim sandıklarındaki kötü koşullar seçimi etkilemişti. Wilson, ayrıca birçok bölgede, seçmenin oyunu gizli bir biçimde vermesini

³²⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (31.05.1946), p. 687.

³²⁶ Hilmi Uran, **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, 1908-1950: Anı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008, s. 400.

³²⁷ Ali Eşref Turan, **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008, s. 80.

³²⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (31.05.1946), p. 687.

sağlayacak bir düzenin bulunmadığını kaydetti. Büyükelçi'ye göre 23 yıllık parti ve hükümet birlikteliği, seçimlerde de kendini göstermişti.³²⁹

Wilson, 11 Temmuz 1946 tarihinde DP'nin yerel seçimlere ilişkin hazırladığı bültene dair bilgiler aktardı. Bülten, yerel seçimleri eleştiriyordu. 10,000 adet bastırılmıştı. Başlığı "26 Mayıs 1946, Yerel Seçimler" şeklindeydi. Bültenin ilk sayfasında Maraş'ta olduğu anlaşılan bir seçim sandığı vardı. Seçim görevlileri, ellerinde CHP'nin posterini tutuyordu. Resmin alt yazısında ise, "bu seçimin tarafsız olduğu düşünülebilir mi" diye sorulmaktaydı. Bültende DP'lilerin seçimlerin yapılaş şekline ilişkin eleştirileri özet şeklinde sıralanmıştı. Sonrasında ise DP örgütlerinin otuz sayfa boyunca seçimlerin taraflı gerçekleştirildiğine dair rapor ve 'kanıtları' sunulmuştu.³³⁰

Bu görüşlere rağmen Amerikan Büyükelçiliği'nin seçimlere yönelik genel değerlendirmesi Türk demokrasisi açısından olumluydu. Wilson, seçimlerin Türk demokrasisinin gelişimi açısından kesin bir kanıt olduğunu belirtti. DP'nin parti olarak seçimlere katılmama kararına rağmen, DP'li adaylar çok sayıda oy almıştı. Diğer yandan MKP, umulmadık bir biçimde başarılı olmuştu.³³¹ Bazı bölgelerde seçilmişlerdi. Wilson, seçime katılım oranının en iyi durumda yüzde 50 olarak tahmin edildiği görüşünü yineledi. Seçim kayıtları aceleye getirilip tamamlanamamıştı. Bu nedenle birçok seçmen oy kullanma hakkından mahrum kalmıştı. Wilson'ın değindiği bir diğer nokta aile reislerinin, tüm aile yerine oy kullandığı örneklerle ilişkindi.

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, yerel seçimlerin sonuçlarına ve seçimlerden sonra yaşananlara ilişkin görüşlerini 8 Haziran 1946 tarihinde Washington'la paylaştı:³³²

- 1) CHP, ülkenin büyük bir bölümünde yerel yönetimleri kontrol etmeye devam etme hakkı kazandı. Yerel yönetimler, genel seçimlerin gerçekleştirilmesinde

³²⁹ **Ibid.**

³³⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.07.1946), p. 751.

³³¹ MKP, Urfa'da, Adana'nın Osmaniye ilçesinde ve Hatay'ın Ürdün bucağında adaylarını seçtirmeyi başarmıştır. Kırıkkale'de ise 22 kişilik belediye meclisine 6 MKP adayı girmiştir; ; Orhan Özacun, *Siyasi Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi, Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, Vol.2, 2002, s. 213.

³³² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (08.06.1946), p. 692-694.

önemli rol oynayacaktı. Bu seçim sonuçlarında kazanılan yerel yönetimler, 1946 yılının Haziran ayında (seçimlerin Temmuz ayında yapılacağı henüz belli değildi) gerçekleştirilecek genel seçimler açısından stratejikti.

- 2) CHP, parti disiplini açısından şiddetli şoklara maruz kaldı. Parti disiplini, muhalefet boşluğu yüzünden gevşedi. Bazı bölgelerde parti içinde bölünmeler yaşandı. Aynı partideki karşıt gruplar farklı aday listeleri oluşturdu. Bazı bölgelerde ise CHP içindeki çeşitli hizipler, seçmenlere CHP'nin adaylarını değil, bağımsız adayları desteklemeleri çağrısı yaptı. Seçimlerin sonucunda CHP'de disiplinin yeniden tesis edilmesi için çaba harcanacağı, 'asilerin' ayıklanacağı ve genel seçimlere daha etkili bir parti örgütüyle gidileceği belirtildi. Yerel seçimlerde CHP'den aday gösterilen kişilerin yetkinliklerine ilişkin vatandaşlardan şikâyetler geldi. Bunun üzerine parti merkezinden yerel yönetimlere bir talimat verildi. Talimatta toplumda öne çıkan kişilerin genel seçimlerde aday gösterilmek üzere kendilerine bildirilmesi istendi.
- 3) Celal Bayar'ın DP'si, seçimlere resmi olarak katılmadı. Ne var ki DP'liler, parti örgütünün güçlü olduğu bazı seçim bölgelerinde yerel gruplarca aday gösterildi. Bu adaylar kayda değer bir başarı sağladı. Buradan, DP'nin ülke çapında örgütlenmesini tamamladığı takdirde CHP'ye genel seçimlerde zorlu bir rakip olacağı sonucu çıkarılabılırdı. Diğer yandan DP'nin, liderlerinin (Bayar) şöhreti nedeniyle, Fethi Okyar'ın 1930'daki Serbest Fırka örneğine benzer şekilde tüm CHP ve hükümet karşıtı grupların toplanma noktası olabilme ihtimali vardı. Bayar ve arkadaşlarının uygulayacağı parti disiplinine ve net bir parti programına bağlı kalması, DP'yi başarılı kılacaktı. Aşırı sağ ve aşırı sol görüşlü zapt edilemez kimselerin partiden gönderilmesi DP'yi başarılı kılacak bir başka unsurdu.
- 4) DP'nin seçimlerden çekilmesinden faydalanmış görünen Milli Kalkınma Partisi, yerel seçimlerde muhalif oylarını beklenenden daha fazla toplamıştı. Ne var ki MKP, İstanbul seçimlerinden çekilmesiyle³³³ İstanbul adaylarını

³³³ MKP, İzmir, Adana, Urfa, Hatay, Çanakkale ve İstanbul'da seçimlere girmiş fakat seçimlerin ardından hükümetin taraf tuttuğu iddiasıyla İstanbul'daki seçimlerden çekildiğini açıklamıştır; Özacun, Siyasi Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi, s. 213.

kaybetmiş oldu. Buna rağmen MKP adaylarından bazıları, parti İstanbul'daki seçimden çekilene kadar geçen birkaç saat içinde çok yüksek oranda oy topladı. Partinin yerel yönetimlerde elde ettiği başarı ve üç belediyenin yönetimine gelmeleri, Demirağ'a parti örgütünü güçlendirmesinde ve genişletmesinde psikolojik bir avantaj sağlayabilirdi.

- 6) CHP'nin muhalifleri ve özellikle DP üyeleri, CHP'nin önünde iki yol olduğunu belirtti; Bunlardan birincisi CHP'nin ülkedeki kontrolünü kaybetme pahasına demokratikleşmenin gerçekleştirilmesiydi. İkinci yol ise CHP'nin mevcut sağ görüşlü çekirdek kadrosuyla tam bir otoriter sistem kurmasıydı. Wilson'a göre bu görüş CHP genel başkan yardımcısı Cevdet Kerim İncedayı, Falih Rıfki Atay ve Nihat Erim'in sözlerinde ifadesini buluyordu. Buna göre, Türkiye'nin Sovyet Rusya tehdidi ile karşı karşıya olduğu bir sırada demokrasi denemesi çok riskliydi.
- 7) Ankara ve İstanbul'un yerel meclis üyeleri 26 Mayıs 1946'da seçildi. Fakat iki meclisin de sandık başkanı aynı zamanda o illerin valileriydi. Bu kişiler aynı zamanda belediye başkanı olarak da görev yapmaktaydı. 3 Nisan 1930 tarihli, 1580 numaralı belediye kanununa göre, Ankara belediye başkanı, içişleri bakanı tarafından cumhurbaşkanının onayıyla atanıyordu. Aynı yasa, İstanbul valisinin aynı zamanda şehrin belediye başkanı olarak görev yapmasını öngörüyordu. İçişleri bakanlığı, yasanın meclisten geçtiği tarihten itibaren Ankara'nın belediye başkanlığına Ankara valilerini atamıştı. İstanbul medyasının son zamanlarda bu uygulamayı eleştirdiği görüldü. Medya, gerçek bir demokratikleşmenin bu görevlere gelen kişilerin atamayla değil halkoyuyla belirlenmesini gerektirdiğini vurguladı.
- 8) Son 23 yıldır tek parti rejimiyle yönetilen bir ülkede, çok partili seçimlerin gerçekleştirilmesinde bazı mekanik aksaklıklar yaşanmasına rağmen Türk demokrasisi, kesin olarak gelişme göstermekteydi.³³⁴

DP lideri Celal Bayar, gazeteci Ahmet Emin Yalman'a verdiği ve Amerikan belgelerine yansıyan röportajda yerel seçimleri değerlendirdi. Bayar, partisinin

³³⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (31.05.1946), p. 688.

CHP'den değil bizzat devletten ve hükümetten baskı gördüğünü iddia etti. DP'nin örgütlenmesinin ve örgütünü genişletmesinin engellendiğini savundu.³³⁵

Bayar'ın CHP'nin seçimlerde hükümetin idari birimlerinden maksimum derecede yardım aldığına ilişkin hiçbir şüphesi yoktu. Buna göre hükümet görevlilerinin partiler arasındaki rekabette tarafsız bir tutum almaları gerektiği güçlü bir şekilde vurgulanmalıydı. Bayar, seçim sırasında yalnızca tarafsızlık ilkesinin çiğnenmediğini, aynı zamanda seçim yasasının gerekliliklerine dahi saygı gösterilmediğini not etti. Wilson, Bayar'ın görüşlerini Washington'a bildirdi.³³⁶

Amerikan Büyükelçiliği, seçimlerin Sovyet medyasındaki yansımalarını da inceledi. Ruslar, Amerikalıların beklediği üzere yerel seçimlere yönelik eleştirilerde bulundu. Sovyet medyası, 1 Haziran 1946 tarihli yayınlarında, Türkiye'deki resmi basının seçimleri muhteşem bir hadise olarak nitelendirmesine rağmen, gerçekte insanların siyasi olarak seçimlere ilgi göstermediğini yazdı. Ayrıca seçmenlerin temel haklarının şiddetli bir şekilde ihlal edildiği savunuldu.³³⁷

Wilson, Washington'a hitaben yazdığı analiz raporunda Türkiye Cumhuriyeti'nin yeterli siyasi olgunluğa erişmemiş olmasının göz önünde bulundurulması gerektiğine dikkat çekti. 23 yıllık geçmişi olan Cumhuriyet'te daha önce yalnızca bir kez iki partili bir seçim denemesinin yapıldığını belirtti. Bu denemenin de sonuçsuz kaldığını vurguladı. Amerikan Büyükelçi'ye göre tüm bu süreçte akılda tutulması gereken esas mesele İnönü'nün demokrasi yönünde adım atmış olmasıydı.

“Türkiye’de gerçek güç odağı Cumhurbaşkanı İsmet İnönü’dür. Türkiye’nin içeride ve dışarıda karşılaştığı zorluklara rağmen, İnönü samimi, dikkatli ve istikrarlı bir biçimde ülkeyi Batı demokrasisi yolunda yönlendirdi.”³³⁸

Wilson, yerel seçimlerin mükemmel olmasa da Türk milletinin çok partili bir hayata ilişkin özgürce oy verme konusunda aldığı ilk ders olduğunu savundu.³³⁹

³³⁵ Ahmet Emin Yalman, “Celal Bayar’la Mülakat”, **Vatan**, 10.06.1946.

³³⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (18.06.1946), p. 708.

³³⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (03.06.1946), p. 689.

³³⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (24.05.1946), p. 682.

³³⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (31.05.1946), p. 688.

Cumhurbaşkanı İnönü ise tek dereceli seçimde bazı tecrübesizlikler yaşandığını, bir takım eksiklerin ortaya çıktığını üzümlere ifade etmiştir. İnönü'ye göre bunlar demokrasiye geçen her memleketin geçirdiği aşamalarıdır.³⁴⁰

3.7. Milli Şef Yönetiminin Yasaları Demokratikleştirilmesi

Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde muhalefetin sıklıkla eleştiri konusu yaptığı alanların başında otoriter nitelikteki yasalar gelmiştir. Söz konusu yasaların baskıcı niteliği, Amerikan belgelerinde de yer almıştır. Bu bölümde Milli Şef rejiminin çok partili hayata geçiş sürecinde yasaları demokratikleştirilmesi ele alınmış, konuya ilişkin Amerikalı diplomatların görüşlerine yer verilmiştir.

3.7.1. Tek Parti İktidarında Seçim Sistemi ve Amerikalıların Öngörüsü

Türk siyasal hayatında genel seçimler, 1877 yılından 1943 yılına dek iki dereceli olarak gerçekleşmiştir. 14 Aralık 1942 yılında ise Cumhuriyet hükümetlerinin ilk seçim kanunu yine iki dereceli olarak yürürlüğe girmiş, bu kanun 1943 yılındaki genel seçimlerde fiilen uygulanmıştır. 1946 yılında çok partili hayata geçişle beraber tek dereceli, yani halkın temsilcilerini seçmek için doğrudan oy kullanabildiği seçim sistemini öngören yeni seçim kanunu yasalaşmıştır. Atatürk ve İnönü döneminde yapılan seçimlerin, özgür nitelikli olmaktan ziyade CHP kontrolündeki üyelerin rutin onaylamalarından ibaret olduğu görülmektedir. İsmet İnönü yönetimindeki Türkiye'de milletvekili adayları, CHP tüzüğüne göre genel başkanlık divanı tarafından belirleniyordu. Cumhurbaşkanı, başbakan ve parti genel sekreterinin bulunduğu genel başkanlık divanı, milletvekillerinin belirlenmesinde ihtiyaç duyduğu hallerde CHP meclis grubu yönetim kurulunun oyuna başvuruyordu. Son karar ise genel başkan İnönü tarafından veriliyor ve kamuoyuna kendisi tarafından duyuruluyordu.³⁴¹

Genel seçimlerde milletvekili adayı yapılması düşünülen kişilerin isimleri İnönü'nün onayına sunuluyor ve gerekli değişiklikler kendisi tarafından yapılıyordu. İnönü'nün, milletvekili adaylarını belirleme yetkisine sahip olan CHP genel başkanlık divanında kesin bir ağırlığı olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, divanın diğer

³⁴⁰ Turan, "İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)," s. 130.

³⁴¹ C.H.P., **CHP Nizamnamesi**, Ankara, Ulus Basımevi, 1939, Md.32.

üyelerini de bizzat kendisinin atamış olmasıydı. Belirlenen milletvekilleri ise doğrudan halkoyuyla değil, ikincil seçmenler tarafından seçilmekteydiler. İkincil seçmenlerin önünde, Milli Şef'in belirlediği aday listesinin haricinde bir seçenek bulunmuyordu. Dolayısıyla ikincil seçmenler, süreç içinde İnönü'den gelen aday listesini onaylama görevlerini yerine getirmişlerdir.

Cumhuriyetin ilanından 1946 yılına dek uygulanan seçimlerde öncelikle birincil seçmenler yani halk, ikincil seçmenleri seçmiş, sonrasında ise ikincil seçmenler, parti tarafından belirlenmiş milletvekili adaylarını seçmişlerdir. Ne var ki nihai seçimi yapan ikincil seçmenlerin tamamının CHP üyesi oldukları görülmektedir. Bağımsız olarak ikincil seçmen olmak için aday olup halktan oy istemek teoride mümkünse de bu yönde bir sonucun oluşmaması için gerekli önlemlerin alındığı görülmektedir.

İnönü, henüz başbakanlık görevini yürüttüğü dönemde yaşanan 1935 seçimlerinde bazı illerde bağımsız vatandaşların aday olmasının önünün açıldığı görülmektedir. Bu çerçevede bağımsız milletvekilleri için dördü azınlıklara ait olmak üzere on üç koltuk ayrılmıştı. Ne var ki CHP genel merkezinin, bu karardan pişman olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin parti genel merkezi tarafından teşkilatlara gönderilen bir yazıda ikincil seçmenlik süreciyle ilgili uyarılar yapılmıştı. Muhaliflerin ve komünistlerin yapacakları kampanyalara ilişkin derhal önlem alınması ve bu kişilerin engellenmesi talimatı verilmişti. Benzer şekilde rejime yönelik muhalefetin sembol isimlerinden olan Hüseyin Avni Ulaş, CHP'nin onayı olmaksızın ikincil seçmen adaylığı için harekete geçtiğinde ölçsüz bir karalama kampanyasının hedefi olmuştu.³⁴²

İkincil seçmenlerin profilleri incelendiğinde devlet memurlarının ağırlığı görülmektedir. Denizli, Konya, Mardin ve Bursa'da ikincil seçmenlerin profili üzerine yapılan bir araştırma, bu kişilerin ağırlıklı olarak memurlardan oluştuğunu göstermektedir. Ayrıca ilin sosyal yapısına bağlı olarak örnekte Mardin'de aşiret

³⁴² Uyar, **Tek Parti Döneminde Seçimler**, s. 28.

mensuplarının, Bursa'da ise küçük esnafın ikincil seçmen olarak öne çıktığı görülmektedir.³⁴³

Halkın seçtiği ikincil seçmenlerin oy verecekleri milletvekili listelerinin esas olarak İnönü'nün kontrolünde Ankara'dan belirlendiği yukarıda belirtilmişti. İkincil seçmenlerin, CHP üyesi olmaları sebebiyle parti tüzüğü gereği seçimlerde oy kullanırken parti disiplini içinde hareket ettikleri görülmektedir. Tek parti döneminde seçim sistemi demokratik değildi ve tüm milletvekilleri aynı partiye mensuptu. Kurulmuş olan sistem, CHP mensubu olmayan bir milletvekilinin seçilmesine izin vermiyordu.³⁴⁴ Böylece, aday listesinde yer aldığını öğrenen bir kişi, kendini otomatik olarak milletvekili seçilmiş sayabilmiştir. Sistemin serbest bir yarışa açık olmaması, milletvekili adaylarının belirlenmesinde bölge halkı ile kurduğu ilişkiyi önemsizleştirmiştir.

Tek dereceli seçim sisteminin kabul edilmesi halinde halkın özgürce oy verebilmesinin önündeki en önemli engel kaldırılmış olacaktı.³⁴⁵ Halkın doğrudan oy kullanmadığı iki dereceli seçim sistemi, 1945 yılından itibaren eleştiri konusu yapılıyordu.

Esat Adil Müstecaplıoğlu isimli genç bir avukatın konuya ilişkin 1945 yılında yazdığı bir makale Türkiye'de siyasi parti oluşumunun önündeki yasal engelleri sıralıyordu. Müstecaplıoğlu, aynı konuya ilişkin iki makale daha kaleme aldı. Amerikalı diplomatların da gözlerinden kaçmayan bu yazılarda Türkiye'nin daha demokratik bir sisteme geçmesi için yapılması gerekenler ele alınıyordu. Avukat Müstecaplıoğlu, 23 Haziran 1945 tarihli makalesinin sonunda Türkiye'de tüm inanç ve kanaatlerin tek bir parti tarafından temsil edilmesine ilişkin bakış açısının sürmesi halinde demokratik bir sistemden bahsetmenin absürt olacağını ifade etti. Türkiye'yi nispi seçim sistemine vardırarak tek yol, yeni partilerin kurulmasını sağlamaktan, doğrudan seçim sistemi yöntemini uygulamaktan ve özgür seçimlerin

³⁴³ İkincil seçmenlerin profiline ilişkin bir değerlendirme için bkz. Hakkı Uyar, "Tek Parti İktidarının Toplumsal Kökenleri", No:16.11.2002, **Toplumsal Tarih Dergisi**.

³⁴⁴ Demirel, **Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946)**, s. 24.

³⁴⁵ 5 Haziran 1946 tarihli ve 4918 sayılı Kanun ile tek dereceli seçim sistemine geçildi.

gerçekleştirilmesini zorunlu hale getirmekten geçiyordu. Müstecaplıoğlu'nun üç makalesi de ABD Büyükelçiliği tarafından İngilizceye tercüme edilip Washington'la paylaşıldı.³⁴⁶

ABD Ankara Büyükelçiliği'ne göre CHP'nin adayları genelde seçim bölgelerini çok az tanıyan kişilerin arasından seçilmekteydi. Adayların yaklaşık yüzde 70-80'i, seçim zamanına kadar seçim bölgesini hiç görmemiş ya da ziyaret etmemiş kişilerden oluşturuyordu. Bu kişilerin, isimleri medyada duyurulduktan sonra seçim bölgelerini ziyaret etmeleri gerekiyordu. Seçim bölgelerinde valiye, belediye başkanına ve CHP'nin yerel yöneticilerine yönelik ziyaretler gerçekleştirmeleri gerekiyordu. Büyükelçiliğin konuya ilişkin raporunu hazırlayan E. L. Packer'a göre işin gülünç ve içler acısı yanı, BMM üyesi olan bu kişilerin milletin temsilcisi sıfatını taşımalarıydı. Bu sıfat birçok aydın açısından hayal kırıklığıydı. Çünkü bu kişiler milletten çok CHP genel merkezini temsil etmekteydi.

3.7.2. Amerikalıların Analiziyle CHP 2. Olağanüstü Kongresi

Türkiye'de görev yapan Amerikan misyonu, Türk siyasal hayatının üzerindeki yasaların değiştirilmesi gerektiğine inanıyordu. Büyükelçi Wilson, Washington'a ilettiği bir telgrafta muhalefetin ısrarla vurguladığı basın, dernekler ve polis kanunlarının feshedilmesini ya da revize edilmesinin gerektiğini belirtmişti. Bu adımlar, genel seçim zamanı yaklaşımadan atılmalıydı. Amerikan Büyükelçi, mevcut yasaların hükümete, muhalifler üzerinde baskı uygulamak için geniş imkânlar sunduğunu vurguladı. Bu yasaların verdiği yetkilerin kullanılması halinde seçimler bundan etkilenebilirdi. Hükümet, bu yasaların kısa zamanda değiştirileceğini belirtmişti. Fakat DP sözcüleri, Cumhurbaşkanı İnönü'nün 1 Kasım 1945 tarihinde bu değişikliklerin yapılması gerektiğini söylediği konuşmasının ardından uzun bir zaman geçtiği görüşündeydi. Wilson'a göre değişikliklerin gerçekleştirilmesi oldukça ertelenmişti.³⁴⁷

³⁴⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (21.06.1945), p. 161; (29.06.1945), p. 177-183. kaynağında atıf yapılan gazeteler için bkz. Tan, 06.06.1945; Tan 21.06.1945; Tan 23.06.1945..

³⁴⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (24.05.1946), p. 680-681.

Türk siyasi hayatında 1946 yılının Mayıs ayında gerçekleşen, demokratikleşme kapsamında değerlendirilebilecek yasal değişikliklerin zemini CHP'nin 2. Olağanüstü Kurultayı'nda hazırlandı. İsmet İnönü toplantı gündemini; "tek dereceli seçim hakkında karar, parti başkanlığının dört senede bir seçilmesi, Cemiyetler Kanunu'nda bazı yasakların kaldırılması, Büyük Meclis'te bulunan, partinin Bağımsız Grup hakkında karar vermesi, Genel İrade Kurulunun seçilmesi" olarak belirledi.³⁴⁸ CHP'nin 2. Olağanüstü Kurultay çağrısı, ABD'li diplomatların da ilgisini çekmişti. ABD'nin Ankara Büyükelçiliği, CHP'nin 10 Mayıs 1946 gerçekleşecek olan 2. Olağanüstü kurultayının toplanmasının sebeplerini, kendi perspektifinden altı maddede Washington'a bildirdi:

- 1) Muhalif Demokrat Parti'nin hızlı gelişimi
- 2) Popülarlığını kaybetmiş yasalarda yapılan değişiklikler sonucunda hükümete yönelik eleştirilerin artması
- 3) Birçok devlet memurunun iki partili sisteme ilişkin yaşadığı kafa karışıklığı
- 4) Tüm ekonomik programı yeniden ele alma
- 5) Sovyetler Boğazlar ve Doğu bölgelerine ilişkin yeni bir kampanya başlatmadan önce içerideki problemleri çözme arzusu
- 6) Partinin yeniden yapılandırılması

ABD Büyükelçiliği, genel seçimlerin normal süresi olan 1947 Mart ayı yerine 1946 yılının Eylül'de yapılabileceğini Washington'a bildirdi. Hatta daha bile erken gerçekleşme ihtimalini not etti. Muhalif DP'nin gelecek seçimlerde 455 sandalyeden 100 tanesini kazanabileceği tahminini Washington'a aktardı. Saraçoğlu hükümeti, bu kongre ile başta DP'liler olmak üzere muhalif cephenin eleştirisi yönelttiği yasal düzenlemeleri gerçekleştirme yönünde adım atıyordu. Bunlar; seçim sistemi, dernekler kanunu, üniversiteler kanunu ve basın kanunu alanında yapılacak düzenlemelerdi. ABD Büyükelçisi Wilson, CHP'nin toplantısından çıkan sonuçları

³⁴⁸ Turan, **İsmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, s. 87.

dört ana başlık halinde Washington'a aktardı. Amerikan Büyükelçi, toplantıya katılanlarla yaptığı görüşmelerin sonucunda alınan kararları aşağıdaki gibi sıraladı.

1. Vatandaşların dolaylı olarak ikincil seçmenler yoluyla oy kullanabildikleri iki dereceli seçim sistemi kaldırıldı. Bunun yerine halkın doğrudan oy kullanabileceği tek dereceli seçim sistemi getirildi.
2. Partinin değişmez genel başkanının İsmet İnönü olduğunu öngören ibare kaldırıldı, yerine partinin genel başkanının dört yılda bir genel kurul tarafından seçileceği ibaresi getirildi. Genel başkanın görev süresi içinde ölümü, görevini yerine getiremeyecek bir hastalığa yakalanması, istifa hallerinde genel kurulun yeniden başkanlık seçimlerine gitmesi kararlaştırıldı.
3. Parti programının Bağımsız Grup'un kuruluşunu öngören maddeleri feshedildi.
4. Türkiye'de sınıf ve cinsiyet temelli siyasi partilerin kurulmasını yasaklayan madde kaldırıldı.

Wilson'a göre bu dört değişiklik, Cumhurbaşkanı İnönü'nün girişimi ile gerçekleştirilmişti. Değişiklikler oy birliği ile sağlanmıştı.³⁴⁹

Cumhurbaşkanı İnönü, yeniden partinin genel başkanı seçildi. Başbakan Saraçoğlu'nu başkan yardımcısı olarak atadı. Partinin mevcut yönetim kurulu da yeniden seçildi.³⁵⁰

3.7.3. Tek Dereceli Seçim Sistemine Geçiş Sürecinde Türk Siyasetçilerin Amerikan Büyükelçiliği ile Temasları

Türk siyasetçiler bu süreçte muhalefetin eleştiri yönelttiği yasaları değiştireceklerine ilişkin ABD Ankara Büyükelçisi Wilson'ı bilgilendirme gereği duyuyordu. Türk Dışişleri Bakanı Hasan Saka, Amerikan Büyükelçi ile görüşmesinde genel seçimlerin tarihinin henüz belirlenmediğini belirtti. Diğer yandan mevcut

³⁴⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (17.05.1946), p. 637-638.

³⁵⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (11.05.1946), p. 629-630.

meclisin muhalefetin istediği yasa değişikliklerini 15 Haziran 1946 ya da ona yakın bir tarihte yapacağını bildirdi. Ayrıca DP'nin bir açıklama yapmamış olmasına rağmen genel seçimlere katılacağını düşündüğünü belirtti.³⁵¹

Türkiye'nin siyasal rejimine otoriter nitelik kazandıran belirli yasaların değişmesi 1945 yılından itibaren resmi çevrelerin gündemine girmişti. Milletvekili Necmeddin Sadak, yasaların değişiminden yaklaşık 1 yıl önce kaleme aldığı ve belgelere yansıyan yazısında yeni bir parti kurulması için öncelikle tek parti rejimini koruyan bazı yasaların ve geleneklerin feshedilmesi gerektiğini savundu, medya özgürlüğünün temin edilmesi gerektiğini not etti. Amerikalıların da dikkatini çeken yazıda Basın Kanunu'nun 50. maddesinin basın özgürlüğünü engellediği savunuluyordu. Dernekler Yasası'nda ya da Polis Kanunu'nda yeni siyasi partilerin kurulmasını önleyen yasalar varsa bunların da kaldırılması gerektiği vurgulanmıştı:

“(...) yapılacak iş, tek partili rejimi sağlamak için yürürlüğe konmuş bazı kanun ve gelenek engellerini kaldırmaktır.(...) Ellinci maddenin bu hürriyeti alabildiğine kısıtıldığı da şüphe götürmez. Bu maddeyi hiç kullanmayan yahut çok zora gelince de hiç istemeyerek kullanan liberal zihniyetli bir hükümetten korkulmaz. Fakat kanunlar belli başlı insanlar ve hükümetler için yapılmaz, bunları her hükümet gelişigüzel kullanabilir. Başka partiler olunca, bu maddede her hükümetin elinde muhaliflerini susturmak için en kolay silah olur.”³⁵²

ABD Ankara Büyükelçiliği, Sadak'ın görüşünün muhtemelen Türk hükümetinin görüşünü yansıttığı öngörüsünü Washington'a aktardı. Sadak'ın bu yazısını 'ani' bir özgürlük tutkusu olarak yorumladı. Bu ani gelişmenin, bilinçli bir hükümet politikasının parçası olabileceğini not etti.³⁵³

Bu dönemde farklı gazetelerden yazılar Amerikan belgelerinde yer aldı. Gazeteci Ahmet Emin Yalman da bu süreçte kaleme aldığı ve dikkat çeken bir yazıda bazı kişilerin dış tehditleri kötüye kullanarak çok partili hayata geçmemek için bir bahane olarak kullandıklarını ima etmişti.³⁵⁴ ABD Büyükelçiliği, Yalman'ın eleştirdiği görüşün temsilcilerinden birinin milletvekili Asım Us olduğunu belirtti.³⁵⁵

³⁵¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (23.05.1946), p. 671.

³⁵² Necmeddin Sadak, “Yeni Partiler Doğması İçin Bazı Kanunların Değişmesi Gerekir”, **Akşam**, 24.06.1945, s. 1, 2.

³⁵³ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (29.06.1945), p. 76.

³⁵⁴ **Vatan**, 31.07.1945.

³⁵⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (15.08.1945), p. 76.

Us, Türkiye'nin Basın Kanunu'nun 50. Maddesini ve siyasi partilerin kurulmasını engelleyen yasaları yürürlükten kaldırarak kendisini demokratik koşullara adapte edeceği görüşünün naif olduğunu savundu. Us'a göre Sıkıyönetim Kanunu yürürlükteyken bu değişikliklerin bir yararı olmayacaktı.³⁵⁶

Gazeteci Zekeriya Sertel ise aynı gün içinde kendi gazetesi *Tan*'ın süresiz kapatılmasına yönelik aldıkları bir yazılı emri konu edindi. Aynı gün içinde aldığı bir başka emir, kapatılma kararının askıya aldığını belirtiyordu. Ne var ki bu durum, gazetelerin tehdit altında olduğunun bir göstergesiydi. Düşünce ve konuşma özgürlüğünün, diğer demokratik haklarla beraber yasalarca güvence altına alınmadığı sürece özgürlük ve demokrasiden bahsetmenin mümkün olmayacağını savundu.³⁵⁷

Milletvekili Hüseyin Cahit Yalçın'a göre ise Basın Kanunu'nda değişiklik istemek, zaten açık olan bir kapının zorlanması istemektir. Buna göre Saraçoğlu hükümeti basın özgürlüğünü kullanmasına izin vererek zaten niyetini belli etmişti. CHP en ağır eleştiriler için bile gerekli alanı sağlamıştı. Basın Kanunu'nun baskıcı nitelikteki 50. maddesi fiilen uygulanmıyordu.³⁵⁸

Milletvekili Necmeddin Sadak ise konu ile ilgili kaleme aldığı yazılarda Türkiye'de mevcut rejimin otoriter olduğunu itiraf ediyordu. Sadak'a göre son 25 yıldır gerçekleştirilen reformlar ve Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutulması ancak iki otoriter lider sayesinde başarılabilmisti. Sadak'ın çok partili hayata demokrasiye geçiş sürecinin uzun bir zamana yayılması gerektiği yönündeki düşüncesinin yazısında belirginleştiği görülmektedir. Sadak, çok partili hayata geçiş sürecinin iktidarı muhalefet partilerine bırakmasındansa CHP'yi toplumu daha kapsayıcı bir hale getirmesini umduğunu belirtti:

“Atatürk bir vatan kurtardı, dünyayı hayrette bırakan inkılaplar yarattı. İsmet İnönü medeni bir devlet kurdu, vatani, görülmemiş bir dünya kasırgası ortasında, ikinci defa kurtardı. Türk milleti bu otoritelerden şikâyetçi değildir. Eğer bizdeki otoriteli idare ise, otoriter rejim denilen idareler her memlekette böyle otorite sahipleri bulup bu neticelere varsalar dünyanın model rejimi hiç şüphesiz bu olurdu. Fakat her yerde, her zaman otoriter rejim bu sonuca varmıyor.

³⁵⁶ Asım Us, “Yeni Dünya İnkılapları Karşısında Türkiye”, **Vakit**, 02.08.1945, s.1, 4.

³⁵⁷ Zekeriya Sertel, “Biz Sadaka İstemiyoruz, Hakkımızı İstiyoruz”, **Tan**, 30.08.1945, s. 1, 2.

³⁵⁸ Hüseyin Cahit Yalçın, “Bizde Dahili Rejim ve Hükümet Meselesi”, **Tanin**, 31.08.1945, s. 1.

(...) Biz yavaş yavaş genişleyip ilerleyecek olan demokrasi hareketinde ne bazı ihtirasları tatmine yarayacak bir zemin, ne bugünkü dünya gidişine çok aykırı kalmışız gibi zamana acele uymak ihtiyacı görüyoruz. Bizce girişilen ve girişilmesi gereken bu demokrasi rejimini ilerletme ve sağlamlama hareketinin en büyük vargısı daha derin, daha uzak görüşlü olmak lazımdır.(...) yeni bir parti doğsun doğmasın, gene uzun zaman tek başına kalsa da, muhalif partilerle karşılaşırsa da yapılacak ilk iş, memleketi yirmi yıldır idare eden, büyük ve şerefli bir tarihi olan, inkılabın belkemiği ve bekçisi Halk Partisini daha kavrayıcı bir ideale sahip, tam mütecaniz, halkı ve bilhassa gençliği kendisine daha içten bir duygu ve düşünce ile bağlayan bir teşekkül haline getirmektir.”³⁵⁹

Türkiye'nin çok partili hayata geçişinin yasal çerçevesi açısından hayati önem taşıyan unsur seçimin sisteminin değiştirilmesiydi. 4320 numaralı seçim kanunu 5 Haziran 1946 tarihinde feshedildi. Yerine 4918 numaralı milletvekili seçimi yasası getirildi ve tek dereceli seçim sistemine geçildi. Ne var ki kanun, gizli oy – açık sayım ilkesini garanti etmiyordu. Ayrıca olası bir hile olasılığına karşı kontrol mümkün değildi. Oy pusulalarının sayımdan sonra komisyon üyeleri ve orada hazır bulunanlar önünde yakılması öngörülüyordu.³⁶⁰

5 Haziran 1946 tarihinde mecliste yapılan diğer bir değişiklik, 3512 numaralı Dernekler Kanunu'nun 8. maddesine ilişkindi. Bu değişiklik kanunun üç maddesi kaldırıldı. Böylece cinsiyet ve sınıfa dayalı olan derneklerin kurulması serbest bırakılmış oldu. Siyasi partiler de siyasi nitelikte dernek niteliğinde kabul ediliyordu. Böylece cinsiyet ve sınıf esasına dayalı siyasi partilerin kurulmasının da önü açılmış oldu. Yasa sınıf esasına dayalı partilerin kurulmasının yanında ayrıca işçi sınıfına dayalı olduğu savunulabilecek sendikaların kurulmasının da yolunu açtı. Yasa değişikliği henüz önerge sürecindeyken sınıfsal zeminde siyaset yaptığı söylenebilecek Türkiye Sosyalist Partisi'nin kurulmasına izin verilmişti. Böylece yasalara aykırı olduğu savunulabilecek olan fiili durum, yapılan değişikliklerle yasal hale geldi.

1946 yılının Haziran ayında ele alınan bir diğer konu basın özgürlüğüydü. 1925 tarihli Takrir-i Sükun yasasından itibaren yoğun bir baskı altında olan basının

³⁵⁹ Necmeddin Sadak, “Cumhuriyette Otoritenin Kaynağı ve Halk Partisi”, **Akşam**, 28.08.1945, s. 1, 2.

³⁶⁰ Yasanın ayrıntıları için bkz.

https://www.tbmm.gov.tr/tutanaklar/KANUNLAR_KARARLAR/kanuntbmmc028/kanuntbmmc028/kanuntbmmc02804918.pdf

üzerindeki denetim 1931 tarihli Basın Kanunu ve 1938 tarihli düzenlemelerle daha da artmıştı. Basın Genel Müdürlüğü (Matbuat Umum Müdürlüğü), gazetelere yayınlarının en ince ayrıntısına müdahale ediyordu. Ne var ki 1944 yılının ortalarından itibaren Basın Kanunu'nun baskıcı nitelikteki 50. maddesi fiilen eskisi gibi uygulanmıyordu. Hükümete yönelik eleştiri yöneltenlere resmi kanallar ya da iktidara yakın medya organları tarafından cevaplar verilse de gazete kapama uygulaması yumuşamıştı.³⁶¹

ABD Ankara Büyükelçiliğine göre Türkiye'de basın özgürlüğü konusu çok netti. Basın Bürosu tarafından belirlenen kriterlere uymayan gazeteler yaşamlarını sürdüremedikleri gibi rejime yönelik en ufak bir eleştiri ya da resmi görüşten bir sapış, o gazetenin kapatılmasıyla sonuçlanıyordu. *Tan* gazetesinin 12 Ağustos 1944'te kapatılmasının sebebi, Türk devletinden Eksen yanlısı görevlilerin temizlenmesini talep etmesiydi. Benzer şekilde *Vatan* gazetesi, Türk hükümetinden demokratikleşme yönünde daha büyük adımlar atmasını talep ettiği için 30 Ağustos 1944'te kapatılmıştı. *Cumhuriyet* gazetesi ise Selim Sarper'in Sovyetler Birliği'ne büyükelçi olarak atanacağını birkaç gün önceden duyurduğu için 15 Eylül 1944'te kapatılmıştı. Ayrıca önceden dışişleri bakanlığı görevini yürütmüş olsa da o tarihte rejim tarafından hoş bakılmayan Tefrik Rüştü Aras'ın makalelerini yayımlayan gazetelerin kapatıldığı görülmüştü. Büyükelçiliğe göre yurtdışında okuyan ya da yurtdışına seyahate giden Türkler, Atlantik Bildirgesi'ne dayalı bir medya özgürlüğüyle Türk basınının üzerindeki kontrolden rahatsız oluyorlardı.³⁶²

Amerikalıların Türk Dışişleri'nin gayriresmi sözcüsü olarak tanımladıkları milletvekili Necmeddin Sadak, Türkiye'de basın özgürlüğünün bulunduğunu savunmasına rağmen Basın Kanunu'nun hükümete gazete kapama yetkisi veren 50. maddesinin değiştirilmesinden yana olduğunu belirtti. Fakat dış baskılarla bir yasa değişikliği yapılmayacağını savundu:

“(…) memlekette ana hürriyetleri ve insanlık haklarını baskı altına alan totaliter zihniyetten mülhem bazı kanunları tadile mecbur kalacağımızı ileri sürmek ve müeyyide olarak da bunları günün birinde zorla yapmaktansa şimdiden kendiliğimizden yapmanın iyi olacağı tehdidini kullanmak doğru yol değildir. Bu milletin ağırına gider (...). (...) Türkiye cumhuriyet

³⁶¹ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 33.

³⁶² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p. 17.

kanunları arasında bazılarının, bu arada bir maddenin değişmesi iyi olacaksa böyle bir maddenin değişmesi iyi olacaksa böyle bir değişimi dışarıdan gelecek tazyikler korkusu altında değil, sırf Türkiye'nin kendi menfaatleri bakımından incelemek kaygısı Türkiye siyasetinin temelidir.”³⁶³

ABD Ankara Büyükelçiliği, Washington'a aktardığı bilgi notunda Sadak'ın yazısının otoriter eğilimli olduğunu not etti.³⁶⁴ Mecliste Basın Kanunu'nda yapılan değişiklik ve basın affı 13 Haziran 1946'da gerçekleşti. 25 Temmuz 1931 tarih ve 1881 sayılı Basın Kanunu'nun hükümete gazete kapatma yetkisi veren 50. maddesi böylece değişmiş oldu. Gazete kapatma yetkisi hükümetten alınıp mahkemelere verildi. Ertesi gün basınla ilgili bir af yasası çıkarıldı. Yasanın 1. maddesine göre; gazete, kitap, dergi vasıtasıyla veya 1881 sayılı Basın Kanunu kapsamında 7 Haziran 1946 tarihine kadar işlenmiş olan suçlardan dolayı kovuşturma yapılmayacaktı. Böylece söz konusu suçlar nedeniyle verilmiş olan cezalar iptal edildi.

3.8. Cumhuriyet Tarihinde Bir İlk: Çok Partili Genel Seçimler

BMM, yerel seçimlerin ardından 10 Haziran 1946'da milletvekili seçimlerini yenileme kararı aldı. Konuya ilişkin önerge 2 aleyhte oya karşı 379 oyla kabul edildi. 37 üye oylamalara katılmadı. Ret oylarının sahipleri, Fuat Köprülü ve Yusuf Hikmet Bayur'du. Adnan Menderes, Refik Koraltan ve Emin Sazak ise oylamaya katılmadı. Celal Bayar, milletvekilliğinden istifa ettiği 1945 yılının Eylül ayından itibaren mecliste değildi. Böylece seçimlerin yenilenmesi kararına muhalif milletvekillerinden destek çıkmadı.³⁶⁵

DP, 16 Haziran 1946 tarihinde yayımladığı bildiri ile genel seçimlere katılmaya karar verdiğini açıkladı.³⁶⁶ İçişleri Bakanlığı, genel seçimlerin tarihini seçimlerden 51 gün önce, 2 Temmuz 1946 tarihinde açıkladı. Buna göre seçimler 21 Temmuz 1946 tarihinde gerçekleşecekti.³⁶⁷ MKP, genel seçimlere katılacağı açıklamasını bir gün

³⁶³ Necmeddin Sadak, “Türkiye'de Yabancı Zoru Altında Kanun Değişmez”, **Akşam**, 29.05.1945, s. 1.

³⁶⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (16.06.1945), p. 38.

³⁶⁵ Söz konusu kurultaya ilişkin kapsamlı bir çalışma için bkz. Hakan Uzun, Cumhuriyet Halk Partisi'nin 1946 Olağanüst Kurultayı, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, XIII/26, 2013 Bahar, s. 139-161.

³⁶⁶ “Demokrat Partinin Kararı”, **Cumhuriyet**, 17.06.1946, s. 1.

³⁶⁷ “İçişleri Bakanlığı Seçim Tarihini Dün Resmen İptal Etti”, **Ulus**, 03.07.1946, s. 1.

sonra yaptı. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, iki partinin açıklamalarını 18 Haziran 1946 tarihinde Washington'a yorumsuz olarak ilettiler.³⁶⁸

DP, seçim sürecinde halkı mitingler yoluyla hareketlendirme eğilimindeydi. Mitingler, o güne kadar alışık olunmayan bir yöntemdi. CHP ise miting yönteminin ülkeyi anarşiye götüreceğini savunuyordu.³⁶⁹ Bir görüşe göre ise CHP'lilere halkın ayağına gitmek zor geliyordu. Diğer yandan CHP milletvekillerinin içinden yeni seçimlerde yarışacak adayların belirlenme yöntemine tepki gösterenler çıkıyordu. CHP, adayların belirlenmesinde kamuoyu yoklamalarına önem verir göründü. CHP'li bir milletvekili bunu açıkça eleştirirken, siyasette barınabilmek için halktan ziyade İnönü ile temasın önemli olduğunu itiraf etmiş oldu.

"Ben bütün yaşamımda hep devrimi ve şeflerimi düşündüm, bana şimdi git halktan oy iste demek beni satılığa çıkarmak değil midir?"³⁷⁰

Çok partili hayatın başlaması, CHP'de halkla kurulan ilişkilerin güçlendirilmesi arayışını başlattı. Milletvekilleri önceki yaz mevsimlerinde genelde yazlıklarına giderken 1946 yılının Temmuz ayında bu kez Anadolu'nun değişik yerlerine giderek halkın dertlerini dinlemek zorunda kalmıştı.

Cumhurbaşkanı İnönü Doğu illerine yaptığı geziden Ankara'ya 2 Haziran 1946 tarihinde dönmüştü. İnönü'nün gezisinin son durağı Trabzon'du. İnönü, 31 Mayıs'ta bu şehirde yaptığı konuşmada bir önceki hafta gerçekleşen yerel seçimlere değindi. Deneyimsizlikleri yüzünden tek dereceli seçim sisteminin organizasyonunda bazı zorluklar yaşadıklarını belirtti. Ne var ki yaşanan zorluklar abartılmamalıydı. Demokratikleşme sürecindeki her ülke, bu aşamalardan geçiyordu. İnönü'ye göre, seçmenlerin özgür davranabilmeleri ve etki altında olmamaları yeterliydi. Yerel seçimlerde de böyle olmuştu. Yaşanan aksaklıklar, deneyim kazandıkça giderilecekti. İnönü, genel seçimlerde daha iyi organize olunacağını belirtti. Vatandaşların seçime gösterdiği ilgiden memnun olduğunu ekledi. Diğer yandan muhalefet liderleri, İnönü'nün Doğu illerine yaptığı geziyi eleştiriyordu. İnönü, bu gezilerde CHP lehine propaganda yapmakla suçlanıyordu. İnönü, bu eleştirilere de yanıt verdi. Vatandaşlara

³⁶⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, (18.06.1946), p. 709.

³⁶⁹ Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi Ve İdeolojisi**, s. 17.

³⁷⁰ Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, s. 277.

hiçbir zaman kendisine ve başkanı olduğu siyasi partiye oy verme çağrısı yapmadığını savundu. Ne var ki genel seçimlerde aynı şekilde davranmayacağını da belirtti. BMM'nin genel seçimler için takvimi açıkladığında, partisinin programını anlatıp oy isteyeceğini açıkladı. İnönü, milletin kararının kabul edilmesi gerektiğini belirtti. Milli iradeye saygı duyulması zorunluluğunu kaydetti. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, bu notları 5 Haziran 1946 tarihinde Washington'a aktardı. Amerikan Büyükelçi, İnönü'nün konuşmasını, CHP'nin yıllardan beri içine ilk kez düştüğü bir zorluğun ifadesi olarak yorumladı. Wilson'a göre İnönü, savunmaya geçmek zorunda kalmıştı.³⁷¹

3.8.1. Amerikalıların Gözünden Genel Seçim Kampanyaları

1946 genel seçimleri, Türkiye'nin İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra çok partili hayata ilişkin ilk denemesi olması nedeniyle önem taşımaktadır. Demokrat Parti, 30 Haziran 1946'da Adana'da başlattığı genel seçim kampanyasında özellikle CHP'nin devletçilik, Varlık Vergisi, Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi ekonomi politikalarını, köy okullarını köylülere zorla inşa ettirme politikasını, İnönü'nün hem CHP'nin genel başkanı hem de cumhurbaşkanı unvanını taşımasını ve tek parti döneminin otoriter niteliğini konu edindi. Dış politika konusunda ise iktidara muhalif bir söylemde bulunmadı. CHP kanadı ise Türkiye'nin savaş döneminde askeri harcamalarının artış gösterdiğini, dolayısıyla ekonomik zorlukların doğal olduğunu savundu, İnönü'nün ülkeyi savaşa sokmamasının önemini vurguladı ve DP'yi zenginlerin partisi olarak itham etti.³⁷²

ABD Ankara Büyükelçiliği, 3 Temmuz 1946 tarihli telgrafında Washington'ı Türkiye'deki genel seçim kampanyaları hakkında bilgilendirdi. Buna göre CHP'nin liderleri, kabine üyeleri, meclis sözcüleri, gazeteciler ve bölge temsilcileri cansiperane bir biçimde muhalefetin açtığı delikleri kapatmaya çalışıyordu. Bu delikler esas olarak Celal Bayar'ın DP'si tarafından açılmıştı. Wilson, DP'lilerin ve CHP'lilerin kampanyaları sırasında aday listelerini açıklamaktan kaçındıklarını gözlemledi.

³⁷¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (05.06.1946), p. 690-691.

³⁷² Kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Murat Burgaç, "1946 Genel Seçimlerinde Propaganda", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C.13, No:26, 2013.

Amerikan Büyükelçi, iki partinin de adaylarını seçimlerden bir ya da iki gün önce açıklayacakları öngörüsünde bulundu. Wilson, seçim kampanyalarında dış politikanın tartışılmadığını, esas tartışmanın iç politika alanında yaşandığını ifade etti. Büyükelçiye göre Türkiye’de herhangi bir partinin, Türk-Sovyet ilişkilerinde CHP’nin izlediği politikadan farklı bir politika izlemesi mümkün değildi. Bu politika, Türkiye’nin bağımsızlığının ve egemenliğinin sürdürülmesini, Rus taleplerinin reddedilmesini öngörmekteydi. Aynı dış politika, Türkiye’nin diğer komşuları ve diğer ülkelerle olan ilişkilerinde de esas alınmıyordu. DP’liler, bu politikaların değiştirilmesi yönünde herhangi bir görüş açıklamamıştı. Amerikan Büyükelçi, ana tartışmanın iç politikaya ilişkin olduğunu vurguladı. Son 23 yıldır iktidarda olan partiye yönelik tepkilerin konjonktürel olduğunu belirtti. Yine de bu tepkiler kesin ve kararlıydı. Halkta, ülkeyi cumhuriyetin kuruluşundan beri yöneten CHP’li liderlere yönelik bir tepki oluşmuş durumdaydı. Wilson’a göre muhalefet hareketi, Türk devriminin ve onun enstrümanı olan CHP’nin başarılarını takdir ediyordu. Diğer yandan CHP’nin baskı ve otoriterleşme yönünde kötü bir sicilinin olduğunu savunuyorlardı. Yapılan bir diğer eleştiri, İkinci Dünya Savaşı yıllarında ülke ekonomisinin kötü idare edilmesi idi. Bunun yanında CHP’nin eski devrimci liderlerinin tutucu olduğu yorumları yapılıyordu. Verimsiz ve kibirli bürokrasinin getirdiği bir yük vardı. Ayrıca Atatürk dönemi dinamizminin genel olarak yavaşladığı dillendiriliyordu. Wilson, eleştirilere her gün yeni başlıklar eklendiğini belirtti. Genelkurmay başkanının oğlunun cinayetten yargılanmasındaki sürecinin belirsizliği, Tekel’deki yolsuzluk ve kötü yönetim skandalları, Milli Eğitim Bakanlığı’nın otoriter eğilimleri ve belirli MEB danışmanlarının ülkenin eğitim sistemini yönetme biçimleri bunlardan bazılarıydı.³⁷³

Cumhurbaşkanı İnönü, tıpkı Atatürk gibi hem CHP genel başkanı ve hem de ülkenin Cumhurbaşkanı idi. İnönü’nün bu iki unvanı birden elinde tutma yönündeki ısrarı tepki çekiyordu. Milli Şef’in, artık rutin görevlerini dahi yerine getiremeyen emekli memurları milletvekili yapacağı konuşuluyordu. Diğer yandan CHP sözcüsünün yaptığı, Wilson’ın düşüncesizce olarak nitelediği açıklamalar tepkilere neden oluyordu. Wilson örnek olarak CHP sözcüsünün bir açıklamasına yer verdi. CHP sözcüsü bu açıklamasında seçimlerden sonra CHP’ye muhalefet edenlerden

³⁷³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (03.07.1946), p. 718-719.

intikam alınacağını belirtmişti. Parti sözcüsü, ayrıca Wilson'ın "itibarlı birer vatansız" olarak tanımladığı Celal Bayar'ı ve Hikmet Bayur'u Rus taraftarı olmakla suçlamıştı. Wilson'a göre halk nezdinde popülerliğini kaybetmiş fakat halen önde gelen pozisyonlarda bulunan Falih Rıfkı Atay gibi kişiler, *Ulus* gazetesinde muhaliflere karşı yazılar yazmaktaydı. Milli Eğitim Bakanı olarak görev yapan, Wilson'ın enerjik ve sevimli biri olarak tanımladığı Hasan Ali Yücel arka arkaya utanç verici olaylara imza atmıştı. Başbakan Saraçoğlu'na ise kelime oyunu yapılarak 'Haraçoğlu' ismi takılmıştı. Cumhurbaşkanlığı ofisi genel sekreteri Kemal Gedeleş de eleştirilerden nasibini alıyordu. Hatta ülkede genel olarak icraatlerine saygı duyulan, milli mücadelede asker, Lozan'da diplomat, uzun yıllar başbakan ve cumhurbaşkanı olarak hizmet etmesine rağmen İsmet İnönü de eleştirilerin hedefindeydi. Amerikan Büyükelçi, İnönü'ye yapılan eleştirilerin ve popülerite kaybının olası nedenlerini de sıraladı. İnönü'nün uyguladığı katı disiplin bunlardan biriydi. Bir diğeri, yolsuzluğa ve parti-hükümet birimlerinde iddia edilen verimsizliğe karşı duyarsız kalmasıydı.³⁷⁴

Büyükelçi Wilson, İnönü'nün demokratikleşme taraftarı olduğunu düşünüyordu. Raporunda bunu açıkça yazdı. Buna rağmen, Türkiye'nin demokratikleşme sürecinde attığı adımlarda gösterdiği temkinli tavrın ve ihtiyatın eleştirilere neden olduğunu belirtti. Amerikan Büyükelçiliğine göre CHP'nin seçim kampanyası, o tarihe kadar tamamen savunma odaklı gerçekleşmişti. CHP sözcüleri, İnönü'nün partinin liderliği için yeterli olduğunu savunuyordu. Onun geçmiş icraatlarına atıf yapıyorlardı. İnönü'nün mevcut değerinin ve ülkenin geleceği için önemini altını çiziyorlardı. Ayrıca İnönü'nün Anadolu'yu çok dilli, çok etnik kökenli bir Osmanlı İmparatorluğu'ndan, partinin altı ilkesine dayanan yeni Türkiye Cumhuriyeti'ne çevirmedeki görevine vurgu yapılıyordu. Yakın geçmişe atıfla, Türk seçmeninin İnönü'nün savaş sicilini onaylaması gerektiğini belirtiyorlardı. Bu sicilde üç kayıt vardı. Bunlar, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'nın dışında tutmak, Türk ekonomisini en azından komşularından daha üstün bir şekilde tutmayı başarmak ve Türk topraklarının yabancı bir güç tarafından işgal edilmesini engellemekten ibaretti.³⁷⁵

³⁷⁴ *Ibid.*, p. 719.

³⁷⁵ *Ibid.*, p. 720.

Wilson'a göre hiçbir gözlemci, Demokratların 21 Temmuz genel seçimlerinde mecliste kontrolü sağlayabileceğini öngörmüyordu. DP'nin zafer kazanması halinde İsmet İnönü'nün yerine cumhurbaşkanlığı görevine büyük ihtimalle Celal Bayar ya da bir ihtimal Mareşal Fevzi Çakmak getirilecekti. Wilson, raporunda Fevzi Çakmak'a özel olarak değindi. Çakmak'ın seçim kampanyası sürecinde oldukça ilgi çektiğini belirtti. Çakmak'ın seçimlerde İstanbul'dan aday olması için binlerce kişinin ortak bir dilekçeye imza attığına yönelik haberler geliyordu. Çakmak, bu gelişmeler üzerine adaylığını koymuştu. Celal Bayar, Haziran ayının son haftasında verdiği bir röportajda, DP'nin Çakmak'ı bağımsız bir aday olarak kendi listelerinin başında görmekten memnun olacağını belirtmişti. Bunun üzerine Başbakan Saraçoğlu öfkeli bir açıklama yapmıştı. Kendisinin Mareşal'e daha önce CHP'den aday olması için 5 kez aday olmayı teklif ettiğini belirtmişti. Mareşal Saraçoğlu'nu her seferinde reddetmişti. Wilson'ın yersiz bulduğu bu açıklama, İstanbul gazetelerinde Mareşal'in ülkeye hizmet etmek için kendisine gösterilen ilgiden memnun olduğunu belirten açıklamalarıyla aynı gün yayımlanmıştı. Çakmak, *Tasvir* gazetesinin 30 Haziran 1946 tarihli sayısında DP'den övgüyle bahsetti. DP'nin milletin yüksek çıkarları için çalıştığını, ülkede dengeli ve uyumlu politikaların oluşturulması için önemli bir faktör olduğunu savundu.³⁷⁶

Çakmak'ın adı 12 Ocak 1944'te emekliye ayrıldığından itibaren, siyasi mücadelelerde hiç geçmemişti. Mareşal, 12 Ocak 1944'te Genelkurmay Başkanı görevindeyken yaş sınırı nedeniyle emekliye sevk edilmişti. Bazı görüşlere göre asıl sebep, siyasetçilerin Çakmak'la çalışmak istememesi ve yeni bir kumandan atama arzusuydu. Nitekim Mareşal'in emekliye sevk edilmesinden bir yıl yaş sınırını ortadan kaldıran bir düzenleme yapıldı. Yeni düzenleme, Bakanlar Kurulu'na; seferberlik, savaş veya savaş ilanı gibi durumlarda, yaş haddini dolduran komutanların göreve devam etmesini sağlama yetkisi veriyordu. Örneğin 1947 yılında 65 yaş sınırıyla emeklilik yaşı gelen Org. A. Nafiz Gürman, 1949'da 67 yaşında iken Genelkurmay

³⁷⁶ *Ibid.*, p. 721.; Koçak, *Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)*, s. 506.

Başkanlığına atandı. Ne var ki bu adım Çakmak, görevini sürdürmek istediğinde atılmamıştı.³⁷⁷

Mareşal'in görevini sürdürememesi, CHP yönetimine tepki duymasına neden oldu. Genel seçimlerde tamamen bağımsız bir aday olması ise DP kurucularının işine geliyordu. Bayar'a göre Mareşal'in seçimlerde DP listesinden bağımsız aday olarak yer alması muhalefete oy vermek isteyen kitlelere cesaret ve güven verecekti. Bayar böylece hem Mareşal'in kazandıracığı oylardan yararlanacak, hem de onun DP liderliğine yani kendisine rakip olması ihtimalini önlemiş olacaktı. Büyükelçi Wilson'a göre Türkiye'de itibar ve sicil açısından Cumhurbaşkanı İnönü çapında bulunan tek kişi muhtemelen Mareşal Çakmak'tı. Amerikalı diplomat, Çakmak'ın DP'den adaylığının, CHP'ye önemli bir darbe indireceğini düşünüyordu. Bunun sebebi CHP'nin sandıklarda esas olarak İnönü'nün itibarına güvenmesiydi. Mareşal'in adaylığıyla böylece DP tarafında da İnönü kadar itibarlı birisi yer alacaktı. Mareşal'in emekliliği ve siyasete atılmasının sebepleri çeşitli basın organlarında haberleştirilmişti. Çakmak, 1944 yılında Genelkurmay Başkanlığı'ndan yaşlı bahane edilerek haksızca emekli edildiğini savunuyordu. Çakmak ayrıca, emekliliğinden sonra kendisine yapılan muameleden rahatsızdı. Kendisinin hükümetin bazı üyeleri tarafından dikkate alınmadığını ve yalnız bırakıldığını ifade etmişti.³⁷⁸

Çakmak'a göre kendisine görevine devam etmesinin sağlanmasına yönelik söz verilmişti. Ne var ki bu söz tutulmamıştı. Diğer yandan kendisine bir otomobil tahsis edilmişti. Fakat otomobilin bakım masrafları karşılanmamıştı. Bu yüzden otomobil başından beri kendisinin garajında durmaktaydı. Wilson'a göre Çakmak, şahsi dargınlıkları ve ülkenin yönetim biçimini onaylamaması nedeniyle CHP'nin bir muhalifi olarak ortaya çıkmıştı. Mareşal Çakmak; eski Milli Eğitim Bakanı Yusuf Hikmet Bayur, Eskişehir'de önemli bir toprak sahibi olan Emin Sazak gibi diğer önde gelen adaylar gibi herhangi bir partiyle ilişkili olmadan bağımsız aday oldu. Wilson'a göre bunun bir açıklaması, Celal Bayar'ın Mareşal'e, DP'nin mecliste çoğunluğu sağlaması halinde Cumhurbaşkanlığı pozisyonunu teklif etmiş olması ihtimaliydi.

³⁷⁷ A. Rahim Balcıoğlu, **Büyük Mehmetçik, Mareşal Fevzi Çakmak**, İstanbul, Toker Yayınları, 1977, s. 151.

³⁷⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (03.07.1946), p. 721.

DP'liler, cumhurbaşkanının tarafsız olması gerektiğini her fırsatta savunuyordu. İnönü'nün hem CHP genel başkanı hem de cumhurbaşkanı olmasını eleştiriyorlardı. Fevzi Çakmak'ı cumhurbaşkanı adayı göstermek için kendi kendilerine çelişkiye düşmemeleri gerekirdi. Mareşal, bu nedenle bağımsız aday olmuş olabilirdi. Wilson, yukarıda belirttiği ihtimale bir ekleme yaptı. Buna göre Celal Bayar'ı destekleyen gençler, Mareşal'in adaylığına kuşkuyla yaklaşıyordu. Bu kişiler, Çakmak'ın yaşlı, tutucu ve aşırı milliyetçi olduğunu iddia etmekteydi. Mareşal'in ilerlemeci fikirlere ve uluslararası işbirliğine kapalı olduğu düşünülüyordu. Bu kişiler, Bayar'ın Çakmak'ın adaylığı yoluyla daha fazla oy kazanmak için DP'nin ilkelerinden belirli ölçüde ödün verdiğini savunuyordu. Ne var ki tüm bu unsurlara rağmen Çakmak'ın etkisini ve oy getirme kapasitesini yadsımıyorlardı. Wilson'a göre Demokratlar yollarına coşkuyla devam ediyordu. Fakat buna rağmen 1946 seçimlerinde meclisin kontrolünü sağlamaları imkânsız değilse de beklenmedik bir sonuç olacaktı. Amerikan Büyükelçi, CHP'nin alacağı baskıcı tedbirlerin etkili olmaması halinde DP'nin yeni mecliste geniş bir oy tabanına sahip olacağı tahminini yaptı. Bazı DP'liler, seçimle olmasa da mecliste çoğunluğu ele geçirebileceğine inanıyordu. Buna göre seçimlerden sonra CHP'li milletvekilleri, ülkede ve mecliste DP lehine esen rüzgârı fark edecekti ve CHP'den istifa edip, DP'ye geçeceklerdi. Böylece DP, bir sonraki dört yıllık meclis süresi başlamadan, meclisteki oyların çoğunluğunu kontrol edebilecekti.³⁷⁹

ABD İzmir Konsolos Yardımcısı Ellis Johnson, 12 Temmuz 1946 tarihinde ABD Ankara Büyükelçiliğine seçim sürecine ilişkin bir analiz raporu gönderdi. Buna göre İzmir'deki siyasi atmosfer, 25 Haziran'a kadar sakin bir seyir izlemişti. Bu tarihten sonra ise tehlikeli bir gerginlik başlamıştı. Johnson'a göre CHP'li yetkililer, Haziran ayının sonuna gelindiğinde seçimleri kazanmak için tüm imkânların tükendiğini fark etmişti. CHP'li yetkililer çaresizdi. Bu nedenle şiddet ve gözdağı vermenin yollarını arıyorlardı. Buna seçimlerde hileli uygulamaların yapılması da dâhildi. Johnson, raporunda DP'lilerin iddialarına da yer verdi. Buna göre Demokratlar yaptıkları toplantılarda saldırıya uğruyorlardı. DP yandaşları tutuklanıyordu. Diğer yandan kötü şöhrete sahip en az 10 eski hükümlü, DP'lilere saldırılar düzenlemek için bizzat CHP tarafından görevlendirilmişti. DP'liler buna karşılık olarak bazı

³⁷⁹ *Ibid.*, p. 720-721.

kabadayları parti üyeliğine kabul etmişti. Diğer yandan çıkan bazı arbedelerde DP'lilerin suçsuz olmadığı not edildi. Johnson, DP'nin İzmir örgütünün, Ankara'daki DP genel merkezine kan dökülmesinin önlenmesi için seçimlere girilmemesini tavsiye ettiğine yönelik duyumunu aktardı.³⁸⁰

Amerikalılar DP'nin köylülere vadettikleri üzerinde de durdu. Vaatler arasında sivil özgürlüklerden ve düşük fiyatlardan başka bir unsur bulunmuyordu. Genel seçim kampanyaları sırasında bazı DP yanlısı işçilerin yaşları köylülere DP iktidarında dini okulların, Arap alfabesinin ve fesin geri geleceği yönünde vaatlerde buldukları görülmüştü. Diğer yandan DP İstanbul İl Başkanı bu iddiaları reddetmişti. Amerikan Büyükelçiliği, Celal Bayar'ın sicili göz önünde bulundurulduğunda bunun partinin genel politikası olmayacağı sonucuna vardı. İran'da bazı partiler, Rus yanlısı bir siyaset takip ediyordu. Amerikalılara göre Bayar'ın sicili Türkiye'de bunun olmayacağını garantisiydi. Bazı yorumcular *Moskova Radyosu*'nun Türk hükümetine yönelik saldırılarından ve Türkiye'deki "demokratik güçlere" yani muhaliflere olan desteğinden yola çıkarak böyle bir sonuca varmıştı. Moskova'nın CHP düşmanlığı ve muhaliflere verdiği destek, muhaliflerle Sovyetler arasında bir işbirliği olduğuna yönelik algı yaratıyordu. Ne var ki DP'nin ve CHP'nin dış politika alanında tam bir mutabakat halinde oldukları açıktı.³⁸¹

İnönü, 16 Temmuz 1946 tarihinde genel seçim kampanyasına ilişkin yaptığı radyo konuşmasında tek dereceli seçim sistemini ve serbest kamu tartışmalarını memnuniyetle karşıladığını belirtti. İnönü, *Ankara Radyosu*'ndaki yayında ilk olarak kendisinin hem cumhurbaşkanı hem de parti genel başkanı olmasına yönelik eleştirilere yanıt verdi. İnönü, anayasal olarak cumhurbaşkanının meclisteki çoğunluk grubunun temsilcisi olduğunu belirtti. Çoğunluğun, devlet başkanlığına kendi liderlerini seçmesinin doğal olduğunu kaydetti. Cumhurbaşkanının öteden beri mecliste çoğunluğun lideri olduğunu belirtti. Mevcut pozisyonunu korumayı denemesinin anayasal bir hak olduğunu savundu. İnönü'ye göre bir milletvekili, cumhurbaşkanı olduğunda gerçek anlamda bir parti lideri gibi davranmamaktaydı. Bunun sebebi cumhurbaşkanının tüm meclisi temsil etmesiydi. İnönü ayrıca, milletin

³⁸⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.07.1946), p. 752.

³⁸¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.08.1946), p. 855.

egemenlik hakkını meclis yoluyla kullandığını içeren Anayasa'nın 4. maddesine atıf yaptı. Meselenin kendisinin cumhurbaşkanı seçilip seçilmeyeceğine indirgenmediğini savundu. Muhalefetin, kendisinin milletvekili seçilmesini önleyerek, böylece cumhurbaşkanlığı seçilmesini de engelleyebileceğini kaydetti. İnönü, konuşmasında toplumun şikâyet ettiği dört konuya özel olarak değindi. Bunlar; ilköğretim okulları sorunu, toprak reformu yasası, orman yönetimleri ve yükselen yaşam masraflarıydı. İnönü'ye göre yükselen yaşam masrafları, İkinci Dünya Savaşı'nın ve askeri seferberliğin devam etmesinden kaynaklanıyordu. Milli Şef, gelecek yıllarda toplum olarak ilk görevlerinin düşük gelirlilerin yaşadığı zorlukları azaltmak olacağını ifade etti. İnönü, hükümetin köylüler için hedefinin ilköğretim ve bireysel topraklandırma olduğunu belirtti. Köylülere yönelik vaatlerine devam etti. Rekolter için iyi fiyatlar verilmesinin sağlanacağını, orman ve keçi otlatma sorunlarının çözüleceğini açıkladı. Ayrıca ilçelerde, hatta köylerde sürekli doktorlar bulundurulacaktı. Teknik eğitime önem verilecekti. İnönü, savaştan önce bütçenin yüzde 40'ünün, savaş sırasında yüzde 60'ının orduya ayrılmasına rağmen saydığı alanlarda yapılanların ortada olduğunu belirtti. Milli gelirin 1939'dan itibaren savaşa rağmen arttığını kaydetti. Bazı devlet dairelerinde yaşanan yolsuzluk ve görevi kötüye kullanma iddialarına ilişkin sözlerinde ise bu olayların gerçekte çok sınırlı yaşandığını ve tespit edildiğinde anında engellendiğini savundu. İnönü, konuşmasının sonunda kendisi ve partisi için oy istedi. Kendilerine oy verilmesi halinde iç ve dış politikada doğru yolu bulacaklarını ve ülkeyi kalkındırarak başarıların elde edileceğini iddia etti.³⁸²

Amerikalı diplomatların gözlemlerine göre DP, seçim kampanyasında hükümeti ekonomi alanında yetersizlikle suçlamıştı. Hayat pahalılığı, vurgunculuk, karaborsa, yolsuzluk, bürokratik bakış açısı, bireylerin ifade özgürlüklerini kısıtlamak gibi unsurlardan dolayı eleştiriler yönelmişti. DP, basın yasasında ve ceza kanununun bazı bölümlerinde değişiklikler talep etmişti. İstanbul'daki sıkıyönetim rejiminin sona erdirilmesini istemişti. Fakat hükümetin hatalarının düzeltilmesi için neler yapılması gerektiğine dair somut öneriler getirmemişti. Amerikalılara göre DP içinde bazı konularda görüş birliği bulunmaktaydı. Ticaret üzerinde hükümetin kontrolü, hükümetin sanayi ve ürün dağıtımına dâhil olması konularında ortak bir tutum

³⁸² “İnönü'nün Türk Milletine Beyannamesi”, **Ulus**, 18.07.1946, s. 1-2.

sergilenebilmişti. Fakat devletçilik karşıtlığında tam bir görüş birliği sağlanamamıştı. Bunda devletçilik ilkesinin Kemalizm'in Anayasa'ya dâhil edilen altı okundan biri olmasının rolü bulunmaktaydı. Diğer yandan *Ulus* gazetesi, isim vermediği bir DP liderinin görüşünü alıntılamıştı. DP lideri, 6 oku milletin bağına saplanmış 6 hançer olarak yorumlamıştı.³⁸³

3.8.2. CHP'nin ve DP'nin Amerikalılarla Paylaştıkları Seçim Tahminleri

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, CHP liderlerinin genel seçimlere ilişkin tahminlerini Washington'a aktardı. Wilson, bu tahminlerin güvenilir olduğunun altını çizdi. Buna göre muhalefet maksimum 121 sandalye kazanabilecekti. CHP'ye ise 343 sandalye kalacaktı. Wilson, DP'lilerin seçimlere ilişkin görüşlerine de yer verdi. Önde gelen DP'liler, kamuoyuna açık yaptığı konuşmalarda seçimlerin özgürce yapılması halinde partilerinin çoğunluğu sağlayacağını savunuyordu. DP'liler özel olarak gerçekleştirdiği kamuoyuna kapalı görüşmelerinde ise daha gerçekçi tahminlerde bulunuyordu. Buna göre muhalefetin 100-120 adet arasında sandalye kazanması beklenmeliydi. Bu sayının 80-100 arasında bir kısmı DP tarafından, yaklaşık bir düzine kadarı bağımsız adaylarca kazanılacaktı. Kalan az sayıda sandalye ise diğer partilerce bölüşülecekti. DP'liler, Mareşal Çakmak'ın adaylığının ilk bakışta muhalefetin lehine gibi gözüktüğü fikrindeydi. Ne var ki Mareşal'in adaylığı CHP'yi alarma geçirmişti. CHP, seçim çalışmalarını neredeyse iki katına çıkarmıştı. Örgütlenmesini mecliste çoğunluğu ele geçirmeyi garanti edecek düzeyde gerçekleştirmeye başlamıştı.³⁸⁴

Demokrat Parti'nin seçimlerin öne alınması nedeniyle tüm ülkede örgütlenmesini tamamlayamadığı daha önce belirtilmişti. 1946 seçimlerinde Türkiye toplam il sayısı olan 63 seçim bölgesine ayrılmıştı. DP, seçimlere giderken yalnızca 34 il ve 160 ilçede örgütlenebilmişti. Katıldığı illerin bazılarında ise tüm kontenjanlar için aday gösterememişti. Buna rağmen örgütlenemediği illerin bazılarında da

³⁸³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.08.1946), p. 852-853.

³⁸⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (15.07.1946), p. 777.

seçimlere girmiş ve 47 ilde yarışırken 16 ilde seçimlerde yarışmamıştır. Buna karşılık CHP 63 ilin tamamında seçimlere girmiştir.³⁸⁵

3.8.3. Seçim Sürecinde Amerikan Büyükelçi ve Türk Dışişlerinin Sovyetlerden Farklı Tehdit Algıları

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, genel seçimlere giden süreçte Türk Dışişleri Bakanlığı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin'le bir görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşme, Türklerin Ruslardan algıladıkları tehdidin yüksek olmadığını göstermektedir. İlginç olan Rusların Türkiye'ye oluşturduğu tehdit algısının Amerikan Büyükelçisi'nde Türklerden daha yüksek olmasıydı.

Görüşmede Erkin, Wilson'a Türk-Sovyet ilişkilerindeki gelişmeleri bildirdi. Buna göre Arjantin, Fransa dâhil olmak üzere birçok ülkede faaliyet gösteren Komünist Partileri yeni bir hamle başlatmıştı. Bu partileri hareketlendirenler Sovyetlerdi. Partiler, Türkiye'nin doğu illerinin Sovyet Ermenistan'ına bırakılması çağrısı yapıyordu. Amerikan Büyükelçi, bu durumu *Moskova Radyosu*'nda Türkiye'ye yönelik yapılan mevcut yayınların şiddetiyle beraber değerlendirdi. Gelişmelerin SSCB'nin Türkiye'ye karşı yeni bir diplomatik saldırı mı başlattığı sorusunu akla getirdiğini Washington'a aktardı. Bu gelişmelerin Montrö Sözleşmesi'nin değiştirilmesi tasarısıyla çakıştığının altını çizdi. Feridun Cemal Erkin ise meseleye daha sakin yaklaştı. Sovyetlerin bu zamanda Türkiye'ye yönelik geniş kapsamlı bir propaganda faaliyetine girişeceğini düşünmediğini belirtti. Erkin'e göre Sovyetlerin asıl meşguliyeti farklı konulara ilişkindi. Bunlar, diğer bölgelerdeki barış görüşmeleri, Almanya'nın komünistleştirilmesi, İran'da Sovyet pozisyonunun güçlendirilmesi ve Mançurya'ya ilişkin planlardı. Wilson'a göre Sovyetler, Türkiye'deki seçim kampanyalarının Türk kamuoyunda kalıcı bölünmelere yol açmasını ummuştu. Ruslar, bu bölünmenin derinleşmesi için ellerinden geleni yapacaklardı. Büyükelçi, Rusların DP ile flört ettiğini düşünmek için elde yeterince sebep bulunduğunu Washington'a bildirdi. Buna göre Ruslar, seçimlerin beklenmedik bir şekilde DP'lilerin lehine sonuçlanması halinde bundan faydalanacaktı. Erkin, mevcut Türk karşıtı söylemlerin,

³⁸⁵ Erol Tuncer, **1946 Seçimleri**, Ankara, Tesak, 2008, s. 97, 123.

Sovyetlerin Türkiye'ye yeni bir saldırısı olmadığı yorumunu yaptı. Bu söylemler, yalnızca bir süredir soğumaya bırakılmış olan Türk sorununun yeniden ısıtılmasının bir göstergesiydi.³⁸⁶

Bu süreçte İçişleri Bakanı Hilmi Uran, ilçe yönetimlerine bir genelge gönderdi. Amerikan belgelerinde de yer verilen söz konusu genelgede, ilk defa gerçekleştirilecek tek dereceli seçimlerde vatandaşların oylarını tam bir özgürlük içinde kullanmaları ve bunun kimse tarafından engellenmemesi gerektiği yazılıydı. Uran, rütbesi yüksek ya da düşük fark etmeksizin, çalışma arkadaşlarından kimsenin yetkisini herhangi bir parti lehine kullanmasına izin vermemesi gerektiğini belirtti. Vatandaşların oylarını diledikleri gibi kullanmalarının temin edilmesi gerektiğini not etti. Bunu engellemeye kalkanlara karşı anında yasal önlemlerin alınması talimatını verdi.³⁸⁷

Amerikalıların belgelerinde yer verdikleri diğer açıklama, başbakana aitti. Saraçoğlu, 8 Temmuz 1946 tarihinde yaptığı konuşmada, memurların herhangi bir siyasi partiye üye olmalarının yasak olduğunu belirtti. Memurların herhangi bir seçime müdahale etmelerinin ve siyasi içerikli açıklama/yayın yapmalarının da yasak olduğunu ilave etti. Saraçoğlu, yalnızca kabine üyeleri ve valiler tarafından görevlendirilen memurların açıklama yapabileceklerini ifade etti. Diğer yandan, çeşitli basın organları, Saraçoğlu ve Uran'ın açıklamalarıyla çelişen örneklere yer veriyordu. DP'lilere göre CHP, seçim sürecinde “polis ve jandarmanın taraf tutmasına göz yumuyor ve bunu destekliyordu. Buna göre Eskişehir'deki parti binalarına saldırılmış, Tire'de jandarma güçleri, köylüleri dövmek suretiyle DP'den istifa etmeye zorlamıştı. Ayrıca İdiz'de DP örgütünün açılışı için getirilen bando gözaltına alınmıştı. Kırklareli valisi ise makam aracına CHP'lileri alıp birlikte köylere dolaşmış, DP'lilerle karşılaştığında ise onları Rus taraftarı olmakla suçlamış, dövülmeleri yönünde emir vermişti. Polatlı kaymakamı ise DP'lilerin köylere seyahat edebilmeleri için kendisinden izin alınması şartını getirmişti.³⁸⁸

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 12 Temmuz 1946 tarihli telgrafında seçim sürecine ilişkin hassas bir öngöründe bulundu. Wilson, öngörüsünü ABD İzmir

³⁸⁶ *Ibid.*, p. 778.

³⁸⁷ “İçişleri Bakanımızın Yeni Bir Tamimi”, *Ulus*, 02.07.1946, s. 1.

³⁸⁸ “D. Parti, Hükümeti Şiddetle İtham Ediyor”, *Cumhuriyet*, 09.07.1946, s. 3.

Konsolos Yardımcısı Ellis A. Johnson'ın raporuna dayandırılıyordu. Wilson, takip eden günlerde ülkenin farklı bölgelerinde de şiddet olaylarının yaşanabileceğini belirtti. Buna göre CHP'de ve DP'de birbirlerinin agresif tutumlarına karşı gerilim yaşanmaktaydı. Wilson, iki partinin liderlerinin daha ılımlı mesajlar vermelerinin durumu iyileştireceğini not etti.³⁸⁹

3.8.6. Yeni Meclisin Profili

Seçim günü genelde olaysız geçse de sonuçların açıklanması oldukça gecikmişti. Kesin sonuçlar 25 Temmuz 1945 tarihinden önce belli olmamıştı. Bu gecikme, DP'nin oylarının CHP hükümetinin beklediğinden daha fazla çıkmış olmasına bağlandı. Resmi sonuçlara göre 465 milletvekilinin bulunduğu mecliste CHP 397, DP ise 61 sandalye kazanmıştı. Bağımsızların elde ettiği sandalye sayısı ise 7 idi. Böylece CHP, meclisteki sandalyelerin yüzde 85,4'ünü elde etmiş, DP ise yüzde 13,1 seviyesinde kaldı.³⁹⁰ Wilson'a göre DP, daha çok kent merkezlerinden oy toplamıştı. İktidarın daha iyi denetlediği küçük yerleşim birimlerinde ise aynı başarıyı gösterememişti.

DP'lilerin milletvekili seçilebildiği iller Batı illeriydi. Bunlar; Afyonkarahisar, Çanakkale, Edirne, Eskişehir, İçel, İstanbul, Kastamonu, Kayseri, Kütahya, Muğla ve Sinop illeriydi. DP, üç ilde (Afyonkarahisar, Çanakkale, İçel) adaylarının tümünü seçtirmeyi başarırken CHP aynı başarıyı 49 ilde gösterdi. 11 ilde ise karma listeden üyelikler belirlendi. Bu illerde CHP ve DP toplam milletvekili sayılarını bölüşmüşlerdi.³⁹¹

DP'li milletvekillerinin yaş ortalaması 48.9 iken, CHP'li meclis üyelerinin yaş ortalaması 53.2 idi. DP milletvekillerinin yalnızca yüzde 17'sinin meclis deneyimi bulunuyordu. Bu oran, CHP'de yüzde 65 seviyesindeydi. DP'lilerin yüzde 67'si doğduğu ilden seçilmişti. CHP'lilerin ise yüzde 56'sı doğduğu ilden seçilmişti. DP'lilerin yüzde 69'u üniversite mezunu iken, CHP'de üniversite mezunlarının oranı yüzde 74'tü. Üniversite mezunları içinde hukuk eğitimi almış olanların oranı DP'de

³⁸⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (12.07.1946), p. 753.

³⁹⁰ Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.123.

³⁹¹ Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 1)**, s. 516.

yüzde 48, CHP’de yüzde 32 idi. Öte yandan üniversite mezunu DP’lilerin bürokratik ya da askeri eğitim almış olanlarının sayısı çok daha azdı. CHP’li Siyasal Bilgiler Fakültesi mezunlarının oranı yüzde 18 iken, DP’li SBF mezunlarının oranı yüzde 8 idi. DP’de askeri okul mezunu neredeyse bulunmuyordu. Mareşal Fevzi Çakmak asker kökenliydi fakat DP milletvekili olarak değil bağımsız olarak seçilmişti. DP’nin asker kökenli tek üyesi emekli General Sadık Aldoğan’dı. Buna karşılık, CHP’lilerin yüzde 18’i askeri okul mezunuydu. Yabancı dil bilme oranı ise CHP’de yüzde 74, DP’de ise yüzde 69 idi. En az iki yabancı dil bilenler ise, CHP’de yüzde 32 iken, DP’de yüzde 23 oranındaydı. En çarpıcı farklılık ise devlet memuru sayılarındaydı. CHP milletvekillerinin yüzde 39’u devlet memuru iken milletvekili seçilmişti. DP’de bu oran yalnızca yüzde 6 idi.

3.8.7. Seçim Sonuçlarına İlişkin Yayın Yasağı

İstanbul Sıkıyönetim Komutanı Asım Tınaztepe 24 Temmuz 1946 tarihinde yayımladığı bildiriye, milli iradenin özgürce ortaya çıkması için seçim günlerinde İstanbul gazetelerinin şiddetli yayınlarına karşı bir önlem alınmadığını belirtti. Amerikalı diplomatların da dikkatini çeken Komutan, vatandaşı seçim sonuçlarına ilişkin şüpheye düşürecek yayınların devamına izin verilmeyeceğini, sıkıyönetim komutanlığının bu tür yayınlara karşı işlem başlatacağını açıkladı.³⁹²

22 Mayıs 1940 tarihli, 3832 numaralı sıkıyönetim kanununun 4. bölümünün 3. maddesinin 2. bendi, Sıkıyönetim komutanına; ilgili bölgede, gazete, kitap ve diğer basılı yayınlara sansür uygulama yetkisi vermişti. Buna göre basın, telgraf ve haberleşme araçlarına da gerekli görüldüğünde sansür uygulanabilmekteydi. Büyükelçilik müsteşarı Herbert S. Bursley, 25 Temmuz tarihli telgrafında Washington’ı yasal mevzuata ilişkin bilgilendirdi. Sıkıyönetim ilk kez 23 Kasım 1940’ta yaşama geçirilmişti. Ardından her altı ayda bir yenilendi. Kimilerine göre bu durum, İnönü’nün ‘geçiş’ döneminde kontrolü kaybetmeme isteğinin bir

³⁹² “Sıkıyönetim Bölgesinde Gazetelerin Tahrikçi Yayın Yapmasına İzin Verilmiyor”, **Ulus**, 25.07.1946, s. 1.

göstergesiydi. DP, çok partili hayata geçişten sonra sıkıyönetim düzeninin sürmesine muhalefet ederken CHP destekçileri ise dış tehditlerin devam ettiğini savunuyordu.³⁹³

Sıkıyönetim Komutanlığı, 24 Temmuz tarihinde yayımladığı bildiriye vatandaşta seçim sonuçlarına ilişkin kuşku uyandıracak nitelikte yayın yapan basın organlarını cezalandıracağını duyurmasına rağmen Bayar'ın seçim sonuçlarıyla ilgili yaptığı açıklamalar *Yeni Sabah* ve *Gerçek* gazetelerinde yayımlandı.³⁹⁴ Bunun üzerine bu iki gazete Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından süresiz kapatıldı. Amerikan Büyükelçiliğine göre ilginç olan Bayar'ın açıklamasını yayımlayan diğer bir gazete olan *Tanin*'in kapatılmamasıydı. Bayar, 29 Temmuz 1946 tarihinde başbakanlığa bir mektup yazdı ve Sıkıyönetim Komutanlığı'nın tebliğini eleştirdi. Başbakan Saraçoğlu ise 31 Temmuz tarihinde verdiği yanıtta bazı illerde ilan edilen sıkıyönetimin 23 Haziran 1946 tarihinden itibaren 1496 sayılı yasayla altı ay uzatıldığını bildirdi. Konunun tartışmaya açık olmadığını belirtti. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, İstanbul'da iki gazetenin kapatıldığını Washington'a bildirdi. Bunlar Amerikalıların tabiriyle muhalif gazete *Yeni Sabah* ve aşırı solcu *Gerçek* gazetesi idi. Sıkıyönetim kanununu ihlal ettikleri gerekçesiyle kapatılmışlardı.³⁹⁵

Yeni Sabah ve *Tanin* gazeteleri Bayar'ın açıklamalarının tamamını yayımlamıştı. Bu durum, Büyükelçiliğin dikkatini çekti. Herbert S. Bursley, *Yeni Sabah*'ın muhalif bir gazete olduğunu belirtti. *Yeni Sabah*'ın söz konusu haberden sonra Sıkıyönetim Komutanlığı tarafından, seçim sonuçlarına ilişkin toplumda şüpheye yol açacak yayınlar yaptığı gerekçesiyle kapatıldığını bildirdi. Bursley'e göre *Tanin*, CHP'nin sıkı bir destekçisi olduğundan yayın hayatına devam edebilmişti. Diğer yandan *Yeni Sabah*'ta Bayar'ın açıklaması haricinde editöryal bir yorum vardı. Bu yorum, muhalif bir tondaydı. *Tanin*'de ise bir yorum yapılmamıştı. Bursley'e göre kapatılmada bu fark etkili olmuştu.³⁹⁶

Sıkıyönetim 4 Aralık 1946'da altı ilde, bir kez daha uzatıldı. Bunlar; İstanbul, Edirne, Kırklareli, Tekirdağ, Çanakkale ve Kocaeli illeriydi. Savaş tehlikesinin

³⁹³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.07.1946), p. 799.

³⁹⁴ Toker, **Tek Partiden Çok Partiye**, s. 179.

³⁹⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.07.1946), p. 810.

³⁹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (29.07.1946), p. 816.

geçtiğine yönelik görüşlere karşı CHP'nin argümanı tehlikenin sürdüğü yönündeydi. Buna göre savaş bitse de silahlar bırakılmamıştı. Sınır ötesinde iç savaş yaşanmaktaydı. DP'lilere göre ise sıkıyönetimin hedefi keyfi olarak gazete kapatmak ve seçimlerde hile yapıldığına yönelik İstanbul'da düzenlenecek protesto mitinglerini engellemektir. Diğer yandan İzmir'de yayımlanan DP yanlısı bir gazetede seçimlerin sahte olduğunu iddia eden bir yazının imza sahibi, hamile olmasına rağmen tutuklanarak 7 ay hapis cezasına çarptırıldı ve hapisanede doğum yapmak durumunda kaldı.³⁹⁷

Sıkıyönetim, 1947 yılının Mayıs ayında son kez uzatıldı. DP'liler bu uzatmaya da karşı çıkmıştı. Sıkıyönetim düzeni, 22 Aralık 1947'de kendiliğinden son buldu. Hükümet, bir daha yenileme teklifi vermedi. Sıkıyönetim böylece toplamda 7 yıl 1 ay sürmüştü.³⁹⁸

3.8.8. DP'nin Hile İddiaları ve Amerikalıların İlk Değerlendirmesi

Muhalefet, seçimlerden sonra CHP'yi oy sayımlarına hile karıştırmakla suçladı. Suçlamalara göre yöneticiler, halka CHP'ye oy vermeleri yönünde baskı yapmıştı. DP oylarının bir bölümü sayılmamıştı. Sahte seçim tutanakları hazırlanmış, bazı sandıklar kaçırılmıştı. İçişleri Bakanı Hilmi Uran ise seçimin tamamen adil olduğunu savunuyordu. Uran'a göre seçim beklenenden daha dürüst ve yasal yapılmıştı. Ne var ki Uran, seçimin belki de bazılarının beklentilerini karşılamadığını not etti. Bununla muhalefeti kastediyordu. Yeni oluşturulan mecliste söz konusu iddialarına ilişkin seçim hilelerini incelemek için mecliste kurulan komisyon, 12 Ağustos 1946'da göreve başladı ve kendisine gelen 36 vilayette hile yapıldığına yönelik başvuruların tamamını reddetti.³⁹⁹

DP lideri Celal Bayar, seçimlerin yapıldığı gün verdiği demeçte eleştirilerini 5 madde halinde sıraladı. Buna göre çeşitli köylerde düzmece seçim mazbataları hazırlanmış ve seçim kurullarına gönderilmişti. Seçimleri denetlemek için köylere

³⁹⁷ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 260; Mahmut Goloğlu, *Demokrasiye Geçiş, 1946-1950*, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1982, s. 69.

³⁹⁸ "Sıkıyönetim Dün Gece Sona Erdi", *Ulus*, 23.12.1947, s. 1.

³⁹⁹ Eroğul, *Demokrat Parti: Tarihi Ve İdeolojisi*, s. 19.

gitmek isteyen DP temsilcileri gözaltına alınmış ya da geldikleri yerlere geri gönderilmişti. İdare amirleri halk üzerinde baskı uygulamıştı.⁴⁰⁰ Bazı bölgelerde resmi makamlar, DP'ye oy verecek olanların cezalandırılacağını açıklamışlardı. Çeşitli bölgelerde DP mensupları tutuklanmıştı. Bu tutuklamaların aynı biçimde ve aynı zamanda gerçekleşmesi, tek bir elden yönetildiğini göstermekteydi.⁴⁰¹

İnönü, 24 Temmuz'da Ankara'da Parti Genel Merkezi'nde iki saat geçirdikten sonra, millete seçimlerin artık bittiğini, seçim kampanyası sırasında karşılıklı söylenen sözlerin unutulması gerektiğini belirten bir açıklama yayımladı. Celal Bayar ise aynı gün yayımladığı açıklamasında DP'nin seçim sırasında rapor edilen baskılardan ve düzensizliklerden duyduğu üzüntüyü belirtti.⁴⁰²

ABD Büyükelçilik Müsteşarı Herbert S. Bursley imzasını taşıyan rapora göre seçimlerin yapıldığı Pazar günü akşamı, Ankara'da ve İstanbul'da gurur ve mutluluk hissiyatı yaygındı. Bursley, seçimlere büyük bir katılımın olduğunu, seçmenler üzerinde dikkate değer bir baskının oluşturulmadığını ifade etti. Seçimlerin ertesi günü yayımlanan gazetelerdeki çelişki, Amerikalı diplomatların dikkatinden kaçmadı. 22 Temmuz tarihinde, CHP'nin yarı resmi gazetesi *Ulus*, Türkiye'nin 16 ilinde CHP'nin kazandığını yazmıştı. İstanbul merkezli muhalif medya ise İstanbul, İzmir, Ankara, Balıkesir, Aydın, Manisa, Samsun, Eskişehir, Afyonkarahisar, Bursa ve Bolu gibi Batı illerinde DP'lilerin kazanmakta olduğunu yazıyordu.⁴⁰³

Amerikalı diplomat, CHP'nin yukarıda belirtilen Batı illerinde seçim sonuçlarını değiştirdiği söylentisinin yayıldığında, kamuoyundaki mutlu havanın hızla dağıldığını vurguladı. İstanbul'un akşam baskıya verilen gazeteleri, Mareşal Fevzi Çakmak'ın İstanbul ilindeki seçim komisyonuna gönderdiği mesajın metnini yayımlamışlardı. Buna göre Mareşal, İstanbul'un Kadıköy ilçesindeki seçim sonuçlarında hile yapıldığı bilgisini almıştı. Kendisine verilen oyların, CHP'nin eski genel sekreteri Recep Peker'in hanesine yazıldığını iddia ediyordu. Mareşale göre,

⁴⁰⁰ Benzer iddialar için bkz. Haydar Seçkin, **Olaylar Ve Belgelerle 1946 Seçimleri Ve Yakın Demokrasi Mücadelemiz**, İstanbul, Anka, 1990, s. 42-46.

⁴⁰¹ Şahingiray, Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950), s. 61.

⁴⁰² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 831.

⁴⁰³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 827.

seçim sandıklarında görevli kişiler bizzat kendisiyle iletişime geçmişti. DP’li adayların önde oldukları bazı bölgelerde oylarda tahrifat yapılmıştı. Çakmak’a göre DP’lilerin yüzde 70-80 civarında oy almalarına rağmen bu durum seçim sonuçlarına yansımamıştı. Demek ki milletin oylarına bir değer verilmiyordu. Çakmak, insanların buna karşı çıkacağını, haklarını savunacaklarını ve ülkenin sadece hukukla yönetilebileceğini kanıtlayacaklarını kaydetti. Ayrıca meclisin illegal bir şekilde oluşması halinde kendini feshedip yeniden seçim kararı alması gerektiğini ekledi.⁴⁰⁴

Hükümetin kontrolünde bulunan ve ülkede yayın yapan tek işitsel medya organı olan *Ankara Radyosu*’nun seçimlerden bir gün sonra Pazartesi akşamında yaptığı yayında seçim sonuçlarına ilişkin açıklamalar yer aldı. Radyo, DP’nin güçlü olduğu bölgelerde oyların CHP tarafından silip süpürüldüğünü bildiriyordu. Amerikan Büyükelçiliği, haberde kafa karıştırıcı bir detay olduğunu not etti. Radyo’nun belirttiği bölgelerde oylar henüz sayılmamıştı. Bu durum belirtilen bölgelerde şaşkınlığa sebep olmuştu. 22 Temmuz Salı sabahı ise CHP, Ankara dâhil 46 ilde seçimleri kazandığını açıkladı. DP’nin Ankara il başkanı, *Vatan* gazetesine konuyla ilgili yaptığı açıklamada, seçimlerin Ankara’nın şehir merkezinde ve ona yakın köylerinde yasal seyrinde, serbest bir şekilde gerçekleştiğini, herhangi bir müdahalenin yapılmadığını belirtti. Ne var ki köylerde durum tamamen farklıydı. Köylerdeki seçmenler şiddetli bir baskıya maruz kalmıştı.⁴⁰⁵ Resmi sonuçlarda ise CHP’nin 49 ilde tüm sandalyeleri kazandığı açıklandı.⁴⁰⁶

DP milletvekilleri seçimlerden sonra 3 Ağustos 1946’da Sümer Sokak’taki merkez binasında grup toplantısı yaptı. Toplantının gündemi, seçilen milletvekillerinin birbirleriyle tanıştırılmasıydı. Diğer gündem maddesi ise hileli olduğunu düşündükleri genel seçimlerin ardından meclisteki yol haritalarına karar verilmesiydi. Toplantıda üç konuda uzlaşma sağlandı. İlki CHP’nin kontrolündeki kamu görevlilerinin seçimlerde her çeşit hileyi yaptığı görüşüydü. Seçim tutanaklarına yapılan itirazların meclisin içinde şiddetli bir biçimde savunulması kararı alındı. Son karar ise cumhurbaşkanlığı ve meclis başkanlığı için aday gösterme konusuna ilişkindi. İki pozisyon için de ayrı

⁴⁰⁴ *Ibid.*, p. 828.

⁴⁰⁵ *Ibid.*

⁴⁰⁶ Koçak, *Türkiye’de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)*, s. 516.

adayların çıkarılması kararı alındı. DP, bu toplantıda meclise katılıp katılmama konusunu da değerlendirdi ve meclise katılım sağlanması yönünde karar alındı. Bayar, seçimlerde hile yapıldığını açıkça savunmaya devam etti:

“İşte ben iddia ediyorum, hatta itham ediyorum. Seçime fesat karıştırılmıştır. Seçimler memleketin hakiki iradesini göstermekten uzaktır. Şayet, kanunsuz hareketler ve vatandaşların üzerinde yapılan türlü tazyikler azami hadde çıkarılmamış olsaydı, yurdun her tarafında seçimleri partimizin kazanmamasına imkân yoktu”.⁴⁰⁷

CHP, meclis başkanlık divanında DP'den iki üye bulunması önerisi yaptı. DP bu öneriyi reddetti. Diğer yandan CHP meclis grubu, cumhurbaşkanlığı ve meclis başkanlığı için adaylarını açıkladı. Bunlar sırasıyla İsmet İnönü ve Kazım Karabekir'di. Bu gelişmelerin yaşandığı gün, DP'liler Ankara Cebeci'de seçimde hile yapıldığı gerekçesiyle büyük bir gösteri organize etti. DP'liler oy sayımlarında hile yapıldığı argümanını seçimlerden sonra sürekli olarak savunmaya devam etti. 1946 genel seçimlerinde bir takım yolsuzluklar yapılmış olabileceği, sonradan İnönü tarafından dahi itiraf edildi. İnönü, İstanbul seçimlerinde usulsüzlükler yaşandığını belirtti.⁴⁰⁸

DP, 21 Temmuz genel seçimleri için 273 milletvekili adayı göstermişti. Bunların 16'sı, birden çok bölgede aday olmuştu. Diğer bir deyişle, DP'nin mecliste tek başına iktidar şansı mucizelere kalmıştı. DP'nin tek başına iktidara gelebilmesi için 273 adayından 233'ünün seçilmesi gerekiyordu. Demokratlar birçok bölgede örgütlenmesini tamamlayamamıştı. Nitekim Celal Bayar, 1947 yılında İnönü'yle yaptığı bir görüşmede, çoğunluğun her durumda CHP'de olacağını, DP'nin yeterli sayıda aday gösteremediğini itiraf etti.⁴⁰⁹

1946 seçimlerine ilişkin iller ya da ülke bazında bir istatistiki sonuç günümüze kadar halen yayımlanmamıştır. Dolayısıyla bu seçimlerde partilerin aldığı oyları, halkın seçimlere katılım oranlarını tam olarak bilmek mümkün değildir.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Mahmut Goloğlu, **Demokrasiye Geçiş, 1946-1950**, s. 69.

⁴⁰⁸ Barutçu, **Siyasi Anılar (1939-1954)**, s. 323; Burçak, **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950**, s. 95.

⁴⁰⁹ Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 229.

⁴¹⁰ Tuncer, **1946 Seçimleri**, s.125.

3.8.9. Amerikalıların Gözünden İstanbul'da Tartışmalı Seçim Sonuçları

ABD Büyükelçiliğine göre 23 Temmuz Salı gününe gelindiğinde iki önemli ilde halen bir seçim sonucunun açıklanmamış olması ilginçti. Bunlar 26 milletvekili sayısıyla İstanbul ve 15 milletvekili sayısıyla İzmir illeriydi. Bu gecikmeye ilişkin kamuoyundaki şaşkınlık artmıştı. İzmir merkezli *Demokrat* isimli DP taraftarı gazete, 23 Temmuz Salı günü sayısının ilk sayfasında DP İzmir il başkanının Cumhurbaşkanı İnönü'ye gönderdiği telgrafa yer verdi. DP'li yönetici mesajında, İnönü'den İzmir'deki seçim sonuçlarında yaşanan adaletsizliklerin, sonuçlar açıklanmadan önce düzeltilmesini istemişti. Aksi halde hükümetin bunun sonuçlarına katlanacağını belirtti. Halkın görüşüne ve seçim bölgelerindeki gözlemcilere göre DP; Bolu, Aydın, Konya, Hatay, Balıkesir, Manisa ve Samsun'da kesin olarak kazanmıştı. Buna rağmen CHP'nin söz konusu bölgelerde oyları tamamen silip süpürdüğü açıklanmıştı. Bu açıklamadan sonra halkta, bu bariz hilelere karşı tepkiler oluşmuştu. DP'nin uzun süredir oldukça güçlü olduğu Bursa'da seçimlerden sonra derin bir kasvet havası hissedilmişti. İzmit'in DP'nin zaferiyle sonuçlanan bazı bölgelerinde de hile iddiaları vardı. DP'lilere göre CHP'nin oylarına sahte oylar eklenmişti. Sandıklardaki toplam oylar, o bölgedeki seçmen sayısından daha fazla çıkmıştı. Amerikan Büyükelçiliğine göre bu iddiaları reddetmek mümkün değildi. Ne var ki Amerikalılar bunların hiçbir zaman kanıtlanamayacağına inanıyordu. Amerikalıların raporuna göre seçim sonuçları, her bölge ya da ilçe için asla yayınlanmayacaktı.⁴¹¹

Ankara Radyosu, 23 Temmuz akşamı İzmir'de CHP'nin kazandığını açıklamıştı. Ne var ki resmi sonuçlar bundan iki gün sonra açıklandı. Aynı akşam 30,000 – 50,000 arasında DP'li, şehrin ana meydanında barışçıl bir gösteri yaptı. Seçimlerde hile yapılması protesto edilmişti. İzmir, CHP için önemliydi. Başbakan Saraçoğlu ve Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel, İzmir'deki aday listesinin başındaydı. Seçimlerden itibaren İnönü'nün Saraçoğlu'ndan yeni bir kabine isteyip istemeyeceği konusu konuşuluyordu. Genel kanı, Saraçoğlu'nun popülaritesinin düştüğü yönündeydi. Ayrıca Saraçoğlu'nun İzmir'den yeniden seçilebilmesi için sert

⁴¹¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 829.

önlemler almak gerekmişti. Zorlamalarda bulunulmuştu. Bu nedenle Saraçoğlu'nun halkın sevdiği bir başkasıyla değiştirileceği düşünülüyordu.⁴¹²

ABD Büyükelçiliğine göre en büyük seçim bölgesi olan İstanbul'da seçim sonuçları nedeni anlaşılabilir bir şekilde geç açıklanmıştı. İstanbul nüfusunun yüzde 65'i seçimlere katılmış ve sonuçların tamamen DP lehine olduğu rapor edilmişti. İstanbul'daki seçim sandıklarının başında çok sayıda gazeteci ve gözlemci bulunuyordu. Bu nedenle İstanbul'daki oy verme eğilimlerinin bilinmesi kolay olmuştu. Seçim sonuçlarının açıklanmasının neden bu kadar uzun sürdüğü ise anlaşılabilir değildi. İstanbul'un seçim sonuçları 24 Temmuz Çarşamba akşamı sabaha karşı 3'te açıklandı. Buna göre muhalefet, 23 sandalyenin 18'ini kazanmıştı.⁴¹³

Büyükelçiliğe göre seçim sonuçlarının açıklanması beklenirken İstanbul valisi Lütfü Kırdar milli bir kahraman seviyesine yükseldi. Bunun sebebi Kırdar'ın CHP yöneticilerinin İstanbul'daki seçim sonuçlarını manipüle etmelerinin karşısında durmuş olmasıydı. Buna göre vali, CHP'nin seçim sonuçlarında tahrifat yapma teklifine istifa etme tehdidiyle karşılık vermişti. Böylece oylarda yapılacak tahrifatın önüne geçmişti. Vali, buna rağmen DP'nin kazandığı tüm sandalyeleri koruyamamıştı. Büyükelçilik, valinin çabalarına rağmen 5 sandalyenin CHP'ye "verildiği" görüşünü Washington'la paylaştı.⁴¹⁴

Gazeteci Ahmet Emin Yalman'a göre İstanbul'da bulunan 23 milletvekili kontenjanının tümünü DP kazanmıştı. Buna rağmen İstanbul'daki seçim sonucu hemen duyurulmadı. Resmi sonuçlara göre DP'nin sandalye sayısı 18 idi. Bir gün vali Lütfü Kırdar, Yalman'ı makamına çağırdı ve konuyla ilgili akıl danıştı:

"Evet, İstanbul'da seçimi DP kesin bir biçimde kazandı. Fakat buradan K. Karabekir, H. Suphi Tanrıöver, General C. Cahit Toydemir, General Refet Bele ve H. Cahit Yalçın'ın kazandırılması ve DP'nin 18 milletvekili çıkarması hakkında sıkı bir emir aldım. Bu emri yerine getirmesem, İstanbul seçimlerinin kökünden bozulması için bahane aranması ve yeni partinin 18 kişilik önemli kuvveti elinden kaçırmaması ihtimali vardır. Bana ne tavsiye edersiniz?"⁴¹⁵

⁴¹² **Ibid.**, p. 831.

⁴¹³ **Ibid.**, p. 829-830.

⁴¹⁴ **Ibid.**, p. 831.

⁴¹⁵ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim (Cilt 3)**, s. 80-81.

Yalman, bu görüşünde valiye hak verdi. İstanbul seçimlerinde hileyle CHP'li milletvekillerin 5 sandalye kazanmış gibi gösterilmesi görüşünü onayladı. Aksi halde DP'nin kalan 18 milletvekilinin sandalyeleri de tehlikeye girecekti.

Seçimlerden iki hafta önce intihar eden Ankara valisi Nevzat Tandoğan'ın geride kalan oğlu ise bu süreçte ABD Ankara Büyükelçiliği yetkilileriyle temasa geçmişti. Tandoğan'ın oğlu, babasının ölümünden bir gün önce kendisine söylediklerini aktarmıştı. Buna göre vali Tandoğan, CHP'lilerin seçimlerde "kendisinin sırtına bir eşek gibi binmeye" çalıştıklarını belirtmiş fakat buna izin vermeyeceğini ifade etmişti.⁴¹⁶

Seçim sonuçlarına göre, DP ve onunla ilişkili bağımsız adaylar dört ilde oyları süpürmüşlerdi. Bunlar; Eskişehir, Afyonkarahisar, Çanakkale ve İçel illeriydi. DP, en büyük temsil gücünü, 18 vekillikle İstanbul'da ve 7 milletvekili ile Kütahya'da sağlamıştı. Muğla'da 4, Sinop'ta 3 milletvekili çıkarmıştı. Önde gelen hiçbir DP'li seçimleri kaybetmemiş fakat DP destekli bağımsız aday Hikmet Bayur, kendi memleketi Manisa'da seçimleri kaybetmişti. Bu durum, yerel halk tarafından imkânsız olarak yorumlanmıştı. CHP'nin bu bölgelerde seçimi kaybetmiş olan adayları arasında eski içişleri bakanı Ali Çetinkaya da bulunuyordu. DP kendisine Afyon'dan adaylık teklif etmişti. Çetinkaya ise CHP'den aday olmayı tercih etmiş ve seçim bölgesinde DP'ye yenilmişti. Büyükelçilik raporuna göre Çetinkaya, ileri yaşından dolayı bunama belirtileri gösteriyordu. Bu nedenle meclisteki etkisinin çok büyük olmadığı düşünülebilirdi. Büyükelçilik raporunda seçimleri kaybeden diğer önemli CHP'lilere yer verildi. Bunlar arasında; Alaattin Tirodoğlu, Muhlis Erkmen, Ahmet Şükrü Esmer, Ali Rani Tarhan, Muhittin Üstündağ ve Berç Türker gibi isimler bulunuyordu.⁴¹⁷

Amerikalıların raporunda bir önceki yasama yılında 2 Rum, 1 Yahudi ve 1 Ermeni olmak üzere 4 azınlık temsilcisinin olduğu vurgulandı. Bu sayı 1946 seçimlerinde bire düşmüştü. Bu kişi, İstanbullu bir Yahudi olan Salamon Adatto idi. Diğer bir azınlık mensubu olan Dr. Vasili Konos, İstanbul'da DP'den aday olup seçilmesine rağmen DP liderlerinin talebi üzerine istifaya etmişti. Büyükelçiliğin

⁴¹⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 831.

⁴¹⁷ *Ibid.*, p. 832-833.

edindiği bilgiye göre Rumların yüzde 80'i Ekümenik Patrikhane'nin tavsiyesi üzerine CHP'ye oy vermişlerdi. Buna göre Patrikhane, CHP ile bazı konularda anlaşmaya varmıştı. Ermeniler özellikle Sovyet Başkonsolosluğunun yönlendirmesi üzerine yüzde 90 oranında muhalefete oy vermişti. Yahudiler ise DP'nin ekonomi politikalarının kendileri için daha avantajlı olduğunu düşünerek yüzde 70 oranında muhalefeti tercih etmişti. İstanbul'da seçilen üç bağımsız milletvekilinin tamamı DP sıralarından seçilmişti. Mareşal Fevzi Çakmak'a ek olarak, eski içişleri bakanı ve seçkin bir akademisyen olan, liberal fikirleri yüzünden Atatürk'ün öfkesine maruz kalmış ve 1926 – 1939 arasını yurtdışında sürgünde geçirmek zorunda kalmış Adnan Adıvar seçilmişti. Diğer bağımsız milletvekili seçilen kişi ise İstanbul'daki *Tasvir* gazetesinin genç patronu Cihad Baban'dı. Baban, Süleymaniye'nin ünlü Kürt Baban soyundan geliyordu. İstanbul'da seçimlere katılan diğer partiler kayda değer bir oy alamamışlardı. Nuri Demirağ'ın MKP'si ise dağılmak üzereydi.⁴¹⁸

3.8.10. İnönü'nün Genel Seçimlerden Sonra İlk Açıklaması

Seçimlerden sonra İnönü'nün Türk halkına verdiği ilk mesajda Türk milletinin büyük bir çoğunlukla katılım gösterdiği seçimlerde milletvekillerini seçtiğini belirtti. BMM'nin çeşitli partilerden ve bağımsız milletvekillerinden oluşmasını ülke için büyük bir başarı olarak nitelendirdi. Milleti tebrik etti. İlk işlerinin seçim döneminde karşılıklı olarak kızgınlıkla söylenmiş sözleri unutup affetmek ve yeni bir dönemi başlatmak olacağını kaydetti.⁴¹⁹

İnönü'ye göre milletvekillerinin meclisteki görevleri ülke için yaratıcı fikirlerin ortaya çıkması adına görüş farklılıklarından yararlanmaktı. İktidar ve muhalefet partileri; mecliste, yerel yönetimlerde ve basında beraber, verimli şekilde çalışabilme sınavını geçmeliydi. İnönü'ye göre bu sınavdan geçmeleri halinde mevcut ve gelecek kuşaklar bundan yarar görecekti. Vatandaşların arasındaki dostlukların bozulmaması için çok dikkatli olmaları gerektiğini belirten İnönü, yeni meclisin

⁴¹⁸ **Ibid.**

⁴¹⁹ “Cumhurbaşkanımız Diyor Ki: Vatanda Huzur, Çalışma Devrinin Açılması İlk Vazifedir”, **Ulus**, 25.07.1946, s. 1.

ülkeye değerli hizmetler sunmasını umduğunu ifade etti. İnönü'nün mesajı aynı gün ABD Büyükelçiliği tarafından Washington'a iletildi.⁴²⁰

3.8.11. Rus Medyasının Genel Seçimlere İlişkin Değerlendirmeleri

Amerikalılar, Türkiye'deki siyasi gelişmelerin Rus mediasındaki yansımalarını izlemeyi sürdürdü. Rus *Trud* gazetesi, 21 Temmuz 1946 tarihli sayısında Türkiye'nin 25 yıldır bu parlamento seçimlerinde yaşadığı kadar gergin bir hava yaşamadığını savundu. Buna göre Türkiye'de nüfusun kayda değer bir bölümü, CHP hükümetinden hoşnutsuzluğunu ifade etmekteydi. S. Belinkov imzasıyla yayımlanan makalede Rus yazar, Türkiye'de ilerlemeci çevrelere dayandırdığını iddia ettiği görüşünde CHP'ye yönelik hoşnutsuzluğun sebebinin esas olarak ekonomik düzensizlikler, kitlesel yoksulluk olduğunu savundu.

Partinin popülaritesinin düşmesindeki ana sebep ise savaş sırasında uyguladığı korkunç politikaydı. Türk ekonomisi, Alman çıkarlarına endekslenmiş, ihracatın yüzde 90'ı Almanya'ya yapılmıştı. Ayrıca Türkiye, Sovyetlere düşmanca davranmış, Alman uçaklarının ve ajanlarının Sovyet topraklarına girmesine izin vermişti. Aynı zamanda Alman ve İtalyan savaş gemilerinin Boğazlardan geçmesine izin vererek uluslararası yükümlülüklerini ihlal etmişti. Rus gazetesine göre Türkiye ayrıca uzun süre yabancıların çıkarlarına hizmet eden dış politikasının bir parçası olarak iflas etmiş olan Balkan Antantı'nı canlandırmayı denemişti. Şimdi de Orta Doğu'da "yabancı arabulucu" olarak benzer bir dış siyaset takip etmekteydi. Sonuç olarak Türk medyası, büyük Atatürk'ün politikasını terk etmiş, dış unsurların da etkisiyle ölçsüz bir Sovyet karşıtı kampanyaya girişmişti. CHP'nin uluslararası politikası kendi iflasını ortaya çıkarmıştı. Ülkenin ilerici gazetecileri hala hapisteydi, siyasi partiler örgütlenebilse dahi yollarına engeller koyulmaktaydı.

Seçim kanunu, iktidardaki partinin iktidarda kalmasını sağlayan maddeler içermekteydi. Gerçek bir sendika olarak WFTU (World Federation Trade Unions) temsil edilmemekte ve uzun süredir bastırılmaktaydı. Ülkedeki maaşlar sefalet

⁴²⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.07.1946), p. 800.

düzeyindeydi. Rus gazetesine göre bu koşullarda parlamento seçimleri, yerel seçimlerle aynı biçimde gerçekleşmişti. Türkiye’de kitlesel yıldırma ve gözdağı verme uygulamaları oldukça yaygındı. Ayrıca emniyet güçleri, İstanbul’un birçok bölgesinde demokratik partilerin temsilcilerinin seçim sonuçlarını kontrol etmesini engellemişti. Sonuç olarak CHP, demokratik bir cephenin oluşmasını engellemişti. Bunun sebebi CHP’nin, iktidarını ancak bu şekilde sürdürebileceğini fark etmiş olmasıydı.⁴²¹

Amerikalıların radarına giren diğer bir medya organı, Sovyetler Birliği’nde Rusça yayın yapan haber dergisi *New Times* idi. Dergi, 1946 yılının Ağustos sayısında Türkiye’deki 21 Temmuz 1946 seçimlerini ele aldı. Rus dergisi, genel seçimlerin son derece gergin bir havada geçtiğini belirtti. Mevcut Türk liderlerinin, girişimlerine rağmen seçimlere CHP lehine oluşmuş bir halkoyu görüntüsü vermeyi başaramadıklarını savundu. Makalede Türkiye’nin mevcut durumunun izole, ekonomisinin düzensiz, köylülerinin ve insanların yoksul olduğunu belirtildi. CHP’nin iç ve dış politikası bu nedenle iflas etmişti. Savaş sırasında Türk liderlerinin tamamen Hitler Almanya’sı yanlısı bir tutum takındıkları not edildi. Tüm bunların ülkenin iç politikasında yansımaları olmuştu. Böylece CHP içinde bölünmeler başlamıştı. Ayrıca iktidardaki kliğin 1947’deki seçim tarihlerini aceleyle öne almak zorunda kaldığı savunuldu. Seçimler, kaba bir polis kontrolünde gerçekleşmişti. Belirgin bir şekilde şiddet ve terör olayları yaşanmıştı. DP ise uygulanan acımasız teröre rağmen birçok bölgede kayda değer nitelikte çoğunluğu sağlamayı başarmıştı. Rus haber dergisi, Türk medyasının değerlendirmelerine de atıf yaptı. Buna göre ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 25 Temmuz 1946 tarihli gönderisinde Rus gazetesinin bu yayınına ek olarak Celal Bayar’ın, seçimlerde yolsuzluk ve hile yapıldığı yönündeki iddialarını tekrarladı. Amerikan Büyükelçi, Bayar’ın açıklamalarının sürpriz olmadığını belirtti. Wilson, DP’nin iddia edildiği gibi bazı bölgelerde yeniden seçime gidilmesini talep edeceğinin ya da sonuçları kabul edeceğinin henüz netleşmediğini

⁴²¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (23.07.1946), p. 794-795.

belirtti. DP'nin İzmir'de 25 Temmuz akşamında kitlesel bir protesto çağrısı yaptığını belirtti. Wilson'a göre İzmir'deki durum endişe vericiydi.⁴²²

Wilson, bir gün sonra Washington'a geçtiği telgrafında ise DP'nin 25 Temmuz'da İzmir'de gerçekleşen mitingine 30 bin kişinin katıldığını aktardı. Mitingin ciddi bir olay yaşanmadan tamamlandığını not etti.⁴²³ Bir başka kaynağa göre 40 bin kişinin katıldığı İzmir mitinginden iki gün sonra ise Bursa'da 10 bin kişiyle bir miting daha gerçekleştirildi. Bu mitingleri, Konya'da, Adana'da ve Ankara'da benzerleri takip etti.⁴²⁴

Amerikalılara göre CHP milletvekili Necmeddin Sadak, Türkiye'nin ilk muhalefet partisinin solcu değil sağcı olmasının talihsizlik olduğunu birkaç ayrı yerde belirtmişti. Sadak'a göre DP, köle gibi yaşayan köylülere toprak dağıtılmasından irite olan ve devlet yardımıyla servet yaratmanın peşinde olan bir partiydi. Ülkenin böyle bir partiye değil CHP'yi sola doğru zorlayan bir muhalefet partisine ihtiyacı vardı. Buna göre DP'nin, kurucularının geçmişleri ve mevcut durumları incelendiğinde CHP'den daha sağda olduğu görülüyordu. Sadak, muhalefet partisinin sol eğilimli olması halinde *Moskova Radyosu*'nun da susturulacağını iddia etti. Sadak'a göre *Moskova Radyosu*, DP'nin isminde geçen 'demokrat' ibaresini, CHP'ye vurmak için bir sopa olarak kullanmıştı. Bunun sebebi komünistlerin en büyük düşmanlarının sosyalistlerin olmasıydı. Amerikan Büyükelçiliği, Sadak'ın bu görüşüne katılmadığını belirtti. Amerikalılara göre Sadak'ın bahsettiği türden bir muhalefet partisi, SSCB ile düşmanca değil iyi ilişkiler kurabilirdi. Bu iki parti arasında gerçekleşecek bir uyum, Moskova'yı asla zora sokmazdı. Amerikalılar, Sadak'ın DP'nin CHP'yi sola doğru itemeyeceğini görüşüne ilişkin ise bunun pekâlâ mümkün olduğunu not etti. Buna göre DP'nin ekonomi alanındaki muhafazakâr tutumu, rakiplerini sola doğru itebilirdi. Bu itiş Sadak'ın aklındaki Marksist sola doğru değil fakat demokratik sola doğru gerçekleşebilirdi.⁴²⁵

⁴²² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.07.1946), p. 807.

⁴²³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.07.1946), p. 810.

⁴²⁴ Eroğul, **Demokrat Parti: Tarihi Ve İdeolojisi**, s. 18.

⁴²⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.09.1946), p. 854.

3.8.12. ABD Büyükelçiliğinin Genel Seçimlere İlişkin Analizleri

ABD Ankara Büyükelçiliği, 21 Temmuz genel seçimlerine ilişkin geniş bir rapor hazırladı. Rapor, Büyükelçilik Müsteşarı Herbert S. Bursley imzasıyla 25 Temmuz 1946 tarihinde Washington'a gönderildi. Raporda, seçimlerde ve sonrasında yaşananlar, CHP'lilerin hile yaptıklarına ilişkin iddialar ve aday listelerinin belirlenmesi konuları yer aldı. Rapora göre Türk İçişleri Bakanlığı, kontrolündeki valiler ve yerel yöneticilerle beraber seçimlerin gerçekleştirilmesi için özenle çalışmıştı. Kayıt listeleri, seçimlerden on gün önce ülkedeki tüm seçim bölgelerine asıldı. Seçmen adaylarının bu listeleri incelemeleri ve kendi isimlerinin listede olup olmadığını kontrol etmeleri yönünde çağrılar yapıldı. Herhangi bir seçmen adayının, listelerde ismini görmemesi halinde en yakın mahkemeye başvuru yapması gerektiği bildirildi. Mahkemelerin de kararlarını üç gün içinde verdikleri görüldü. Seçmen adayının oy kullanmasına engel bir hal görülmediği takdirde, isimlerinin seçmen listesine kaydedildiği tespit edildi. Seçim günü Ankara'da her seçmenin, seçim listesini elinde bulunduran seçim görevlilerine başvuru yaptığı görüldü. Seçmenler, isimlerini listeden bulduktan sonra, isminin yanına imzalarını attı. Okuma-yazma bilmeyenler ise imza kısmına parmak basmıştı. Seçmenler daha sonra üzerinde hükümet mührü olan kahverengi bir zarf aldı. Ortada CHP, DP ve nadiren MKP'nin oy pusulalarının bulunduğu görüldü. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre seçmen, dilediği oy pusulasını alıp elindeki zarfın içine koyma imkânı buldu. Sonrasında zarfı kapatıp onu seçim sandığına atabildi. Birçok örnekte ise seçmenler, ayrı bir oy listesi hazırladı ve zarfların içine bu listeleri koydular. Seçmenlerin, ellerindeki zarflara nadiren de olsa parti listelerinin haricinde bir ya da iki bağımsız adayın isimlerinin yazılı olduğu kâğıtları koydukları görülmüştü. Bu kişiler, ek olarak zarfa koydukları bağımsız adayların sayısı kadar ismin üstünü çizmişlerdi. Bu durumda örnekte bir bölgede 2 bağımsız adayı tercih eden bir vatandaşın, partilerin kendi hazırladıkları listelerden birinde iki milletvekili adayının isminin üstünü çizmesi gerekiyordu. Böylece, bölgenin toplamdaki milletvekili sayısı aşılmıyordu.

ABD diplomatik misyonununun Ankara, İstanbul ve İzmir'deki görevlileri, seçim günü üç şehri ve civarındaki köyleri turladı. Amerikalı diplomatlar, seçmenlere herhangi bir baskı yapıldığına yönelik bir kanıt bulamadı. Ziyaret edilen yerlerde oy

verme işleminin düzenli ve sessiz bir şekilde gerçekleştiği görüldü. Ne var ki, oy verme işleminin gerçekleştiği bazı yerlerde CHP'nin altı oklu bayrağının dekoratif amaçla kullanıldığı görülmüştü. Bayrakların çoğu, çay bahçelerinde ve tente çadırlarında bulunuyordu. Bunun dışında jandarma komutanlarının bazı keyfi uygulamalara giriştiklerini belirten haberler çıkmıştı. Özgür seçim ilkesinin aleni bir şekilde çiğnendiği olay, Manisa'nın Eşme ilçesinde yaşandı. Eşme kaymakamı, DP'nin oy pusulalarının seçmenlere dağıtılmasını engellemişti. Ayrıca DP'li gözlemcilerin bölgeye girişini yasaklamıştı. Seçimler, birçok bölgede sabah 8'den akşam 7'ye dek sürdü. Sandıkların kapanmasından sonra bölgedeki seçim görevlileri, sandıklardaki oyları bir tabloya dökmeye başladı. Bu işlem sıklıkla, yarışan partilerden birer temsilcinin katılımıyla, kamuoyuna açık bir şekilde gerçekleşti. Raporunda seçimlerde hile imkânının oy sayımı sırasında değil, oyların tamamen sayılmasından sonra ortaya çıktığı görüşünün altı çizildi. Seçim komisyonları, seçimlere ilişkin raporlarını, muhalefet partilerinden herhangi bir temsilci bulunmaksızın, yalnız başına yazmıştı. Bu rapor görünüşte yapılan oy sayımlarına göre yazılmıştı. Oy pusulaları birçok durumda, seçimlerden 24 saat sonra yakıldı. Yani yeniden sayım yapılması mümkün olamadı. Büyükelçilik raporu, CHP yetkililerinin seçim bölgesinde ve il oy sayım merkezlerinde, seçim sonuçlarını CHP lehine manipüle edebilme imkânına sahip olduğunu Washington'a aktardı.⁴²⁶

ABD Büyükelçiliği, muhalefetin yeni mecliste gündeme getireceği ilk konulardan birinin seçim kanununun revize edilmesi olacağını öngörüyordu. Buna göre mevcut seçim kanunu üç açıdan sorunluymuştu. Muhalefet temsilcileri, kazananı belirleyen resmi raporları yazan seçim komisyonlarında hazır bulunamıyordu. Ayrıca onları denetleyemiyordu. Böylece, iktidardaki partinin bazı düzensizliklere girişmesinin yolu açılıyordu. İkinci sorun, oyların sayılmasından sonra acilen yakılmalarıydı. Böylece herhangi bir düzensizlik iddiasında geriye dönüp tekrar kontrol etme imkânı kalmıyordu. Üçüncüsü ise, seçim bölgelerinin ayrılması yönteminin değiştirilmesiydi. Mevcut yasada her il, bir seçim bölgesi sayılmaktaydı. O ile verilecek milletvekili sayısı, nüfusla doğru orantılı belirlenmekteydi. Buna göre her 40.000 nüfus için mecliste bir milletvekili sandalyesi ayrılmaktaydı. Amerikalılara

⁴²⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.07.1946), p. 802-803.

göre bu durum haksız ve antidemokratikti. Örnek olarak Hakkâri yalnızca bir milletvekili ile temsil edilirken İstanbul'un 23 milletvekili bulunuyordu. Diğer bir deyişle Hakkâri'de oturan vatandaşın oyu yalnızca bir milletvekilini belirlerken İstanbul'daki bir seçmen 23 milletvekilinin kaderini belirlemekteydi.⁴²⁷

1946 yılının Haziran ayında tek dereceli seçim kanunu görüşmeleri sırasında seçimlerde hile ve manipülasyon yapma ihtimalinin bulunduğu muhalefet liderleri tarafından dile getirilmişti. Bağımsız seçim komitelerinin seçim raporlarını yazacağı sırada yanlarında muhalefet partilerinden kimsenin bulunmayacak olması o zaman da eleştiri konusu yapılmıştı. Seçim kampanyaları sırasında CHP'nin bireysel ve kitlesel baskılar yaptığına ilişkin haberler medyanın oldukça ilgisini çekmişti. Daha az ilgi çeken başka bir gelişme daha yaşanmıştı. Seçim sürecinde DP'liler, CHP'yi seçmenleri ikna etmeye çabalamamakla suçlamıştı. DP'li liderlere göre CHP, seçmenleri ikna etmek yerine seçim komisyonu raporlarında yapacakları manipülasyona güveniyordu.⁴²⁸

Bu korku esas olarak içişleri bakanı, başbakan ve cumhurbaşkanının tüm memurlara seçimlerde tarafsız olmaları yönünde yaptıkları tembihlere rağmen, CHP genel sekreterinin tüm illerdeki valilerle doğrudan iletişim kurduğunun ortaya çıkması üzerine yayıldı. Bu durum, Bolu ilinin Akçakoca ilçesindeki genç kaymakamın seçimlerden hemen önce istifa etmesiyle ortaya çıkmıştı. İstifanın sebebi, kaymakamın Bolu valisinden aldığı mektuptu. Mektupta kaymakama yerel CHP yetkilileri işbirliği yapması talimatı yer alıyordu. Olayın ortaya çıkmasından sonra vali iki ay boyunca görevden uzaklaştırma cezası aldı. Ne var ki kaymakam yeniden göreve getirilmedi. CHP'nin adayları millete seçimlerden üç gün önce, yani 18 Temmuz günü açıklanmıştı. DP ise adaylarını seçimlerden bir gün önce açıkladı. CHP, BMM'deki her sandalye için bir aday açıkladı. Toplamda 465 aday bulunuyordu. Diğer yandan Demokratlar, bazı doğu illerinde halen örgütlü olmadıklarından, ülkedeki 63 ilin yalnızca 43 ilinde aday çıkarabilmişlerdi. Ayrıca, DP'lilerin listelerinde çakışmalar vardı. Örneğe Mareşal Çakmak, Celal Bayar ve bazı diğer önde gelen DP'liler, aynı anda birden fazla ilin listesinde yer almışlardı. Buradaki amaç yalnızca o ilin listesini

⁴²⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 835.

⁴²⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (25.07.1946), p. 803.

güçlendirmek değil, aynı zamanda kendilerinin seçilmelerini garanti etmektir. DP'deki bu adayların birden fazla ilde seçim kazanmaları bekleniyordu. Bu durumda, seçilen milletvekili yalnızca bir ili seçecekti. Boşta kalan iller için ise ara seçimlere gidilecekti.

CHP'nin aday listesi yoğun bir ilgiyle karşılaştı. Aday listesi, partinin bir modernizasyona mı gittiğini yoksa son yıllarda gösterdiği muhafazakâr eğilimde devam mı edeceğini gösterecekti. Listeye konulmayanlardan en önde gelen isim Suat Hayri Ürgüplü oldu. Ürgüplü, 1946 yılının başında kahve piyasasındaki yolsuzluk iddiaları yüzünden Gümrük ve Tekel Bakanı görevinden istifaya zorlanmıştı. CHP, önceki yasama döneminden 152 milletvekilini 1946 seçimlerinde aday göstermedi. ABD Büyükelçiliği bu kez aday gösterilmeyen CHP'lileri şu şekilde sıraladı:⁴²⁹

- 1) Yaş ve fiziksel engel yüzünden BMM'de görevlerine devam edemeyecek durumda olanlar
- 2) Mahmut Şevket Esendal'ın CHP genel sekreteri olduğu sırada onun vesayetinde meclise girmiş bazı genç isimler (Büyükelçilik bu durumu 'maalesef' olarak tanımladı. Bu grubun içinde ilerici ve İngilizce bilen milletvekilleri olduğu notu düşüldü)
- 3) DP'yi kurmak için CHP'den istifa edenler (Bunların arasında Celal Bayar, Adnan Menderes, Fuat Köprülü, Emin Sazak, Refik Koraltan, Dr. Cemal Tunca ve bağımsız aday olmuş fakat DP'lilerin desteklediği Hikmet Bayur bulunuyordu. Bayar, diğerlerinin aksine bir önceki yasama yılı sona ermeden milletvekilliği görevinden istifa etmişti.)
- 4) Partiye olan sadakatlerinde isteksiz görülen ya da görevlerinde verimsiz olduğu düşünülen eski milletvekilleri

Büyükelçilik raporuna göre Türk kamuoyunun genel seçimlere ilişkin yorumu, CHP'nin çok ihtiyacı olan 'ev temizliğini' yapma fırsatını kaçırdığı yönünde olmuştur. Buna göre CHP, adaylarını belirlemede eski yükümlülüklerine ve geleneklerine fazlaca önem vermişti. CHP'nin listesinde yer alan 162 yeni isim içindeki en büyük grup, CHP'nin il örgütlerinin liderleriydi. Bu kişiler, parti için yaptıkları çalışmalardan

⁴²⁹ *Ibid.*, p. 805-806.

ötürü ödüllendirilmişlerdi. Bu grupta aynı sayıda devlet memurunun da CHP'nin yeni listesinde yer aldığı görüldü. Bu listede valiler, çeşitli bakanlıkların yetkilileri, illerin yerel örgütlerinde görevli kimseler yer aldı. Bu gruplar, yeni listenin üçte ikisini oluşturuyordu. Yeni listenin geri kalanında ise avukatlar, emekli ordu ve donanma subayları, profesyonel çalışanlar ve beş kadın yer alıyordu. İşçi sınıfından da bir işçi, bir madenci ve bir mesleki derneğin başkanı olmak üzere üç aday gösterilmişti. Ayrıca geçmiş uygulamalara benzer şekilde üç azınlık toplumunu temsil etmek üzere iki Rum, bir Ermeni ve bir Yahudi aday gösterilmişti. CHP'nin, aday listesini güçlendirmek için bazı seçim bölgelerinde değişimler yaptığı görüldü. Buna göre önceki seçimlerin aksine adaylar olabildiğince geçmişte bölgeyle ilişki kurmuş kimseler arasından belirlenmişti. CHP'nin yeni adaylarından biri de Amerikan fonlarıyla inşa edilmiş ve desteklenmiş Manisa Moris Şinasi Hastanesi'nin başhekimisi Dr. Memduh Necdet Otaman'dı. Demokratlar da, adaylarını belirlerken bölgeyle ilişkili kişilerin tercih edilmesine özen gösterdi. Bu durumun, aynı anda birkaç bölgeden aday olan Celal Bayar ve DP destekli Mareşal Çakmak gibi istisnaları vardı. Beklenildiği gibi DP listelerinden hiçbir CHP'li memur aday olarak gösterilmemişti. DP'nin adayları çoğunlukla profesyonel çalışanlardan ve iş adamlarından oluşturulmuştu. Bunların arasına bazı milletvekilleri, askeri figürler ve önceden diplomat olarak görev yapmış kimseler serpiştirilmişti. Seçimlerde çok sayıda bağımsız aday ortaya çıkmıştı. Diğer yandan İstanbul'da, bağımsız adayların sayısı yüzün üzerindeydi. Ne var ki, bağımsızların seçim bölgelerinde iyi tanınmış kişiler olmamaları halinde kendilerini destekleyen bir parti örgütü olmaksızın kazanmaları düşük bir ihtimaldi. Rapora göre seçimlerin gerçekleştirilmesinden bir hafta önceden başlayarak gerçek bir coşku yaşandı. Bu durum, Türk milleti açısından 1908 Anayasal Devrimi'nden itibaren bir ilkti. Coşku, özgürce tartışma ve adayları özgürce seçebilme hakkından kaynaklanmıştı. Seçimlerden önceki haftada "gerçek olamayacak kadar iyi" şeklinde endişe içeren yorumlar yapılmıştı. Büyükelçiliğe göre bu yorumların yapılması doğaldı. Muhafız basın, CHP'nin iktidarını devam ettirmek için attığı her adımı kanıt olarak sayfalarına taşıyordu. Bazı CHP sözcüleri ise DP'lilerin insanlara tekrar fes giydireceklerini, Cumhuriyet'in yirmi iki buçuk yıllık kazanımlarını yok edeceklerini savunmuşlardı. Türkiye'nin uluslararası pozisyonu her zaman insanların aklındaydı. *Moskova Radyosu*'nun kullandığı yıkıcı dilde seçim kampanyaları sırasında da bir

gerileme yaşanmadı. Seçimlerden bir gün önce 20 Temmuz 1946 tarihinde, endişeli bir sessizlik yaşandı. Seçim kampanyaları tamamlandı ve seçimler beklenmeye başlandı. Seçimler başladığında, büyük şehirlerde durumun normal olduğu ve herkesin özgürce oy kullanabildiği görüldü. Seçimler görelî olarak sakin ve düzen içinde gerçekleşti. Seçim akşamı her yerde gurur ve sevinç yaşandığı görülmüştü. Geriye ise sadece sonuçların açıklanması ve millî iradenin tercihinin bilinmesi kalmıştı.⁴³⁰

3.8.13. Wilson'ın Genel Seçimleri Prestijli ve Şerefli Bir Başarı Olarak Değerlendirmesi

ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 21 Temmuz genel seçimlerine ilişkin değerlendirmesini 26 Temmuz 1946 tarihinde Washington'a bildirdi. Wilson, izlenimlerini dokuz madde halinde sıraladı:⁴³¹

- 1) 21 Temmuz'da gerçekleşen oy sayımı, adil ve düzenli bir şekilde yapıldı. Seçimler, ülke çapında büyük bir memnuniyetle karşılandı.⁴³²
- 2) Yaşanan memnuniyet, sonraki günlerde ilk resmi sonuçların duyulmasıyla yerini endişe ve şaşkınlığa bıraktı. Bunun sebebi; Manisa, Aydın, Bursa gibi illerde DP'nin güçlü olarak bilinmesine rağmen hiç sandalye kazanamamış olmasıydı. Ayrıca İstanbul'daki seçim sonuçlarının açıklanması nedeni anlaşılabilir bir şekilde gecikmişti. Bu gelişmeler, DP'li liderlerin, oy sayımındaki 'düzensizliklere' ilişkin şüphelerinin ve açıktan yaptıkları suçlamalarının artmasına neden oldu.
- 3) Türk basını, seçim dönemi sırasında tamamen özgür yayıncılık yapabildi.
- 4) CHP'nin bazı önde gelen adayları seçimlerde başarısız oldu.

⁴³⁰ **Ibid.**

⁴³¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.07.1946), p. 811-812.

⁴³² Amerikalılar, 6 Ağustos 1946 tarihli gönderisinde oy sayımlarında hile yapıldığı görüşüne yer vermiştir.

- 5) DP'li liderlerin tamamı milletvekili seçildi. DP liderlerinden üçü, birden fazla bölgede seçildiğinden boş kalan koltuklar için ara seçimlerin yapılması gereği doğdu.
- 6) İstanbul'da DP sıralarından bir Rum ve bir Yahudi azınlık temsilcisi seçildi. Önceki BMM'de 2 Rum, 1 Yahudi ve 1 Ermeni görev yapıyordu.
- 7) DP temsilcilerinin 5 Ağustos'ta göreve başlayacak meclisteki sayılarına oranla daha büyük bir etkiye sahip olacakları beklenmekteydi. Ülke çapında tanınan liderlerinin aksine DP'li milletvekilleri genç ve temsil ettikleri bölgelerden gelen insanlardı. Bunlar, bölgenin sorunları ve talepleri konusunda bilgi sahibi kişilerdi. Diğer yandan CHP ise kıdemli milletvekillerinin mirası, çeşitli yükümlülükler, nepotizm ve siyasi borçlarla karşı karşıyaydı.
- 8) DP'nin mecliste asi bir muhalefet yaparak bir yıl içinde yeniden seçimlere gidilmesine sağlayacağına yönelik yorumlar yapıyordu. DP'liler, CHP'nin seçimlerde manipülasyon yaptığı iddialarına yönelik bir aksiyon almadı. Fakat Ege bölgesindeki durum henüz net değildi.

Amerikan Büyükelçiliği ise aynı görüşte değildi. Büyükelçiliğe göre Saraçoğlu hükümeti demokrasi konusunda daha ihtiyatlı davranılması gerektiğini düşünüyordu. Buna rağmen İnönü, Rus tehdidine rağmen çok partili hayata geçişi sağlamıştı.

- 9) Büyükelçiliğin son maddesi seçim deneyimini değerlendirmek için ülkedeki siyasi arka planın önem taşıdığını belirtiyordu. Wilson, Cumhuriyetin yalnızca 1923'ten beri mevcut olduğunu ve ülkenin Atatürk'ün ölümüne kadar insancıl bir despotizmle yönetildiğini belirtti. İnönü, cumhurbaşkanı olduğunda ise demokratik reformlar savaşın çıkmasıyla ertelenmişti. Savaş, 1945 yılında bittiğinde cumhurbaşkanı, çok partili hayata dayalı siyasi bir demokrasi yönünde adımların atılacağını belirtmişti. İnönü, bu açıklamaları Türkiye'nin SSCB'den sürekli olarak baskı görmesine ve Rusların Türkiye'de yaşanacak herhangi bir iç karışıklıktan ya da zaafıtan yararlanma arayışlarına rağmen yapmıştı. Wilson'a göre Saraçoğlu hükümeti ilk etapta muhtemelen daha geniş siyasi özgürlükler yönünde atılan ilk adımın ihtiyatlı olması gerektiğini ve muhalefetin az sayıda sandalye kazanması gerektiğini düşünmüştü. Daha sonra

yaşanan gelişmeler ise ülkenin kontrolünü muhalefete kaybedebileceklerini düşünmelerini sağlamıştı. Böylece karşılıklı olarak talihsiz şeyler söylenmişti. Wilson'a göre iki taraf da hatalar yapmıştı.

Hükümetin sorumlu üyeleri, muhtemelen ülkenin siyasi kontrolünde ani ve esaslı bir değişikliğin, mevcut dünya koşullarında ülkenin siyasi kurumlarını ve güvenliğini riske atacağını düşünmüşlerdi. Amerikan Büyükelçi, Türkiye'deki seçimleri Batı'da gerçekleştirilen seçimlerle karşılaştırdı. Buna göre Türkiye'de yaşananlar, asla uzun bir siyasi tecrübesi olan Batı ülkeleri standardında değildi. Ne var ki sonuç olarak doğrudan seçimler gerçekleşmiş, oy verme işlemi sakın ve düzgün yapılmıştı. Mecliste artık yüksek sayıda milletvekili bulunan becerikli bir muhalefet vardı. Amerikan Büyükelçi'ye göre bu seçimler Türkiye'nin birkaç yıl önceki durumuna kıyasla ülke için oldukça prestijli ve şerefli bir başarıydı.⁴³³

21 Temmuz seçimleri sayısal olarak CHP'nin üstünlüğü ile sonuçlanmışsa da kamuoyunda seçimlerin gerçek zaferinin DP olduğuna yönelik bir algı oluşmuştu. Bu elbette istatistiki değil, manevi bir zafere işaret ediyordu. Gazeteci Ahmet Emin Yalman, seçimlerden sonra kaleme aldığı bir yazıda bu hususa dikkat çekti:

“(...) 21 Temmuz'da yapılan seçimin hakiki manası şudur; Türk milleti Halk Partisi idaresinden bezgin ve şikayetçi olduğunu, mukadderatının, tenkitçi bir parti diye az zamanda sevgi ve güvenini kazanabilen Demokrat Parti tarafından idare edilmesini tercih ettiğini, en küçük bir şüpheye yer bırakmayacak şekilde ifade etmiştir. Millet in bu nokta hakkında verdiği hüküm, en kati ve en açık bir hükümdür.(...)”⁴³⁴

İngiliz ana akım medyasında seçimlerden yaklaşık 8 ay önce yayımlanmış bir yazıda Türkiye'de iki düşünce okulunun mevcut olduğu belirtilmişti. Bunlardan birincisi Türk milletinin istikrar ve gelişim için gereken siyasi olgunluğa ulaştığını düşünenlerdi. Bu kişiler, artık içsel kalkışmaların tehlikesinin olmadığını, milletin siyasi mücadele ile tecrübe kazanması gerektiğini diğer türlü duraklamaya mahkûm olacağını düşünüyordu. Buna göre CHP, avantajlı durumundan el çekmeliydi. Özgür basın ve özgür seçimler hayata geçirilmeliydi. Cumhurbaşkanı ya partinin liderliğini bırakıp partiler üstü bir pozisyon almalı ya da anayasanın Amerikalı bir çizgide

⁴³³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (26.07.1946), p. 811-812.

⁴³⁴ Ahmet Emin Yalman, “Millet, Hükümünü Vermiştir”, **Vatan**, 23.07.1946, s. 1, 3.

değiştirilip, diğer siyasi partilerin güce aynı oranda erişim sağlama şanslarının oldukları koşulda, devlet başkanının kendi partisinin liderliğini sürdürmesine izin verilmeliydi.

Karşı gruptakiler ise esas olarak CHP'nin içinden gelen kimselerdi. Bu kişilere göre kısıtlamalarda bazı gevşetmelerin yapılması gerekliyse de değişim kademeli ve temkinli olmalıydı. 22 yıl, teokratik bir otokrasiden özgür demokratik kurumlara geçiş için çok kısa bir zamandı. Eğer değişimler yapılmak zorundaysa, bunlar Atatürk devrimlerini tehlikeye atmadan yapılmalıydı. Bu kişilere göre uluslararası ilişkilerde düzen ve istikrar henüz sağlanmamıştı. Türk-Rus ilişkilerinin seyri tatmin edici değildi. Diğer yandan radikal sol eğilimli hareketler sosyal kalkışmalarda bulunabilirdi. Amerikan belgelerinde yer verilen İngiliz gazeteye göre bu kişiler, İnönü hayattayken yapılacak değişimler konusunda oldukça kaygılıydı. Ne var ki İnönü'nün vizyonu, tecrübesi ve otoritesi düzenli bir siyasi geçişin garantisiydi.⁴³⁵

Bu analiz, Batılı çevrelerin İnönü'nün demokrasiye inancı konusunda samimi olduğunu düşündüklerinin bir başka göstergesi olarak değerlendirilebilir. Nitekim ABD Büyükelçiliği de hazırladığı analiz raporlarında Necmeddin Sadak, Şükrü Saraçoğlu, Nihat Erim gibi isimlerin demokrasiye geçişe kuşkuyla baktıklarını belirtmişlerdi. İnönü'nün kızı Özden Toker de benzer şekilde İnönü'nün çevresinde demokrasiye geçişe yönelik kuşkuların dillendirildiğini ifade etmiştir:

“(...) Saraçoğlu olabilirdi, Nihat Erim olabilirdi... Her ikisi de bu masada babama onu söylerlerdi. ‘Siz çok partili hayata geçmek istiyorsunuz, muhalefet istiyorsunuz ama bilirsiniz ki bunlar ilk önce sizle uğraşmaya başlayacaklar, sizin canınızı yakmaya başlayacaklar, bunu biliyor musunuz?’ İşte onlara birkaç defa bunların ya da başka arkadaşların söyledikleri şeylere babamın verdiği cevap hep o oluyordu. ‘Biliyorum, bunların olacağını da biliyorum ama ben sınırlarime ve aileme güveniyorum. Sabırlıyım⁴³⁶, soğukkanlıyım, buna tahammül ederim, kaldıracabilirim, bir de aileme getirilecek olan sataşmalardan iftiralara karşı aileme güveniyorum. Ailemin yanlış bir şey yapmayacağına eminim. Onun için bence hiçbir mahsuru yok. Ve bu ne zaman yapılırsa her zaman erken yapılacağı söylenecektir. Çünkü demokrasiye geçiş tamamıyla değişik bir çalışma tarzı, bir yaşam tarzı, bunu içine girmeden, yanlışlarını, zorluklarını, iyi taraflarını bilfiil yaşamadan hiçbir yere varılamaz. O yüzden buna ne zaman geçerse her zaman erken olacaktır. Önemli olan buna bir an evvel geçip bu zor olan kısımları bir an evvel atlatmak.’ Dediğiniz arkadaşları (Erim, Saraçoğlu) babama her zaman böyle kararlar verdiği zaman ‘aman işte siz böylesiniz, siz insan değilsiniz, insanüstü bir şeysiniz,

⁴³⁵ “Ataturk’s Successors”, **Times**, 01.10.1945.

⁴³⁶ İnönü'nün kızının babasına yönelik yaptığı sabır vurgusu, Nihat Erim'in yazdıklarıyla da uyumludur. İnönü'nün Erim'e aktardıklarına göre eleştiriye tahammül etmek gerekiyordu. Milli Şef, ömrünü tek parti rejimiyle geçirebileceğini savunmuş fakat bunu tercih etmediğini, kendi adına maksimum tahammülü göstereceğini kaydetmiştir: Nihat Erim, Bir Oluşun Hikayesi, **Ulus**, 26.05.1950, s. 5.

bunları düşünüyorsunuz, bunları kimse düşünmez falan gibi son derece abartılı methiyeler düzerlerdi. Kimse bu kadar hoşgörülü olmaz' derlerdi. 'İşte sıkışık bir durumdayız' ama babam 'benden sonra gelecekler benim kadar sabırlı olmayacaktır' diyor. Bunu bilirsiniz' diyor. Annem de kafasını sallar, 'paşam neden böyle şeyler söylüyorlar, siz de Allah'ın kulusunuz, sizi beğeniyorlarsa şunu şunu aman ne iyi yaptınız ya da beğenmiyorlarsa şöyle şöyle yapılabilirdi. Neden böyle abartılar yapıyorlar, kendilerini mi kandırıyorlar derdi?' Babam da 'merak etme beni kandıramazlar' derdi. Hep bu laflar söylendi. Nitekim doğru da oldu. 1950'de DP iktidara geldi, 1 ay sonra mecliste Ömer abim hakkında, daha evvel babamın cumhurbaşkanlığı döneminde yapılmış olan bir kadını Taksim'de ezdiğine yönelik konuyu getiriyorlar. Hemen bizim için, insan ezmekten, öldürmekten dolayı talepler gelmeye başladı. (İnönü'yü uyarıların) söyledikleri hemen çıktı." ⁴³⁷

Amerikalı diplomatlar da tıpkı *Times* gazetesinde belirtilen görüş gibi çok partili hayata geçişin garantisi olarak İnönü'yü görüyordu. Bunun karşısındaki görüşün savunucularından gazeteci Sabiha Sertel ise İnönü'nün çok partili hayata geçmek zorunda kaldığını iddia ediyordu:

"Almanya'nın artık harbi kaybettiği anlaşılıyordu. Devlet adamları Sovyet zaferleri karşısında, iç politikada değişiklikler yapmak lüzumunu duyuyordu. Artık tek parti sistemini yürütmek güçleşmişti. İngiltere ve Amerika ile anlaşma yollarını arıyorlardı. Harp içinde gelişen, büyük servetler biriktiren, varlıklı sınıflar da hükümeti, Batı emperyalistleriyle anlaşmaya sevk ediyorlardı. Türkiye, Birleşmiş Milletlere girmek, bu birliğin anayasasını kabul etmek ve Batı devletlerine bağlanmak istiyordu. İnönü, demokratik bir rejim kurmadıkça Batı emperyalistlerine tavizler vermedikçe, Batı ile anlaşamayacağını anlamıştı." ⁴³⁸

3.8.14. Amerikalıların İnönü'nün Seçimine İlişkin Değerlendirmesi

Türkiye'deki ABD misyonu, seçimlere ilişkin ulaşabildikleri istatistikî bilgileri derleyip Washington'a gönderme eğilimindeydi. Buna göre Ankara'nın yerel il sınırları içerisinde en yüksek oy alan DP adayı 47,055 oy almıştı. En düşük oy alan DP'li adayın aldığı oy sayısı ise 36,068 olmuştu. Diğer yandan CHP'nin adaylarının aldığı en yüksek oy 26,038 idi. Bu oyun sahibi İsmet İnönü'nün kendisi idi. CHP'li adayların aldığı en düşük oy ise 24,001'di. DP'lilere göre çevre bölgelerde birkaç gün boyunca ciddi baskı ve tehditler oluşturulmuştu. DP'li temsilcilerin birçok bölgede seçim ofislerine girmesi iki yolla imkânsız hale getirilmişti. Bunlar engelleme ya da herhangi bir bahaneyle tutuklama yöntemiyle gerçekleştirilmişti. DP'lilere göre bu koşullarda yapılmış seçimlerin sonuçları, DP'li temsilcilerin verdiği sayılarla örtüşmüyordu. Örneğin Kırıkkale'deki DP temsilcisi, kendilerinin 1,000 oyla önde olduklarını iddia etmişti. Ne var ki, seçim komisyonu CHP'nin 10,000 oy farkla

⁴³⁷ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

⁴³⁸ Sertel, **Roman Gibi**, s. 252.

kazandığını açıklamıştı.⁴³⁹ Seçim sonuçların ilişkin Türk basını da ciddi bir kafa karışıklığı yaşıyordu. Farklı gazeteler, aynı illere yönelik değişik sonuçlar duyuruyorlardı.⁴⁴⁰

Amerikalı diplomatlar yaptıkları temaslar sonucunda Ankara'daki oy sayımlarında çeşitli düzensizlerin yaşandığını tespit ettiler. Buna göre CHP'nin seçimleri hem Ankara'da hem de Ankara civarındaki köylerde kaybettiğine yönelik çok az şüphe vardı. Buna göre CHP Ankara adayı İsmet İnönü de seçimi kaybedenlere dâhildi. Amerikalıların raporuna göre, Ankara'daki seçmenin oy verme eğiliminin bilinmesine rağmen İnönü'nün cumhurbaşkanlığı köşkünde hüküm sürmeye devam etmesine hayret ediliyordu. Başkentteki seçim sonuçları, seçimlerin tamamlanmasından 18 saat sonra açıklanmış ve CHP'nin kesin bir zaferini işaret etmişti. Amerikan Büyükelçiliği, bu zaferin CHP için önemli olduğunu fakat gerçeği yansıtmadığını belirtti. Raporda Cumhurbaşkanı İnönü'nün başkent Ankara'da liderliğinin sorgulanmasından derin bir şekilde etkilendiği görüşüne yer verildi.

Mareşal Çakmak'ın seçimlere adaylığını koyması, seçime Mareşal ve İnönü arasında gerçekleşen bir halk oylaması görüntüsü vermişti. Uzun süre iktidarda kalan partilerde görüldüğü üzere, CHP içinde iki ayrı eğilimi de temsil edenler bulunmaktaydı. Bir tarafta aşırı muhafazakâr, tutucu bir grup, diğer tarafta ise gençler tarafından temsil edilen daha liberal bir grup yer alıyordu. DP'nin seçim kampanyası sırasında İnönü ile olan rekabeti nedeniyle Mareşal'in adaylığına vurgu yaptığı görülmüştü. Bu durum, İnönü'yü CHP'nin liberal unsurlarından uzaklaştırmış ve onu Recep Peker, Falih Rıfkı Atay ve Cevdet Kerim İncedayı gibi muhafazakârların etkisine sokmuştu.⁴⁴¹

Dönemin önde gelen köşe yazarlarından Asım Us, benzer şekilde İstanbul'daki seçimlerin kaybedilmesinin altındaki nedenlerden birinin Fevzi Çakmak faktörü

⁴³⁹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 828-829.

⁴⁴⁰ Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)**, s. 519-522.

⁴⁴¹ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 829.

olduğunu savundu. Ne var ki CHP'nin seçimleri Ankara'da da kaybettiğine yönelik bir açıklamada bulunmadı.⁴⁴²

Diğer yandan Amerikan Büyükelçiliği, yaptığı istihbarat çalışmaları sonucunda İnönü'nün seçimlerde hile yapılmasına ikna edilmiş olabileceğini not etti. Buna göre CHP, seçimleri Ankara'da kaybetmişti. Partinin temsilcileri ise iktidarlarını sürdürebilmek için seçim sonuçlarını “düzeltme” planları yapmıştı. Büyükelçiliğe göre İnönü'nün bu planlara ikna olduğu düşünülebilirdi. Büyükelçilik Cumhurbaşkanı İnönü'nün düştüğü durumu iki açıdan üzücü olarak nitelendirdi. İlki İnönü'nün ülkesi için geçmişte yaptığı hizmetlerin karşılığında böyle bir darbe yemesiydi. İkincisi ise kendinin getirdiği demokratik açılımları bizzat kendisinin ihlal etmek zorunda kalmasıydı.⁴⁴³ Bu nedenle halktaki itibarı sarsılmıştı. Büyükelçilik, Türkiye'de her yıl birinci ve ikinci İnönü savaşlarının kutlandığını not etti. Bazı Türkler alaycı bir şekilde Türk tarihinde artık üç İnönü bulunduğunu belirtiyordu. Bunlar birinci İnönü, ikinci İnönü ve 18. İnönü'yü. Buradaki 18. İnönü'nün seçim sonuçlarında Ankara bölgesinde yarışan 17 milletvekilinden sonra geldiğini ve 18. , yani son sırada bulunduğunu ifade ediyordu. Cumhurbaşkanı İnönü, seçimlerden önce muhalefete kendisini cumhurbaşkanlığından emekli etmenin tek yolunun onu milletvekili seçilmesini engellemekten geçtiğini söylüyordu. Amerikalılara göre İnönü bu sözleri söylerken böyle bir emeklilikle karşı karşıya kalacağı muhtemelen hiç aklına gelmemişti.⁴⁴⁴

İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker ise Amerikalıların vurguladığı üzere İnönü'nün milletvekili seçilemeyip daha sonra seçim sonuçlarında yapılan hileyle seçildiğine yönelik bir duyumu olmadığını belirtti.⁴⁴⁵

⁴⁴² Us, **Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi Ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, 1930-1950**, s. 681.

⁴⁴³ Amerikalıların Washington'a yazdığı raporlarda İnönü'nün seçim sonuçlarında hile yapılmasına onay verdiğini doğrulayacak kanıtlar sunmadığını ifade etmek gerekmektedir. Amerikalı diplomatlar bu iddiaları kesin veriler olarak değil edindikleri istihbarat bilgileri olarak aktarmışlardır.

⁴⁴⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 829.

⁴⁴⁵ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

3.8.15. Amerikalıların Saraçoğlu'nun Seçimine İlişkin Değerlendirmesi ve Türk Siyasal Hayatının Geleceğine İlişkin Projeksiyonu

ABD Ankara Büyükelçiliği, CHP'nin genel seçimlerde boşu boşuna hile yaptığı sonucuna vardı. Buna göre DP, hiç hile yapılmasa dahi çoğunluğu sağlayabilecek durumda değildi. Böylece CHP'ye boş yere hileci lekesi sürülmüştü. Büyükelçiliğin konuya ilişkin hazırladığı rapora göre CHP, İzmir'de ve Ankara'da yoğun bir biçimde hile yapmıştı. Sadece Ankara'da İnönü'yü ve İzmir'de Saraçoğlu'nu hile ile seçtirip işi orada bırakmamıştı. Hileyi daha da ileri götürüp tüm CHP listesini seçtirmişti. Diğer bir deyişle Amerikalılar, mevcut cumhurbaşkanının aday olduğu Ankara'da ve mevcut başbakanın aday olduğu İzmir'de seçimleri kazanamadığını, milletvekili seçilemediklerini, ancak sonra oy sayımlarında yapılan tahrifatla seçilebildiklerini vurguluyordu.

Amerikalılara göre DP'nin en güçlü olduğu bölgelerde hiç milletvekili çıkaramamasına karşın CHP'nin tulum çıkarması inandırıcı olmamıştı. CHP'li vekiller arasında parti değiştirme ya da bağımsız olma ihtimali her zaman bulunsa da mevcut isimlerin liderliğe son derece sadık oldukları görülmekteydi. DP'li milletvekillerinin bazı seçim bölgelerinde yapılmış seçim hilelerini protesto etmek için kitlesel istifalara yönelmesi ise düşük bir ihtimaldi. Benzer şekilde DP'nin hile yapılan bölgelerde yeniden seçimlerin yapılması talebinin hükümet tarafından kabul görmesi de zayıf bir olasılıktı. Ne var ki istisna olarak birkaç önemsiz bölgede rüşvet niteliğinde yeniden seçime gidilme ihtimali bulunuyordu. Büyükelçilik raporunda, 5 Ağustos 1946 tarihinde göreve başlayan meclisin gerçek anlamda tamamen millet tarafından seçilmediği belirtildi. Oylarda tahrifat yapıldığına dair kanıtların çok güçlü olduğu not edildi. Buna göre İstanbul'daki seçmenin DP'nin aday listesinden bir adayı çıkarıp, yerine CHP'li Recep Peker'i koyabileceğine inanmak zordu. Bunun sebebi raporun yazıldığı sırada başbakan olarak göreve başlayan Peker'in muhalefetin en çok tepki gösterdiği CHP'lilerden biri olmasıydı. Diğer bir deyişle, DP seçmeninin, oy pusulasında kendi partisinin listesinden birinin üstünü çizip yerine kendi eliyle Recep Peker'in ismini yazması hiç akla yatkın değildi. Benzer şekilde DP'nin, kendi kalesi olarak gördüğü İzmir'de tamamen yenilgiye uğradığına inanmak zordu. DP'nin yeni

mecliste ilk yapacaklarından biri gelecek seçimlerde bu tür hilelerin yaşanmasını önlemek için seçim kanununda gerekli değişikliklerin yapılması olacaktı. Diğer yandan Büyükelçilik raporu, hükümetin muhtemelen birkaç sandalye çaldığını fakat tüm seçimleri çalmadığını savunuyordu.

DP, seçimlere Doğu illerinde örgütlenmesini tamamlayamadan girmişti. Toplamda 465 sandalye sayısı için yalnızca 273 aday çıkarabilmişti. Buna göre DP'nin matematiksel bir mucize haricinde hiçbir zaman mecliste çoğunluğu elde etme şansı olmamıştı. DP'nin tek başına iktidar olması için gereken 233 milletvekili çıkarma beklentisi yoktu. Amerikan Büyükelçiliği'nin güvendiği bir istihbarat raporuna göre CHP liderleri seçimlerden önce muhaliflerin maksimum 120 sandalye çıkarabileceğini hesaplamışlardı. Bu muhtemelen DP'li liderlerin de akıllarındaki maksimum sayıydı. CHP'lilerin 339 sandalyeye sahip iken DP'nin 120 oranında sandalyeye sahip olduğu bir mecliste CHP, DP'nin yasa tekliflerini engelleyebiliyordu. Hile ile ortaya çıkan tablo ise 396'ya 63 oranıydı. Hâlbuki 339'a 120 oranı CHP için yeterliydi. Özetle Amerikalılara göre seçimlerde hile yapılması CHP açısından işe yarar bir amaca hizmet etmemişti. Bu durum taktik bir hatanın sonucuydu. Fakat buna rağmen Amerikan Büyükelçiliğine göre İzmir'de Başbakan Saraçoğlu'nun, Ankara'da Cumhurbaşkanı İnönü'nün DP'liler tarafından yenilgiye uğratılmalarına göz yummasını beklemek, CHP'den çok şey beklemek demektir. Wilson, bu hile iddialarının DP'ye ait olduğunu da kaydetti.⁴⁴⁶

Oy sayımlarındaki tahrifatın bir başka muhtemel motivasyonu ise DP'nin temsil kapasitesini düşürerek, hükümetin ezici bir çoğunlukla güvenoyu almasını sağlamaktı. Ne var ki yapılan manevralar, tam tersi bir etki yaratmıştı. Tüm ülke oyların sayımında yaygın bir şekilde hile yapıldığına inanıyordu. Yapılan tahrifatın boyutları tam olarak bilinmediğinden akıllara en kötü senaryo yerleşmişti. Böylece seçimler İnönü rejimine yönelik bir güvenoyu olma niteliğinden çok muhalefetin manevi zaferi anlamına geliyordu. Bu sebeple yeni kabine, görevine gereksiz bir yük altında başladı. Başbakan Recep Peker'in otoriter ve tek parti rejimi yanlısı biri olması,

⁴⁴⁶ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.08.1946), p. 852.

yeni kabinede askeri etkilerin güçlü olması hükümetin yükünü artırdı. Rapora göre DP, meclisteki düşük temsil gücüne rağmen, iyi bir başlangıç yaptı. DP destekçilerinin geleceğe iyimser baktıkları görülüyordu. Bazı iyimser DP'liler, milletvekillerinin hükümete yapacağı saldırılarla kamuoyunu harekete geçireceğini öngörüyordu. Böylece hükümet, meclisi dağıtmak zorunda kalacaktı. Muhtemelen bir yıl içinde, yeni genel seçimler yapılacaktı. Amerikan Büyükelçiliği, bu görüşe kuşku ile yaklaşıyordu. Buna göre Türkiye, tek parti rejiminden demokrasiye doğru düzenli bir şekilde geçmiş ve ilk adımları atmıştı. Amerikalılara göre böylesine bir rejimi sarsacak nitelikte içsel ya da dışsal bir krizin çıkması oldukça zordu. Rapora göre CHP'nin eski gücünü kazanması için önünde muhtemelen birkaç yılı vardı. Saraçoğlu ve köylülere okul binaları inşa etmeleri için baskı yapan Milli Eğitim Bakanı Hasan Ali Yücel gibi popülerliğini kaybetmiş kişiler, yeni kabinede yer bulamamıştı. Cumhurbaşkanı İnönü, beklenmedik seçim sonuçlarının ve halkın genel hoşnutsuzluğunun ortaya çıkmasıyla sarsılmıştı. Amerikan Büyükelçiliği raporunda, CHP'nin kaybettiği desteği geri kazanmak için yapması gerekenleri sıraladı. Bunlar; ekonomik problemlerin ve hayat pahalılığının üzerine gitmek (en azından savaşın kaçınılmaz sonuçlarını gidermek ve hatalı ekonomi yönetimine düşmemek), partinin yönetiminde az da olsa "temizlik" yapmak, medyanın ve polis yasalarının özgürleştirilmesi yönünde muhalefetten rol çalmaya devam etmektir.⁴⁴⁷

Rapora göre DP'nin ise olumlu bir parti programı geliştirmesi gerekmektedir. Ne var ki partinin heterojen yapısı bunu zorlaştırıyordu. DP, genel seçimlerde gerçek destekçilerinin sayısından çok daha fazla oy almıştı. Bunun sebebi CHP'nin programını hiç bir zaman desteklememiş kişilerin protesto oylarını DP'ye vermiş olmalarıydı. Bundan daha fazla oy ise 23 yıllık dönemde hükümete karşı gerçek ya da hayali bir sebeple husumet biriktirmiş kişilerden gelmişti. DP, seçim kampanyasında hükümeti ekonomi alanında yetersizlikle suçlamıştı. Hayat pahalılığı, vurgunculuk, karaborsa, yolsuzluk bürokratik bakış açısı, bireylerin ifade özgürlüklerini kısıtlamak gibi unsurlardan dolayı eleştiriler yöneltmişti. DP, basın kanununda ve ceza kanununun bazı bölümlerinde değişiklikler talep etmişti. İstanbul'daki sıkıyönetim

⁴⁴⁷ Ibid.

rejiminin sona erdirilmesini istemişti. Fakat hükümetin hatalarının düzeltilmesi için neler yapılması gerektiğine dair somut öneriler getirmemişti.⁴⁴⁸

DP İstanbul İl Başkanı Kenan Öner 13 Haziran 1946 tarihli *Tasvir* gazetesinde partilerinin devletin temel ilkelerine saygı duyduklarını belirtmişti. Öner, halkçılık ve devletçilik ilkelerini kendilerinin de benimsediklerini belirtmiş fakat anayasada ilgili ilkelere ilişkin değişiklik yapılması gerektiğini de vurgulamıştı. Büyükelçilik raporuna göre halkçılık ve devletçilik ilkelerinin birbiri ile bağdaşması mümkün değildi. Buna rağmen DP, programının 16. ve 17. maddelerinde bu iki ilkeyi uzlaştırmayı denemişti. Rapora göre bu maddeler yeterince net yazılmamıştı. Fakat bunun sebebi DP'lilerde değil, esas olarak devletin tamamen farklı yönleri işaret eden iki temel ilkesinde aranmalıydı. Amerikalılara göre CHP'nin anayasadaki altı oktan herhangi birinin kaldırılmasına ya da değiştirilmesine izin vermesi büyük olasılıkla çok zaman alacaktı. Devletin iş dünyasına daha az müdahale etme fikri, şehirlerde ve Türkiye'nin ekonomik olarak kalkınmış olan Batı bölgelerinde karşılık bulmuş görünmekteydi. DP, bu bölgelerde büyük bir başarı sağlamıştı. Ayrıca DP'nin lider kadrosu ve milletvekili aday listesi çoğunlukla büyük tüccarlardan, üreticilerden, şehirli profesyonellerden ve büyük toprak sahiplerinden oluşmaktaydı. Toprak sahipleri, 1945 yılında kabul edilen ve o sırada uygulanmak üzere olan toprak reformu yasası nedeniyle CHP'den soğumuşlardı. Ne var ki ağırlıklı olarak kırsal nüfusa sahip olan Türkiye gibi bir ülkede, şehirli ve varlıklı toprak sahipleri tek başına iktidar olmayı hedefleyen bir parti için yeterli derecede geniş bir oy tabanı oluşturmuyordu. Amerikalılara göre şehirlerde ve köylerde sosyalist bir partinin kurulmasıyla beraber DP, sanayi işçilerinin ve şehir proletaryasının oylarını muhtemelen kaybedecekti.⁴⁴⁹

Raporda köylülerin oylarının gelecekte Türkiye'de çok önemli bir rol oynayacağı vurgulandı. CHP, ülkedeki tüm yönetim mekanizmasını ve polisi kontrol edebildiğinden, seçimlerde zorlayıcı yöntemler uygulayabilecek tek yapıydı. Büyükelçilik raporu, köylülerin seçimlerinde özgür bırakılmaları, zor zamanların devamı ve şikâyetlerin yaygınlaşması halinde birçoğunun CHP'ye karşı oy

⁴⁴⁸ *Ibid.*, p. 852-853.

⁴⁴⁹ *Ibid.*, p. 853.

kullanacakları öngörüsünde bulundu. Diğer yandan çiftçilerin net gelirlerinin yükselmesi ve CHP'nin köylülerin gönlünü kazanmak için gerçek bir çaba harcaması halinde CHP'nin DP'ye kıyasla daha fazla şansının olacağı belirtildi.⁴⁵⁰

Köylülerin, CHP'nin tüm icraatlarına minnettar olmadıkları görülmüştü. Özellikle yeni köy okullarının inşaatına ilişkin kızgınlıklar belirgindi. Diğer yandan yerel yöneticilerin ve jandarmanın baskısı hissediliyordu. Atatürk-İnönü rejiminin küçük Anadolu çiftçisi için çok şey yaptığı ve daha fazlasını yapma eğilimine kanıt olarak, büyük arazilerin parsellere ayrılacağı duyurusu gösteriliyordu. 1945 yılında yasalaşan toprak reformu ile büyük arazilerin parsellenmesi uygulaması devlete ait topraklarla başlayacaktı. Bu uygulamanın Türk ekonomisi için yararlı olup olmamasından bağımsız olarak, köylü oylarını çekmesi beklenebilirdi.⁴⁵¹

Büyükelçilik raporu, Türkiye'de iki büyük partinin yanı sıra bir düzine küçük partinin de bulunduğunu kaydetti. Bu partiler son birkaç ay içinde kurulmuşlardı. Bazıları genel seçimlere katılmamışlar ve hiçbiri meclise milletvekili sokamamıştı. Büyükelçilik, bu partilerin hiçbirinin gelecekte başarı vadetmediğini savundu. MKP'nin, belli bir zaman için gelişim göstermiş olsa da içsel kavgalar yüzünden çözüldüğünü belirtti. Rapora göre gerçek bir üçüncü parti, Balkanlardaki örneklerle benzer bir Köylü Partisi olabilirdi. Balkanlardaki sosyal ve ekonomik koşulların Türkiye'dekine benzer olduğu ifade edildi. Olası bir Köylü Partisi'nin önünün açık olacağı öngörüsünde bulunuldu.⁴⁵²

3.8.16. Amerikalıların Kaleminden Çok Partili Hayata Geçişin Bilançosu

ABD Ankara Büyükelçiliği muhalefet partilerinin 21 Temmuz 1946 tarihinde yarıştığı seçimlere ilişkin alacak-verecek kısımlarının bulunduğu bir bilanço hazırlandı. Bu bilanço, Amerikalıların Türkiye'nin demokrasiye geçiş sürecine yönelik algıları açısından önemli ipuçları içermektedir. Bilançoda cumhurbaşkanı İnönü'nün ve CHP'nin alacaklı kısmına yazılması gerekenler sıralandı. Buna göre sıkıntılı bir uluslararası duruma ve Sovyetler Birliği'nden gelen sürekli baskıya

⁴⁵⁰ **Ibid.**, p. 854-855.

⁴⁵¹ **Ibid.**, p. 855.

⁴⁵² **Ibid.**, p. 856.

rağmen, tek dereceli seçimlere izin veren adımlar atılmıştı. Böylece çok partili bir sistem kurulmuş, cumhuriyetin başından beri mevcut olan tek parti rejimi gönüllü olarak terkedilmişti. Ayrıca, seçim kampanyaları başlamadan aylar önce tam bir basın özgürlüğü temin edilmiş ve bu durum seçim dönemi süresince sürmüştü. Amerikalılara göre CHP, muhalefetin bu denli yüksek oy alacağını kesinlikle tahmin etmiyordu. Rapora göre İnönü ve CHP'liler seçim kampanyalarının sonuna doğru demokrasi konusundaki cömertliklerinden muhtemelen pişman olmuşlardı.⁴⁵³

Bilançoya göre İnönü'nün demokrasiye neden geçtiği konusunda ise çeşitli ihtimaller halen ortadaydı. Bunlardan birincisi, İnönü'nün samimi bir biçimde Türkiye'yi demokrasiye geçirmek istemesiydi. Fakat bu arzuda, İnönü'nün belirli bir süre için serbest seçimlerde iktidarı kaybedeceğini asla düşünmemesinin payı önemsenmeliydi. İnönü'nün yeni kurulan muhalefet partilerinin iktidara ancak kayda değer bir zaman geçtikten sonra gelebileceğini düşündüğü, 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçimlerden önce, 3 Mayıs 1946'da, Eskişehir Halkevi'nde sarf ettiği şu sözlerinden anlaşılmaktadır:

“(Demokrasi) Bugünden yarına inkişaf etmez. Zaman ister. Sabırlı isen bunu yaparsın. İşçi Partisi iktidara geçmek için yirmi sene beklemiştir. On sene bekleyiniz. Dört sene sonra bir daha tecrübe edersiniz. Sabırlı bir politika hayatı inkişaf ederse, fikirler üzerine oturur.”⁴⁵⁴

Nitekim Demokrat Parti'nin kurucularından Adnan Menderes de bu varsayımı hissetmiş ve bunu, genel seçimlerden 4 gün önce açıkça eleştirmiştir. Menderes'e göre DP'ye tavsiye edilen yol, CHP'ye karşı 40-50 yıl iktidara gelmemektir. Böylece DP, CHP tarafından çizilen faaliyet sınırları içerisinde bulunmak suretiyle mecliste kendisine verilen sandalyeleri dolduracaktı. Menderes'e göre muhalefete “demokratik manzarayı tamamlayan bir süs” gözüyle bakılmak isteniyordu.⁴⁵⁵

⁴⁵³ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946), p. 833.

⁴⁵⁴ Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 214.; İngiltere'de 1900 yılında kurulan İşçi Temsil Komitesi (Labour Representation Committee), 1906 İşçi Partisi ismini almış ve liberallerin desteğiyle 1924'de bir başbakan çıkarabilmiştir. Diğer bir deyişle İşçi Partisi ismini aldıktan 18 yıl sonra iktidara gelmiştir. İnönü'nün yirmiye yuvarladığı sayı buradan gelmektedir.

⁴⁵⁵ Haluk Kılçık, **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri (Aralık 1933-Mart 1950)**, Ankara, Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991, s. 93-94.

İkinci ihtimal, İnönü'nün Sovyet tehdidi karşısında ABD'nin ve İngiltere'nin desteğini ancak bu şekilde kazanabileceğini düşünmüş olmasıdır. Amerikalı diplomatların vardığı sonuç birinci ihtimaldir. Buna göre İnönü, Türkiye'yi gerçekten demokrasiye geçirmek istemişti. Milli Şef, Rus tehdidi karşısında Anglosaksonların Türkiye'ye destek vermeleri için kendilerinden demokrasi beklentisi olduğunu düşünmüyordu. İnönü, son derece gerçekçi bir analizle henüz İkinci Dünya Savaşı sırasında, savaş sonunda Rusların ve İngilizlerin aralarında bir mücadeleye girişeceklerini öngörmüştü. Bu mücadelede İngilizler, Türklerin demokratik bir rejime sahip olup olmadığına ve savaş sırasında cephede bizzat savaşıp savaşmadığına bakmaksızın onun müttelikliğine ihtiyaç duyacaktı. Amerikalılar da İnönü'nün bu öngörüsünün farkındaydı. İnönü'nün demokrasiye geçişteki motivasyonunun, Ruslar karşısında Anglosakson desteğini kazanmanın olmadığı ortadadır.

Diğer yandan İnönü, otoriter rejimi sürdürmesi halinde herhangi bir iç etkenden tehdit algılamıyordu. Türkiye'de halkın belirgin bir demokrasi talebi bulunmuyordu. Çok partili hayata geçiş ve demokrasi talebi dar bir medya mensubu grubu⁴⁵⁶ ve CHP içindeki birkaç milletvekili tarafından dillendiriliyordu. Halkın siyasal katılımı yüzyıllardır oldukça düşük olagelmişti. Bu durum, cumhuriyetin ilanından sonra da sürmüştü. İnsanlar siyasi konulara karşı ilgisizlerdi. Amerikalıların hazırladığı bir rapora göre Türkler siyasi haklarına yönelik konulara ilgisizdi. Bunun nedeni tembel ve dingin olmalarıydı. Fakat tam olarak tembel de sayılamazlardı. Buna göre Türkiye'de Batı'da olduğu gibi insanların sanayileşmelerini teşvik edecek ödüller bulunmuyordu. Türklerin hayattaki merakları sabitti. Batı'daki sanayileşmenin getirdiği sözde konfora ve zarıflığa ihtiyaçları bulunmuyordu. Diğer yandan Türk işçisi sebat eden, kendisinin ve ailesinin ekmeği için sabreden bir nitelikteydi. Mükemmel bir tarımcı ve kaba işçilerdi. Ayrıca zekâdan yoksun da değillerdi. Konfora ve zarafete olan ilgisizliklerinin nedeni ise yaşadıkları entelektüel mahkûmiyetti. Yoksa bunu anlayacak entelektüel kapasiteye sahiplerdi.⁴⁵⁷

⁴⁵⁶ Söz konusu medya mensuplarının demokrasi kavramına ilişkin 1945 yılında yürüttükleri tartışma için: Çavdar, **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, s. 304.

⁴⁵⁷ U.S. National Archives, Decimal File 867.20., (30.12.1938), p. 222.

Amerikalılara göre İnönü, demokrasiye geçmesi halinde iktidarı kaybetmeyeceğini düşünüyordu. Böylece Türkiye, çok partili hayata geçmiş olacak, İnönü'nün adı Türkiye'ye demokrasiyi getiren lider olarak tarihe altın harflerle yazılacak, İnönü'nün uluslararası arenada itibarı artacak hem de CHP iktidarı ve Milli Şef'in cumhurbaşkanlığı sürecekti. Bu anlayışa göre İnönü, yeni kurulacak bir muhalefet partisinin kendisiyle rekabet edemeyeceğini düşünüyordu. Buna göre halk, İnönü'nün askeri ve siyasi yaşamındaki hizmetlerinden dolayı kendisine minnettardı. Bunda belirtildiği gibi Milli Mücadele'deki askeri zaferlerinin ve İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'yi savaşa sokmamasının payı olduğunu düşünüyordu.

Diğer yandan, halk savaş sırasında yaşadığı ekonomik zorluklardan ötürü CHP'ye tepkiliydi. Kentli kesim, vergi uygulamaları ve Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu gibi reformlar nedeniyle Milli Şef'e mesafeliydi. Ayrıca Amerikalılara göre insan doğası, hayatında kötü giden her gelişmeyi uzun süre iktidarda bulunanların politikalarına bağlama eğilimindeydi. Bu durum 1946 seçimlerinde kendini göstermişti. İnönü, halkın 1946 seçimlerinde yine kendisini tercih edeceğini düşünüyordu. Amerikalılara göre İnönü böyle düşünmeseydi, Türkiye'yi yine de çok partili hayata geçirir miydi? Yine Büyükelçiliğe göre bu sorunun cevabı henüz verilmiş değilse de ellerinde bazı bulgular mevcuttu. Buna göre DP, kurulduğu günden itibaren halk nezdinde kayda değer bir ilgi görmüştü. Bu durum karşısında genel seçimler 1947 yılının Eylül ayından 21 Temmuz 1946 tarihine çekildi. Amerikalı diplomatlara göre bu adım, CHP tarafından DP'nin işini zorlaştırmak ve örgütlenmesine zaman bırakmamak için atılmıştı. Kararın arkasında elbette İnönü vardı. Amerikan Büyükelçiliği'ne göre CHP liderleri, ilk seçim sonuçlarını gördüklerinde muhalefetin gücünü hafife aldıklarını fark etmişlerdi.⁴⁵⁸

İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker ise Amerikalıların aksine İnönü'nün iktidarı kaybetmeyi her zaman göz önünde bulundurduğunu savunmuş ve kendisine iletildiğinde Amerikalıların vardığı bu sonuçlara karşı çıkmıştır. Toker'e göre İnönü, özellikle 1950 öncesinde seçimleri kaybedeceğini ve iktidardan düşeceğini öngörüyordu:

⁴⁵⁸ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.08.1946), p. 852.

“Amerikalıların bizim ülkemizde verdiği kararların hiçbiri doğru çıkmıyor. Böyle şeylerde hep yanlış teşhis koyuyorlar. Bu (İsmet İnönü'nün seçim kaybedeceğine hiç ihtimal vermemesi, cılız bir muhalefetle iktidarını sürdürme fikri) tamamıyla yanlış, iktidardan düşeceğini kesinlikle düşünüyordu. Ona göre biz hazırlığımızı yapıyorduk. (1950 seçimlerinden) 1 hafta – 10 gün önce, Ankara Dil-Tarih-Coğrafya fakültesinde öğrenciyim, babam odama geldi, geç vakit yatmadan evvel, hazırız değil mi dedi? Hazırım imtihana dedim, hayır seçimlerin neticesine hazır mısın dedi. Yani kaybetmeyi düşündüğünü söyledi.”⁴⁵⁹

DP, 21 Temmuz 1946 seçimlerinde yoğun bir destekçi tabanına sahip olduğu İzmir ve Ankara illerinden hiçbir milletvekili çıkaramadı. Bunun tersine CHP, bölgedeki tüm sandalyeleri kazanmıştı. Nihat Erim, 21 Temmuz seçimlerinin yaşandığı akşam partide seçim sonuçlarını belediklerini ifade etmiştir. Erim'e göre gelen haberler CHP için oldukça kötüydü. CHP, şehirlerde kaybediyordu.⁴⁶⁰

Amerikalı diplomatlara göre, İnönü seçim sonuçları belirginleştğinde hile yapılması için ikna edilmiş olabilirdi. Nitekim Büyükelçiliğe göre İnönü Ankara'da seçimleri kaybetti. Milletvekili seçilmesi için ancak hile yapılması gerekti. İzmir'de de aynı durum yaşanmıştı. Burada da normal koşullar altında Başbakan Şükrü Saraçoğlu milletvekili seçilememişti. Amerikalı diplomatlar İnönü'nün bu durum karşısında adeta yıkıldığı bilgisini Washington'la paylaştı.

Amerikalıların geçtiği bilgiler doğru ise, cumhurbaşkanı yine CHP'den olacaktıysa da bu İnönü'den farklı biri olacaktı. Çünkü CHP, hile yapmasa da mecliste çoğunluğu sağlamış olacaktı. Hile yapılmamış olsaydı Demokratlar İzmir, Ankara ve İstanbul gibi sayıları net olarak bilinemeyecek başka illerde daha fazla milletvekili çıkarabileceklerdi. Fakat İnönü'nün cumhurbaşkanlığından düşmesi, Türk siyasal hayatı açısından dramatik bir gelişme olacaktı.

ABD Büyükelçiliğine göre seçim bilançosunda CHP'nin borç tarafına, seçim yasasındaki boşluklardan akılsızca faydalanması yazılmıydı. CHP, ayrıca kendi zaferini temin etmek için bazı bölgelerde hile ve baskı yaptığı yönündeki genel inanç sebebiyle ahlaki bir çöküntüye uğramıştı. Bunun yanında CHP'nin eski tüfekleri, kamuoyunda oluşacak tepkiler göz ardı edilerek tekrar listelere konulmuştu. Halkın belirgin hoşnutsuzluğuna rağmen bazı adayların meclise girmeleri dayatılmıştı.

⁴⁵⁹ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

⁴⁶⁰ Erim, **Günlükler (1. Cilt)**, s. 62.

Amerikalılara göre bu kişilerin arasında *Ulus*'un başyazarı Falih Rıfkı Atay, “*Son Telgraf ve Gece Postası* gazetelerinin sahibi, siyasi bir fırsatçı” olan Etem İzzet Benice, ırkçı muhafazakârlıklarıyla bilinen İstanbul gazetecileri Orhan Seyfi Orhon ve Yusuf Ziya Ortaç bulunmaktaydı. CHP'deki liberal unsurlar, seçim sonuçlarında yapılan genel hilelerden rahatsız olmuştu. Bu görüştekilere göre DP'nin 40-50 hatta 100 sandalye daha kazanmasına izin verilmesi, CHP'nin popülerliğini kaybetmiş adayları seçtirmek için zorlayarak ülkenin gözünde bu denli itibarsızlaştırılmasından çok daha iyiydi.

Amerikalılar aynı şekilde DP için de alacaklı ve borç tablosunun yer aldığı bir bilanço hazırladı. DP'nin alacaklı tarafında, DP destekli bağımsız aday Hikmet Bayur'un dışındaki tüm DP liderlerinin meclise girebilmesi yer aldı. DP'nin “borç” hanesine yazılabilecek olan unsur, mecliste yalnızca 62 sandalye⁴⁶¹ kazanabilmiş olmasıydı. Ne var ki, kazandıkları manevi zafer ve CHP'nin icraatlarına yönelik büyüyen tepkiler, CHP'nin yakın zamanda eski gücüne kavuşmasını zorlaştıracaktı. DP'lilerin genç ve dinamik milletvekilleriyle mecliste canlı bir tartışma ortamı yaratacakları beklenmekteydi. CHP'nin, tamamen totaliter yöntemlerle sağ eğilimli bir yönetime dönmesi halinde, halkta CHP'ye yönelik oluşan muhalif dalganın artacağı, CHP'nin bu metodu sürdüremeyeceği ve iktidarda kalmayı başaramayacağı belirtildi.

İki partinin de borç hanesine kayda değer nitelikte abartmanın ve talihsiz suçlamaların yazılabileceği not edildi. Amerikalılar seçim dönemi geçtiğinde iki partinin de söylediklerinden pişman olabileceklerini savundu. CHP belki de Sovyet tehdidini haksız bir şekilde abartmıştı. Burada DP'nin Sovyetlerin kontrolünde olduğu yönündeki eleştirileri kastedilmekteydi. Amerikalılara göre DP, dış politika alanında CHP'nin Sovyetler Birliği'ne bakışıyla aynı çizgide durmuştu. DP de benzer şekilde CHP'yi orman yönetimleri, ilköğretim ve topraksız köylülere toprak dağıtımı konularında gerekenden daha şiddetli eleştirmişti. CHP'nin 1923'den beri iktidarda olduğu unutulmaması gerektiğini belirten Büyükelçilik, bu partinin liderliğinde çok önemli reformlar gerçekleştiğini not etti. Ne var ki CHP, insan doğasından kaynaklı olarak bir süre sonra ülkede hoşnutsuz olan her insanın hedefi haline gelmişti. Bununla

⁴⁶¹ Resmi sonuçlara göre DP 65 sandalye kazanmıştır.

ilgili bir gözlemcinin yorumu aktarıldı. Buna göre “istediği işi bulamayan, hayatta başarılı olmayan ama başarılı olması gerektiğini düşünen ve hatta karın ağrısı dahi çeken herkes suçu CHP’ye atmaktaydı”. Amerikalılar DP’ye verilen oyların çoğunun, parti programı ve ilkeleri için değil, CHP’ye yönelik protestolar sebebiyle verildiğini belirtti. Amerikan Büyükelçiliğine göre Türkiye ve Türkler, bilançonun kesin olarak alacaklı tarafında yer almışlardı. Türkiye’de özgür bir seçim için ilk gerçek adım atılmıştı. İnsanlar siyasi olgunluk sergilemişlerdi. Liderlerini seçmeye muktedir olduklarını ve hükümetin halkoyuyla belirlenmesi yönündeki arzularını göstermişlerdi.⁴⁶²

İsmet İnönü’nün kızı Özden Toker 1946 seçimlerinin şaibeli olduğunu ifade etmişse de İnönü’nün ve Saraçoğlu’nun hile ile seçildiklerine yönelik daha önce hiçbir şey duymadığını kaydetmiştir. İnönü, bundan 4 yıl sonra hem Ankara’dan hem de Malatya’dan adaylığını koymuştur. İnönü 1950 seçimlerinde Ankara’dan milletvekili seçilememiş, Malatya’dan seçilebilmiştir. Bu durum, Amerikalıların 1946’daki iddialarını doğrulamasına da en azından İnönü’nün Ankara’da popülerliğini kaybettiği görüşüyle çelişmemektedir:

“46 seçimlerinin şaibeli bir seçim olduğu kesin. Ben hiç öyle bir şey duymadım. Demokratlar dahi şahibeli olmasa da kazanamayacaklarını kabul ediyorlar. Ama hep hatalı bir seçim olarak kaldı maalesef. Mesela babam 1950 seçimlerinde Ankara’da kazanmıyor, Malatya’da kazanıyor.”⁴⁶³

3.9 Değerlendirme

Türkiye’nin çok partili hayata geçişine ilişkin literatürde İnönü’nün gerçek bir demokrasi ideali nedeniyle bu kararı aldığına yönelik argümanlar bulunmaktadır. Kendisinin özel kalemi görevini yürütmüş Haldun Derin’in iddiasına göre İnönü, cumhurbaşkanlığı görevine geldiğinde annesi Cevriye Temelli’ye “çok ağır bir vazife aldım üstüme... Ama Türk milletini kendi kendini idare etmeye alıştıracam” sözlerini sarf etmişti.⁴⁶⁴ Derin, İnönü’nün cumhurbaşkanlığı görevine gelmesinin ardından İstanbul Üniversitesi’nde yaptığı konuşmada demokrasi sinyali olarak

⁴⁶² U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (06.08.1946, p. 833-835).

⁴⁶³ Özden Toker’le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

⁴⁶⁴ Derin, *Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)*, s. 161.

nitelemiştir. Bu konuşmanın liberal anlamda bir demokrasiye işaret edip etmediği konusu hayli tartışmalıdır.⁴⁶⁵ İnönü 1939 tarihli konuşmasında milletvekili adaylarının parti yönetimi tarafından belirlenmesinin doğal olduğunu belirtmişti. Bununla beraber adayların halkla temasını artıracaklarını ifade etmiş, halkçı bir yönetimin tüm gelişmelerinin sürekli bir biçimde uygulanacağını kaydetmişti. Milletın yönetim üzerinde gerçek bir denetimi olmadıkça halk idaresinden bahsedilemeyeceğini savunmuştu. Ne var ki halk idaresinin en nazık tarafı anarşîye ve zora yol açmamasını sağlamaktı.⁴⁶⁶

İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker de benzer şekilde İnönü'nün çok partili hayata geçme yönünde verdiği mesajların tarihini 1939 olarak belirlemektedir. Özden Toker'e göre Bağımsız Grup'un kurulması, İnönü'nün 1939 tarihinde yaptığı konuşmalar çok partili hayata ilişkin verilmiş sinyallerdi:

“1939'da Müstakil (Bağımsız) Grup kuruluyor. İktidarda olan meclisin karşısında bir kontrol unsuru olsun. Hep o bekleniyor. Daha evvelden kendisi (İsmet İnönü) Osmanlı döneminde (muhalafet yokluğunun) zararını gördüğü için bunu çok iyi anlıyor. Yani hep sofrada duyduğum oydu. İnsanlar arkadaşlarını korurlar, bundan daha doğal bir durum yok, onu hoş görmeye çalışır. Kendi kendine bir mazeret uydurmaya çalışır. Hâlbuki doğruyu bulmak için bunu başka bir bakış açısıyla görecektir, tenkit edecek kusur arayacak bir görüş de lazım. Yanırlara, yolsuzluklara karşı böyle bir şey olması lazım. Yani o ihtiyacı görüyor. Babam hesap adamı olduğu için 1 kuruşun hesabını soruyor. Onun için herhangi bir terslik olduğu zaman onun hesabını soracak karşı taraftan bir insan olması lazım. Ancak o şekilde denge kurulacak tarzında bir çalışması var. Bizim hayatımızda da öyleydi. (İnönü) Eleştiriyi isterdi, eleştiriyeye açıktı. Sorulan şeylere doğru cevap vermek onun için çok önemliydi.”⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ İnönü'nün 6 Mart 1939 tarihli İstanbul Üniversitesi'ndeki konuşmasını, 29 Mayıs 1939'da CHP 5. Kurultay'ında yaptığı açılış konuşmasını ve Bağımsız Grup'un kurulmasını demokrasi sinyali olarak niteleyen görüşlerden bir başkası için: Hikmet Bila, **CHP, 1919-1999**, İstanbul, Doğan Kitap, 1999, s. 93., İnönü'nün konuşmalarında işaret ettiği halk idaresinin liberal demokrasi standardında bir idare olduğuna dair bir emare görünmemektedir. Cemil Koçak ve Rıfki Salim Burçak ise söz konusu konuşmaların demokrasi sinyali olarak değerlendirilemeyeceğini savunmaktadır: Koçak, **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)**, s. 30; Rıfki Salim Burçak, **İnönü ve Demokrasi**, Ankara, Doğu Matbaası, 1950, s. 5-6.

⁴⁶⁶ Derin, **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, s. 173.

⁴⁶⁷ Özden Toker'le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018. ; Metin Heper'e göre ise İsmet İnönü, çok partili hayata geçtiğinde henüz Türk milletinin demokrasiye hazır olduğuna inanmıyordu. Buna rağmen demokrasiye dört nedenden ötürü geçti. Bunlar Milli Şef'in demokrasiye olabildiğince erken geçilmesine, daha iyi bir yönetimin fikirlerin çatışmasından çıkacağına yönelik inancı, tek parti yönetiminde bazı kişilerin uygunsuz hareketlerde bulunmaları ve kendisinin bunu fark edememesi (muhalafet eksikliğinden yolsuzlukların ortaya çıkmaması kastediliyor olabilir), çok partili hayata geçmemesi halinde olası bir çöküşle mevcut kazanımların da elden gideceği düşüncesi, çok partili hayata geçmeden ölmesi halinde yerine geçebilecek olan Celal Bayar, Fevzi Çakmak gibi kıdemli CHP'lilerin ülkeyi keyfi bir biçimde yönetebilecekleri ihtimaliydi: Heper, **İsmet İnönü: A Rationalistic Democrat**, p. 35-36.

İnönü, 1939 yılında 5. Büyük Kurultay’da yaptığı konuşmasında ise halk idaresinden, halkın meclisi denetlemesinden bahsetmiş, bunu da eski yüzleri değiştirerek halkın muhabbetinin artırılması yoluyla yapılmasını önermiştir. Halkın yönetimini; halkın seçimlere samimi olarak katılması ve hükümetin BMM’yi gerçek anlamda denetlemesi olarak özetlemiştir.⁴⁶⁸ İsmet İnönü’nün kızı Özden Toker’e göre babası eleştiriye her zaman açıktı. Hatta kendisini eleştiren unsurlar duymak hoşuna gidiyordu:

“Nihat Erim kendisi anlatmıştı. Erim, Hukuk fakültesinde profesördü... Bir öğrenciyle yaptığı sözlü imtihana İsmet Paşa da giriyor. İsmet İnönü imtihanı izleyen bir gözlemci gibi katılıyor. Erim orada öğrencilerine o zamanki politikaları eleştiren sorular soruyor. Bu eleştirel sorular da Paşa’nın hoşuna gidiyordu.”⁴⁶⁹

Diğer yandan literatürde yer alan bazı çalışmalar, tam tersi bir yönde, Kemalist ideolojinin önceliğinin “ekonomik kalkınma ve ulusal-merkezi devletin güçlendirilmesi” olduğunu, demokratikleşme ve bireysel özgürlük ideallerinin ise konjonktürel gelişmelere bağlı ikincil hedefler olabileceğini ifade etmiştir. Buna göre Kemalizm anlayışınca halkçılık ve devletçilik ilkeleri, çok partili Batılı bir demokrasiye geçişi zorlaştıran unsurlardır.⁴⁷⁰ Şeflik sisteminin Kemalizm ideolojisinin demokrasiye mesafeli olduğunu vurgulamak için kullanışlı bir argüman olarak ortadadır. Mustafa Kemal’in 1927 yılında CHP’nin Değişmez Genel Başkanı olarak seçilmesi, ölümünden sonra ise Ebedi Şef unvanını alması, halefi İsmet İnönü’nün ise Milli Şef unvanını alması otoriter rejim unsurlarına işaret etmektedir.⁴⁷¹ Ayrıca Mustafa Kemal, 1924’de ve 1930 yılında iki kez çok partili hayat denemesinde bulunmuştu.⁴⁷²

⁴⁶⁸ CHP, CHP Nizamnamesi, Ankara, CHP, 1939.

⁴⁶⁹ Özden Toker’le Efe Sıvış tarafından gerçekleştirilen görüşme, 02.02.2018.

⁴⁷⁰ Köker, **Modernleşme, Kemalizm Ve Demokrasi**, s. 236; Buna karşılık Maurice Duverger, Türkiye’deki tek parti sisteminin hiçbir zaman tek parti doktrinine dayanmadığını savunmuştur. Duverger’e göre Türk tek parti sisteminde liberal demokrasi ortadan kaldırılmaya çalışılmamıştır: M. Duverger, **Siyasi Partiler**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974, s. 360-361.

⁴⁷¹ Şeflik sistemine ilişkin kapsamlı bir analiz için bkz. Cemil Koçak, "Tek Parti Yönetimi, Kemalizm ve Şeflik Sistemi: Ebedi Şef/Milli Şef," **Modern Türkiye’de Siyasi Düşünce: Kemalizm**, Ed. Murat Gültekin, Tanıl Bora, İstanbul, İletişim, 2001, s. 119-137.

⁴⁷² Mustafa Kemal’e göre batılılaşma, demokratikleşme ve modernleşme aynı anlama geliyordu. 1920’lerin ortalarında Türkiye’nin mükemmel bir demokrasi inşa edeceğini savunan da bizzat kendisiydi. Mustafa Kemal’in demokrasi vurgusunun hesap verilebilirlik ya da denetlemeden ziyade Batılı tarzda bir yaşam tarzı ve kadın haklarına ilişkin olduğu da belirtilmelidir : Grace Ellison, **Turkey to-Day**, London, Hutchinson & Co, 1928, p. 8.; 1927-1932 yılları arasında ABD’nin Ankara Büyükelçisi olarak görev yapan Joseph Grew’e göre Mustafa Kemal, Türkiye’deki demokrasi

Benzer şekilde cumhurbaşkanı seçilmesinin ardından halk denetimine vurgu yapan, kendine bağımlı olsa da mecliste Bağımsız Grup isimli bir denetim organı kuran, seçimlerde CHP'nin dışından bağımsız adayların da dezavantajlı koşullara rağmen yarışmasına izin veren İsmet İnönü'ydü.⁴⁷³

ABD Ankara Büyükelçiliği, Kemalist Türkiye olarak tanımladığı ülkenin kurucusu Mustafa Kemal'in silah arkadaşlarının dalkavuk olarak nitelendirilebileceğini belirtmişti. Osmanlı devletinden sonra gelen Türkiye'nin rejimi kişi odaklı (Atatürk) olmuştu. Buna göre Türkiye'deki rejim bu tür kişi odaklı yönetim şeklinden çok çekmişti. Atatürk, bu tehlikeleri algıladığında bir muhalefet partisi kurmuş ve Türkleri iki partili sisteme alıştırmak istemişti. Ne var ki zaman içinde buna tahammül edememişti. Kapatılan muhalefet partilerinin mirasçısı niteliğindeki sözde Bağımsız Grup ise CHP ile her konuda aynı yönde hareket ediyordu. Amerikan Büyükelçiliği buna karşılık İsmet İnönü'nün, demokrasi yönünde bazı denemeler yaptığını belirtti. 1939 – 1943 yılları arasında seçmenlere, BMM seçimlerinde bazı konularda tercih yapma hakkı verilmişti. Örnekte 1943 genel seçimlerinde tamamı CHP üyesi olmakla beraber İstanbul'da 23 koltuk için 31 aday gösterilmişti.⁴⁷⁴

İç siyasette ise İnönü'nün manevra alanı oldukça genişti. İnönü'nün CHP liderliği koltuğuna oturmasından 1 ay sonra ABD'nin Türkiye misyonunca hazırlanan bir raporda hükümetin liderlerinin çok avantajlı olduğu belirtildi. Büyük bir itibarları olduğu ve otorite karşısında yumuşak başlı olan bir halkı yönettikleri kaydedildi.

eksikliğini Batı karşısında bir düşüklük olarak algıyordu. Mustafa Kemal, Anglosakson yazarların Türkiye'ye yönelik "şekil olarak Batılı fakat aslında oryantal" eleştirilerinden memnun değildi: Grew, **Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945**, p. 869.

⁴⁷³ Atatürk ve Türk siyasal hayatı üzerine derinlikli araştırmalar yapmış Andrew Mango, Atatürk'ün ve Kemalizm'in iki dünya savaşı arasında Faşist nitelikli İtalya, Almanya ya da Sovyetler Birliği'ne değil demokrasinin bulunduğu İngiltere, Fransa ve ABD'ye duyduğu hayranlığa vurgu yapmaktadır. Buna göre refah seviyesi Türkiye'den daha fazla olan ve daha uzun bir ulus devlet tecrübesine sahip olan ülkelerde dahi faşizme bir kayış yaşanırken, Türkiye bu yola meylenmemiştir. Benzer bir görüşü Mustafa Yılmaz da dillendirmektedir: Andrew Mango, "Atatürk: Founding Father, Realist, and Visionary," **Political Leaders and Democracy in Turkey**, Ed. by Metin Heper and Sabri Sayarı, New York, Lexington Books, 2002, p. 20; Mustafa Yılmaz, "Sened-i İttifak'tan Demokrat Partiye Demokrasi İçin Atılan Adımlar," **Kök Araştırmalar Dergisi**, C.1, No:1, 1999, s. 50.

⁴⁷⁴ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (19.02.1945), p. 15-16.

Kamuoyu görüşlerinin kümülatif bir biçimde oluşmadığı, bugün yaşananın yarın unutulduğu vurgulandı.⁴⁷⁵

Bu çalışmanın başında belirlenen ana soru, ABD'nin Türkiye'ye çok partili hayata geçişte bir baskısı olup olmadığıydı. Çalışmanın teorik çerçevesinde uluslararası gelişmelerin demokrasiye geçişlerdeki etkisine yönelik yapılan çalışmalara yer verildi. Fakat bu çalışmaların, tarihsel olayların biricikliğine vurgu yaptığı da not edildi. Buna göre demokrasiye geçiş alanında tüm ülkeler için uygulanabilir genel geçer bir teoriye ulaşmak oldukça zordu. İlk bakışta, uluslararası gelişmelerin Türkiye'nin demokrasiye geçişi üzerinde doğrudan bir etkisinin bulunduğu savunulabilir. Konuya ilişkin dillendirilen bazı görüşlere göre İnönü'nün bu kararı vermesinde dış baskılar etkili olmuştu:

“İnönü'nün demokrasi yoluna girişi, bunu istediğinden değildir. Buna dış şartlar nedeniyle mecbur olduğundandır. Türkiye son dakikaya kadar savaşa girmediği için savaş sonrası açıkta kalma tehlikesiyle karşı karşıyaydı. Bundan ancak demokrasiyle kurtulabilirdi. Amerika'nın ve İngiltere'nin desteğini almanın şartı buydu. İnönü bu şartı yerine getirmişti. Şimdi demokrasi yolunda attığı adımı geri alırsa yeniden yalnız kalır. O açıdan muhalefet ne yaparsa yapsın, ona tahammül etmeye mecburdur.”⁴⁷⁶

Amerikalıların bu yönde bir beklentisi olduğuna yönelik bir gösterge bulunmasa da, ABD'nin Türkiye'den demokrasiye geçmesini beklediğini savunanlar mevcuttu. Bunlardan biri olan gazeteci Zekeriya Sertel'e göre İnönü, ABD'nin desteğini kazanmak için ülkeyi yalnızca görünürde de olsa demokratikleştirme ihtiyacı duymuştu. Böylece Amerikalılar Türkleri Rusların karşısında yalnız bırakmayacaktı:

“Bu durum (Rus talepleri) karşısında İnönü yılanı bile sarılmaya razıydı. Sovyetlere karşı bir desteğe ihtiyacı vardı. İşte bu durum, Türkiye'yi Amerika'nın kucacağına attı (...) İnönü, Amerika'ya dayanabilmek için, lafla olsun demokrat görünmeye çalışıyordu. Demokrasiden yana olduğuna dış âlemi de inandırmak zorundaydı. Çünkü Amerika, Türkiye'nin bir diktatörlük olmasını beğenmez görünüyor, demokratik bir düzene geçmedikçe Türkiye'ye yardım elini uzatamayacağı izlenimini veriyordu (...) Bu koşullar içinde Türkiye'nin iki partili parlamenter ve demokratik bir rejime gitmesi, demokratik hak ve özgürlükleri hiç olmazsa tanıyıp gözükmeye kaçınılmaz bir hal almıştı.”⁴⁷⁷

Amerikan arşiv belgelerinde Türklerin Ruslardan algıladığı tehdidin İnönü'yü çok partili hayata geçmesine neden olacak derecede güçlü olmadığını gösteren unsurlar bulunmaktadır. Türklerin Ruslara yönelik tehdit algısının o denli yüksek

⁴⁷⁵ U.S. National Archives, Decimal File 867.20, (30.12.1938), p. 222.

⁴⁷⁶ Öymen, **Bir Dönem Bir Çocuk**, s. 511.

⁴⁷⁷ Sertel, **Hatırladıklarım**, s. 249-250.

olmadığını gösteren bir bulgu, 4 Aralık 1945 tarihli *Tan* Gazetesi baskınına ilişkindir. Ruslar, söz konusu gazete ile aynı gün talan edilen, Beyoğlu'nda Rus yayınlarının satışını yapan bir kitabevi için Ankara'dan tazminat talep etmiştir. Ankara ise üniversite öğrencilerinin gerçekleştirdiği talanda en hafif tabiriyle ihmali, Amerikalılara göre ise doğrudan dahli olmasına rağmen tazminat ödemeyi kabul etmemiştir. Söz konusu talanın Ankara'nın bilgisi ve onayı dâhilinde gerçekleştiğine yönelik emareler mevcuttur. Türkiye buna rağmen tazminat ödemeye yanaşmamıştır. Bu da işgal tehdidi algılayan bir ülkenin görece haklı bir talebe yönelik vermesi beklenen bir yanıt değildir. Söz konusu tazminatın Ankara için ekonomik olarak ciddi bir külfet oluşturmayacağı da ortadadır. İsmet İnönü açısından Ankara'yı işgal edebilme ihtimali bulunan bir ülkeyi tazminat ödeyerek kışkırtmamak daha anlamlı görünmektedir ki Milli Şef'in böyle bir hesabı kolaylıkla yapabileceği İkinci Dünya Savaşı sırasında yürüttüğü denge politikalarından anlaşılmaktadır. İnönü'nün tazminat ödemeye yanaşmaması, ancak Ruslardan yüksek bir tehdit algılamamasıyla açıklanabilir.

Diğer yandan Amerikan ulusal arşiv belgelerine göre Türk Dışişleri Bakanı Feridun Cemal Erkin, Amerikan Büyükelçi Wilson'la 1946 yılının Temmuz ayında yaptığı bir görüşmede, Rusların değil bir askeri harekât, mevcut propaganda faaliyetlerini genişletecek durumda dahi olmadıklarını belirtmiştir. Amerikalı diplomatın Rusların Türkiye'ye yönelik oluşturduğu tehdit algısı, Türk dışişlerinden daha yüksektir. Erkin, bir anlamda Wilson'ı teskin etmiştir.

Şerif Mardin'e göre ise İnönü, demokrasiye geçmeyi samimi olarak arzu ediyordu fakat Saraçoğlu hükümeti ya da memurlar cumhurbaşkanına rağmen muhalefete baskı yapıyordu:

“(…) Söзде yeni partilere –hükümetin kendisinden mi yoksa aşırı gayretkeş memurlardan mı kaynaklandığı pek belli olmayan- rahat verilmedi ve vatana ihanete eş eğilimleri sürekli ima veya telkin edildi. Zamanın cumhurbaşkanının çok parti ilkesini özendirmeye yönelik jesti, böylelikle bir süre için başarıyla saptırılmış oldu.”⁴⁷⁸

Uluslararası ilişkilerdeki gelişmeler ve Amerikan Ulusal Arşiv belgeleri analiz edildiğinde ABD'nin Türkiye'nin demokratikleşmesinde doğrudan bir baskısının

⁴⁷⁸ Mardin, *Türk Modernleşmesi, Bütün Eserleri 9, Makaleler 4*, s. 179.

bulunmadığının ortaya çıktığı daha önce belirtilmişti. Nitekim 3 Temmuz 1945 tarihinde ABD Dışişleri Bakanlığı görevine atanan James Byrnes, Türkiye'ye verdikleri destek sürecinde Türk hükümetinin özgür bir demokrasi olup olmadığına bakmadıklarını itiraf etmiştir. Benzer ifadeleri aynı dönem destek verdikleri Yunan Monarşisi için de kullanmıştır.⁴⁷⁹ Bu çalışma, Byrnes'in Türkiye'ye ilişkin itirafını, Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatların faaliyetlerine dayanarak doğrulamaktadır.

Türk toplumunun belli kesimleri de Batılıların Türkiye'ye demokratikleşmesi yönünde bir baskı uygulamadığını düşünüyordu. Örneğin ABD İzmir Konsolosluğu yetkilisinin, İzmir'de önde gelen bir tıp doktoruyla görüşmesinde Batılı ülkelerin demokrasiye geçiş yönünde baskı yapmaları konusu gündeme geldi. İzmirli doktora göre Batılı devletler demokrasiyi tüm dünyanın deneyimlemesi için o sırada davrandıklarından farklı davranmalıydı. Mevcut durumda Batı'nın demokrasi konusunda Türkiye gibi bazı ülkelerin liderleri tarafından aldatıldığını not eden Türk doktor, Batı'nın diğer ülkelerin iç işlerine karışmayan politikasını terk etmesi ve gerçek demokrasinin ilkelerinin dünyanın her yerinde uygulanması için ısrarcı olması gerektiğini savundu.⁴⁸⁰ Benzer şekilde ABD'li bir diplomatı evinde öğlen yemeği yiyen Milli Kalkınma Partisi'nin kurucusu Nuri Demirağ'ın, ABD'nin Türkiye'ye demokratikleşmesi yönünde baskı yapması gerektiğini ifade ettiği daha önce belirtilmişti. Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecinde CHP'nin dışında kurulan

⁴⁷⁹ James F. Byrnes, **Speaking Frankly**, London, W. Heinemann, 1947, p. 302. Dönemin Dışişleri Bakanı Müsteşarı Dean Acheson'a göre komünizm, özgür toplum, insan hakları ve temel özgürlükler için ölümcül bir doktrindi. Komünizm, dünyanın fethedilmesi sürecinde bağımsız hükümetler ve özgür milletler için ölümcüldü: Melvyn P. Leffler, "Negotiating from Strength: Acheson, the Russians, and American Power," **Dean Acheson and the Making of U.S. Foreign Policy**, Ed. by Douglas Brinkley, London, Macmillan, 1993, p. 177., ABD'nin milli güvenliği açısından Avrasya'nın Sovyet hâkimiyetine girmesinin engellenmesi önem taşımaktaydı. Ne var ki Amerikalılar Türkiye'de demokrasinin bulunmayışını mesele etmedi. İnönü'nün rejimi otoriter olsa da Sovyetlerin yayılmasına karşı çıkıyordu. Buna karşılık Yunanistan'da demokrasiye yönelik Amerikan hassasiyeti Türkiye'nin aksine belirgindi. Amerikalılar, Yunanistan'da gerçekleşen 1946 tarihli genel seçimleri Yalta Antlaşması uyarınca bizzat denetledi ve gözlemci gönderdi. Bunun sebebi Yunanistan'da komünist yanlıların iktidara gelme ve dolayısıyla ülkeyi Sovyet hâkimiyetine sokma ihtimalleriydi. Türkiye'deki genel seçimlerde ise böyle bir ihtimal söz konusu değildi. Türkiye'de iktidara gelmesi düşünülebilecek komünist bir siyasi parti bulunmuyordu. Amerikalıların Türkiye'deki genel seçimlere ilişkin kayıtsız kalmaları bu durumla açıklanabilir.

⁴⁸⁰ U.S. National Archives, Decimal File 867.00, (10.03.1945), p. 44-45.

ilk siyasi partinin genel başkanının mevcut bir Amerikan baskısının olması halinde bunu hissetmesi beklenirdi.

Diğer yandan İnönü'nün yeni oluşan muhalefetin beklenmedik yükselişi karşısında çeşitli önlemler aldığı ortadadır. Demokrat Parti'nin 1946'nın Ocak ayında kuruluşundan itibaren kaydettiği gelişim görüldüğünde önce yerel seçimler daha sonra genel seçimler İnönü'nün talimatıyla olması gerekenden öne alınmış ve muhalefetin örgütlenmesi için yeterli zaman bırakılmamıştır. Diğer yandan Amerikalı diplomatların raporlarına göre CHP'nin, 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçim sonuçlarında manipülasyon yapmış olması güçlü bir ihtimaldir.⁴⁸¹ Amerikalılara göre söz konusu seçim manipülasyonu, seçimin genel sonuçlarını değiştirecek nitelikte değilse de yukarıda detayıyla ele alındığı üzere İstanbul, Ankara, İzmir gibi kritik noktalarda önemli sonuçlara yol açmıştır. Buna rağmen Amerikalılara göre Türkiye çok partili hayata İnönü'nün kişisel inisiyatifiyle geçti. Hatta İnönü bu kararı, CHP'nin içindeki otoriterleşme yanlısı grubun direncine rağmen aldı. Türkiye'deki ABD misyonununun 1945 ve 1946 yıllarında Washington ile yaptığı yazışmalar incelendiğinde Amerikalıların Türkiye'nin rejiminin demokratik ya da otoriter nitelikli olup olmadığıyla ilgilenmedikleri anlaşılmaktadır. Diğer bir deyişle, ABD'nin Türkiye'de demokrasiyi teşvik etme gibi bir motivasyonunun olmadığı görülmektedir. Amerikalıların söz konusu süreçte dikkat ettikleri nokta, bir ülkenin Rusların etkisi altında olup olmamasıydı. Türkiye Rus etkisi altına girmeye direnen ve Amerikalılarla gönüllü bir işbirliğine girişmiş bir ülkeydi. İnönü'nün rejiminin otoriter olduğunun Amerikalıları rahatsız ettiğine ve Türklere rejimi demokratikleştirmelerini tavsiye ettiklerine yönelik bir kayıt bulunmamaktadır.⁴⁸²

⁴⁸¹ Amerikalıların İnönü'nün 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçim sonuçlarında hile yapılması talimatı verdiği yönelttiği bir kanıt sunmadığını vurgulamak gerekmektedir. Bu yalnızca bir istihbarat bilgisi olarak, güçlü bir ihtimal vurgusuyla Washington'a, Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na iletilmiştir.

⁴⁸² Paul Henze, bu çalışmanın sonuçlarıyla tutarlı olarak, Türk demokrasisinin ABD'liler için önem taşımadığını savunmaktadır. Türkiye, ABD baskısı yüzünden demokrasiye geçmemiştir. Atatürkçülük, siyasi bir felsefe olarak modernleşmeyi ve Batı medeniyetinin Amerikalılarca demokrasi açısından önem taşıyan kısımlarını adapte etmeyi öngörüyordu. Bu unsurlar; çoğulcu bir toplum, vatandaşlar arası eşitlik, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması, hukukun üstünlüğü ve bağımsız bir yargının bulunduğu çok partili parlamenter sistemdi: Paul B. Henze, **Turkish Democracy and the American Alliance**, Santa Monica: RAND Corporation, 1993, p. 8.; Benzer şekilde Leffler'a göre, ABD'nin söz konusu dönemde yalnızca Sovyetlerin Türkiye'yi etkisi altına almasını engellemekle ilgileniyordu:

Konuyla ilgili literatürde Türkiye'nin çok partili hayata İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra belirginleşen Rus tehdidi nedeniyle geçtiği görüşü öne çıkmıştır. Buna göre Türkiye, Rusların Doğu Anadolu'da toprak, Boğazlarda üs ve Boğazlar rejiminin iki taraflı (Türk-Rus) görüşmelerle revize edilmesi talepleri karşısında Anglosakson bloğun desteğini kazanabilmek adına çok partili hayata geçmek zorunda kalmıştı. Burada kastedilen, Türkiye'de tek parti yönetiminin sürmesi halinde ABD'nin ve İngiltere'nin Türkiye'yi Moskova karşısında yalnız bırakacaklarıdır. Böylece Moskova, Türkiye'ye yönelik tüm taleplerini elde edecek, Türklerin direnmesi halinde ise Türkiye'yi işgal dahi edebilecekti.⁴⁸³

Ne var ki literatürdeki söz konusu yaygın görüşün aksine Türkiye'de görev yapan Amerikan misyonuna göre Rus tehdidi, İnönü'yü demokrasiye geçmeye zorlamak şöyle dursun, ona otoriter rejimini sürdürmesi için manevra alanı sağlıyordu. İnönü, böylesine belirgin bir dış tehdidin altında mevcut siyasi rejimi değiştirmenin kaosa neden olacağı argümanı ile otoriter rejimini pekâlâ sürdürebilirdi. Nitekim bu görüş, CHP içinde bazı gruplar tarafından dillendirilmekteydi. Amerikalılara göre ise İnönü, Rus tehdidine rağmen demokrasi için gerekli adımları atmış ve Türkiye'nin çok partili hayata geçişini sağlamıştır.

Çalışmanın başında otoriter ülkelerin demokrasiye geçişlerine ilişkin literatüre yer verilmiş, günümüze kadar gerçekleştirilen çalışmalarda genel geçer bir teoriye ulaşılamadığı vurgulanmıştı. Nitekim Türkiye'nin çok partili hayata geçişi kendi dinamikleri ve tecrübesi açısından biricik olduğu görülmektedir. Türkiye'nin demokrasiye geçiş kararını alma sürecinde ABD'den herhangi bir baskıya maruz

Melvyn P. Leffler, John Lewis Gaddis, and Bruce Kuniholm, "The American Conception of National Security and the Beginnings of the Cold War, 1945-48," *American Historical Review*, Vol. 89, No:2, 1984.; Benzer bir görüş için: Ergun Özbudun, *Contemporary Turkish Politics: Challenges to Democratic Consolidation*, Boulder, Lynne Rienner, 1999, 14-24. Hakan Yılmaz ise konuya ilişkin yazdığı makalede ABD'nin bir baskısı bulunmasa da Türkiye'nin çok partili hayata ABD'nin başı çektiği Batı bloğunun bir parçası olmak için geçtiğini savunmaktadır: Hakan Yılmaz, "Democratization from Above in Response to the International Context: Turkey, 1945-1950," *New Perspectives on Turkey*, No:17, Fall 1997, p. 2.

⁴⁸³ Bu görüşün yalnızca konuyla ilgili çalışan akademisyenlerce değil bizzat dönemi yaşayan gazeteciler tarafından da dillendirilmesi, onun ciddiye alınmasını kaçınılmaz kılmaktadır. Gazeteci Nadir Nadi'ye göre İnönü'nün demokrasi girişimi Rusların karşısında yalnız kalmamak ve Batı demokrasilerin desteğini kazanmak için gerçekleşmişti. Nadi, "İnönü'nün direktifiyle giriştikleri bu tepeden inme demokrasi teşebbüsünde dış politika kaygılarının ön planda rol oynadığını" savunmuştur: Nadir Nadi, *Perde Aralığından*, İstanbul, Cumhuriyet Yayınları, 1964, s. 204.

kalmadığı anlaşılmaktadır. Ne var ki bu durum, İnönü'nün söz konusu kararı alırken uluslararası etkilerden hiç etkilenmediği anlamına gelmemektedir. Milli Şef'in uluslararası topluma yönelik hassasiyeti, Türkiye'nin çok partili hayata geçişine yönelik mesajlarında tercih ettiği kronolojiye yansımış, Fuat Köprülü'nün Amerikan basınına verdiği röportaja yönelik ortaya çıkan sert tepkilerle belirginleşmiştir. Bu durum literatürde belirtildiği üzere, demokrasiye geçişlerin tek değil çok boyutu olduğunu göstermektedir.

Sonuç

ABD'nin İkinci Dünya Savaşı sırasında Türkiye'yi demokratikleşmesi için zorladığı, ona telkinlerde bulunduğu önermesi genel konjonktür göz önüne alındığında akla yatkın görünmektedir. Diğer yandan İnönü'nün savaş sonrasında belirginleşen Sovyet tehdidi karşısında, Anglosaksonların sempatisini kazanmak için çok partili hayata geçmek durumunda kaldığı da literatürde sıklıkla kullanılan bir argümandır.

Ne var ki Amerikan Ulusal Arşiv belgeleri, Türkiye üzerinde böyle bir baskının söz konusu olmadığını göstermektedir. Diğer yandan İnönü'nün Sovyetlerden algıladığı tehdidin, kendisinin rejimi değiştirmeye itecek kadar yüksek olmadığı görülmektedir.

Mevcut literatürde, Türkiye'nin Anglosakson müttefikleri ile dış siyasete ilişkin yürüttüğü müzakereler, Amerikan Ulusal Arşiv belgeleri ve Amerikan Dışişleri Bakanlığı arşiv belgelerinden faydalanılarak belirli ölçülerde kaleme alındı. Bu çalışmada ise dış siyasete ilişkin yeni arşiv belgeleriyle daha önce varılmamış sonuçlara ulaşıldı. Fakat çalışmanın asıl yenilikçi unsuru, Türkiye'nin çok partili hayata geçişinde iç siyasette yaşanan gelişmelerin Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatlar tarafından nasıl yorumlandığıydı. Amerikalılar, Türkiye'de muhalif partilerin kurulması için Türklere baskı yapmış ya da tavsiyelerde bulunmuş olabilirlerdi. Milli Şef rejiminin antidemokratik nitelikteki yasalarının değişmesi için girişimde bulunmaları da ihtimal dâhilindeydi. Çok partili hayata geçiş ve serbest seçimlerin gerçekleştirilmesi adına 'dileklerini' Türklere iletmiş olabilirlerdi. Bu çalışma, Türkiye'de görev yapan Amerikalı diplomatların Türkiye'nin çok partili hayata geçiş sürecindeki gelişmeleri nasıl okuduklarına, Washington'ı nasıl bilgilendirdiklerine ve Türk siyasetçileriyle, gazetecileriyle buldukları temaslara odaklanmıştır. Çalışmanın bulguları ileride Türk Dışişleri Bakanlığı arşivleri ve Sovyetler Birliği'nin arşiv belgelerinin incelendiği farklı çalışmalar ile beraber değerlendirildiğinde literatüre sağlanacak katkı artacaktır.

Diğer yandan belirtildiği üzere literatürde Türkiye'nin çok partili hayata geçiş yoluyla ABD'nin desteğini almayı amaçladığı ifade edilmekte, bu niyetin arkasındaki sebep ise Sovyet tehdidi olarak gösterilmektedir. Buna göre Sovyetler, Türkiye ile

arasındaki Saldırmazlık ve Dostluk Paktı'nı 19 Mart 1945'te feshetmiş, 7 Haziran 1945'te ise Türklerden Boğazlarda üs, Doğu Anadolu'dan toprak ve Boğazlar rejiminin iki taraflı (Türk-Rus) görüşmelerle revize edilmesini talep etmişlerdi. Bu görüşe göre Türkler, Sovyet taleplerine direnecek bir askeri güce sahip olmadığından çareyi ABD'nin ve İngiltere'nin gözüne girmekte bulmuştu. Türkiye'nin çok partili hayata geçişi ise Türkiye'nin bu iki ülkeye verdiği bir ödün ya da onlara sempatik görünmek için attığı bir adımdı. Ankara, Anglosaksonların desteğini kazanamaması halinde Rus işgaline maruz kalacağını düşünmekteydi. Böylece İnönü açısından ortada sürdürülebilecek bir tek parti rejimi de kalmayacaktı.

Amerikan arşiv belgeleri, Türklerin Ruslara ilişkin tehdit algısının sanıldığı ve literatürde yazıldığı kadar yüksek olmadığını göstermektedir. Bu çalışmada yer alan belgelere göre Amerikalılar özellikle 1945 yılının sonundan itibaren Türkiye'ye yönelik olası bir Rus işgaline karşı Ankara'dan daha hassastı. ABD Ankara Büyükelçisi Wilson, 1946 yılının bahar aylarında Washington'a ilettiği bir değerlendirmesinde Türkiye'ye yönelik bir Sovyet saldırısı öngörüsünde bulunmuştu.

Diğer yandan Türk Dışişleri Bakanı Genel Sekreteri Feridun Cemal Erkin ve Amerikan Ankara Büyükelçisi Wilson arasında 1946 yılının Temmuz ayında, genel seçimlerden önce gerçekleşen görüşme önemli ipuçları içermektedir. Bu görüşmede Erkin, Rus tehdidine karşı Wilson'ı teskin eder pozisyondaydı. Amerikan Büyükelçi, Sovyetlerin o sırada Türkiye'ye karşı girişeceği iddia edilen geniş kapsamlı yeni bir propaganda faaliyetine ilişkin endişeliydi. Erkin ise Rusların, farklı öncelikleri varken böyle bir faaliyete girişemeyeceklerini düşünüyordu. Diğer bir deyişle Türkler, olası bir Rus askeri saldırısını düşünmek şöyle dursun, Sovyetlerin propaganda faaliyetlerini artıracaklarını dahi düşünmüyordu.

Türklerin, Ruslara ilişkin tehdit algısının sanıldığı kadar yüksek olmadığını gösteren bir diğer gelişme 4 Aralık 1945 yılında *Tan* gazetesinin ve sol eğilimli yayımlar satan kitapçıların Türk öğrenciler tarafından talan edilmesi sonrasında yaşandı. Amerikalılara göre Türk hükümetinin söz konusu talan harekâtında ciddi bir rolü bulunuyordu. Sovyet Rusya da aynı görüşteydi. Moskova, bu nedenle Türk hükümetine diplomatik bir nota vermiş, ayrıca *Tan* gazetesinin değilse de Sovyet

vatandaşına ait kitabevinin zararının Türk hükümeti tarafından tazmin edilmesini talep etmişti. Türkiye, Rusların 7 Haziran taleplerinin üzerinden yalnızca birkaç ay geçmiş olmasına ve Sovyet basınının Türk-karşıtı söylemleri oldukça şiddetli bir biçimde seyretmesine rağmen bu tazminatı ödemeyi reddetti. Ankara, Rus hükümetine mağdur olan kitapçı dükkânı sahibinin yargı yoluna gitmesini önerdi. Türkiye'nin söz konusu talan hareketinde Amerikalıların edindiği istihbaratın ve Rusların suçlamalarının aksine hiçbir payı olmasa dahi, yaşananları önleyememiş olması dahi başlı başına önemli bir 'kabahatti'. Ankara, bu gerçeğe rağmen Rusları zarar gören kitapçının masraflarını tazmin ederek yatıştırma yoluna gitmedi. Bu da kuşkusuz milli güvenliğini işgal derecesinde doğrudan tehdit altında hisseden bir devletin, tehdidi algıladığı devlete yönelik atacağı bir adım değildi.

Diğer yandan bu çalışmada yer alan bir başka belgeye göre Ruslar, 7 Haziran 1945 tarihli taleplerinden yalnızca birkaç hafta sonra Doğu Anadolu'daki toprak taleplerinden vazgeçebileceklerini Türklere iletmişti. Bu geri adımın işareti Sovyetlerin Ankara Büyükelçisi Vinogradov tarafından Başbakan Saraçoğlu'na verildi. Toprak taleplerinin suni olabileceği, Moskova Büyükelçisi Selim Sarper'in 7 Haziran'ın hemen ardından hazırladığı raporda belirtilmişti. Saraçoğlu-Vinogradov görüşmesi ile ise Türklere, Rusların toprak taleplerinin suni olduğunu anlamış oldu. Nitekim Rusların Türkiye'den toprak taleplerine ilişkin resmi bir nota vermeye yanaşmaması, bunu yalnızca sözlü olarak sohbet arasında geçirmesi söz konusu taleplerin ciddiyetine ilişkin Türklere şüpheye yol açmıştı.

Amerikalılar, Türkiye'nin demokratikleşmesine yönelik herhangi bir baskı yapacaksa ya da telkinde bulunacaksa, bunun için kullanacakları birincil aracın Türkiye'deki diplomatik misyonları olması beklenirdi. ABD Ankara Büyükelçiliği, Türk siyasetçilere demokratikleşmesi yönünde telkinlerde bulunabilir ve 19 Mart 1945 tarihinden itibaren belirginleşen Sovyet tehdidi karşısında Türklere destek olmak için çok partili hayata geçişin bir önkoşul olduğunu ima edebilirdi. Ne var ki bu yapılmadı. Amerikalılar, ilk aşamada Türkiye'ye İngiltere kadar destek olmasa da 1946 yılının ilk aylarından itibaren açıkça destek vermeye başladı. İlk aşamada destek vermemesinin sebebi ise Türkiye'nin rejiminin antidemokratik olması değil, Amerikalıların Türk-

Rus ilişkilerini İngiltere'nin nüfuz alanında bir unsur olarak değerlendirmesiydi. Diğer yandan Amerikalıların Ruslardan algıladıkları tehdit henüz pekişmemişti.

Amerikalı diplomatlara göre İsmet İnönü, aksini yapabilecek durumdayken yani tek parti rejimini sürdürebilecek imkâna sahip olmasına rağmen bunu yapmamış, aksine demokrasi yönünde adım atmıştı ve Türkiye'nin çok partili hayata geçmesini sağlamıştı. CHP içinde demokrasiye geçmekte direnç gösteren bir grubun bulunduğu ve İsmet İnönü'nün çok partili hayata bu gruba rağmen geçtiği de ortadadır. Bu durum Amerikan Büyükelçiliği tarafından tespit edilmiş, İsmet İnönü'nün kızı Özden Toker tarafından da teyit edilmiştir.

İnönü'nün olası serbest seçimlerde muhalefet partilerinin sınırlı sayıda sandalye kazanacağını düşündüğü anlaşılmaktadır. Nitekim muhalefetin kazanması düşünülen sınırlı sandalye sayısı, kendisine yakın bir köşe yazarı tarafından açıkça yazılmış ve muhalefetin kazanması beklenen sandalye sayısı 50 olarak belirtilmiştir. İnönü, ayrıca İngiltere'de İşçi Parti'sinin kurulduktan 20 yıl kadar sonra iktidara gelebileceğini ifade etmiş, muhalefet partilerinin 10 yıl beklemesi gerektiğini söylemiş, (kazanamamaları halinde) 4 yıl sonra bir daha denemeleri gerektiğini kaydetmiştir. Diğer bir deyişle İnönü'nün, kurulacak olan muhalefet partilerinin cılız olacağını düşündüğü ve CHP iktidarının, çok partili bir mecliste yaklaşık 10 yıl kadar daha süreceğini öngördüğü anlaşılmaktadır.

Amerikalılara göre İsmet İnönü Demokrat Parti'nin 1946 yılında kurulmasının ardından toplum nezdinde gördüğü ilgiye karşı onu köşeye sıkıştırmak istemişti. Bu nedenle önce yerel seçimleri ardından genel seçimlerin tarihini öne almıştı. Böylece DP'ye örgütlenmesini tamamlamak için yeterli zaman kalmamış olacaktı.

Diğer yandan Amerikalıların muhalefet kaynaklarından edindikleri istihbarat bilgilerine göre hazırladıkları raporda, İsmet İnönü'nün 21 Temmuz 1946 tarihli genel seçimlerde Ankara'dan milletvekili seçilemediği, "güçlü bir ihtimal" vurgusuyla yazılmıştır. Başbakan Şükrü Saraçoğlu ise benzer şekilde İzmir'de seçimleri kaybetmiş ve meclise girememiştir. Bunun üzerine İnönü, seçimlerde hile yapılmasına göz yummuş, kendisini ve Saraçoğlu'nu manipülasyon yoluyla milletvekili seçirmiştir.

Amerikalı diplomatlara göre İnönü, Türkiye'yi İkinci Dünya Savaşı'na sokmamış olması ve Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Anadolu'da Yunan ordusuna karşı kazandığı zaferler sonucu oluşan İstiklal kahramanı algısı nedeniyle Türk halkının kendisine minnet duyguları içinde olduğunu düşünüyordu. İnönü bu özgüvenle olası serbest seçimlerde halkın kesin olarak kendisine oy vereceğini öngörüyordu. Halbuki Amerikalıların gözlemleri, Türk milletinin savaş ekonomisinden oldukça bunaldığı ve bunun sorumlusu olarak İnönü'yü gördükleri yönündedir. Nitekim Amerikalılara göre İnönü, 21 Temmuz seçimlerinde karşılaştığı sonuçtan büyük bir hayal kırıklığına uğramıştı.

Bu çalışma akademik literatüre ve popüler yayınlara konu olmuş bir meseleyi netleştirme iddiasındadır. Arşiv belgeleri, Amerikalıların İnönü'ye çok partili hayata geçişine yönelik bir baskı yapmadığını ve İnönü'nün bu kararı kendi özgür iradesiyle aldığını göstermektedir. Amerikalılar, İnönü'nün elinde otoriter bir rejimi sürdürmek için yeterli imkânların olduğunu Washington'a iletmış fakat İnönü'nün buna rağmen demokrasiye geçtiğini aktarmıştır.

CHP'ye yakın çevreler ve İnönü'ye sadakatle bağlı olan yazarlar Milli Şef'in cumhurbaşkanlığı görevine geldiğinden itibaren Türkiye'yi demokrasiye geçirme niyetinin olduğunu, bu niyetini savaş nedeniyle gerçekleştiremediğini, savaş tehlikesi atlatıldığında ise nihayet 21 Temmuz 1946'da çok partili seçimleri gerçekleştirdiğini savunmaktadır. Diğer yandan İnönü'nün, yerel ve genel seçimlerin tarihini öne alarak DP'yi zor durumda bırakmak istediği de ortadadır.

Bu çalışma, Amerikalıların bu süreçte Türkiye'ye bir baskı yapmadıklarını göstermektedir. Bu araştırma sorusunun esas amacı ise İsmet İnönü'nün niçin çok partili hayata geçme kararı aldığına ilişkin bir sonuca varmaktır. Diğer bir deyişle İnönü, elinde imkân bulunmasına rağmen niçin tek parti rejimini sürdürmemiştir?

Bu veriler ışığında yapılabilecek en makul analiz, İnönü'nün 1945 yılının kabaca Mart – Ağustos aylarında Ruslardan algıladığı tehdit en yüksek seviyedeysen çok partili hayata geçişi Amerikan desteğini sağlamanın bir aracı olarak düşünmüş olmasıdır. Nitekim Amerikalı siyasetçiler Türkiye'nin çok partili hayata geçeceğini Türk halkından daha önce öğrenmiştir. İnönü'nün Türkiye'nin demokratikleşeceğine

yönelik Amerikalılara mesaj verme kaygısı San Francisco Konferansı öncesi Türk heyetinin çeşitli üyelerine verdiği talimatlardan anlaşılmaktadır.

Ne var ki İnönü, 1945 yılının sonlarından itibaren Batılı devletlerin kendisinden bir demokrasi talebi olmadığını anlamıştır. Türkiye'nin iç siyasetinde demokrasi taleplerinin dar bir basın mensubu grubu ve meclisteki birkaç milletvekili tarafından dillendirildiği görülmektedir. Geniş halk kitlelerinin belirgin bir demokrasi çağrısına ya da ısrarına yönelik bir emare bulunmamaktadır. Türk halkının öncelikli meselesinin ekonomi ve ağırlaşan hayat şartları olduğu Amerikan raporlarına yansımıştır. İnönü'yü tek parti rejimini sürdürmesi halinde iktidardan düşürecek bir askeri darbe ihtimali de söz konusu değildir. Diğer bir deyişle İnönü'nün demokrasiye geçmesini sağlayacak ölçüde içeriden bir baskı ya da örgütlü bir muhalefet bulunmamaktaydı.

Milli Şef otoriter rejimini sürdürebilecek olmasına rağmen, ülkeyi demokrasiye geçirerek siyasi tarihe adını altın harflerle yazdırmak istemiş olabilir. Diğer yandan Mustafa Kemal'in çok partili hayata ilişkin sonuçsuz kalan denemelerinin ve muasır medeniyetler seviyesini Türk milleti için bir çıpa olarak belirlemesinin bu kararda rol oynadığını düşünmek gerekir. İnönü'nün kendisine olan özgüveni, olası serbest seçimlerde, iktidarı kaybetmeyeceğine yönelik bir düşünceye kapılmasına yol açmıştı. Böylece İsmet İnönü, hem çok partili hayata geçmiş olacak, hem iktidarı kaybetmeyecek ve belirli bir süre boyunca cılız bir muhalefetle rekabet edecekti. İnönü'nün belirli bir süre ile kastettiğinin 10 yıl olduğu anlaşılmaktadır. Bu süre içinde CHP iktidarı, ancak sınırlı sayıda sandalye kazanabilecek muhalefet partileriyle aynı meclis çatısı altında sürecekti. Diğer yandan Türkiye, Batılı ülkelerin 'demokrasi' çizgisine göre hizalanmış olacak ve Türkiye'nin Soğuk Savaş'ın başlangıcından itibaren yer almak istediği Batı bloğundaki yeri pekişmiş olacaktı. Ne var ki İnönü, 1946 seçimlerinde, yine tek başına iktidar olsa da seçimler kendisinin beklemediği ölçüde CHP aleyhine sonuçlandı. 4 yıl sonra, 1950 yılında gerçekleştirilen seçimlerde ise Demokrat Parti tek başına iktidara gelirken, CHP muhalefet partisi konumuna düştü.

KAYNAKÇA

Amerikan Ulusal Arşiv Belgeleri

U.S. National Archives, Decimal File 867.00, Internal Affairs Of States, Turkey, Political Affairs., January 9, 1945 - December 31, 1946. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949.

U.S. National Archives, Decimal File 867.20, Internal Affairs Of States, Military Affairs. Army. Army Posts. Fortifications. Defenses. Military Instructors (Advisers)., Mar. 30, 1930 - September 18, 1939. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1930-1944.

U.S. National Archives, Decimal File 867.80, Internal Affairs Of States, Turkey, Navigation. Statistics., January 15, 1946 - 13 March 1946. January 15, 1946 - 13 March 1946. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949.

U.S. National Archives, Decimal File 867.9111, Internal Affairs Of States, Public Press., Newspapers., Turkey, Clippings And Items., Jan. 23, 1945 - December 29, 1945. Jan. 23, 1945 - December 29, 1945. Records of the Department of State Relating to Internal Affairs of Turkey, 1945-1949.

Kitap ve Makaleler

Ağaoğlu, Samet:

Demokrat Partinin Doğuş ve Yükseliş Sebepleri: Bir Soru, İstanbul, Baha Matbaası, 1972.

Ahmad, Feroz:

İttihatçılıktan Kemalizme, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1985.

Akandere, Osman:

Milli Şef Dönemi: Çok Partili Hayata Geçişte Rol Oynayan İç Ve Dış Tesirler, (1938-1945), İstanbul, İz Yayıncılık, 1998.

Akın, Fehmi:

Türkiye’de Çok Partili Dizgeye Geçiş Sürecinde Demokrat Parti-Cumhuriyet Halk Partisi İlişkileri (1946-1947), Yayınlanmamış Doktora Tezi, 2004.

Almond, A. Gabriel:

"The International-National Connection," **British Journal of Political Science**, Vol. 19, No. 2, 1989, p. 237-259.

Armaoğlu, H. Fahir:

Belgelerle Türk-Amerikan Münasebetleri: Açıklamalı, Ankara,

- Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 1991.
- Armaoğlu, Fahir: "İkinci Dünya Harbinde Türkiye," **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Vol. 13, No: 2, 1958.
- Ataöv, Türkkaya: **Amerika, NATO ve Türkiye**, İstanbul, İleri Yayınları, 2006.
- Avcıoğlu, Doğan: **Türkiye'nin Düzeni: (Dün-Bugün-Yarın)**, İstanbul, Tekin Yayınevi, 1969.
- Avşar, B. Zakir; Emre E. Kaya: "Çok Partili Hayata Geçiş Sonrasında İlk Muhalefet Partisi: Milli Kalkınma Partisi," **C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, C.13, No.2, 2012, s. 113-132.
- Aybar, A. Mehmet: **Bağımsızlık, Demokrasi, Sosyalizm Seçmeler, 1945-1967**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1968.
- Aydemir, S. Şevket: **İkinci Adam, Cilt II (1938-1950)**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2005.
- Balcı, Ali: Dış Politika: Yeni Bir Kavramsallaştırma Bağlamında Egemenlik Mitinin Analizi, **Uluslararası İlişkiler** C. 7, No. 28, 2011, s. 3-29.
- Balcı, Ali: **Türkiye Dış Politikası: İlkeler, Aktörler, Uygulamalar**, İstanbul, Alfa, 2017.
- Balcıoğlu, A. Rahim: **Büyük Mehmetçik, Mareşal Fevzi Çakmak**, İstanbul, Toker Yayınları, 1977.
- Bali, N. Rıfat: "Cevat Rifat Atilhan," **Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce-Muhafazakârlık 5**, İstanbul, İletişim, 2009.
- Barker, Elisabeth: **British Policy in South-East Europe in the Second World War**, London, Macmillan, 1976.
- Barlas Dilek, Yılmaz Şuhnaz: "Managing the Transition from Pax Britannica to Pax Americana: Turkey's Relations with Britain and the Us in a

- Turbulent Era (1929–47)," **Turkish Studies**, Vol.17, 2016, p. 449-473.
- Barutçu, Faik Ahmet: *Siyasi Anılar (1939-1954)*, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1977.
- Belge, Burhan: **Burhan Belge'nin Sesiyle İkinci Dünya Savaşı: Radyo Konferansları**, Ankara, Başnur Matbaası, 1970.
- Berkes, Niyazi: **Unutulan Yıllar**, İstanbul, İletişim, 1997.
- Burçak, S. Rıfki: **Türkiye'de Demokrasiye Geçiş, 1945-1950**, İstanbul, Olgaç Yayınevi, 1979.
- Byrnes, F. James: **Speaking Frankly**, London, W. Heinemann, 1947.
- Case, Leland: **A World to Live In**, London, Hodder and Stoughton, 1942.
- Chamberlain Ivory; Moses, Thomas: **Biography of Millard Fillmore**, New York: Thomas & Lathrops, 1856.
- C.H.P: **CHP Nizamnamesi**, Ankara, Ulus Basımevi, 1939.
- Chuev, Feliks Ivanovich: **Molotov Remembers : Inside Kremlin Politics : Conversations with Felix Chuev**, Chicago, I.R. Dee, 1993.
- Cohen, I. Warren: **America's Failing Empire: Us Foreign Relations since the Cold War**, MA, Malden, 2005.
- Colucci, Lamont: **National Security Doctrines of the American Presidency**, London, Praeger, 2012.
- Commager, Henry Steele: **Documents of American History**, New York, Appleton Century Crofts, 1963.
- Çalış, Şaban Halis: **Turkey's Cold War: Foreign Policy and Western Alignment in the Modern Republic**, London, Tauris, 2016.
- Çavdar, Tevfik: **Türkiye'nin Demokrasi Tarihi**, Ankara, İmge Kitabevi, 2004.

- Çavdar, Tevfik: **Türkiye Ekonomisinin Tarihi, 1900-1960**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003.
- Demir, Şerif: **Türk Siyasi Tarihinde Adnan Menderes**, İstanbul, Paraf, 2010.
- Demirel, Ahmet: **Tek Partinin İktidarı: Türkiye’de Seçimler Ve Siyaset (1923-1946)**, İstanbul, İletişim, 2015.
- Derin, Haldun: **Çankaya Özel Kalemimi Anımsarken (1933-1951)**, İstanbul, Doğan Kitap, 2017.
- Deringil, Selim: **Denge Oyunu: İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye'nin Dış Politikası**, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1994.
- Dervişoğlu, M. Fatih: **Nuri Demirağ Türkiye'nin Havaacılık Efsanesi**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.
- Duverger, Maurice: **Siyasi Partiler**, Ankara, Bilgi Yayınevi, 1974.
- Ekinci, Necdet: **İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Türkiye'de Çok Partili Düzene Geçişte Dış Etkenler**, İstanbul, Toplumsal Dönüşüm Yayınları, 1997.
- Ellison, Grace: **Turkey to-Day**, London, Hutchinson & Co, 1928.
- Engel, A. Jeffrey: **The Four Freedoms: Franklin D. Roosevelt and the Evolution of an American Idea**, Oxford, Oxford University Press, 2016.
- Erer, Tekin: **Türkiye’de Parti Kavgaları**, İstanbul, Ticaret Postası Matbaası, 1963.
- Erhan, Çağrı: "ABD ve NATO’yla İlişkiler (1945-1960)," **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1: 1919- 1980)**, Ed. Baskın Oran, İstanbul, İletişim, 2001.
- Erhan, Çağrı: **Türk-Amerikan İlişkilerinin Tarihsel Kökenleri**, Ankara, İmge Kitabevi, 2015.
- Erim, Nihat: **Günlükler (1. Cilt)**, İstanbul, YKY, 2005.

- Erkin, Feridun Cemal: **Dışışlerinde 34 Yıl: Anılar-Yorumlar**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1987.
- Erkin, Feridun Cemal: **Türk-Sovyet İlişkileri ve Boğazlar Meselesi**, Ankara, Başnur Matbaası, 1968.
- Eroğul, Cem: **Demokrat Parti: Tarihi Ve İdeolojisi**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1970.
- Gögüş, İ. Ali: **Hep İsmet Paşa'nın Yanında**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2008.
- Gönlübol Mehmet, Ülman Haluk: Türk Dış Politikasının Yirmi Yılı 1945-1965, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Vol.21, No:1, 1966, s. 143-182.
- Grew, C. Joseph: **Turbulent Era: A Diplomatic Record of Forty Years, 1904-1945**, Boston, Houghton Mifflin, 1952.
- Fowler, W. Michael: "A Brief Survey of Democracy Promotion in US Foreign Policy," **Democracy and Security**, Vol. 11, No. 3, 2015, p. 227-247.
- Ferrell, H. Robert: **Harry S. Truman and the Cold War Revisionists**, Columbia, University of Missouri Press, 2006.
- Ferrell, H. Robert: **Off the Record: The Private Papers of Harry S. Truman**, Columbia and London, University of Missouri Press, 1980.
- Goloğlu, Mahmut: **Demokrasiye Geçiş, 1946-1950**, İstanbul, Kaynak Yayınları, 1982.
- Güneş, Gönül: **İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Ankara'da Günlük Yaşam**, Ankara, Alter, 2013.
- Gürün, Kamuran: **Türk-Sovyet İlişkileri, 1920-1953**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1991.
- Haytaoğlu, Ercan: "İnönü Döneminde Siyasal Yaşam 1938-1950," **Yakın Dönem Türk Politik Tarihi**, Ed. by Ercan Haytaoğlu, Süleyman İnan, Ankara, Anı Yayınları, 2006.

- Henze, B. Paul: **Turkish Democracy and the American Alliance**, Santa Monica: RAND Corporation, 1993.
- Heper, Metin: "İsmet İnönü: A Rationalistic Democrat", **Political Leaders and Democracy in Turkey**, Ed. by Metin Heper and Sabri Sayarı, New York, Lexington Books, 2002.
- Holmes, R. James: **Theodore Roosevelt and World Order: Police Power in International Relations**, Nebraska, Potomac Books, 2006.
- Huntington, P. Samuel: **The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century**, University of Oklahoma Press, 1993.
- Hurewitz, J. Coleman: **Soviet-American Rivalry in the Middle East**, New York, Praeger, 1969.
- Hutchcroft D. Paul: "Colonial Masters, National Politicos and Provincial Lords: Central Authority and Local Autonomy in the American Philippines, 1900–1913," **The Journal of Asian Studies**, Vol. 59, No. 2, 2000, p. 277-306.
- İcra, Baside: **Demokrat Parti Tüzük Ve Programı: Demirkırat Alfabetesi**, Ankara, Demokrat Parti, 1992.
- İnce Erdal: "Köylülü Topraklandırma Kanununun Türk Siyasal Yapısının Oljuşumu Üzerindeki Etkileri," **ÇTTAD**, C.13, No:Güz 2006, s. 59-78.
- Juan, J. Linz: **Totalitarian and Authoritarian Regimes**, Colorado, Lynne Rienner Publishers, 2000.
- Karakaş, Nuri: **Türk-Amerikan Siyasi İlişkileri (1939-1952)**, Ankara, Atatürk Araştırma Merkezi, 2013.
- Karaömerlioğlu, M. Asım: Bir Tepeden Reform Denemesi: Çiftçi Topraklandırma Kanununun Hikâyesi, **Birikim Dergisi**, Mart, No:107, 1998.

- Karpat H. Kemal: **Turkey's Politics: The Transition to a Multi-Party System**, Princeton, N.J: Princeton University Press, 1959.
- Karpat, H. Kemal: **Türk Demokrasi Tarihi**, İstanbul, Timaş, Yayınları, 2010.
- Kınalı, Gürhan; Erdemir A. Soydan: Demokrat Parti'nin Kurulmasında Refik Koraltan'ın Rolü, **Kırklareli Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, No:1, Aralık 2017, s. 51-67.
- Kılçık, Haluk: **Adnan Menderes'in Konuşmaları, Demeçleri, Makaleleri (Aralık 1933-Mart 1950)**, Ankara, Demokratlar Kulübü Yayınları, 1991
- Kili, Suna: **Cumhuriyet Halk Partisi'nde Gelişmeler 1960–1975**, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 1976.
- Kinross, Lord: **Atatürk: Bir Milletten Yeniden Doğuşu**, İstanbul, Altın Kitaplar, 2017.
- Kirchheimer, Otto: "Confining Conditions and Revolutionary Breakthroughs," **American Political Science Review**, Vol.59, No:4, 1965, p. 964-974.
- Koçak, Cemil: **Türkiye'de İki Partili Siyasi Sistemin Kuruluş Yılları 1945-1950 (Cilt 2)**, İstanbul, İletişim, 2010.
- Koçak, Cemil: **Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) Cilt 2**, İstanbul, İletişim, 2003.
- Köker, Levent: **Modernleşme, Kemalizm Ve Demokrasi**, İstanbul, İletişim Yayınları, 1990.
- Köklü, Aziz: **Türkiye'de Para Meseleleri**, Siyasal Bilgiler Okulu Yayınları, Ankara, Milli Eğitim Basımevi, 1947.
- Küçük, Yalçın: **Türkiye Üzerine Tezler C. 2**, İstanbul, Tekin Yayınları, 1979.

- Lennon, T. J. Alexander: **Democracy in U.S. Security Strategy: From Promotion to Support**, Washington, CSIS Press, 2009.
- Maliye Bakanlığı: **Savunma Ve Güvenlik Hizmetleri (1924-1993)**, Ankara, Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü, 1993.
- Mardin, Şerif: **Türk Modernleşmesi, Bütün Eserleri 9, Makaleler 4**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2015.
- Martelle, Scott: **The Admiral and the Ambassador: One Man's Obsessive Search for the Body of John Paul Jones**, Chicago, Chicago Review Press, 2014.
- Maxwell, Kenneth: "Regime Overthrow and the Prospects for Democratic Transition in Portugal," **Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
- Mearsheimer, John: **The Tragedy of Great Power Politics**, W. W. Norton, 2003.
- Metinsoy, Murat: **İkinci Dünya Savaşı'nda Türkiye: Savaş ve Gündelik Yaşam**, İstanbul, Homer Kitabevi, 2007.
- Milovan, Djilas: **Conversations with Stalin**, New York, Harcourt, Brace & World, Inc., New York, 1962.
- Milli Kalkınma Partisi: **Köy İmar Planı**, İstanbul, Milli Kalkınma Partisi Neşriyat Serisi No 1, 1946.
- Milli Kalkınma Partisi: **Milli Kalkınma Partisi Nizamnamesi**, İstanbul, Atlas Matbaası, 1945.
- Moravcsik, Andrew: "Introduction: Integrating International and Domestic Theories of International Bargaining," **Double-Edged Diplomacy : International Bargaining and Domestic Politics**, Ed. by Peter B. Evans, Harold

- Karan Jacobson, and Robert D. Putnam, Berkeley, University of California Press, 1993.
- Morlino, Leonardo: "Authoritarian Legacies, Politics of the Past and the Quality of Democracy in Southern Europe: Open Conclusions," **South European Society and Politics**, Vol 15, No. 3, 2010, p. 507-529.
- Morlino, Leonardo: **Democracy between Consolidation and Crisis: Parties, Groups, and Citizens in Southern Europe**, Oxford, Oxford University Press, 1998.
- Morlino, Leonardo: "Democratic Establishments: A Dimensional Analysis," **Comparing New Democracies**, Ed. by Enrique Baloyra, Boulder, Westview Press, 1987.
- Mumcu, Ahmet: **Türk Devrimi'nin Temelleri ve Gelişimi**, İstanbul, İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Mumcu, Uğur: **40'ların Cadı Kazanı**, Ankara, Um:ag Vakfı Yayınları, 2002.
- Oran, Baskın: **Türk Dış Politikası: Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar (Cilt 1)**, İstanbul, İletişim, 2006.
- Ortaylı, İlber: **Gazi Mustafa Kemal Atatürk**, İstanbul, Kronik Kitap, 2018.
- Öymen, Altan: **Bir Dönem Bir Çocuk**, İstanbul, Doğan Kitapçılık, 2002.
- Özacun, Orhan: Siyasi Tarihimizde Milli Kalkınma Partisi, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Vol.2, 2002, s. 213.
- Özkan, Behlül: "1945 Türkiye - SSCB Krizi, Dış Politikada Kurucu Mitin İnşası," **Türkiye ve Rusya İlişkilerinde Değişen Dinamikler, Kuşku ile Komşuluk**, Ed. Evren Balta Gencer Özcan, Burç Beşgül, İstanbul, 2017.
- Pasquino, Gianfranco: "The Demise of the First Fascist Regime and Italy's Transition to Democracy: 1943-1948," **Transitions from Authoritarian**

- Rule**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, John Hopkins University Press, 1980.
- Peceny, Mark: **Democracy at the Point of Bayonets**, Pennsylvania, Penn State Press, 1999.
- Polk, K. James: **Messages and Papers of the Presidents: James K. Polk, Zachary Taylor, Millard Fillmore, and Franklin Pierce**, Rockville, Wildside Press, 2009.
- Pridham, Geoffrey: "Comparative Perspectives on the New Mediterranean Democracies: A Model of Regime Transition?," **West European Politics**, Vol.7, No. 2, 1984, p. 1-29.
- Pridham, Geoffrey: "International Influences and Democratic Transition: Problems of Theory and Practice in Linkage Politics," **Encouraging Democracy: The International Context of Regime Transition in Southern Europe**, Ed. by Geoffrey Pridham, Leicester, Leicester University Press, 1991, p. 1-30.
- Putnam, D. Robert: "Diplomacy and Domestic Politics: The Logic of Two-Level Games," **International Organization**, Vol. 42, No. 3, 1988, p. 427-460.
- Quincy, J. Adams: **An Address delivered... on the occasion of reading the Declaration of Independence, on the fourth of July**, Cambridge, Hilliard and Metgalf. 1821.
- Rosenau, N. James: "Foreign Policy as Adaptive Behavior: Some Preliminary Notes for a Theoretical Model," **Comparative Politics**, Vol 2., No. 3, 1970, p. 365-387.
- Rosenau, James: **Linkage Politics: Essays on the Convergence of National and International Systems**, New York, Free Press, 1969.
- Rosenau, N. James: "Pre-Theories and Theories of Foreign Policy," **Approaches to Comparative and**

- International Politics**, Ed. by R. B. Farrell, Evanston, Northwestern University Press, 1966, p. 27-52.
- Rustow, A. Dankwart: "Modernization of Turkey," **Social Change and Politics in Turkey: A Structural and Historical Analysis**, Ed. by Kemal H. Karpat, Brill, Leiden, 1973.
- Rustow, A. Dankwart: "Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model," **Comparative Politics**, Vol.2, No:3, 1970, p. 337-363.
- Sander, Oral: **Türk-Amerikan İlişkileri, 1947-1964**, Ankara, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, 1979.
- Schmidt, Hans: **The United States Occupation of Haiti, 1915-1934**, New Jersey, Rutgers University Press, 1971.
- Sertel, Sabiha: **Roman Gibi**, İstanbul, Belge Yayınları, 1987.
- Sertel, Zekeriya: **Hatırladıklarım**, İstanbul, Remzi Kitabevi, 2000.
- Smith, Tony: **America's Mission : The United States and the Worldwide Struggle for Democracy**, Princeton, N.J, Princeton University Press, 2012.
- Spanier, John: **American Foreign Policy since World War II**, London, Camelot Press, 1971.
- Şahingiray, Özel: **Celal Bayar'ın Söylev Ve Demeçleri (1946-1950)**, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 1999.
- Taft, H. William: **State of the Union Addresses**, Bremen, Salzwasser-Verlag GmbH, 2018.
- Tahir, Kemal: **Damağası: Notlar, Müsveddeler, İthaki Yayınları**, 2007.
- Talbott, Strobe: **Democracy and the National Interest, Foreign Affairs**, Vol. 75, No: 6, Nov. - Dec., 1996.

- Tamkin, Nicholas: **Britain, Turkey and the Soviet Union, 1940-45: Strategy, Diplomacy and Intelligence in the Eastern Mediterranean**, London, Palgrave Macmillan, 2009.
- Tekeli İlhan; İlkin, Selim: **İktisadî Politikaları Ve Uygulamalarıyla İkinci Dünya Savaşı Türkiye'si**, İstanbul, İletişim, 2014.
- Tellal, Erel: **Uluslararası Ve Bölgesel Gelişmeler Çerçevesinde SSCB-Türkiye İlişkileri: 1953-1964**, Ankara, Mülkiyeliler Birliği Vakfı Yayınları, 2000.
- Timur, Taner: **Türkiye'de Çok Partili Hayata Geçiş**, Ankara, İmge Kitabevi, 2003
- Toker, Metin: **Tek Partiden Çok Partiye**, İstanbul, Milliyet Yayınları, 1970.
- Toker, Metin: **Türkiye Üzerinde 1945 Kabusu: 2. Dünya Savaşı'ndan Sonra Türk-Sovyet Ve Türk Amerikan İlişkileri Üzerine Bir İnceleme**, Ankara, Akis Yayınları, 1971.
- Tovias, Alfred: "The International Context of Democratic Transition," **West European Politics**, Vol.7, No:2, 1984, p. 158-171.
- Tökin, H. Firizun: **Türk Tarihinde Siyasal Partiler Ve Siyasal Düşüncelerin Gelişmesi**, Elif Yayınları, İstanbul, 1965.
- Tunaya, T. Zafer: **Türkiye'de Siyasal Partiler**, İstanbul, İletişim, 1998.
- Turan, E. Ali: **Türkiye'de Yerel Seçimler**, İstanbul, İstanbul Bilgi Üniversitesi, 2008.
- Turan, İlhan: **İşmet İnönü Konuşma, Demeç, Makale, Mesaj Ve Söyleşiler (1944-1950)**, Ankara, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu, 2004.

- Planlama Genel Müdürlüğü: **Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl: İkinci Dünya Savaşı Yılları (1939-1946)**, Ankara, 1973.
- Truman, S. Harry: **Memoirs of Harry S. Truman (Vol. 1)**, New York, The New American Library of World Literature Inc., 1965.
- Uran, Hilmi: **Meşrutiyet, Tek Parti, Çok Parti Hatıralarım, 1908-1950: Anı**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2008.
- Us, Asım: **Atatürk, İnönü, İkinci Dünya Harbi Ve Demokrasi Rejimine Giriş Devri Hatıraları, 1930-1950**, İstanbul, Vakıf Matbaası, 1966.
- Uyar, Hakkı: "Tek Parti Döneminde Seçimler," **Toplumsal Tarih**, C.Nisan, No:64, 1999, s. 21-31
- Ülman, Haluk: **Türk-Amerikan Diplomatik Münasebetleri, 1939-1947**, Ankara, Sevinç, 1961.
- Ülman Haluk; Sander Oral: "Türk Dış Politikasına Yön Verenler (1923 – 1968) II," **Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt: XXVII, No:I, Mart 1972, s. 1-24.
- Waltz, Kenneth Neal: **Theory of International Politics**, New York: McGraw-Hill, 1979.
- Wertheim, Stephen: "Reluctant Liberator: Theodore Roosevelt's Philosophy of Self-Government and Preparation for Philippine Independence," **Presidential Studies Quarterly**, Vol. 39, No. 3, 2009, p. 494-518.
- Whitehead, Laurence: "International Aspects of Democratisation," **Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy**, Ed. by Guillermo A. O'Donnell, Philippe C. Schmitter, and Laurence Whitehead, Baltimore, Johns Hopkins University Press, 1986.
- Wood, Ellen M.: **Democracy Against Capitalism: Renewing Historical Materialism**,

Cambridge, Cambridge University Press, 1995.

Yalman, E. Ahmet:

Yakın Tarihte Gördüklerim Ve İştiklerim (Cilt 3), İstanbul, Pera, 1997.

Yetkin, Çetin:

Karşıdevrim, 1945-1950, İstanbul, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafâ-i Hukuk Yayınları, 2006.

Yeşil, Ahmet:

Türkiye'de Çok Partili Siyasi Hayata Geçiş, İstanbul, Kültür ve Turizm Bakanlığı, 2001.

Yılmaz, Hakan:

"Democratization from Above in Response to the International Context: Turkey, 1945–1950," **New Perspectives on Turkey**, No:17, Fall 1997, p. 1-37.

Yılmaz, Mustafa:

"Sened-i İttifak'tan Demokrat Partiye Demokrasi İçin Atılan Adımlar," **Kök Araştırmalar Dergisi**, C.1, No:1, 1999, s. 41-51.

Yılmaz, Şuhnaz:

Turkish-American Relations, 1800-1952: Between the Stars, Stripes and the Crescent, Oxford, Routledge, 2015

Sürelî Yayınlar

Akşam

Sadak, Necmeddin:

"Avrupa Sulhunu Karşılıyan Zorluklar, Türkiye – Sovyet Rusya Münasebetleri", **Akşam**, 19.06.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin:

"Bir İyi Haber: Celal Bayar'ın Kurmak Üzere Olduğu Parti", **Akşam**, 03.12.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin:

"Cumhuriyette Otoritenin Kaynağı ve Halk Partisi", **Akşam**, 28.08.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin:

"Bulgar Seçimleri Sonucundan Amerika'nın Kuşkullanması", **Akşam**, 18.08.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin:

"Geniş Demokrasi, Geniş Hürriyet Memleketi Sarsacak Anarşi Vasıtaları Olmamalıdır", **Akşam**, 15.06.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin: “Seçim ve Partiler”, **Akşam**, 12.06.1945, s. 1.

Sadak, Necmeddin: “Toprak Bayramını Kutlarken: Hürriyet, Demokrasi, Parti Düşünceleri”, **Akşam**, 18.06.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin: “Türkiye’de Yabancı Zoru Altında Kanun Değişmez”, **Akşam**, 29.05.1945, s. 1

Sadak, Necmeddin: “Yeni Partiler Doğması İçin Bazı Kanunların Değişmesi Gerekir”, **Akşam**, 24.06.1945, s. 1, 2.

Sadak, Necmeddin: “Türk Gençliğinin Heyecanlı Gösterisine Dünya Hayran Kalmıştır”, **Akşam**, 07.12.1945, s. 1, 2.

Cumhuriyet

“Demokrat Parti Dün Resmen Teessüs Etti”, **Cumhuriyet**, 08.01.1946, s. 1.

“Demokrat Partinin Kararı”, **Cumhuriyet**, 17.06.1946, s. 1.

“Demokrat Partinin Son Demecinin Münakaşası”, **Cumhuriyet**, 15.05.1946, s. 1

“D. Parti, Hükümeti Şiddetle İtham Ediyor”, **Cumhuriyet**, 09.07.1946, s. 3.

“İki Milletvekili Partiden Çıkarıldı”, **Cumhuriyet**, 22.09.1945, s. 1.

“Milli Şefimizin Gençliğe Hitabesi”, **Cumhuriyet**, 20.05.1945, s. 1.

“Seçim Faaliyeti Çok Hızlandı”, **Cumhuriyet**, 11.06.1945, s. 1.

“Şirketi Hayriyenin Satın Alınması ve Millet Meclisi”, **Cumhuriyet**, 16.01.1945, s. 1.

Nadi, Nadir: “Yaşasın Demokrasi”, **Cumhuriyet**, 26.08.1945, s. 1.

Nadi, Nadir: “Yeni Partinin Kuvvetli ve Zayıf Tarafı”, **Cumhuriyet**, 13.01.1946, s. 1.

Ulus

“Cumhurbaşkanımız Diyor Ki: Vatanda Huzur, Çalışma Devrinin Açılması İlk Vazifedir”, **Ulus**, 25.07.1946, s. 1.

“İçişleri Bakanımızın Yeni Bir Tamimi”, **Ulus**, 02.07.1946, s. 1.

“İçişleri Bakanlığı Seçim Tarihini Dün Resmen İptal Etti”, **Ulus**, 03.07.1946, s. 1.

“İnönü'nün Türk Milletine Beyannameesi”, **Ulus**, 18.07.1946, s. 1-2.

“Sıkıyönetim Bölgesinde Gazetelerin Tahrikçi Yayın Yapmasına İzin Verilmiyor”, **Ulus**, 25.07.1946, s. 1.

“Sıkıyönetim Dün Gece Sona Erdi”, **Ulus**, 23.12.1947, s. 1.

“Şehrimizde Dün Yapılan Toplantılar”, **Ulus**, 05.01.1946, s. 1

Atay, Falih Rıfkı: “Demokrat Partinin Tamimi Üzerine”, **Ulus**, 10.05.1946, s. 1.

Atay, Falih Rıfkı: “Gerçek Demokrasiye Doğru”, **Ulus**, 18.08.1945, s. 1.

Atay, Falih Rıfkı: “Gülünç Bir Şantaj”, **Ulus**, 20.08.1945, s. 1, 3.

Atay, Falih Rıfkı: “Parti Divanının Kararı”, **Ulus**, 23.09.1945, s. 1.

Erim, Nihat: “Bir Oluşun Hikayesi”, **Ulus**, 26.05.1950, s. 5.

Erim, Nihat: Demokrasi Gaye Midir Vasıta Mıdır?”, **Ulus**, 30.05.1946.

Erim, Nihat: “Gene O Mesele”, **Ulus**, 16.05.1946, s. 4

Milliyet

Erkin, Feridun Cemal: “İnönü, Demokrasi, Dış İlişkiler, **Milliyet**, 14.01.1974, s. 2.

Son Telgraf

Benice, Etem İzzet: “Onlar da Haklı Ben De”, **Son Telgraf**, 10.06.1945, s. 1, 3.

Benice, Etem İzzet: “Tanınan ve Tanınmıyanlar!”, **Son Telgraf**, 03.07.1945, s. 1.

Tan

Sertel, Zekeriya: “Biz Sadaka İstemiyoruz, Hakkımızı İstiyoruz”, **Tan**, 30.08.1945, s. 1, 2.

Sabiha Sertel, “Hitlerin Ne Günahı Vardı?”, **Tan**, 10.10.1945, s. 1.

Tanin

Belge, Burhan: “İkinci Parti Meselesi”, **Tanin**, 05.06.1945, s. 1, 6.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Atom Bombası Münasebetile Bir Düşünce”, **Tanin**, 09.10.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Balkanlarda Çorap Söküğü”, **Tanin**, 21.08.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Bir Fena Vatandaş Örneği”, **Tanin**, 17.05.1946, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Boğazlara Dair”, **Tanin**, 19.06.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Bolşevik Faaliyet Karşısında Dört Hürriyet ve Atlantik Misakı”, **Tanin**, 05.07.1945.

Yalçın, Hüseyin Cahit: “Bizde Dahili Rejim ve Hükümet Meselesi, **Tanin**, 31.08.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit:

“Dünya Siyaseti Bakımından İyi ve Fena Alametler”, **Tanin**, 07.07.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit:

“Kalkın Ey Ehli Vatan”, **Tanin**, 03.12.1945, s. 1, 3.

Yalçın, Hüseyin Cahit:

“Moskova Radyosunun Hücumları”, **Tanin**, 29.06.1945, s. 1.

Yalçın, Hüseyin Cahit:

“Nümayiş Hadisesi”, **Tanin**, 08.12.1945, s. 1.

Tasvir

“Boş Gayretler”, **Tasvir**, 23.07.1945, s. 1, 3.

“Celal Bayar C.H.Partisinden İstifa Etti”, **Tasvir**, 04.12.1945, s. 1, 3.

“Plevne Savaşının 68inci Yıldönümü”, **Tasvir**, 12.12.1945, s. 1, 5.

T.B.M.M. Tutanak Dergisi

7. Dönem 10. Cilt 58. Birleşim, 1944; 7. Dönem, Cilt 19, 1945; 7. Dönem, Cilt 20, 1945.

Times

“Ataturk’s Successors”, **Times**, 01.10.1945.

Vakit

“Ermeni Kundakçılar Faaliyette”, **Vakit**, 23.07.1945, s. 1.

“Gürcü Profesörlerin Hezeyanı Etrafında Saracoğlu Söylüyor: Türkiye, San Fransisko Prensiplerine, Hak ve Adalet Fikirlerine İnanıyor, Kendi Varlık ve Birliğine de Güveniyor”, **Vakit**, 07.01.1946, s. 1, 4.

- Us, Asım: “Ankara’da İkinci Bir Parti Mi Kuruluyor?”, **Vakit**, 05.06.1945, s. 1, 5.
- Us, Asım: “Berlin Konferansının Kararları”, **Vakit**, 04.08.1945, s. 1, 4.
- Us, Asım: “Ermeni Meselesinin İçyüzü Aydınlandı”, **Vakit**, 24.07.1945, s. 1, 4.
- Us, Asım: “Yeni Dünya İnkılapları Karşısında Türkiye”, **Vakit**, 02.08.1945, s.1, 4.

Vatan

- “DP Başkanı Celal Bayar’ın Gazetelere Verdiği Beyanat”, **Vatan**, 14.03.1946, s. 1, 3.
- “Demokrat Parti Kararını Verdi: Belediye Seçimlerine Girmiyor”, **Vatan**, 09.05.1946, s. 1, 2.
- “Parti Grubunda Verilen Mühim Kararlar”, **Vatan**, 27.04.1946, s. 1.
- Köprülü, Fuat: “Açık Konuşalım”, **Vatan**, 25.08.1945, s. 1.
- Menderes, Adnan: “Başbakanın Demeci Münasebetile”, **Vatan**, 13.09.1945, s. 1.
- Menderes, Adnan: “Teessür Verici Bir Manzara”, **Vatan**, 19.05.1946, s. 1, 4.
- Yalman, Ahmet Emin: “Değişen Havalar Karşısında”, **Vatan**, 31.07.1945, s. 1, 3.
- Yalman, Ahmet Emin: “Millet, Hükümünü Vermiştir”, **Vatan**, 23.07.1946, s. 1, 3.
- Yalman, Ahmet Emin: “Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili: Milli Bünyemizi Derhal Kuvvetlendirmek İhtiyacı”, **Vatan**, 18.07.1945, s. 1.
- Yalman, Ahmet Emin: “Siyasi Hayatımızın Bir Tahlili:9 Yakın Mazideki Üç Tecrübe”, **Vatan**, 26.07.1945, s. 3.

- Yalman, Ahmet Emin: "Sovyet Rusya ile Münasebetlerimiz", **Vatan**, 18.08.1945, s. 1, 3.
- Yalman, Ahmet Emin: "Ümit Verici Bir Gelişme", **Vatan**, 04.08.1945, s. 1, 3.
- Yalman, Ahmet Emin: "Bizi Bekleyen Mevki", **Vatan**, 23.09.1945, s. 1.
- Yalman, Ahmet Emin: "Celal Bayar'la Mülakat", **Vatan**, 10.06.1946.

Çevrimiçi Kaynaklar

- Chalmers, A. Douglas: "**Internationalized Domestic Politics in Latin America The Institutional Role of Internationally Based Actors**," in Columbia University, 1993 (Çevrimiçi) <http://www.columbia.edu/~chalmers/IntDomPol.htm>. 15 Haziran 2017.
- House of Commons: "Part of the Debate in the House of Commons", February 21 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-02-21a.1354.1> , 3 Kasım 2017.
- House of Commons: "Part of the Debate – in the House of Commons", June 4 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-06-04a.1825.5> , 3 Kasım 2017.
- House of Commons: "Part of the Debate – in the House of Commons", March 21 1945 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1945-03-21a.790.9#g791.0> , 3 Kasım 2017.
- House of Commons: "Part of the Debate – in the House of Commons", October 22 1946 , (Çevrimiçi) <https://www.theyworkforyou.com/debates/?id=1946-10-22a.1487.5&s=straits+%22straits%22+1945-01-01..1946-12-31#g1487.8>., 3 Kasım 2017
- İnönü Vakfı: "Tarihte Bugün - 1/2 Kasım," Kasım 1 1945, (Çevrimiçi) <http://www.ismetinonu.org.tr/index.php/com>

[ponent/content/article/89-kasim/1727-tarihte-bugun-1-2-kasim](#) , 1 Ekim 2017.

U.S. Department of State:

"The United States, Cuba, and the Platt Amendment, 1901," (Çevrimiçi)
<https://2001-2009.state.gov/r/pa/ho/time/ip/86557.htm>.
11 Ocak 2018.

William McKinley:

"Third Annual Message, December 5, 1899" (Çevrimiçi)
<http://www.presidency.ucsb.edu/ws>. 15 Şubat 2018.

Özgeçmiş

Kanada'nın Vancouver kentinde doğdu. İzmir Amerikan Lisesi'nin ardından Sabancı Üniversitesi Siyasal ve Toplumsal Bilimler Bölümünden lisans, Boğaziçi Üniversitesi Avrupa Çalışmaları bölümünden yüksek lisans derecesi aldı. Doktora eğitimini İstanbul Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Siyaset Bilimi ve Uluslararası İlişkiler bölümünde tamamladı. İlgi alanları arasında Türk Amerikan ilişkileri, siyasi tarih ve Türk dış politikası bulunmaktadır.

